

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

На правах рукопису

Левицька Надія Миколаївна

УДК 930.1/2:378(477) «18/19»

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ
НА ДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01– історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант
Любовець Олена Миколаївна,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Характеристика джерельної бази.....	34
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	42
РОЗДІЛ II	
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ.....	54
2.1. Загальна характеристика стану вищої гуманітарної освіти в Україні	54
2.2. Нормативно-законодавча база вищої гуманітарної освіти.....	75
2.3. Організаційне та матеріально-фінансове забезпечення розвитку вищої гуманітарної освіти.....	131
РОЗДІЛ III	
ЗМІСТ І ФОРМИ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ.....	141
3.1. Аналіз змісту гуманітарної складової.....	141
3.2. Основні форми гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах.....	166
3.3. Науково-методичне забезпечення гуманітарної освіти.....	183
РОЗДІЛ IV	
ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ГУМАНІТАРНИХ	
ФАКУЛЬТЕТІВ.....	214
4.1. Соціально-правовий статус викладачів-гуманітаріїв.....	214
4.2. Кваліфікаційно-професійний рівень та матеріальне забезпечення викладачів.....	227
4.3. Участь науково-педагогічних працівників вищів у популяризації українознавства та протидії русифікаторській політиці царату.....	250
РОЗДІЛ V	
СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СТУДЕНТІВ.....	276
5.1. Соціальний склад та матеріально-правове становище студентів-гуманітаріїв.....	276
5.2. Науково-дослідна діяльність студентів.....	296
5.3. Дозвілля студентської молоді.....	307
5.4. Участь студентів-гуманітаріїв у суспільно-політичному житті та національних рухах.....	326
ВИСНОВКИ.....	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	381

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНЗ – Вищі навчальні заклади
ВЖК – Вищі жіночі курси
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського
ДАОО – Державний архів Одеської області.
ДАХО – Державний архів Харківської області
КВЖК – Київські вищі жіночі курси
КДА – Київська духовна академія
КМА – Києво-Могилянська академія
МНО – Міністерство народної освіти
НаУКМА – Національний університет “Києво-Могилянська
академія”
НБУВ – Національна бібліотека України
ім. В.І. Вернадського
НІФІ – Ніжинський історико-філологічний інститут
ОВЖК – Одеські вищі жіночі курси
Труди КДА – Труды Киевской духовной академии
ХВЖК – Харківські вищі жіночі курси
УІЖ – Український історичний журнал
ЦАТ – Церковно-археологічне товариство
ЦАТ КДА – Церковно-історичне та археологічне товариство
при Київській духовній академії
ЦАМ КДА – Церковно-археологічний музей Київської
духовної академії
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів
України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Нинішній етап розвитку вищої школи України потребує сутнісних змін у сфері гуманітарної освіти, її реформування та подальшого удосконалення. Тому важливо заглибитись у витоки гуманітарної освіти, вивчити процес її становлення та еволюції, простежити зміст та спрямованість, узагальнити досвід, визначити стратегію й найближчі перспективи розвитку. Від цього значною мірою залежить формування нинішнього і наступних поколінь українського народу.

Звернення до історичного минулого, до становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. дає змогу оцінити як її наступність, взаємозв'язок гуманітарної, природничої й технічної освіти, так і шляхи інтеграції сучасної освітньої системи України в європейський та світовий освітній простір, по-новому досягнути роль гуманітарної освіти в цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Актуальність обраної теми визначається кількома чинниками. По-перше, потребами пошуку шляхів удосконалення та реформування вищої гуманітарної освіти в умовах зміни її парадигми і формування нової моделі ціннісних орієнтирів. Формування самосвідомості українського народу вимагає розробки нових концептуальних підходів до теоретичного осмислення і практичного втілення в життя науково обґрунтованої програми гуманізації суспільства. Саме це входить до функціональних обов'язків фахівців гуманітарного профілю знань, яких готує вища школа. Дослідження проблеми гуманітарної освіти – необхідна й обов'язкова запорука ефективності освітньо-виховного процесу, адже мова має йти про утвердження нової системи цінностей у контексті загальної модернізації системи освіти, що ставить перед суспільством нагальну потребу органічного поєднання в освітньому процесі національного та загальнолюдського начал.

По-друге, розв'язання цих завдань зумовлює необхідність вивчення основних тенденцій розвитку вищої гуманітарної освіти в Україні, виявлення характерних особливостей її становлення. Саме період другої половини XIX –

поч. ХХ ст. характеризується розширенням вищої гуманітарної освіти в Україні, посиленням її впливу на пошук шляхів національного відродження, втілення української національної ідеї, розробленням актуальних питань українознавства в творах видатних вчених-педагогів (В.Б.Антонович, Д.І.Багалій, М.П.Драгоманов, М.С. Грушевський, М.О.Максимович, М.Ф.Сумцов та ін.), активізацією студентських рухів. У цьому, насамперед, виявилась опозиційність проти згубної русифікаторської політики царського уряду, прагненням створити систему гуманітарної освіти з урахуванням національних особливостей. На фоні загострення соціально-політичної ситуації в Російській імперії вища гуманітарна освіта зазнавала змін, які відображали складні процеси як загальноросійського, так і регіонального характеру.

По-третє, розвиток вищої гуманітарної освіти як окремого соціокультурного феномену, одного з факторів формування соціально-історичних умов в Україні досі не отримав належного висвітлення в історичній науці, не був предметом самостійного дослідження. За умов ідеологічного тиску радянського періоду більшість науковців не торкалися таких тем, як цивілізаційна сутність гуманітарної освіти, тенденції розвитку в контексті українського національно-визвольного руху. Результатом такого підходу було збіднення історичної науки, оскільки не враховувалися всі об'єктивні фактори, які визначали характер розвитку освіти, зокрема вищої гуманітарної.

Функціонування гуманітарної освіти як потужного фактора впливу дає змогу глибше проникнути у сутність історичних процесів другої половини ХІХ ст. Це час ґрунтовних змін у суспільстві, період формування нових соціально-економічних відносин, промислового перевороту, невпинного зростання ролі міст. На тлі цих перетворень гуманітарна освіта в певному сенсі видозмінювалась, отримувала принципово новий зміст. Процес урбанізації у руслі загального промислового перевороту дав основу для формування нового, потужного прошарку міської інтелігенції та освіченого буржуазного прогресивного дворянства. У плінні історичних подій гуманітарна освіта постала як окремий концепт, соціокультурний феномен.

Вивчення історії становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти в Україні на ґрунті соціально-економічних перетворень, виявлення позитивних і негативних тенденції цього процесу належить до актуальних завдань історичної науки і відкриває додаткові можливості для збагачення знань, узагальнення досвіду, виявлення повчальних уроків з метою врахування їх в сучасних умовах розбудови національної освіти України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри українознавства Національного університету харчових технологій “Актуальні проблеми всесвітньої історії, історії України, культурології та української мови”.

Метою дослідження є комплексне узагальнення процесу становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX ст. Конкретизація поставленої мети знайшла своє відображення в наступних дослідницьких **завданнях**:

- з'ясувати стан наукового вивчення та висвітлення проблеми;
- здійснити пошук, виявлення та вивчення джерел з досліджуваної проблеми, укомплектувати та класифікувати відповідний джерельний комплекс;
- дослідити сутність офіційної політики царського уряду в галузі вищої гуманітарної освіти та її особливості в Україні;
- дати загальну характеристику стану вищої гуманітарної освіти в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.;
- охарактеризувати специфіку вищої духовної освіти в контексті розвитку вищої гуманітарної освіти;
- розкрити зміст і форми гуманітарної освіти;
- прослідкувати динаміку соціально-професійного статусу викладачів гуманітарних спеціальностей;
- визначити ознаки опозиційності викладачів і студентів політиці русифікації гуманітарної освіти;
- відтворити соціокультурний портрет студентів-гуманітаріїв;

– проаналізувати динаміку і визначити характер студентських рухів на зламі століть, зацентувати увагу на участі студентів в українізації гуманітарної освіти.

Об’єкт дослідження – вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є тенденції розвитку, зміст та форми вищої гуманітарної освіти, соціокультурний портрет викладачів і студентів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з другої половини XIX ст. до 1917 р. Визначення нижньої межі пов’язане із введенням у дію університетського статуту 1863 р., а верхня – 1917 р., обумовлена революційними подіями лютого-березня 1917 р., поваленням царату.

Територіальні межі дослідження. Наддніпрянська Україна, на терені якої гуманітарна освіта була представлена Харківським Імператорським, Київським Імператорським Св. Володимира, Новоросійським університетами, Київською духовною академією, Ніжинським історико-філологічним інститутом князя Безбородька, Вищими жіночими курсами у Києві, Харкові, Одесі. Для означення цієї території нами використовується термін “Наддніпрянська Україна”, під яким ми розуміємо українські землі, що до 1917 р. входили до складу Російської імперії.

Методи дослідження. Методологічною основою став цивілізаційний підхід до історичного процесу як найважливішого інструменту сучасної науки. На відміну від формаційного підходу, що виходив з примату економіки в структурі суспільства, і водночас недооцінював соціокультурну сферу, цивілізаційний підхід є найбільш доцільним у висвітленні сутності процесів становлення гуманітарної освіти в Україні, що розвивалася у складних умовах другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження проводилося, виходячи з принципів історизму, об’єктивності, науковості, системного та комплексного підходу. Застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження, зокрема аналізу і синтезу, історичний, порівняльний, логічний, статистичний, дидактичний,

порівняльно-історичний, синхронний, проблемно-хронологічний, біографічний та ін., які забезпечили достовірність і повноту одержаних результатів.

Серед спеціальних історичних методів, застосованих у роботі, превалюють історико-порівняльний, типологізація, системний. Виходячи з особливостей дисертації – вивчення процесу розвитку складової освітньої системи – гуманітарної освіти (яка водночас виступає об'єктом дидактичного дослідження) важливе місце в методологічній базі дослідження посів порівняльно-співставний метод дидактики. Сукупність цих методів дозволила детально розглянути процес розвитку гуманітарної освіти в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. до 1917 р.

Наукова новизна одержаних результатів визначається:

- самою постановкою наукової проблеми, яка до цього часу не була предметом спеціального дослідження;
- науковим аналізом вітчизняної та зарубіжної історіографії проблеми та введенням до наукового обігу нововиявлених архівних матеріалів;
- на основі широкого кола архівних матеріалів, використання літературних джерел регіонального характеру, мало відомих науковій громадськості, проведено системний аналіз розвитку вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України у другій половині XIX – початку XX ст.;
- відтворено цілісну картину функціонування гуманітарної освіти у Наддніпрянській Україні;
- проведено аналіз та розширено характеристику змісту та форм гуманітарної освіти;
- уперше в історичному дослідженні визначено динаміку соціально-правового статусу викладачів гуманітарних дисциплін;
- доповнено та уточнено дані щодо чисельності, національного та соціального статусу науково-педагогічного складу, студентства, доведено, що їхні кількісні та якісні показники залежали від урядової політики у сфері гуманітарної освіти;

– зроблено акцент на прояви опозиційності передової професури щодо проведення русифікаторської політики в галузі вищої гуманітарної освіти, їх намагання втілити національні засади у зміст навчання;

– заповнено фактологічні прогалини у дослідженні діяльності Духовної академії, як органічної складової системи гуманітарної освіти;

– доводяться причинно-наслідкові зв'язки між усіма складовими гуманітарної освіти Наддніпрянської України, показано, що на рубежі століть вона прагнула до національного самоутвердження та демократизму. Русійні сили цього процесу були закладені в діяльності прогресивно налаштованих професорів та приват-доцентів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, при розробці та читанні навчальних курсів з історії України, культурології, педагогіки, народознавства, університетської освіти, а також відповідних спецкурсів. Матеріали та висновки дослідження можуть використовуватися при підготовці підручників і навчальних посібників, при написанні дисертаційних, дипломних і курсових робіт.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, усі наукові результати одержані автором особисто. У праці викладено авторські підходи, ідеї та концепції, реалізовані під час розробки основних положень дослідження.

Апробація результатів дисертації. Дисертація, її основні положення обговорювалися на засіданнях кафедри українознавства Національного університету харчових технологій, на спеціально організованих теоретичних семінарах.

Положення і результати дисертації апробовані на міжнародних та всеукраїнських конгресах та конференціях: 66-а Всеукраїнська студентська наукова конференція (м. Київ, 18 – 20 квітня 2000 р.); Міжнародна науково-методична конференція “Актуальні проблеми виховання студентів, формування їх як особистостей у вищих закладах освіти” (м. Київ, 9-10 жовтня 2002 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція „Соціально-економічні, політичні

та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства”(м. Київ, 21-22 жовтня 2004 р.); Міжнародна наукова конференція “Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства в XXI столітті”(м. Київ, 18–19 квітня 2005 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція “Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття” (м. Київ, 20–21 листопада 2007 р.); Перший міжнародний конгрес “Українська освіта у світовому часопросторі” (м. Київ, жовтень 2007 р.); Другий міжнародний конгрес “Українська освіта у світовому часопросторі”(м. Київ, жовтень 2008 р.); Треті Курасівські читання “Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії” (м. Київ, жовтень 2008 р.); Всеукраїнська науково-методична конференція “Стан та шляхи підвищення якості вищої освіти в Україні: зміст, новітні технології, моніторинг” (м. Київ, 18-19 листопада 2008р.); Всеукраїнська науково-методична конференція “Сучасні технології вищої освіти” (м. Київ, 30 вересня–3 жовтня 2008 р.); Третій міжнародний конгрес “ Українська освіта у світовому часопросторі”(м. Київ, 21-22 жовтня 2009 р.); Міжнародна наукова конференція “Нові технології навчання” (м.Київ, 2009 р.); Міжнародна наукова конференція “Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри” (м. Київ, 2009); Міжнародна науково-практична конференція “Полікультуротворча діяльність-2010” (м. Київ, 12-13 квітня 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Фундаментальна вузівська наука та інноваційний розвиток нашої країни на початку XX ст.” (м. Київ, 27-28 вересня 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва” (м. Маріуполь, 23 – 25 травня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція “Актуальні питання історії науки і техніки”(м. Київ, 6-8 жовтня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція “Актуальні питання історії науки і техніки”(м. Київ, 4-6 жовтня 2012 р.); Всеукраїнська наукова інтернет-конференція “Українознавство у технічному вищому навчальному закладі: досвід і перспективи” (м. Київ, 22-23 жовтня 2012 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дослідження викладено в індивідуальній монографії, 21 статті у фахових наукових виданнях,

затверджених МОНмолодьспорту України та 28 публікаціях в інших наукових виданнях.

Структура дисертації побудована у відповідності з метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (896 позицій), 17 таблиць у тексті дисертації. Основний обсяг дисертації 380 стор. Загальний обсяг дисертації складає 455 стор.

РОЗДІЛ I ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Починаючи розгляд рівня історіографічної розробки даної проблеми, слід зазначити, що спеціального дослідження, присвяченого аналізу процесу становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти на терені Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX ст. на сьогодні не існує. З огляду на це предметом історіографічного огляду стали роботи, в яких висвітлюються окремі аспекти обраної теми.

У хронологічному процесі вивчення обраної проблеми можна виділити три періоди: 1) дореволюційний (або імперський) – друга половина XIX – початок XX ст. 2) радянський – 1920–1991; 3) пострадянський (сучасний) – 1991–до сьогодні. Відповідно наявний історіографічний доробок можна згрупувати таким чином:

1. Праці видатних істориків, професорів вищих гуманітарних навчальних закладів, нариси з історії розвитку досліджуваної галузі вищої освіти, написані у другій половині XIX - на початку XX ст.;
2. праці радянських учених, видані протягом 20-80-х років XX ст.;
3. сучасна вітчизняна історіографія, яка охоплює монографії, брошури, статті в періодичних виданнях і збірниках наукових матеріалів, що вийшли з друку за роки незалежності України;
4. зарубіжна україністика, яка представлена працями закордонних фахівців.

Дореволюційна історіографія з проблем вищої школи хоч і нечисленна, але різноманітна і представлена в основному загальними роботами з проблем розвитку окремих ланок вищої школи, працями сучасників епохи та ювілейними виданнями.

Перша група праць присвячена аналізу літературних джерел, авторами яких були визначні історики – сучасники досліджуваних процесів в галузі

розвитку вищої гуманітарної освіти в Україні (Драгоманов М.П., Грушевський М.С.) [518, 484, 485, 488]. Ці питання стали предметом вивчення і публікації такими професорами як Сумцов М.Ф. [780], Багалій Д.І. [428, 429]. Пізнавальне значення мають роботи, присвячені видатним персоналіям у галузі гуманітарної освіти [277, 419, 480, 496].

Для нашого дослідження важливим є те, що вищеназвані праці написані – учасниками процесу створення нових навчальних закладів і тому мають особливу цінність як свідчення безпосередніх очевидців. До таких праць можна віднести й “Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве” [313], роботу “Историческая записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за первое четырехлетие (1878 – 1882)” [307]. Автори цих праць описують процес відкриття нових вищих навчальних закладів, оцінюють позиції Міністерства народної освіти по відношенню до них, роблять спробу аналізу професорсько-викладацького складу вишів. У них міститься інформація про засновників ВНЗ, показано їх особистий внесок у створення та розвиток нових навчальних закладів. Крім того, простежується процес формування матеріально-технічної бази.

Характерною рисою цього періоду була відсутність наукового інтересу до питань загального стану вищих навчальних закладів, змісту і форм навчання, статусу викладачів, а також життя та побуту студентства. Вартими уваги є декілька праць цього етапу з історії Київської духовної академії, в яких хоч і не ґрунтовно, але розглядаються питання функціонування академії, її складових, а студентство описано лише як об’єкт навчально-виховного процесу [425, 560, 568, 592, 649].

Питанням вищої школи і зокрема університетам та їх перетворенню присвячували свої праці дослідники, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. Однак ці дослідження розглядаються під різними кутами зору – при побудові загальноісторичних концепцій, при пошуках способів вирішення університетського питання, при підготовці до ювілейних дат. Питань гуманітарної складової в цих дослідженнях автори взагалі не торкалися. Дореволюційна література має сильно виявлений публіцистичний характер,

оскільки університетське питання в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишалося одним з найбільш гострих. Характерним є й те, що авторами цих досліджень нерідко були видатні вчені. Ці праці бачилися як такі, що мали безпосередньо вплинути на суспільну думку та уряд, в них пропонувалися конкретні заходи вирішення “університетського питання”, обґрунтовувалися певні перетворення.

У 70-х – на початку 80-х рр. з’явилося ряд праць вчених-істориків, присвячених проблемам університетів та діяльності інших вищих навчальних закладів. Це було викликано припиненням дії деяких статей університетського статуту 1863 р., намаганнями уряду скоротити університетську автономію. У своїх дослідженнях російські професори С.О. Усов, І.М. Сеченов та професори Київського університету В.С. Іконніков і М.Ф. Владимирський-Буданов [459, 460, 461] акцентували увагу на позитивних змінах у стані університетської освіти після введення статуту 1863 р.

У 80-90-ті роки ХІХ ст. починає досліджуватися одне з головних питань – взаємовідносини університетів з владою та проблеми, пов’язані із організацією управління університетами, організацією навчального процесу. Серед таких праць варто виділити роботу А. Георгієвського [473] та історичний нарис П.Ферлюдіна [820]. Це праці так званого офіційного характеру, чимале місце в яких відводиться постановці багатьох важливих освітянських проблем, визначенню основних напрямків урядової політики, а також питанням студентського руху, який висвітлювався у різко негативних тонах.

Пожвавлення інтересу до проблем вищої освіти, життя студентства, участі його в академічному русі спостерігається у великих за обсягом працях П. Ферлюдіна, С. Рождественського, С.С. Татищева [820, 737] увага приділяється аналізу впливу заходів МНО на діяльність університетів, здійснюється порівняння університетських статутів 1863 та 1884 рр. Цінним здобутком цих праць є спроба виокремити в них дані про зміни статусу студентства та вимог до організації навчального процесу.

Професором С.В. Рождественським до сторіччя міністерства народної освіти був підготовлений історичний огляд діяльності цього відомства. Праця

написана на матеріалах міністерського архіву, тому багата на фактичні дані, які розкривають університетську політику уряду у ХІХ ст. Автор коментує основні законодавчі та нормативні акти, а також міністерські циркуляри та розпорядження, які визначали діяльність університетів. Крім того автором використано багато матеріалів різних комітетів, комісій, матеріалів нарад, які раніше не оприлюднювалися.

Праця С.С.Татіщева містить матеріали, що стосувалися перетворень університетів. Однак праці С.В.Рождественського та С.С. Татіщева не відрізнялися критичним підходом до оцінки діяльності уряду, намагалися підвести відповідну теоретичну базу під реакційну політику самодержавства в галузі освіти загалом і вищої школи зокрема, виокремити позитивні законодавчі заходи періоду реформ, принизити значення і розмах студентських заворушень, довести їх безпідставність, недоцільність і взагалі шкідливість, представити їх як рух окремих бунтарів. Та завдяки змістовному фактичному матеріалу ці дослідження не втратили актуальності й нині.

Важливий джерельний матеріал з історії діяльності вишів і життя студентства підросійської України знаходимо в працях до ювілеїв вищих навчальних закладів. Найбільшою ґрунтовністю вирізняються дослідження з історії університетів М. Ф. Владимирського-Буданова та А. І. Маркевича [459, 460, 652], в яких розглядаються питання облаштування студентського побуту, надання молоді, що навчається державної, громадської та приватної допомоги, питання правового статусу студентів.

Дані з внутрішнього університетського життя містять ювілейні видання з історії окремих університетів. Цікавими для нашого дослідження є три праці, присвячені Харківському, Київському та Новоросійському університетам. Вони написані видатними вченими-істориками: Д.І. Багалієм, М.Ф. Сумцовим та В.П. Бузескулом (Харківський університет), видатним правознавцем, професором права Київського університету М.Ф. Владимирським-Будановим та професором Новоросійського університету О.І. Маркевичем [428-431, 780, 445, 459-461, 652]. Оскільки ці видання присвячені ювілейним датам, вони мають незначний відтінок офіційності. Автори за основу періодизації взяли університетські

статути - основні закони, які визначали й регламентували життя цих закладів. Названі праці цінні багатим фактичним матеріалом. У них аналізуються основні події життя університетів, оложення статутів, організація управління університетом, навчальної та наукової роботи тощо. Вони не втратили актуальності й нині.

Гостра криза в галузі вищої освіти останніх років XIX – початку XX ст. викликала широку полеміку в російському суспільстві та цілий ряд публікацій ліберального напрямку, як з університетського питання загалом, так і його складової – студентського руху [448, 449, 654, 657, 799].

На рубежі століть друкуються звіти про роботу вищих гуманітарних навчальних закладів, історичні нариси їх розвитку, котрі стали предметом ретельного аналізу для визначення змісту навчання, діяльності студентських наукових товариств, позиції професури щодо організації навчального процесу, його ідеологічного спрямування [300, 343, 423, 299, 555, 459].

Отже, характерними рисами історіографії дореволюційного періоду були розгляд гуманітарної освіти у контексті державної політики щодо вищої освіти; оперування даними по відношенню до російського вишу незалежно від місця його розташування (виші, які були розташовані на території підросійської України окремо майже не розглядалися); акцентування уваги в основному на проблемах університетської освіти; більше публіцистичний, ніж науковий принцип подання матеріалу. Характерною особливістю дореволюційної історіографії було протистояння ліберальної та консервативної течій з переважанням першої. Цей період вирізнявся ще й тим, що дослідники перш за все характеризували юридичні документи – статути, деякі інші правові акти, були зроблені перші спроби дослідження урядової політики в цій сфері, почалося вивчення окремих проблем організації діяльності університетів.

До другого історіографічного періоду належать праці радянських істориків, опубліковані протягом 20-80-х років XX ст. Незважаючи на велику тривалість цього періоду і досить суттєві кон'юнктурно-методологічні коливання, він значно поповнив історіографічний доробок освітньої тематики.

Після революції 1917 р. й до початку тридцятих років історії вищих навчальних закладів не приділялось належної уваги. З утвердженням тоталітаризму радянська історіографія чітко дотримувалася партійних позицій і принципів матеріалізму. У 20-40-х рр. вийшло декілька праць науково-ювілейного науково-довідкового характеру. Страх науковців бути звинуваченим у “буржуазному націоналізмі” призвів до різкого спаду кількості історичних наукових праць. У зазначений період дослідники перш за все зосереджувалися на соціально-економічних перетвореннях, класовому аналізі реформ 60-70-х рр. XIX ст., особливо акцентуючи увагу на ролі революційного руху при їх впровадженні. З утвердженням радянської влади університетське питання втратило колишню гостроту, науковий інтерес до такого роду проблем занепав.

У 20-40 рр. вийшло лише декількох статей з історії вищої освіти, які мали поверховий характер. У них акценти розставлялися лише на заходи уряду стосовно університетів, виокремлювалися їх охоронницькі тенденції. Під таким же кутом аналізувалися нормативно-правові акти університетів, статут 1863 р. характеризувався тільки як надання університетам автономії, реформа як така взагалі не згадувалась [609, 643, 646, 719, 752].

Дослідження 50-х рр., майже не відрізнялися за підходом від праць довоєнного періоду [613, 725, 731]. Єдине, що стало приміткою часу – це прагнення авторів узагальнюючих праць показати певний зв'язок ВНЗ дореволюційних та радянських як за устроєм, так і деякими традиціями.

Лише у другій половині п'ятидесятих років інтерес до проблематики вищої школи знову пожвавився, що в значній мірі було пов'язано з ювілейними датами Московського, Казанського, Харківського, університетів. Однією з перших на теренах України була опублікована праця “Харьковский государственный университет им. А.М. Горького, за 150 лет” [827].

У наступні роки головна увага радянських істориків була зосереджена на вивченні окремих періодів історії російських університетів, переважно на XIX ст. Цим виділяються праці О. Є. Іванова [547], Г.І. Щетініної [897, 880, 883, 877], Р.Г. Еймонтової [887]. Усі вони починали з публікацій статей, а

завершували свої дослідження солідними монографіями, що представляють істотний внесок в історіографію російських університетів. Їх праці допомагають вивченню історії вітчизняних університетів періоду другої половини XIX ст. - початку XX ст.

Питання вищої гуманітарної освіти інколи були складовою частиною робіт з історії вищої освіти як у СРСР, так і окремо в Українській РСР [887, 631, 876, 439].

У працях до 1960-х рр., висвітлюючи позитивні сторони освіти, освітніх процесів і реформ, дослідники на перший план висували об'єктивні фактори, які, на їх погляд, суттєво вплинули на загальний стан вишів і реформування їх. При цьому дослідники деперсоніфікували освітні процеси царської Росії. Науковці не зупинялися на питаннях участі держави в модернізації системи освіти та перспективах освітньої політики, а робили акцент на студентських рухах, заворушеннях, страйках, подекуди перебільшуючи їх вплив на реформи вищої школи. Усупереч принципам історизму та об'єктивності, радянські науковці досліджували студентство лише як складову пролетарського руху. Історію освітніх реформ радянські вчені оцінювали як суцільну конфронтацію прогресивного студентства з царатом. Це відображено у працях: Астахова В.І. “Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции” [426], Бережного І.С. “Студенческое движение на юге Украины в конце XIX – начале XX вв.” [433], Щетініна Г.І. “Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX века” [876] тощо.

Однак, такий підхід до дослідження вищої школи цінний тим, що подається загальна характеристика діяльності університетів, їх взаємовідносин із владою та суспільством. Дорадянські автори робили акцент на складних побутових та матеріальних умовах життя студентства й цим пояснювали їхні заворушення та протести, а радянські автори наполягали на політичному забарвленні студентських виступів та поширенні антиурядових ідей.

Згодом, дослідники 1970-х років розпочали вивчення окремих періодів історії вишів. Історіографію цього часу поповнили праці таких науковців як

В.Р. Лейкіної-Свирської “Интеллигенция в России во второй половине XIX века” [631], Щетініної Г.І. “Университеты в России и устав 1884 г.” [883], Еймонтової Р. Г. “Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической” [887]. Усі ці праці тою чи іншою мірою торкалися проблем вищої гуманітарної освіти і на теренах України. Лише одні автори розставляли акценти на загальній характеристиці ВНЗ, інші – на реформуванні вишів, а ще інші – на питаннях студентських рухів тощо.

Одним із напрямів досліджень радянських науковців стали питання історії російської інтелігенції. Праці українських дослідників Н. А. Шип “Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк” [868] та Г.В. Касьянова “Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет” [571] безпосередньо аналізують питання української інтелігенції.

Цим питанням присвячена й інша праця В. Р. Лейкіної-Свирської “Російська інтелігенція в 1900–1917 рр.». Крім аналізу професорсько-викладацького складу, автор у окремих розділах торкається питань студентства. В.Р. Лейкіна-Свирська, висвітлюючи процес формування інтелігенції та її соціальний склад, дослідила шляхи, методи та рівень підготовки викладачів, а також кадрову політику царського уряду стосовно цього питання. У дорадянській історіографії не було подібних повноцінних праць. Саме праця Лейкіної-Свирської значно розширила межі досліджуваної проблематики.

Високо оцінила В.Р. Лейкіна-Свирська вищі жіночі заклади освіти, вона віднесла “...Київські та Одеські вищі жіночі курси до великих вузів першого розряду з чималою кількістю слухачок” [632, с.156]. Дану тезу підкріплюють численні дані зі щорічних звітів цих навчальних закладів [337, 340, 343], що створює аргументацію для спростування тверджень сучасної російської історіографії про те, що ці вузи мали, як правило, характер “провінційний” [546, с.191]. Найважливішим, на наш погляд, у цій праці є насиченість статистичними даними про соціальну структуру вищої школи Російської імперії. Однак, автор не приділила достатньої уваги питанням участі професури у формуванні змісту і форм освіти та зовсім обійшла увагою

питання участі інтелігенції в розробці та підготовці документації вишів, зокрема й статутів університетів.

Відомий радянський історик періоду П.А. Зайончковський ряд праць присвятив аналізу реформи 60-70-х рр. XIX ст. Зокрема, у праці “Криза самодержавства на зламі 1870-1880 рр.” автор, у межах марксистської парадигми, комплексно підійшов до розгляду кризових явищ у політиці самодержавного уряду [530, 531]. Саме тому в поле його уваги потрапили урядові заходи щодо університетів. Дослідник зібрав багато матеріалів законодавчого та нормативного характеру, які відносилися до припинення дії деяких положень статуту 1863 р., підготовки нового статуту, введення нових правил для студентів 1879 р. Автор зробив ґрунтовний аналіз цих документів, а також багатьох циркулярних розпоряджень міністерства народної освіти, деяких місцевих матеріалів. Не ставлячи за мету спеціального дослідження університетського питання, П.А.Зайончковський побіжно розглянув його.

У середині 1970-х років вийшла робота цього автора “Російське самодержавство наприкінці XIX століття (Політична реакція 80-х – початку 90-х років)” [530], у якій аналізуються проблеми внутрішнього розвитку імперії наприкінці XIX ст. Фактичний матеріал праці та його аналітичне узагальнення дозволяє зрозуміти характер епохи, в умовах якої пройшли етап становлення, розвитку, та здійснювали свою освітню діяльність вищі навчальні заклади, у тому числі й гуманітарні. П.А. Зайончковський виділив у окремий розділ політику в галузі освіти як важливу складову урядового курсу. Це було новим для радянської історіографії, оскільки при розгляді внутрішньої політики, як правило, обмежувалися питаннями боротьби з революційними рухами, показу “кризи верхів” тощо. Автор аналізував заходи царату в різних сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі й галузі вищої освіти. На базі архівних матеріалів він показав процес підготовки статуту 1884 р. та інших документів. Не залишились осторонь й питання урядового нагляду за університетами, організації навчального та наукового процесу в них, основних змін, які відбувались в цей період у вишах [530, с. 309–365]. Не виходячи за межі радянської ідеології, він значно розширив підхід у дослідженні внутрішньої

політики. Монографія П.А.Зайончковського “Урядовий апарат самодержавної Росії в XIX ст.” [531] присвячена вивченню складу чиновників міністерства народної освіти. Проте, жодна з праць дослідника не дала нам повноцінного уявлення навіть про окремі вищі гуманітарні навчальні заклади.

Г.І. Щетініна досліджувала питання трансформації університетського життя протягом 1870 – 1880-х рр., висвітливши окремі складники реформи 1884 р. Автор проаналізувала ставлення професорів та студентства до урядової політики й статуту 1884 р. Вона пов’язала цю проблему з участю інтелігенції в опозиційній діяльності щодо процесу запровадження реакційного статуту. Дослідниця також порушила питання впливу статуту 1884 р. на стан функціонування історико-філологічних факультетів. Автор наголосила на недостатній ролі лібералів і професури у боротьбі з урядовою політикою в освітній галузі, при цьому дещо перебільшуючи вплив студентства на ці процеси. Вона підкреслила, що “поворот до реакції стосовно прийняття статуту 1884 р. не являв собою плавного процесу, а відбувся всупереч поглядам домінуючої частини правлячих кіл, що було обумовлено реальним співвідношенням інтересів різних прошарків панівного класу” [879, с. 145]. Висвітлюючи освітню контрреформу, автор довела, що її зміст становили два документи: університетський статут 1884 р. та циркуляр “О кухаркиных детях” 1887 р. Г.І. Щетініна зробила вагомий внесок у висвітлення епохи освітніх контрреформ. Вона всебічно проаналізувала зміст циркуляра 1887 р. На відміну від дорадянських авторів, які практично обійшли його увагою, дослідниця зуміла подати комплексну оцінку урядових заходів й підкреслила, що циркуляр можна вважати найтипівішим втіленням реакції, який значно підірвав престиж самодержавства серед абсолютно різних соціальних прошарків населення [879, с. 226]. Варто зауважити, що радянська історична наука так і не створила спеціальних досліджень з історії становлення і розвитку вищої гуманітарної освіти та освітньої контрреформи.

З аналізу вищезазначених праць слід зробити висновок, що дослідження університетського статуту 1863 р. розпочалося з 1970-1980-х рр., натомість першим історики аналізували статут 1884 р. Це пояснюється закономірними

для радянської історичної науки підходами. Дослідники спочатку приділяли увагу всім “реакційним” документам царської доби, а потім прогресивним.

У 1980-х рр. питанням вищої школи та розробки й запровадження статуту 1863 р. присвятила свої дослідження Р.Г. Еймонтова. Спираючись на періодику й мемуаристику, авторка висвітлила різнопланові погляди тогочасної інтелігенції на загальне становище вишів, на проект статуту 1863 р. Автор провела дослідження урядової політики щодо університетів Російської імперії з кінця 1840-х рр. до початку 1860-х рр., визначила основні складові цієї політики. Р.Г. Еймонтова досліджувала також форми нагляду за університетами, й особливо за студентами. У її праці університетське питання постає одним із основних питань внутрішньої політики: “Університетське питання саме по собі мало тоді серйозне політичне значення: відношення до освіти значною мірою встановлювало загальну спрямованість політики уряду” [886, с. 304]. Праця містить цікавий фактичний матеріал, деякі оцінки законодавчих актів. Однак автор, через спробу усі заходи уряду пов’язати з виступами студентів, не змогла комплексно розглянути урядову політику. У дусі характерних для радянської історіографії підходів, автор не враховувала еволюції урядової політики, а також внутрішніх чинників розвитку самих університетів.

Позитивною є спроба дослідниці проаналізувати зауваження на проект статуту зарубіжних авторів. Дослідник увела до наукового обігу значну частку архівних джерел, які дозволили їй цілком обґрунтовано наголосити на політичному підґрунті реформи вищої школи та простежити зміни політичних мотивів правлячих кіл протягом 1860 – 1870 рр.

У радянській історіографії спостерігалось зростання зацікавленості студентською проблематикою. Дослідники концентрують свою увагу не стільки на студентських рухах, скільки на включенні молодіжної тематики в марксистську схему бачення історичного процесу. Виклад матеріалу у цих працях зводиться до характеристики студентства російських ВНЗ без спроби окреслити специфіку окремих регіонів, в тому числі України. Студентський громадсько-політичний рух трактувався як “ліберально-буржуазна” складова

пролетарського руху [493, 778]. Саме у такому сенсі описано студентський рух у праці П.С. Гусятникова “Революційний студентський рух в Росії. 1899 -1906” [493].

Інші дослідники цього періоду у своїх історико-партійних дослідженнях розглядали студентську тематику як складову частину загальноросійського демократичного руху. Так, М.П. Просяник у своїй праці “З батьками поруч” [728] висвітлює участь студентської молоді у боротьбі напередодні і в період першої російської революції 1905-1907 років. Вищезгадані молодіжні питання розглядає у своїй праці й Д.М. Щербаков “Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період (1895 – 1904)” [872].

Студентське питання стало також предметом дисертаційних досліджень радянського періоду, проте вони були хронологічно й проблемно обмеженими, вивчаючи здебільшого соціально-революційне крило і не виділяючи специфіки студентського руху в Україні із загальноросійського. Лише кілька авторів у своїх дисертаціях спробували охопити загальноукраїнський регіон. Зокрема, це праці Ю.О. Калінцева “Діяльність революційних марксистів, більшовицьких організацій по залученню студентства в боротьбу проти самодержавства. 1900 - 1904 рр. (На матеріалах України)” [566] і Д.В. Деревинського “Студентський рух на Україні (1899-1902)” [502].

Необхідно підкреслити, що дослідженням радянських істориків властива заполітизованість у висвітленні проблеми, прагнення характеризувати освітні процеси, реформи, ліберальні та консервативні погляди тогочасної інтелігенції виключно у контексті боротьби революційних сил із самодержавством. Загалом, за радянської доби вітчизняні та зарубіжні історики вивчали практично всі етапи університетської реформи, зробили певний внесок у розробку питань пов’язаних з участю вишів у громадському житті і визвольних рухах. При цьому дослідники оминали питання внутрішньої організації освітніх закладів, внутрішнього життя та зовсім не розглядали гуманітарну складову вищої освіти.

Отже, історіографія радянського періоду характерна тим, що дослідники розпочали більш поглиблено вивчати окремі аспекти розвитку вищої освіти, хоч цим працям були притаманні ідеологічні нашарування. Серед історіографічного доробку цього часу немає праць, які б комплексно розглядали еволюцію гуманітарної освіти у вишах України у другій половині XIX – початку XX ст.

До третьої групи відносяться праці сучасних дослідників, присвячені вивченню стану гуманітарної освіти в досліджуваній період.

Із проголошенням Україною незалежності у вітчизняній історіографії розпочався новий період, який характеризується переосмисленням історії української нації в усіх її проявах, переходом на позиції об'єктивності та історизму. Гуманітарній освіті опосередковано присвячені окремі розділи в загальних монографічних дослідженнях з вищої освіти України [571, 868, 865, 541, 765, 761, 755, 747, 528, 722, 734].

Для аналізу викладацького корпусу гуманітарних вишів цікавим історіографічним джерелом є монографія Г.В. Касьянова, в якій автор дає визначення інтелігенції, класифікує її на певні групи, до однієї з яких відніс викладачів вишів, показав участь наукової інтелігенції у суспільно-політичних рухах. Автор відзначає вагому роль вишів у формуванні української інтелігенції, ряди якої поповнювалися й жінками. Він наголошує, що “...діяльність вишів по випуску фахівців сприяла збільшенню кількості жінок у професійно-спеціалізованій і демографічній структурі інтелігенції, а також обумовили ще більшу “фемінізацію інтелігентської праці...” [571, с. 33]. Підкреслювалася особлива роль у цьому процесі вищих жіночих курсів.

Дослідниця Н.А. Шип, аналізуючи процеси становлення інтелігенції в Україні у XIX ст., приходять до висновку, що “...ріст демократизації інтелігенції відбувався за рахунок притоку до її лав різночинців, у тому числі й із випускників різних вищих навчальних закладів” [868, с.17]. Слід зауважити, що у згаданих публікаціях, незважаючи на їх наукову вагомість, не розглядалась специфіка руху української інтелігенції і студентства, як складової національно-визвольного руху.

З'явилися праці, автори яких прагнули позбутися застарілих підходів до оцінки подій минулого, застосовували сучасні методи історичних досліджень. Цьому сприяла й публікація нових джерел з означеної теми, передусім мемуарного характеру [301].

Однією з перших великих праць цього періоду стала монографія О.Є.Іванова “Вища школа Росії наприкінці XIX - на початку XX ст.” [541], яка стала логічним продовженням вивчення автором даної тематики розпочатої ще у радянські 80-і роки. У цей період вийшов ряд праць дослідника О. Є. Іванова, присвячених історії вищої освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. та окремі статті - студентству вишів. У монографії автор розглянув і проаналізував складові системи вищої освіти, де зробив спробу класифікації вищих навчальних закладів за формами власності – державні, приватні, громадські. Він розкрив систему управління ними, показав історико-соціологічні та політичні портрети студентства і професури, проаналізував статут “неурядових” закладів, труднощі управління новоствореними вищими навчальними закладами [541, с.174 – 207].

О.Є. Іванов у монографії поставив питання визначення місця вищої школи серед інших інституцій самодержавства, питання університетської політики уряду наприкінці XIX - на початку XX ст., організаційно-правових засад управління університетами, визначення основних законодавчих актів, які регулювали їх діяльність. Автор розглянув питання організації навчального процесу, наукової роботи вишів, виділив найважливіші риси професорсько-викладацького та студентського корпусу цього часу. О.Є. Іванову вдалося показати значення вищої школи як одного з важелів історичного розвитку Російської імперії. Він демонструє, з одного боку, в якій мірі вища школа зміцнювала існуючий режим, з іншого, навпаки, як вона сприяла визріванню умов, що його підривали. Праця О.Є. Іванова доводить, що незважаючи на проблеми, що стояли перед вищою школою на початку XX ст., вона знаходилась на підйомі. Така позиція С.Є. Іванова відмінна від інших, вона перекреслює твердження де-яких радянських дослідників про загальну кризу культури в Російській імперії перед революцією 1917 р. Таким чином, праця О.Є. Іванова

корисна для нашого дослідження перш за все тим, що надає багаті матеріали для подальших узагальнень та уточнень оцінок щодо університетської політики та організації вишів, які автор подав під власним кутом зору.

У праці “Вчені ступені в Російській імперії XVIII – 1917 р.” [548] О.Є. Іванов досліджував вчені ступені, які присуджувалися не тільки університетами, але й духовними академіями. Цей доробок автора є значним кроком уперед у вивченні організаційно-правових засад наукової роботи в університетах. Автор розглянув основні аспекти, пов’язані з наданням вчених ступенів: законодавчі акти, які регулювали даний процес; вимоги, які пред’являлися до пошукачів; номенклатуру вчених ступенів в їх історичному розвитку; основні етапи проходження випробувань тощо. Фактично досліднику вдалося прослідкувати історію закріплення юридичного статусу, організаційних норм, технології функціонування інституту наукової атестації. Варто наголосити, що цей вчений продовжує працювати у царині освітянських проблем і нині.

У період незалежності України з’являються праці, автори яких досліджують історію окремих вищих гуманітарних закладів. Духовну освіту, зокрема КДА, досліджувала Л.М. Алексієвець [420], яка присвятила свою працю 380 – річчю КМА. Нині є роботи, які присвячені темі КДА цілковито, або опосередковано - це монографії В. Ульяновського [800], М. Ткачук [788], Н.А. Шип [861, 864, 865, 866, 867]. Грунтовними і цінними для розгляду питання діяльності КДА є праці сучасної української дослідниці Н.А. Шип. Вона присвятила академії низку праць, серед яких найбільш ґрунтовною є монографія “Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1818–1919)”[865]. Автор висвітлює безперервність духовних освітніх традицій в Україні, що беруть свій початок від Києво-Братської школи (1615) та розвинуті Києво-Могилянською (закрита в 1817) і Київською духовною (заснована в 1819) академіями. Цінним, на наш погляд, є аналіз автором реформаторської імперської політики уряду в галузі вищої духовної освіти. Праця збагачує знаннями читачів і в питаннях кадрового забезпечення Київської духовної академії, складу студентів та основних навчально-виховних

принципів, навчальної, наукової, видавничої і просвітницької діяльності Академії, участі викладачів у громадському і культурному житті Києва, розвитку науково-освітніх зв'язків із православними країнами.

Жіночій освіті присвятили свої окремі праці Л. Смоляр “Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії” [755], О.О. Драч “Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX ст.: мотивація, динаміка та соціально-демографічні характеристики курсисток” [519], К. Кобченко “Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878—1920)” [583].

Історію Ніжинського історико-філологічного інституту аналізують Г.В. Самойленко та О.Г. Самойленко “Ніжинська вища школа: сторінки історії” [747], “Вчені-філологи Ніжинської вищої школи” [746], у яких проаналізовано творчий доробок викладачів та випускників інституту з історико-філологічної тематики, висвітлено історію цього закладу від його заснування до утворення педагогічного університету. Останнім часом на цю тему захищено ряд дисертацій, у яких фрагментарно відтворено зміст та організацію навчально-виховного процесу в Ніжинському юридичному ліцеї. Це роботи І.І. Киричок “Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті (1875–1917 рр.)” [580], Т.Д. Пінчук “Педагогіка у Ніжинській вищій школі” [708] тощо.

Важливі аспекти освіти XIX – початку XX ст. досліджували В.Й. Борисенко, Р.Я. Пиріг, О.Є. Пилипенко. Так, В.Й. Борисенко у статті “Освітня політика царського уряду в Україні другої половини XIX ст.” аналізує політику царату по відношенню до освітніх закладів [440]. Автор присвятив багато праць відомим особистостям, зокрема, професорам М. Драгоманову та М. Грушевському [441, 442, 443]. Дослідник висвітлює діяльність відомих істориків, як науковців, громадських діячів та показує їх внесок у національно-визвольний рух українського народу. Свій новітній погляд на постать М. Драгоманова вчений виклав у праці “Видатний мислитель і громадський діяч” [442].

Тема життя і діяльності М. Грушевського знайшла своє місце у наукових дослідженнях Р.Я. Пирога [711,712,713]. Стану вищої освіти, студентським питанням та міжнародним науковим зв'язкам українських вчених з іноземними вченими у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячені праці О.Є. Пилипенка [709, 710].

Заслуговує на увагу праця З.І. Зайцевої “Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст.”, в якій автор аналізує процес інституціоналізації тогочасної української науки як інтелектуального й організаційного руху з властивим йому комплексом науково-дисциплінарних досліджень, статусно-академічних перспектив та соціокультурних засад [528].

Низку праць присвятив університетській проблематиці харківський дослідник С.І. Посохов [720, 721, 722, 723, 724]. Насамперед слід відзначити його монографію “Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії” [722], в якій автор аналізує періодизацію дослідження історії університетів Російської імперії, виділяє основні завдання університетів, їх функції, показує, яким був закордонний ідеал університету. Це історіографічне дослідження, яке на базі сукупності різноманітних історіографічних та публіцистичних джерел підсумовує результати вивчення історії університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. за значний проміжок часу (з середини XIX ст. до теперішнього часу). Проблем студентства українських університетів торкається

На увагу заслуговує також праця С. І. Посохова та А. Ю. Парфіненка, присвячена науковій діяльності університетської молоді Харкова [721]. На прикладі Харківського університету це видання дозволяє краще ознайомитись з формами організації наукової творчості студентів, досвідом та традиціями студентської науки.

Історії університетів присвятила своє дослідження і Т. А. Стоян. У кандидатській дисертації “Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.” [768] автор проаналізувала діяльність університетів України, деякі аспекти діяльності викладачів та студентів тощо.

До сучасної історіографії відносяться, також праці про видатних вчених-професорів університетів та інших ВНЗ, діяльність котрих у попередні роки замовчувалася або висвітлювалася тенденційно [301, 441, 442, 443, 711, 712, 713].

На освітянську тематику захищено ряд дисертацій, у яких фрагментарно відтворено розвиток освіти в другій половині XIX – початку XX ст. [580, 715, 528].

До четвертої групи історіографії відносяться праці зарубіжних дослідників: праці західних дослідників історії вишів [705, 894, 896, 892, 895] та дослідження сучасних російських науковців [467, 544, 550, 546]. Нині важливими є праці західних дослідників історії університетів, які дають можливість побачити та проаналізувати нашу вищу освіту очима “зовнішніх спостерігачів”. Так, на думку К. Мейєра, “більш ніж будь-яка інша тема російської історії університети царської Росії являють собою загадку для історика, примушуючи його сумніватися в таких категоріях, як “відсталість” та “прогрес” [705, 894].

Помітний внесок у висвітлення історії вищої освіти здійснили представники зарубіжної історіографії. Е. Петрік у праці “Освіта й держава в царській Росії” [705] проаналізував систему освіти Російської імперії впродовж двохсот років, починаючи від 1700 р. “Враження від значної радянської бюрократії, – як пише автор – примусило його звернутися до витоків царської моделі системи освіти” [705, с. 9]. Навчання в СРСР і добре знання російської мови сприяли всебічному вивченню історії Росії доби імперії, а обізнаність на нормах корпоративної етики радянських вишів дозволила автору порівняти їх з порядками імперських університетів. Епоху 1870 – 1905 рр. автор називає кризовою й застосовує термін “криза монолітного контролю”. Е. Петрік наголошує на засиллі в ці роки академічного формалізму у вищій школі. Однак його погляди на окремі питання докорінно відрізнялися від поглядів радянських учених. Зокрема питання демократизації складу студентства та його кількісного зростання він пов’язує з проурядовою політикою, особливо відзначаючи при цьому роль міністра освіти Д. Толстого. Історик наголошує,

що рушієм прогресивних ідей у системі освіти виступала держава, при цьому не акцентуючи уваги на боротьбі професури, громадськості, студентства за розширення своїх прав та можливостей навчатися й працювати в прийнятних умовах [705, с.139].

Уільям Метс [893], висвітлюючи етапи розробки статуту 1863 р., позитивно оцінює його зміст, підкреслюючи, що цей документ відбивав погляди переважної більшості професорів. Проте висновки вченого базуються не на архівному матеріалі. Радянські дослідники в розробці цього питання значно випередили своїх зарубіжних колег. Джеймс Мак Клеланд [892] дотримувався протилежної точки зору й засудив політику уряду в галузі освіти. Учений доводив, що уряд припустився помилки, наслідуючи німецький ідеал “чистого знання”. Окремі європейські дослідники [896] визначають позитивні сторони статуту 1863 р. На їх погляд, цей документ забезпечив умови для професіоналізації російських професорів й розвитку науки, зростання наукових товариств, присвоєння наукових ступенів і посад тощо. Висвітлюючи взаємини університетів з владою деякі автори наголошували на тому, що університетське самоврядування за своєю сутністю не сумісне з самодержавним ладом. К. Майер [894] наполягає на розподілі понять “самоврядування” та “автономії” університетів й зазначає, що самодержавство прагнуло не допустити розвиток як однієї, так і іншої форми незалежності вишів. Загалом науковці підкреслили, що освітніми реформами й демократичністю статуту 1863 р. влада заклала під себе міну уповільненої дії. Насамперед виші готували державних службовців. У зв’язку з тим, що до навчання в них допускалися всі охочі, а з часом більшість слухачів ставала лібералами, тож нові кадри вже набували відмінних від чиновників старого вишколу поглядів на служіння державі [895-896].

До зарубіжної історіографії ми відносимо й праці сучасних російських істориків, які прямо, або опосередковано торкаються теми нашого дослідження.

Підводячи деякі підсумки вивчення вітчизняної вищої освіти до 1917 р., колектив російських авторів випустив у 1995 р. книгу “Вища освіта в Росії: нарис історії до 1917 р.” [467]. Монографія містить багато цікавого фактичного матеріалу, певну цінність представляють додатки. Однак, спеціально

університетам у тому числі й тим, які функціонували на теренах України та іншим ВНЗ присвячений лише один розділ книги, тому багато аспектів вузівського життя лише опосередковано позначені в тексті.

У російській історіографії до останнього часу головна увага приділялася проблемі відношення університетів та інших вишів до суспільного життя і визвольного руху, а внутрішнього життя вищих навчальних закладів, його аналізу науковці торкалися побіжно. Не випадково, найбільше публікацій було присвячено студентським рухам. Уся історія університетів та інших вишів у царській Росії розглядалася як безперервна конфронтація їх з самодержавством і поділялася на дорадянську і радянську частини. Автори заперечували наявність загальних університетських традицій, радянський період висвітлювали лише у позитивних тонах.

З реформуванням вищої освіти Росії у другій половині 90-х рр. інтерес до історії університетів значно зріс. Про це свідчать: випуск п'яти збірників статей "Російські університети в XVIII - XX століттях" у Воронежському університеті, поява праці "Санкт-Петербурзький державний університет. Літопис. 1724-1999", публікація низки книг з нарисами про ректорів і професорів Московського, Саратовського, Томського університетів, брошури і статті ректора МДУ В. Садовничого, що піднімають багато проблем університетського життя та університетських традицій, у тому числі й університетів, які територіально знаходилися в Україні.

Вища гуманітарна освіта не була об'єктом окремого дослідження науковців української діаспори, проте звернення до вищої освіти загалом і окремих її складових були. Серед них зустрічаються праці, написані безпосередніми учасниками тогочасних подій. Вони значною мірою зберегли реальну картину становища ВНЗ та студентської молоді в імперську добу. Представників української діаспори відрізняє те, що вони акцентували увагу на національних питаннях, а також на участі професури та студентства в національно-визвольному русі.

Так, у працях В. Дорошенка "Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.) Нарис з історії української соціал-демократичної партії", Ю.

Колларда “Спогади юнацьких днів. 1997-1906: українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП)”, П.Феденка “Український рух у ХХ столітті”, курсах історії України Д. І. Дорошенка [515, 516, 588, 819] розглядаються питання вищої школи та участь студентства в національному русі. Серед досліджень жіночої освіти та проблем вищої освіти загалом, варта нашої уваги праця М. Богачевської-Хом’як. У ній автор чітко показала об’єктивні та суб’єктивні чинники, що вплинули на виникнення вищих жіночих курсів. Автор наголошує, що згідно зі статутом 1884 р. прийом жінок до університетів був досить обмеженим “сильне домагання вищої освіти для жінок, яке охоплювало такі високі прошарки суспільства, що уряд мусив передбачити обмежену можливість вищої освіти для них” [435, с. 46]. Саме таку можливість і надавали вищі жіночі курси, що відкривалися в університетських містах.

М. Богачевська-Хом’як зазначає, що “документи київської “охранки” свідчать, що уряд не поспішав з відкриттям жіночих курсів в Україні, побоюючись зростання національної свідомості населення” [435, с. 47]. Таким чином, автор робить висновок, що питання про жіночу освіту в Російській імперії тісно перепліталось з політикою [435, с. 46].

Отже, аналіз історіографії свідчить про актуальність обраної теми, недостатній, а подекуди упереджений підхід до розробки теми розвитку вищої освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення становлення та розвитку вищої освіти Російської імперії загалом і гуманітарних її складових зокрема, другої половини ХІХ ст., було досить нерівномірним, на кожному з етапів відрізнялося своїми особливостями. Так, дореволюційна історіографія проблеми характеризувалась значною публіцистичністю і досить чітко поділяється на дві течії: ліберальну та консервативну. Цей період вирізнявся тим, що дослідники перш за все розглядали студентську проблематику, характеризували юридичні документи – статuti, деякі інші правові акти, були зроблені перші кроки в дослідженні урядової політики в цій сфері, почалося вивчення окремих проблем організації діяльності університетів.

Історіографію радянського періоду характеризує розгортання вивчення освітньої тематики в напрямку поглиблення досліджень окремих аспектів розвитку вищої освіти. Тим працям були притаманні ідеологічні нашарування. Втім, фундаментальні дослідження 1960-1980 рр. значною мірою зберігають своє наукове значення і сьогодні, оскільки для авторів цього періоду характерне залучення широкого кола джерел, перш за все архівних, намагання простежити зміни у часі тощо.

У працях українських науковців кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дається як негативна, так і позитивна оцінка діяльності вищих навчальних закладів, які сприяли демократизації, фемінізації студентства та інтелігенції, якісним і кількісним змінам у підготовці фахівців.

Новий етап досліджень розпочався у роки незалежності України. Новітня вітчизняна історіографія поступово позбавляється негативних підходів попередників, базується на цивілізаційних підходах у розгляді гуманітарної освіти в Україні. Нові суспільно-політичні умови зумовили зростання інтересу до тематики вищої школи. Характерними рисами наукових праць цієї доби є поступове зростання критики радянської історіографії, її критикують за ідеологізованість, політизованість, замовчування та перекручення фактів. Цей процес відбувається через протиставлення радянської та сучасної історіографії. До характерних рис сучасної історіографії можна віднести й прагнення всебічно оцінити те чи інше явище, діяльність тієї чи іншої особи, залучення нових документів, оцінка і врахування висновків, зроблених зарубіжними вченими. Проведений аналіз наявної літератури засвідчив відсутність в історіографії наукових праць, присвячених комплексному дослідженню історії становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України.

Сучасні зауваження та оцінки функціонування вищих навчальних закладів загалом і гуманітарних зокрема, потребують подальших досліджень, перш за все усвідомлення та пізнання складного процесу становлення гуманітарних вишів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Нині актуальними науковими завданнями залишається розгляд та подальше удосконалення різноманітних історичних питань функціонування вищих

гуманітарних навчальних закладів, які не розглядалися повноцінно попередніми науковцями, або зовсім не були предметом дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена значним масивом опублікованих і неопублікованих документів, які включають архівні матеріали, збірники документів та матеріалів, довідники, спогади, щоденники, листи. Однак, головними джерелами дослідження стали фонди архівосховищ України.

Відповідно до різного інформативного наповнення інші наявні джерела виділено у наступні групи:

- 1) нормативно-правові документи щодо діяльності вищих навчальних закладів;
- 2) циркуляри та розпорядження уряду стосовно діяльності університетів;
- 3) документи навчальної, наукової, адміністративної, фінансової діяльності вишів;
- 4) протоколи засідань рад університетів та інших ВНЗ;
- 5) звіти вищих навчальних закладів, попечителів навчальних округів;
- 6) джерела особового походження, що розділені на автокомулятивні (спогади, автобіографії, щоденники, особові справи, послужні списки) і джерела міжособової комунікації (листування); до цієї групи джерел віднесено також спогади вчених про своїх викладачів, колег та про свої ВНЗ;
- 7) статистичні дані;
- 8) публікації періодичних видань та преси.

Комплексне використання всього масиву джерел дозволило об'єктивно проаналізувати становлення та розвиток вищих гуманітарних закладів, соціальне становище науково-педагогічного складу та студентства вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Основу джерельної бази складають фонди архівосховищ України: Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК), Державного архіву м. Києва, Державних архівів Київської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей. Проаналізовано матеріали Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (колишня філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.), а також Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського. Фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України використовувались для вивчення питання участі студентів у суспільно-політичному житті та національних рухах. Загалом опрацьовано матеріали 62 фондів, результатом чого стало введення до наукового обігу нових документів з різних аспектів гуманітарної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вагому складову у формуванні джерельної бази дисертації посідають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, в якому зібрані матеріали вузівських центрів Києва, Харкова, Одеси.

Цінний матеріал для висвітлення студентських питань зберігається у фонді 268 “Південне районне охоронне відділення, м.Одеса”, де, наприклад, у справі 4 йдеться про політичну боротьбу студентських організацій м.Одеси, а справа 545 дає нам інформацію про діяльність студентських “земляцтв” при Новоросійському університеті. Не менш важливий і фонд 274 “Київське губернське жандармське управління”, де є звернення комітету національно-орієнтованої “Молодої України”, заходи, які вживались до студентів, відданих у солдати за “Временными правилами об отбытии воинской повинности воспитанниками высших учебных заведений...”, “Обзор важнейших дознаний, производившихся жандармским управлением за 1902 год”. “Оповіщення 1899 року”, в якому йдеться про шкідливість денационалізації студентської молоді; відозва від 18 лютого 1900 року Київського “Союзного совета объединенных землячеств и организаций” про забезпечення політичних свобод всім громадянам Росії, незалежно від їх релігійної і національної приналежності. У цьому фонді також є переписка з Департаментом поліції про збір інформації про політичну “благонадійність” професорів Київського університету, редактора журналу “Записки українського товариства у Києві” В.М. Перетца, В.С. Іконникова, М.Д. Флоринського.

Крім зазначеного, використані такі фонди: 275, 304, 317, 336, 385, 386, 442, 707 тощо. Серед них фонд 442 “Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора”, який багатий на інформацію про Статут 1884 р., про прийом в університет Св. Володимира студентів, про заснування

при університеті історичного товариства Нестора-Літописця, про заснування Південно-Західного відділення Російського географічного товариства тощо.

Важливою є інформація документів про статус викладачів, наприклад, обрання професора Новоросійського університету Ковалевського членом-кореспондентом Академії наук. У цьому фонді містяться копії звітів губернаторів Південно-Західного краю, де знаходимо багато інформації щодо вищої освіти.

У роботі найбільше використано справи фонду 707 “Управління Київського учбового округу”. Він складається з документів, що дають уявлення про діяльність університетів, документів, що надсилалися до Міністерства народної освіти, а саме: доповідних про організацію різних видів занять, щорічних та інших звітів про стан кафедр, оглядів викладання та систему розподілу лекцій гуманітарного профілю, відомості про статuti університетів, студентські наукові товариства тощо. Були використані також матеріали фонду 711 “Київська духовна академія”, які надають нам загальну інформацію про академію, про національний склад студентів академії у різні роки, про участь студентів академії в демонстрації 8 березня 1895 р., про кадрове забезпечення академії, про зміни та доповнення правил, що стосуються обов’язків студентів академії, про збільшення кількості абітурієнтів із російських губерній за статутом академії 1884 р. тощо.

Фонди 832 “Антонович В.Б. (1860 – 1942 рр.)”, 849 “Іконников В.С. – професор Університету св. Володимира”, 1235 “Грушевські – історики, лінгвісти (1830 – 1958 рр.)”, 2045 “Потебня О.А. – професор Харківського університету”, 2052 “Сумцов М.Ф. (1854 – 1922)”, містять цінну інформацію про видатних професорів-науковців, їх вклад у становлення та розвиток вищої гуманітарної освіти.

Фонд 2162 цього ж архіву “Канцелярія попечителя Харківського учбового округу” містить документальну базу Харківського університету.

Серед найцінніших за обсягом інформації є Державний архів м. Києва. У його фонді 16 “Київський університет Святого Володимира”, зберігаються протоколи засідань, розклади лекційних занять, офіційне листування з

організаційних проблем, програми викладання, огляди викладання, звіти з проведення практичних занять, списки викладачів та переліки їхніх праць за окремі роки, інструкції стипендіатам для приготування до професорського звання, звіти професорських стипендіатів. Для порівняння використовувався також фонд 18 цього архіву “Київський політехнічний інститут імператора Олександра II. 1897–1920 рр.”.

Інформація про вищі жіночі курси міститься у фонді 244 “Київські вищі жіночі курси. 1878–1920 рр.”. Тут є “Положення про вищі жіночі курси в Києві. 1878 р.”, інформація про предмети, що вважалися обов’язковими для вивчення, дисципліни, що читалися на курсах, обов’язкові та необов’язкові. У цьому фонді містяться статистичні відомості про соціальний склад слухачок та бюджет курсів, навчальні плани та списки професорів, викладачів і слухачок курсів. Звіти професорів та викладачів про проведення практичних занять із слухачками курсів за 1911–1912 рр., які є у матеріалах фонду, дали нам інформацію для вивчення питання змісту і форм навчання.

Аналізувалися матеріали Державного архіву Київської області (фонд 2 – “Канцелярія Київського губернатора” та фонд 10 “Київське губернське у справах про товариства присутствіє. 1906–1916 рр.”); Державний архів Одеської області (фонди: 2, 9, 11, 45, 62, 150, 153, 164, 334); Державний архів Харківської області (3, 45, 52, 667); філії Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (фонд 1105 “ Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька. 1874–1919 рр.”, фонд 1334 “Ніжинське історико-філологічне товариство”.

Цінні джерела виявлено автором у Державному архіві Одеської області, у фондах: Ф. 1 “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора”, Ф. 2 “Канцелярія Одеського градоначальника”, Ф. 42 “Канцелярія опікуна Одеського навчального округу”, Ф. 45 “Новоросійський університет”, Ф. 93 “Одеське товариство історії і старожитностей”, Ф. 331 “Особистий фонд І.І. Мечникова”, Ф. 334 “Одеські вищі жіночі курси”. Це документи, які безпосередньо висвітлюють організацію гуманітарної освіти у Новоросійському (Одеському) університеті – навчальні програми, огляди

викладання дисциплін, звіти викладачів про проведення занять, відомості й офіційне листування щодо розподілу лекцій та внесення змін до навчальних планів, проведення конкурсів на вакантні кафедри й посади, письмові роботи студентів гуманітарних факультетів. Вони дають можливість розглянути різні дидактичні аспекти організації гуманітарної освіти у Новоросійському університеті та Одеських вищих жіночих курсах.

Джерельна база Державного архіву Харківської області досить обмежена стосовно дореволюційного періоду функціонування Харківського університету. Значна частина цих фондів була знищена під час Великої Вітчизняної війни. Важлива інформація міститься у фондах: Ф. 3. “Канцелярія Харківського губернатора. 1797–1917 рр.”, Ф. 45 “Харківська міська управа. 1871–1919 рр.”, Ф. 52 “Управління поліцеймейстера м. Харкова. 1837–1917 рр.”, Ф. 667 “Харківський університет”. З цих фондів переважно й використано матеріали про загальні аспекти діяльності Харківського університету, склад та функціонування гуманітарних факультетів.

Використання місцевих архівів (Київського, Харківського, Одеського) дали можливість проаналізувати репресивні заходи органів поліцейської влади проти викладачів і студентів, дії яких були спрямовані на відстоювання національної гідності, протистояння ідеям русифікації вищої гуманітарної освіти. Викладачі та студенти зазнавали репресій через своє активне ставлення щодо здійснення академічних свобод, а на початку ХХ ст. – щодо свобод політичних.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) також зберігає документи про діяльність Київського університету (Ф.VIII). Це звіти про заняття зі студентами та наукову роботу професорів університету за окремі академічні роки, курси лекцій з різних предметів гуманітарного циклу, документи з організації закордонних відряджень, інструкції стипендіатам про організацію навчання, звіти про діяльність наукових товариств тощо.

Особові фонди видатних гуманітаріїв: В.Б. Антоновича, М.П. Драгоманова, Д.І. Багалія, М.С. Грушевського, М.Ф. Сумцова, В.С. Іконникова,

Є.В. Спекторського, М.Ф. Владимирського-Буданова, О.Ф. Кістяківського, О.В. Романовича-Славатинського (Ф.1, 43, 60, 61, 144), цього архівосховища відображають індивідуальну організацію кожним вченим навчального процесу та власну наукову діяльність. Матеріали особових фондів можна поділити за видовими ознаками на курси з гуманітарних предметів, звіти про проведення практичних занять, доповідні до гуманітарних факультетів з приводу налагодження освіти гуманітаріїв, листи. Скласти уявлення про психологічний клімат на факультетах у різні періоди допомагає фонд III “Фонд листування Київського університету”.

Перша група джерел – нормативно-правові документи щодо діяльності вишів – представлена законодавчими актами з питань діяльності вищої школи, правилами, статутами навчальних закладів, які визначали мету і характер їхнього функціонування, а також актами розпорядчого характеру представлені царськими указами, міністерськими постановами, циркулярами адміністраторів учбових округів. Ці документи містять значний фактичний матеріал, який дав можливість визначити основні тенденції розвитку політики царського уряду в галузі вищої освіти на рубежі століть. Недоліком цього типу літературних джерел є те, що в них визначено напрями діяльності вищих навчальних закладів, але їх зміст не забезпечує можливість системного підходу для аналізу реалізації офіційних урядових настанов у реальній діяльності вищого навчального закладу в контексті змін соціально-історичних ситуацій [384, 383, 385, 399, 361, 370, 364, 355, 388, 373, 333, 320].

Найважливіше місце серед цієї групи посідають збірники постанов Міністерства народної освіти, які охоплюють тривалий період діяльності міністерства (“Збірник постанов по Міністерству народної освіти. 1864-1904 pp.” Т. 1-17) [383]. Збірники містять законодавчі акти як загального, так і місцевого призначення – царські укази, постанови, маніфести, міністерські укази і розпорядження. Різноманітні “Правила для студентів...” ряду вищих гуманітарних закладів[358, 359, 360, 361, 362-367]тощо. Серед найважливіших законодавчих актів, використаних у роботі є університетські статuti 1804,

1833, 1835, 1842, 1863, 1884 рр., повні тексти яких вміщені у “Збірник постанов по Міністерству народної освіти. 1864-1904 гг”.

Для написання дисертації використовувалися інші збірники урядових документів, які впорядковані за часовою і тематичною ознаками. Хронологічно доповнюючи попереднє видання законодавчі акти перехідного періоду[383-387], містять документи, які регламентували діяльність університетів Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Названі джерела дають необхідну інформацію про головні засади урядового курсу щодо розвитку вищої освіти загалом і університетської зокрема. Укази імператорів та розпорядження Міністерства народної освіти дозволяють з’ясувати ідеологічне спрямування освіти, її змістовний характер і пріоритети розвитку, механізм управління вищими навчальними закладами.

Аналізуючи законодавчі акти в галузі вищої духовної освіти, слід зазначити мотиви виділення цих матеріалів з комплексу законодавчих актів царського уряду в галузі вищої освіти. Аналіз законодавчих актів у сфері духовної освіти показав, що вони розроблялися Синодом, відображаючи в цілому офіційну політичну тенденцію в організації процесу навчання, але передбачаючи специфічне призначення підготовки служителів духовного відомства Росії [400, 405, 368, 412, 407]. Найважливішими для нашого дослідження серед цієї групи джерел є “Статут православних духовних академій, височайше затверджений 30 травня 1869”; “Статут і штат православних духовних академій, 1884 р.”; “Всепідданіший звіт обер-прокурора Святійшого Синоду по відомству православного сповідання за 1887 р.”; “Циркулярні укази Св. Синоду. – 1867-1900 рр.”; “Статут церковно-архієпископського товариства при Київській Духовній семінарії”; “Правила Київської Духовної Академії. Про прийом студентів у цю Академію по переведенню їх із інших академій. Про читання книг студентами і про збереження бібліотеки і формування її”, 1886 р; “Звід статутів та проектів статутів духовних семінарій 1808-1816, 1862, 1867, 1884, 1896 рр. Друкується за визначенням Св. Синоду від 7 листопада 1907 р. за №7200”. Зазначені документи дали змогу вирішити поставлені нами завдання. Ці документи

доводять правильність наших тверджень про вищу духовну освіту як невідемну складову вищої гуманітарної освіти.

Значний комплекс джерельної бази складають діловодні матеріали. Вони включають повідомлення, доповідні записки, службове листування освітніх адміністраторів, а також звіти про стан гуманітарної освіти та матеріали комісій про різні аспекти її облаштування. До цієї групи джерел можна віднести документи, які свідчать про повсякденну організацію роботи викладачами та студентами гуманітарних факультетів. Це звіти про педагогічну та наукову діяльність, лекційні курси, програми, письмові роботи тощо.

Важливу роль у дослідженні розвитку гуманітарної освіти відіграють джерела особового характеру: мемуари, щоденники, листи відомих вчених-гуманітаріїв.

Цінним джерелом стали дореволюційні періодичні видання. Зокрема видання Міністерства народної освіти дають можливість проаналізувати значну кількість діловодних та статистичних документів, що публікувалися в них. До таких видань належать: “Журнал Міністерства народної освіти” (ЖМНО), який виходив щомісячно з 1829 р., “Університетські вісті” (друкований орган Київського університету), виходив з 1861 р., “Записки імператорського Харківського університету”, виходив з 1874 р., “Записки імператорського Новоросійського університету” – з 1868 р., “Вісті Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині”. Вони дозволяють простежити, з одного боку, спрямованість курсу уряду та законодавчих органів щодо розвитку університетів та інших вищих гуманітарних закладів, а з іншого – перебіг формування та розв’язання організаційних проблем, вирішення питань змісту і методологічного забезпечення гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Такі видання, як “Билое”, “Вісник Європи”, “Рада”, “Історичний вісник”, “Студентське життя”, “Російська старовина” та інші містять статті, дописи та різні інформації, що стосувалися питань правового й матеріального становища викладачів і студентів, їх участі в науковому та суспільно-політичному житті.

Законодавчі акти духовного відомства, які регламентували діяльність Київської духовної академії.

Найбільш корисною складовою у ЖМНО для нашого дослідження виявилася рубрика “Університети”, в якій міститься університетська хроніка. Перегляд журналів дав можливість ознайомитися з динамікою розгортання історії гуманітарної освіти, з перебігом виникнення та вирішення окремих проблем влаштування гуманітарної освіти на різних рівнях академічної адміністрації. До того ж, ЖМНО, як і періодичні видання трьох університетів України, друкував на своїх сторінках наукові статті вчених, тобто містив необхідні для аналізу предмета нашого дослідження першоджерела.

Були також використані довідкові видання. Тематично їх можна поділити на: енциклопедичні словники (“Енциклопедичний Словник Брокгауза і Ефрона” [415, 416, 522, 523]) та довідники [782].

Отже, комплексне вивчення наявних груп історичних джерел дозволяє виокремити й всебічно проаналізувати діяльність гуманітарних вищих навчальних закладів у період, що досліджується. Джерельна база вельми репрезентативна й інформативно достатня для вирішення поставлених наукових завдань.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічна основа роботи побудована за цивілізаційним підходом до історичного процесу як найважливішого інструменту сучасної науки. На відміну від формаційного підходу, що виходив з примату економіки в структурі суспільства, і водночас недооцінював соціокультурну сферу, цивілізаційний підхід є найбільш доцільним у висвітленні сутності процесів становлення та розвитку гуманітарної освіти в Україні. Саме застосування цивілізаційного підходу дозволило більш повно врахувати національні, регіональні, культурні, ментальні, соціально-психологічні особливості періоду, що досліджується. Завдяки цьому вдалося створити цілісну картину взаємодії різних чинників, що вплинули на процес становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти

України. Формаційний підхід використовувався для визначення хронологічних рамок дослідження, з'ясування періодів створення закладів освіти.

У формаційному методі, відкидаючи тлумачення чинників історичного процесу через категорії класової боротьби і революції, доцільно використовувати типологізацію суспільств за ступенем економічних відносин, виявляючи закономірності, загальні риси різних країн, особливості виробничих відносин на різних ступенях зрілості.

У цивілізаційному методі впроваджується відмова від ідеологізованих та догматичних процедур інтерпретації історії, формується критичний спосіб мислення, виявляються особливості соціокультурних характеристик нації і країни.

Поєднання цих підходів до вивчення історії становлення і розвитку вищої гуманітарної освіти сприяло уникненню одновимірності в оцінках історичного процесу, його спрощення, зведення до наперед заданої схеми розвитку подій. Поєднуючи такі методи, історія гуманітарної освіти постає як багатовимірний процес. Та все ж у дослідженні переважає цивілізаційний підхід.

Дослідження проводилося, виходячи з принципів науковості, історизму, об'єктивності, системного та комплексного підходу. Застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема аналізу і синтезу, історичний, порівняльний, логічний, статистичний, дидактичний; методи порівняльно-історичний, синхронний, проблемно-хронологічний, біографічний та ін., які забезпечили достовірність і повноту одержаних результатів.

Основним і визначальним у роботі став базовий принцип науковості. Дотримання цього принципу сприяло позитивним результатам наукового пошуку, використанню лише перевіреної, достовірної й апробованої інформації з проблеми, що досліджується.

Принцип історизму вимагає: враховувати конкретно-історичні обставини і характер епохи; розглядати історичні явища в русі і розвитку, тобто бачити, як те або інше явище зародилося, які етапи у своєму розвитку пройшло і чим воно сьогодні стало. Завдяки цьому соціально-історичне явище вивчається у процесі його виникнення та становлення у зв'язку з конкретно-історичними умовами,

які мали безпосередній вплив на його розвиток. Цей принцип вимагає пізнання кількісної та якісної своєрідності явища, з'ясування його загальних та особливих рис.

Принцип історизму постійно використовувався автором у процесі роботи над дисертацією: від збору матеріалу, опрацювання джерел – до відтворення загальної картини подій, здійснення теоретичних обґрунтувань, формування остаточних висновків, а також дозволив виявити вплив політичних, соціально-економічних та інших чинників на склад науково-педагогічних колективів вищих гуманітарних закладів під час дії університетських статутів 1863 й 1884 рр. Цей принцип дозволив прослідкувати процес становлення вищої гуманітарної освіти загалом і кожного вищого навчального закладу зокрема – від зародження до верхньої межі дослідження. Він дав можливість розглянути події і явища в їх хронологічній послідовності.

Принцип об'єктивності у координатах дисертації передбачає використання всієї повноти історичних джерел, історіографічних праць, оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів, дозволив зберегти соціально-політичну “нейтральність” та виробити власну позицію автора при аналізі історичних джерел. Цей принцип застосовувався при аналізі історіографії різних періодів, яка мала свої особливості формування.

Використання принципу сприяло визначенню та дослідженню різного роду об'єктивних (зміни політичних курсів самодержавства, загальноекономічна криза) та суб'єктивних (соціальний стан, віковий, професійний статус) чинників, які мали безпосередній і опосередкований вплив на характер діяльності гуманітарних вишів, науково-педагогічних працівників протягом досліджуваного періоду. Всебічний аналіз дозволив виявити детермінацію всіх провідних явищ еволюції гуманітарної освіти.

При аналізі історіографії та матеріалів періодичної преси використовувався принцип світоглядного плюралізму. Він дозволив брати до уваги, порівнювати та аналізувати різноманітні, нерідко протилежні думки, позиції і виробити толерантне до них ставлення, сприяв виробленню більш об'єктивної позиції автора щодо проблем університетської автономії.

Принцип системності застосовувався при дослідженні та аналізі кількісних і якісних показників гуманітарних вишів, професорсько-викладацького та студентського складу. Він допоміг розкрити правове та соціально-економічне становище викладачів в умовах дії статутів 1863 та 1884 рр.

Серед спеціальних історичних методів, застосованих у роботі, превалюють історико-генетичний, історико-порівняльний, типологізація, системний. Виходячи з особливостей дисертації – вивчення процесу розвитку складової освітньої системи – гуманітарної освіти (яка водночас виступає об'єктом дидактичного дослідження) важливе місце в методологічній базі дослідження посів порівняльно-співставний метод дидактики. Сукупність цих методів дозволила детально розглянути процес розвитку гуманітарної освіти в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Для здійснення методологічно обгрунтованого порівняння історико-порівняльний метод передбачає організацію об'єктів дослідження у певні групи на основі їх якісних характеристик, тобто типологізацію. Саме типологічний метод, за визначенням Л.О. Зашкільняка, використовується з метою “впорядкування і узагальнення історичних фактів”. Виявлення суттєво-однорідних сукупностей в нашому дослідженні мало місце при розгляді поділу професорсько-викладацького корпусу за їх політико-правовими поглядами та віднесенні до різних наукових шкіл, що робилося на основі аналізу філософського або історико-правового підґрунтя наукових праць і лекційних матеріалів. Це дозволило комплексно розглянути значення кожного чинника – типологічної групи – для розвитку гуманітарної освіти.

Важливе значення в методологічному апараті дисертації посів історико-системний метод, використання якого зумовлюється потребою комплексного вивчення історичної реальності, що досліджується. Об'єктивною основою цього методу наукового пізнання виступає єдність в суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого й загального, що проявляється у взаємодії систем різного рівня. Кожне соціальне явище є складною системою, яка водночас є елементом більш складної системи. Використання історико-

системного методу передбачає розгляд окремої структури не тільки з точки зору її особистих характеристик і властивостей, а у взаємодії в ієрархії із сукупністю систем. Використання цього методу вважається ефективним засобом дослідження, оскільки уможлиблює перехід від абстрактного до конкретного, тобто приводить до найвищого рівня знань – конкретно-теоретичного.

У методологічному комплексі серед спеціальних історичних методів важливим є історико-генетичний метод. Він спрямований на виявлення, збір, систематизацію і обробку інформації. Притаманне цьому методу послідовне розкриття властивостей, функцій та змін реальності, у випадку нашої праці реалізовувалися в описах особливостей вищої гуманітарної системи освіти на відповідних етапах її розвитку. За допомогою цього методу стало можливим послідовне розкриття організаційних проблем гуманітарної освіти, наукових змін протягом досліджуваного періоду. Найбільш поширеним засобом вираження інформації цього методу є описання. Незважаючи на те, що описання поєднується із застосуванням кількісних показників, воно служить для виявлення окремих рис досліджуваного об'єкту, а не для визначення його внутрішньої суті.

Наступний за виявленням й систематизацією матеріалу етап дослідження передбачає встановлення закономірностей стану або розвитку освіти. Пояснити факти та розкрити їх сутність дає можливість процес порівняння, який і є основою історико-порівняльного методу. Широкого застосування цей метод набув при дослідженні процесу еволюції гуманітарної освіти на різних етапах її розвитку. Наявність фактичного матеріалу про різні об'єкти, сутність або характер змін які потрібно встановити, стали необхідною передумовою порівняння, що дозволило виявити схожість або відмінність численних явищ і процесів. Так, порівняння змістовної характеристики різних гуманітарних закладів, особливостей формування професорсько-викладацького складу й студентського контингенту, встановлених характеристик педагогічної діяльності професорів, аспектів організації наукових осередків гуманітарного профілю дозволяє виявити як закономірне, так і якісно відмінне.

Проведення структурно-функціонального аналізу дозволяє виявити як внутрішні властивості об'єкта, так його взаємодію із системами більш високого рівня. Історико-системний метод застосовувався нами при дослідженні таких явищ, як культурно-історичні та філософсько-правничі ідеї окремих вчених та їх місце в теорії гуманітарних знань. Погляди окремих учених-гуманітаріїв розглядалися на тлі поширення різних історичних течій і в наступні періоди гуманітарної освіти, коли вона зазнавала впливу діючого законодавства, ідей історичної школи, історичного позитивізму, соціологічних підходів тощо. Системний підхід був у нагоді при аналізі професорсько-викладацького контингенту гуманітарних факультетів, їх взаємин з університетським середовищем і місцем у прошарку інтелігенції в Україні. Функціонування гуманітарних наукових осередків при “українських” університетах вивчалось в рамках мережі відповідних наукових організацій в Україні.

Розглядаючи систему гуманітарної освіти як конкретне освітнє явище певного періоду, на наш погляд, варто звернутися до дидактичних методів дослідження. Порівняльний метод у дидактиці передбачає порівняння систем освіти (або їх фрагментів). Отже, цей метод виявився корисним при визначенні змісту гуманітарної освіти, співставленні елементів системи гуманітарної освіти за загальновизнаними напрямками – організація, зміст освіти та особливості її підсистем – форм роботи в аудиторії, методів викладання тощо.

У сучасній незалежній Україні відбувається процес формування нових світоглядних орієнтирів, перегляду та переосмислення потужних пластів історії. Найвагоміші орієнтири в розвитку українського суспільства змінюють вимоги і до гуманітарної освіти. У нинішній технізованій системі освіти гуманітаризація і гуманізація має охоплювати усі напрямки освітнього процесу. Особистість повинна бути змістом і головною метою системи освіти. У гуманітарному просторі вищим пріоритетом повинна стати людина. Гуманізація освіти необхідна для утвердження нового мислення, адже це суттєво нові напрямки формування змісту освіти, організації навчально-виховного процесу.

Істотним для розуміння суті досліджуваного явища є з'ясування головного поняття, що ним оперує автор – “гуманітарна освіта”. Це поняття увійшло до вжитку дослідників лише у радянський період. Між тим, автор використовує його стосовно вищої освіти ретроспективно, коли поняття “гуманітарна освіта” не мало загального вжитку. Тому одне з чільних завдань роботи - доведення тези, що в хронологічних межах досліджуваного періоду складається обличчя гуманітарної освіти як соціально-історичного явища, її становлення в ролі самостійного суспільного феномену.

Енциклопедичне визначення пропонує розуміти явище гуманітарної освіти як сукупність знань в галузі суспільних наук (філософії, історії, філології, права, економіки, мистецтвознавства тощо) і пов'язаних з ними практичних навиків та умінь. У цьому сенсі, гуманітарна освіта виступає найважливішим засобом формування світогляду, відіграє питому роль у загальному розвитку людей, їхньому розумовому, етичному, ідейно-політичному вихованні.

Ключем до розуміння ролі гуманітарної освіти, визначення її сутності є розкриття змісту слова “гуманітарний”. Терміни *гуманний*, *гуманістичний*, *гуманітарний* ведуть своє походження від латинського *humanus* – “людський, людський”. Перший з них вживається для характеристики тих, хто уважний, чуйний, дбайливий у ставленні до інших. В українській мові термін “гуманний” інтерпретується в більш узагальненому сенсі, як перейнятий турботою про благо людини - звідси й гуманне завдання, гуманна мета, гуманна місія, гуманне суспільство. Звертаючись до словоформ, слід зважати на чітку межу між термінами “гуманістичний” та “гуманітарний”. Терміном “гуманістичний” означають переважно суспільно-політичну, ідеологічну сферу людської діяльності, масштабні соціальні явища. Як правило, його вживають з іменниками ідеал, ідея, зміст, пафос, характер, спосіб життя тощо. Термін “гуманітарний” пов'язують з науками, що досліджують проблеми розвитку людського суспільства. До них належать історія, філософія, політична економія, право, мистецтвознавство, етнографія. У сучасній літературній мові для означення певної сфери науки, освіти застосовують тільки слово

“гуманітарний”. Йдеться про викладання не гуманістичних, а гуманітарних дисциплін.

Гуманітарні науки — група академічних дисциплін, спрямованих на вивчення таких аспектів людського буття та якісних підходів, які загалом не припускають єдиної визначальної парадигми, для будь-якої наукової дисципліни. Дослідники вважають, що гуманітарні науки зазвичай відрізняються від соціальних і природничих наук і включають до них мову, літературу, філософію, музику, виконавські види мистецтва, релігію й образотворче мистецтво. Інші суміжні дисципліни, часом відносять до гуманітарних наук: археологію, краєзнавство, культурологію й історію, хоч вони частіше розглядаються як соціальні науки. Автор не поділяє такі погляди і вважає, що археологія, краєзнавство, культурологія й історія також є гуманітарними науками.

Закон України “Про вищу освіту” зазначає, що галузь освіти – це група спеціальностей, споріднених за ознакою спільності основ знань, на яких ґрунтується освітня і професійна підготовка. Отже, гуманітарна освіта – це і є галузь освіти, що готує фахівців з гуманітарних спеціальностей [298; с.1].

У статті 22 того ж Закону вказано, що “основною метою діяльності вищого навчального закладу є забезпечення умов, необхідних для отримання особою вищої освіти, підготовка фахівців для потреб України. ...Забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України, ...підвищення освітньо-культурного рівня громадян” [298; с.22]. Виконати це завдання, на наше глибоке переконання, може лише гуманітарна освіта.

Вища гуманітарна освіта – це ефективний засіб, за допомогою якого формуються цінності та отримуються знання, що забезпечують молоді ефективну життєдіяльність. Освіта і суспільство утворюють єдину функціональну систему. На сфері освіти позначаються будь-які проблеми, з якими стикається суспільство.

Освіта – це сфера формування творчих здібностей людини, перенесення центру впливу на людину – її творчість, розум, уяву, волю.

Оскільки метою і змістом гуманітарної освіти є формування особистості громадянина, що передбачає всебічну розвиненість, досконалість, гідність та інші позитивні якості, стає зрозумілою й актуальність теми гуманітарної освіти.

Гуманітарна освіта покликана навчити студентську молодь теоретично всебічно мислити, працювати над власним професійним та інтелектуальним самовдосконаленням. Очевидно, потенціал гуманітарної освіти може максимально сприяти соціалізації людини, її оптимальній адаптації до життя в суспільстві у відповідності з вимогами європейського вибору і завдань реалізації національної освітньої програми. Необхідність розширення гуманітарної освіти зумовлена актуальними потребами навчання і виховання молоді. На наш погляд, мета гуманітарної освіти, як і будь-якої освітньої системи, полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би оптимально поєднував її професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями в фундаменті цієї системи.

Гуманітарна освіта, на відміну від науково-природничої, має свою особливість. Це пов'язано із специфікою гуманітарного знання, а також з метою, формами та методами навчання. Мета дослідження точних наук - пізнання явищ природи для осягнення навколишнього світу. Мета гуманітарного дослідження - пізнання феноменів культури для розуміння людиною себе і свого місця у природі. Позитивне знання звернене до розуму людини. Гуманітарне знання - як до розуму, так і до почуттів. Гуманітарні знання не досить знати, їх слід відчувати, щоб відрізнити добро від зла, прекрасне від потворного.

Позитивне знання певною мірою існує “паралельно” світу культури. Гуманітарне знання - це сам світ культури в ідеальній формі, а світ культури - це матеріалізоване гуманітарне знання. Дослідник природи вивчає природні явища, феномени як сторонній спостерігач, зовні. Гуманітарій вивчає явища культури зсередини, він сам є учасником цих явищ, їх частинкою. Тому об'єкт

його дослідження є ноуменом¹, а мета дослідження – пізнати той чи інший феномен. Для природничника навпаки: об'єкт дослідження - феномен, для пізнання ноумену. Проте, гадаємо, не зайвим було б додати трохи історичності: привернути увагу на спрямованість гуманітарних наук до виявлення універсальних законів розвитку суспільства в плинні історичних подій, можливості поєднання їх із засадами комплексного історичного підходу та історичних методів пізнання дійсності.

Родовою рисою науки є об'єктивність, тобто нівелювання суб'єктивного у сфері пізнання: смаків, емоцій, пристрастей, схильностей. Викладання ж гуманітарних дисциплін не повинно ґрунтуватись лише на наукових засадах. Гуманітарна освіта має бути звернена саме до людської душі, повинна бути культуроцентричною. Тобто, гуманітарна освіта мусить сформувати у людини здатність до самоаналізу, самосвідомості, до рефлексії себе і навколишніх подій: духовних, історичних, політичних, економічних, екологічних, соціальних і природних.

Отже, є підстави для висновку, що *гуманітарна освіта — це навчально-виховний процес викладання-освоєння гуманітарних дисциплін, провідними серед яких є історичні, українознавчі, філософські, політологічні, культурологічні, філологічні, психолого-педагогічні, правознавчі дисципліни.*

Метою вивчення подібним чином зорієнтованих предметів гуманітарного циклу має стати формування належного комплексу знань з проблем розвитку людини, її взаємин із соціальним і природним середовищем. Їх вивчення повинно допомагати молодій людині пізнати етапи суспільної історії, осмислити феномен культури, сенс власного буття та існування людства. Врешті, соціогуманітарний цикл навчальних предметів має бути спрямований на формування у молоді такої соціальної картини світу, яка б сприяла їх адаптації до сучасного суспільства.

Якщо виділити систему вищої гуманітарної освіти, то її дослідження вимагатиме проходження двох етапів. На першому відбувається здійснення

---

¹ Ноумен (від грец. νοῦς — розум) — філософський термін, яким позначається річ або подія як незалежні від наших відчуттів.

структурного аналізу, що передбачає виявлення компонентів системи (наприклад, форм й методів занять, змістовних складових – переліку дисциплін тощо) та встановлення характеру взаємодії цих елементів. Другим етапом є встановлення зв'язків структури із структурами вищого рівня або проведення структурного аналізу. Наприклад, виявлення взаємодії гуманітарної освіти із загальною системою освіти або роботи гуманітарних факультетів у системі функціонування університетів у Російській імперії.

Таким чином, аналіз методологічної бази дослідження показує, що головними методами, використаними в дисертації, стали загальноісторичні: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний у поєднанні з порівняльним методом дидактики.

Висновки до розділу.

Підсумовуючи аналіз історіографії, джерел та методів дослідження варто зауважити, що історіографію ми поділили на три періоди: дореволюційний, історіографія проблеми в якій характеризується значною публіцистичністю і досить чітко поділяється на дві течії: ліберальну та консервативну.

У 1920-1940 рр. питання вивчення вищої освіти втратило колишню зацікавленість, громадський інтерес до нього згас. У довоєнний період цією проблематикою майже ніхто не займався. Відновлюється зацікавленість історією вищих навчальних закладів лише з 1950-х років. Це було пов'язано з вивченням студентського руху, що вплинуло на історіографію вишів. Висвітлення істориками діяльності окремих вищих навчальних закладів Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. здійснювалося відповідно до пануючої в суспільстві ідеології, тому їхні праці часто були необ'єктивними. Крайнощі класового підходу визначили однабічність в оцінках і тлумаченні фактів життя вищих навчальних закладів. Втім, фундаментальні праці 1960-1980 рр. значною мірою зберігають своє наукове значення і сьогодні, оскільки для авторів цього періоду характерне залучення широкого кола джерел, перш за все архівних, намагання простежити зміни у часі тощо.

Третій, новітній етап в історіографії цієї теми розпочався з проголошенням Україною незалежності в 1991 році. Нові суспільно-політичні умови викликали зростання інтересу до тематики вищої освіти. Характерними рисами наукових праць стають прагнення всебічно оцінити праці попередників, оцінити те чи інше явище, діяльність особистостей, залучення нових документів, використання і врахування висновків, які зроблені зарубіжними вченими. Серед актуальних наукових завдань, як і раніше, залишається історико-правова розробка питань функціонування університетів та інших вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування.

Дослідження питань становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. дало змогу залучити до наукового обігу широке коло архівних та опублікованих матеріалів, які носять репрезентативний характер й відтворюють окремі сторони проблеми, що вивчається, а тому потребують узагальнення. Різні принципи, методи та засади сучасної методології, застосовані в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих в дисертації, підтвердити достатньо високу репрезентативність виявлених джерел з досліджуваної проблематики.

Однак, попри популярність в сучасній історичній науці досліджень в галузі вищої освіти, обрана нами тема досі не стала предметом комплексного дослідження науковців.

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

2.1. Загальна характеристика стану вищої гуманітарної освіти в Україні

Історія вищої освіти в Україні, та гуманітарної зокрема, яка свого часу була однією з найбільш освічених країн Європи, бере свій початок від Острозької Академії, яка існувала з кінця XVI до середини XVII ст. та Києво-Могилянської Академії, що була створена на базі Колегії в 1632 р. [558, с. 97]. У Львові в 1661 р. був заснований перший на українських землях університет. Згадані навчальні заклади відігравали роль культурних та наукових центрів не тільки на теренах України, але й загалом Східної Європи, в тому числі і Росії. Після втрати автономії у другій половині XVIII ст. централістська політика царату зруйнувала вікові національні традиції буття українського народу, в тому числі і в сфері освіти, на яку покладалось завдання бути інструментом русифікації та денаціоналізації. Тоді ж остаточно була похована ініціатива прогресивних українських громадсько-політичних кіл заснувати вищі навчальні заклади в Києві, Батурині, Переяславі, через що молоді люди були вимушені отримувати вищу освіту за кордоном, а згодом і в Москві [688, с.171].

Потреба Російської імперії у високоосвічених кадрах призвела на початку XIX ст. до відновлення системи вищої освіти на українських землях, а у другій половині XIX ст. – уже до її реформування.

Царський уряд не був зацікавлений у підготовці фахівців із широким світоглядом у національній провінції, якою стала Україна після втрати автономності. Русифікаторська політика мала серйозні негативні наслідки, які позначилися, не лише на стані освіти в Україні, а й на загальному рівні грамотності.

Узагальнені дані, що характеризують грамотність і освіченість в Російській імперії, подані, зокрема, в таких виданнях: “Очерки истории школы

и педагогической мысли народов СССР вторая пол. XIX века”, у монографії Є.М. Богданова “Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР”. Однак у цих працях немає окремих показників по Україні та по україномовному населенню. Більше того, Є.М. Богданов помиляється, стверджуючи, що в даних перепису не виділялися окремо показники грамотності серед українців, білорусів та росіян [436, с. 63, 123].

У Російській імперії при проведенні першого всеросійського перепису населення 1897 р., як і в інших країнах із низьким рівнем грамотності, в переписному бланку було одне запитання: “Чи уміє читати” той, кого опитують. Відповідно той, хто умів читати відносився до грамотних [436, с. 9].

Перепис населення 1897 р. виявив, що в Російській імперії грамотне (під грамотністю розуміли як уміння читати й писати, так і уміння тільки читати див. формуляри перепису) населення становило близько 23,3 %. У європейській частині Росії без Привіслянських губерній і Кавказу грамотність населення складала 22,9%. Найвищий відсоток грамотних (70-80%) був у Прибалтійських губерніях. Нижчі результати були у столичних губерніях – Санкт-Петербурзькій (55%) та Московській (40%). У Ковенській губернії виявили 42% грамотних і 36% - у Ярославській. У всіх інших (до яких входили й українські) губерніях європейської Росії виявилось менше 30% тих, хто умів читати.

Між тим, за даними перепису 1897 р. у восьми українських губерніях грамотність серед російського населення становила 36,9% (46,3% серед чоловіків 27,4% серед жінок-росіянок). Серед українців письменних було набагато менше -13,8% (серед чоловіків - 23,4 %, серед жінок - 4,2%). З них українців, що отримали освіту вище початкової, було 7,9% (серед чоловіків - 11,4%, жінок - 4,3%) .²

Варто відмітити, що грамотність міського населення була значно вищою, ніж сільського. Наприклад, рівень грамотності населення обох статей у Києві

---

² Підрахунки зроблені автором за виданням “1-я Всеобщая перепись населения. Краткие общие сведения по империи.” – СПб.: тип. Н.Я. Миркина, 1905. – Табл. IV. – С. 20-21 (43с.)

становив – 44,3%, у Харкові – 36,9%, а в Одесі – 30,9%. Грамотність жіночого населення була у півтора рази нижчою грамотності чоловіків [353, с. 17].

Така різниця між рівнем грамотності і освіченості серед російського і українського населення, серед чоловіків і жінок яскраво демонструє сутність політики російського царату в галузі освіти.

Загалом у Російській імперії грамотних серед російськомовного населення (в тому числі українців і білорусів) на 28 січня 1897 р. було 19 733 373, серед тих, що володіли іншими мовами - 5 452 069 осіб, з них отримали освіту вище початкової – 1 384 143, тобто відсоток загальної грамотності складав 20%, відсоток освічених - 5,5% (Наведені підрахунки виконані автором)³.

Відносно населення європейської частини Росії кількість осіб із середньою та вищою освітою подана в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Рівень освіченості серед населення європейської Росії (у %)

Рівні освіти	Чоловіки	Жінки
Вища освіта	0,239	0,01
Середня освіта	0,946	0,745
Середньо-спеціальна	0,269	0,019
Всього	1,454	0,774

Підрахунки зроблені автором за виданням: « 1-я Всеобщая перепись населения. Общій свод по империи результатов данных 1-й Всеобщей переписи населения. – Т.1. – С.XVIII»

У 1897 р. загальний рівень грамотності серед населення Російської імперії, в цілому, був вищий, ніж в українських губерніях. Але рівень освіченості серед населення України був вищим, хоча серед власне українців

³ Підрахунки зроблені автором за виданням "1-я Всеобщая перепись населения Общій свод по империи результатов разработки данных". - Т.2 - СПб. 1905 - тип. Н.Я.Миркина - С. 139 - (417с.).

ці показники були нижчими, ніж серед росіян України. Про це свідчать дані перепису 1907 р.

Так, у 1907 р. на території Півдня Росії (Полтавська, Подільська, Харківська, Київська, Волинська, Єкатеринославська, Чернігівська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська губернії, область Війська Донського) у порівнянні із європейською Росією грамотність була нижчою. На Півдні грамотних серед всього населення - 19,3%, по європейській Росії - 22,9%. У містах письменних було 41,4%, у селах - 15,8%, тоді як в європейській Росії, відповідно - 48,9% і 18,6%. Особливо низькою була грамотність серед сільського населення Бессарабської (12,4%) та Харківської (12,7%) губерній. Динаміка росту грамотності серед різних вікових груп подана в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Динаміка росту грамотності серед різних вікових груп

Губернії	Відсоток грамотних у віці			Різниця у % грамотних I і II груп
	Від 10 до 19 років	Від 20 до 39 років	Від 40 до 59 років	
Малоросія(Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії)	31,2	24,9	15,4	6,3
Південно-Західний край(Київська, Волинська, Подільська губернії)	26,0	24,6	17,4	1,4
Новоросійський край (Херсонська, Таврійська, Катеринославська, Бесарабська губернії, обл. Війська Донського)	36,9	33,0	24,3	3,9

Таблиця складена за даними, опублікованими в «Статистическом справочнике по Югу России... – С.8.

Особливо повільно зростала грамотність у трьох губерніях Південно-Західного краю: Київській, Волинській, Подільській. Київський губернатор Ф. Трепов у своєму звіті за 1898 р. писав, що в губернії “одна церковно-

парафіяльна школа припадає на 3564 жителі губернії, і на 46 квадратних верст, одна ж школа відомства Міністерства народної освіти припадає на 15493 душі населення губернії” [22, арк.1-4].

На противагу низькому відсотку письменності населення України рівень освіченості тут був вищий ніж, у європейській Росії. Усі письменні в Україні студенти вищих навчальних закладів становили 0,6%, середніх навчальних закладів - 5,1%, тоді як по європейській Росії їх у середньому було відповідно - 0,5% та - 4,6%.

Таблиця 2.3

Докладна інформація про рівень грамотності та освіченості

Губернії і області	Загальна кількість			У % до загальної кількості грамотних		
	Вищі	Середні	Всього	Вищі	Середні	Всього
Харківська	4,884	31,242	26,126	1,2	7,4	8,9
Полтавська	1,574	23,189	24,763	0,3	4,9	5,2
Чернігівська	1,497	15,307	16,804	0,4	3,6	4,0
Всього	7,955	69,738	77,693	0,6	5,3	3,9
Київська	7,288	39,556	46,844	1,1	6,1	7,2
Волинська	1,786	18,223	20,009	0,3	3,6	3,0
Подільська	1,788	16,882	18,670	0,4	3,6	4,0
Всього	10,862	74,661	85,523	0,7	4,6	5,3
Бесарабська	1,255	16,317	17,572	0,4	5,4	5,9
Херсонська	1,796	16,617	51,413	0,7	6,6	7,9
Таврійська	1,781	21,384	23,165	0,4	4,3	4,9
Катеринославська	1,808	19,519	21,327	0,4	4,3	4,9
Обл. Війська Донського	1,903	26,212	28,115	0,3	4,6	4,9
Всього	11,543	130,040	141,592	0,5	5,3	5,8
Всього:						
По Півдню Росії	30,360	274,448	304,808	0,8	5,1	5,7
По всій Європейській Росії	115,04	988,793	1 103,833	0,5	4,6	5,1

Таблиця складена за даними, опублікованими в «Статистическом справочнике по Югу России... – С.12.

Порівняно високий рівень освіченості в Україні був пов’язаний, з одного боку, з давніми культурними традиціями в галузі освіти. З іншого - існуванням досить розгалуженої, як на той час, мережі навчальних закладів.

Та все ж економічний прогрес другої половини XIX ст. вимагав більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих фахівців у різних галузях знань, нових наукових розробок, що не могло не вплинути на стан освіти і науки Наддніпрянської України. Розширилася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Проте це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях. Більшість країн Заходу на той час забезпечили своїм громадянам загальну початкову освіту і досягли зниження рівня неписьменності. В Україні ситуація виглядала інакше. Наприкінці XIX ст. лише 20 % населення Наддніпрянщини вміло читати, що було менше, ніж в центральній Росії і ніж у добу Гетьманщини, що свідчить про освітній регрес.

Тому в цей час досить актуальним стало питання про реформування вищої освіти, зокрема гуманітарної.

Історія вищої освіти в Україні, як зазначалось вище, бере свій початок від Острозької та Києво-Могилянської академій. Із самого початку свого існування Острозька й Києво-Могилянська академії відігравали роль культурно-освітніх центрів не лише на території України, а й загалом Східної Європи. Згодом Києво-Могилянська академія вимушено втрачає характер загальноосвітньої школи й перетворюється на Духовну Академію.

З початком реформ, які проводилися в Росії за західноєвропейським зразком, у 1802 р. створюються вісім міністерств, серед яких для “виховання юнацтва та поширення науки” створене Міністерство народної освіти. Першим та другим міністром стали відомі вихідці з України – граф П. Завадовський та син колишнього гетьмана - А. Розумовський.

З самого початку перед вищою освітою постали серйозні проблеми, які стримували її розвиток. Крім слабкої матеріальної бази, відсутності необхідної кількості педагогічних кадрів та проведення суцільної русифікації, вона наражалася на пряму протидію в “закутках імперії”, де існували досить згуртовані національні осередки, як, зокрема, польська опозиція в Царстві Польському та в Україні. Суттєвою проблемою для уряду була відсутність необхідного контингенту студентів. З одного боку вихованці середніх навчальних та приватних закладів (це стосується початку XIX ст.) були за

рівнем загальної освіти не готові до сприйняття університетського курсу, що вимагало введення на ряд років підготовчих курсів. З іншого - це була ситуація, відома ще з часів петровських реформ, - небажання дворянської молоді залучатися до вищої освіти. Тому уряд, виходячи з великої потреби у фахівцях, був змушений вдатися до введення службових привілеїв та казенних стипендій, які мали привернути увагу до університетів вихідців із дворян. Пізніше такі заходи заохочення постійно розвивалися. Але, незважаючи на введення в 1804 р. значних пільг для випускників університетів, яким згідно з Табелем про ранги присвоювався чин XIV класу, дітей дворянства і надалі було важко залучити до університетської освіти. Цей фактор змушував погодитися на широке залучення до неї слухачів із духовенства та різночинців.

Наздоганяючи освічену Європу та розв'язуючи проблему з українськими необхідними державі кваліфікованими кадрами, уряд, вирішуючи свої стратегічні плани щодо зміцнення російських імперських впливів у регіоні, був змушений на початку XIX ст. розгорнути в Україні значне освітянське будівництво, надаючи особливої ваги розвитку університетської освіти.

До початку 40-х рр. XIX ст. на терені України функціонували три учбові округи, що зберігалися до 1917 р. Харківський округ (створений 1803 р.) включав Харківську, Воронежську, Курську, Пензенську, Тамбовську губернії та область Війська Донського. До Київського (створений 1832 р.) входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії. До Одеського (створений 1832 р.) - Катеринославська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії⁴. Останній учбовий округ включав не лише регіон із досить значною специфікою і національною різнобарвністю, а й претендував на статус "особливого". Микола I наклав щодо цього власноручну резолюцію:

---

⁴ За матеріалами всеросійського перепису в 1897 р. "малороси", тобто українці склали частку у 36,3% серед населення Воронежської губ., 22,3% - Курської, 0,08% - Пензенської, 0,2% - Тамбовської, 29,5% - області Війська Донського, 70,6% - Бессарабської губ. (Підрахунки зроблені автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Тройницкого Н.А. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. - Т.2. - СПб.: Тип-и Минкова М.Я., Ныркина Н.Л., 1905.- С.20. – 417с.)

“Мені край сей доволі відомий, *він російський*” (виділено за оригіналом - Авт.) [737, с.184.]. В організаційному плані на чолі кожного округу, стояв університет. Місцевий контроль за навчальними закладами проводили попечителі учбових округів, які безпосередньо підпорядковувались міністру освіти.

До вищих гуманітарних закладів освіти досліджуваного періоду слід віднести класичні університети в Харкові, Києві, Одесі, Київську духовну академію, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові й Одесі. До розгляду не береться матеріал, пов'язаний з вищою гуманітарною освітою в Західній Україні, яка безумовно впливала на процеси в Наддніпрянській Україні, але перебуваючи у ХІХ ст. у складі конституційної Австро-Угорщини, мала свою специфіку, що потребує окремого дослідження.

Стосовно приналежності класичних університетів до гуманітарної освіти, хочемо наголосити, що з виникненням університетів головним їх напрямом освітньої діяльності була гуманітарна освіта. Класичні університети здійснювали тоді та здійснюють й нині підготовку фахівців із різних галузей науки і в першу чергу гуманітарних. Звертаючись до витоків університетської освіти зауважуємо, що перші університети на українських землях мали, здебільшого гуманітарні факультети: Харківський два – історико-філологічний, юридичний. Київський університет при відкритті мав лише один факультет – філософський, а згодом було відкрито юридичний та медичний факультети. Новоросійський університет мав історико-філологічний та юридичний. Тому університети ХІХ – початку ХХ ст. можна цілком відносити до гуманітарних закладів освіти. У 1805 р. відкривається перший на українських землях університет на Слобожанщині - у Харкові. Його заснування пов'язане з діяльністю В.Н. Каразіна та його однодумців. Ідею Каразіна підтримала й збрала потрібні кошти широка громадськість - дворянство та міщани Харківської та суміжних губерній. Це був перший прецедент громадського втручання у справу розвитку вищої школи в країні. Куратором університету було призначено графа Северина Потоцького, а першим ректором став філолог

Іван Рижський. Ці ж відомі люди Слобожанщини в 1802 р. заснували бібліотеку та ботанічний сад. Урочисте відкриття університету відбулося 29 січня 1805 р. Він розмістився в будинку, який належав харківському губернатору (тепер – вул. Університетська, 16). У перший 1805/06 н.р. до університету було зараховано 33 казеннокоштных студенти та 23 своєкоштных, яких навчали 25 викладачів. Як згадував згодом один із студентів, “...частково педагоги, почасти самий університет – все це було ще колоніями в нашій малоросійській Україні, в цьому оригінальному світі хуторів і слобод, первинного сільського побуту і ще недавніх історичних спогадів...” [831, с.170]. У ХІХ — на початку ХХ ст. Харківський університет мав чотири факультети: історико-філологічний, юридичний, медичний і фізико-математичний. Заклад швидко став важливим центром із підготовки фахівців для практичної педагогічної та науково-дослідницької діяльності в Російській імперії. Загальна кількість його вихованців у дореволюційний період перевищила 15 тисяч осіб. На початку ХХ ст. за кількістю студентів і професорсько-викладацького складу він перебував на четвертому місці в імперії [831, с. 171].

У 1811 р. при Харківському університеті з метою підготовки вчителів для гімназії і повітових училищ був відкритий педагогічний інститут, першим директором якого став професор Х. П. Роммель. У 1866 р. інститут було перетворено на Практично-педагогічні курси, які існували до 1917 р.

Одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, покликаний проводити всебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів.

Він був заснований у 1805 р. на кошти братів Олександра та Іллі Безбородьків як Гімназія вищих наук зі статусом вищого навчального закладу університетського типу з метою дати малоросійським дворянам “вигідність при вихованні їх дітей в благочестивих правилах, набути знання в мовах і загальних науках” [641, с.860-861]. Гімназія вищих наук була заснована в м. Ніжині за зразком тодішніх університетів згідно з указом російського імператора Олександра І від 29 липня 1805 року „О заведении в Нежине Гимназии высших

наук князя Безбородько”. Гімназію вищих наук, у 1875 р. перетворено в історико-філологічний інститут, перший педагогічний навчальний заклад в Україні.

Ніжинський інститут підпорядковувався попечителеві Київського учбового округу. Контингент студентів інституту був невеликим - спочатку 100, а в наступні роки 40–42 студенти. За 1875–1900 рр. він випустив 321 учителя. Інститут утримувався на кошти державного казначейства (70–75 тис. руб. у рік) і асигнування засновників ліцею (14,2 тис. руб. у рік) [287, с.66.].

Історико-філологічний інститут готував вчителів для класичних гімназій та науковців і мав два відділення – слов’яноросійське та класичне. У 1883 р. було відкрито третє – історичне. Термін навчання тривав чотири роки. При інституті працювала гімназія з пансіоном. У чотирьох “вищих класах” гімназії навчалось і виховувалось 120 стипендіатів – майбутніх студентів інституту. Історико-філологічний інститут є чи не найяскравішою сторінкою в історії Ніжинської вищої школи до 1917 р. за фаховим рівнем професури та наукової діяльності. Випускники інституту крім державної та військової служби працювали в закладах системи міністерства освіти від Царства Польського до Владивостока [304, с.77-120].

Завдяки науковому доробку талановитих вчених філологів-славістів, елліністів, латиністів, істориків, філософів, психологів та педагогів тут було створено філологічну, історико-славістичну, класичну школи, відомі далеко за межами України і Росії. За роки існування інституту було підготовлено 632 спеціалісти. Серед його вихованців – науковці різних профілів, що продовжували працювати як професори в ніжинському вузі, а також у багатьох вищих навчальних закладах та наукових установах Росії, України, Польщі. Протягом 45 років (з 1876) виходило наукове видання інституту “Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине”, в якому систематично друкувалися праці викладачів та випускників інституту [287, с.68].

Вихованцями інституту були багато видатних діячів вітчизняної освіти, науки і культури, зокрема письменники М.Гоголь, Є.Гребінка, В.Забіла,

Л.Глібов, М.Гербель, О.Афанасьєв-Чужбинський, Ю.Збанацький, О.Ющенко, Є.Гуцало, художники А.Мокрицький, А.Горонович, С.Самокиш, учені-академіки Є.Карський, М.Державін, В.Данилов, В.Резанов, І.Кириченко, М.Петровський, П.Заболоцький та інші.

Питання про відкриття наступного ВНЗ - університету в Києві, нагтовхувалось на рішучу протидію з боку польських реваншистських сил, які не бажали втратити традиційні впливи на Правобережній Україні, вважаючи цей регіон законною територією “польської школи”, що розтягнуло розв'язання проблеми на кілька десятиліть. Лише після придушення польського повстання 1830 р. і закриття у наступні роки Варшавського та Віленського університетів, Кременецького ліцею, відкриття в Південно-західному краї російського університету набуло для уряду великого політичного звучання. Відкритий у 1834 р. Київський університет Св. Володимира за намірами уряду мав остаточно “придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом” [660, с.799] і таким чином виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Непевне становище царської адміністрації в національних окраїнах примушувало тримати Київський університет на особливому рахунку, тим більше, що, незважаючи на відповідні заходи влади по посиленню російської присутності основна маса студентів була українського та польського походження [467, с.88.].

Таким чином, 8 листопада 1833 р. з'явився указ царя Миколи I про відкриття в Києві “Императорского университета Св. Владимира”. 15 липня 1834 р. Київський університет прийняв на навчання перших 62 студенти. Він тоді мав лише один факультет – філософський, до складу якого входили історико-філологічне та фізико-математичне відділення. У 1835 р. відкрито юридичний, а у 1841 р. – медичний факультети. У такому складі університет працював до 1917 р.

Першим ректором університету став професор Московського університету М.О. Максимович - видатний вчений, історик, фольклорист і мовознавець, близький друг М. В. Гоголя і Т. Г. Шевченка. У 1837-1842 рр. був споруджений

будинок університету за проектом відомого професора архітектури Петербурзької Академії мистецтв В.І. Беретті в стилі російського класицизму [467, с.89.].

До Жовтневої революції в університеті викладали такі відомі вчені: історики і філософи М. О. Максимович (перший ректор), М. І. Костомаров, М. В. Довнар-Запольський, В. С. Іконніков, М. П. Драгоманов, І. В. Лучинський, Ю. А. Кулаковський, літератор М. П. Дашкевич, філолог В. М. Перетц, юристи О. Ф. Кістяківський, Г. І. Ейсман, економісти С. Й. Богородський, М. Х. Бунге, І. В. Вернадський (батько першого президента ВУАН, академіка В. І. Вернадського), архітектор В. І. Беретті та інші. Частина з них були випускниками університету.

Ще з середини ХІХ ст. університет став одним із осередків гуманітарної науки і передової громадської думки в Україні. Тут навчалися члени Кирило-Мефодіївського товариства — В. М. Білозерський, Г. А. Андрузький. Т. Г. Шевченко працював у 1845-47 рр. в Археографічній комісії при університеті. До 1917 р. було підготовлено близько 20 тисяч спеціалістів [467, с.91].

Лише в 1864 р., виходячи з гострої потреби у фахівцях, а також із зовнішньополітичних міркувань (поширення російського впливу на народи Балканського півострова), було прийнято рішення про заснування в Одесі Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею. Однак на заваді йому стала не лише проблема фінансування, але й суттєвіша причина, висловлена свого часу черговим міністром освіти: “...далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де всякий нагляд за студентами незрівняно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення” [561, с.11].

Про Новоросійський університет одесити кажуть: “Університет – рідний син Одеси”. Дослідник Георгій Рябий досить лаконічно і з любов’ю пише про заснування Новоросійського університету: “Перші камені в його фундамент заклали батьки-засновники міста: граф Жерон у 1817 р. відкрив попередника університету – перший в Одесі та другий у Росії ліцей, а граф Рішельє подарував ліцею своє ім’я та бібліотеку. Співвітчизник провідних європейських

університетів, Рішельє чудово розумів, що центри вищої освіти формуються навколо найбільших книжкових сховищ. “Бібліотека – це інвестиція в майбутнє”, – вирішив він. З Рішельє погодилися граф Воронцов, граф Строганов, хірург Пирогов, професор Ярошенко та сотні відомих одеситів. Так ділитися особистими книжковими колекціями з бібліотекою стало доброю одеською традицією.

До моменту відкриття Імператорського Новоросійського університету в бібліотеці нарахувалося 28 500 одиниць зберігання. Сьогодні в її фондах більше 4 мільйонів томів, унікальні стародавні видання XV-XVIII століть, близько 9 000 рідкісних і коштовних книг [561, с.12].

Перший дзвоник (перший удар дзвону університетської церкви) для студентів історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного факультетів Імператорського Новоросійського університету пролунав 7 (20) вересня 1865 р. На заняттях пліч-о-пліч зі студентами-дворянами сиділи діти торговців, міщан і селян. Поруч із росіянами й українцями вчилися вірмени, євреї, грузини, поляки, молдавани, греки, болгары. На перший курс у 1865 р. вступили 175 абітурієнтів. Студентські однострої носили виключно юнаки. Але в 1911 р. Імператорський Новоросійський університет прийняв на перший курс і студенток. Керівництво вишу зазначало: “Присутність жінок сприяє пом’якшенню студентського середовища...”[561, с.46].

Відкриття Новоросійського університету було зумовлено зростанням освітніх потреб південного краю Росії. Одночасно цей університет став вищим навчальним закладом для слов’ян Балканського півострова. Він був координаційним науковим центром завдяки створенню при ньому кількох наукових товариств: природничого, юридичного, історико-філологічного. Із 80-х років XIX ст. Новоросійський університет став ініціатором і центром проведення наукових з’їздів: природничого, археологічного, статистичного, сільськогосподарського та ін.

Характерним явищем для пореформеної Росії став процес досить високого за темпами розвитку вищої школи, в центрі якої і надалі залишалися університети. Поряд із відкриттям нових та розширенням вже існуючих

навчальних закладів швидко зростала чисельність студентів, яка лише за період 1884- 1907 рр. збільшилася в Росії утричі, досягнувши межі 35 тис. осіб [731, с.77].

Подібні процеси відбувалися і в Україні, де протягом досліджуваного періоду кількість студентів, які навчалися в трьох університетах, складала близько четвертої частини від загальноросійських показників [630, с.26].

Складовою частиною системи гуманітарної освіти Наддніпрянської України були Вищі жіночі курси, які діяли відповідно до державного законодавства Російської імперії в галузі вищої освіти.

Питання доступу жіноцтва до вищої освіти в Наддніпрянській Україні стало активно обговорюватися наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст.

Розглянувши справу про допуск жінок щодо відвідування університетів, міністерство освіти визнало її досить непростою і вирішило залучити до обговорення цього питання професорські ради університетів. Так, витягом з рішення ради Харківського університету від 28 жовтня 1861 р. повідомлялося, що рада професорів “...знаходить можливим дозволити особам жіночої статі слухати університетські лекції ... на підставах існуючих для вільних слухачів і студентів. Рівним чином особи жіночої статі можуть бути допущені до випробувань на вчені ступені і звання ...” [626, с.70]. Аналогічне рішення прийняла вчена рада філологічного факультету Харківського університету, яка подала до міністерства народної освіти відповідні пропозиції, зокрема: “Осіб жіночої статі: а) допустити до слухання лекцій історико - філологічного факультету на загальних підставах з правами студентів або вільнослухачів університету; але з оплатою в 20 рублів сріблом у рік за право слухати лекції; б) допустити осіб жіночої статі до здобуття вчених звань та ступенів на загальних підставах, надати тим із них, хто буде заслуговувати цих звань або ступенів і права, якими користуються особи чоловічої статі, що мають вчені звання і ступені при вступі на службу” [626, с.71].

Розглянувши питання про допуск жінок до університетів на засіданні від 24 жовтня 1861 р., рада юридичного факультету Київського університету від 28 жовтня 1861 р. дала позитивну відповідь.

Право слухати лекції, крім Київського та Харківського університету, надав жінкам і Петербурзький університет. Категорично відмовили жінкам у таких правах вчені ради Московського та Дерптського університетів.

Новий університетський статут від 18 червня 1863 р. заборонив відвідувати жінкам університетські лекційні курси. Циркуляром від 20 липня 1863 р., розісланим міністерством народної освіти всім кураторам шкільних округів, заборонялося давати дозвіл “особам жіночої статі відвідувати університетські лекції”[393, с.67].

Урядові нормативно-правові акти, університетські статути з їхніми заборонами, звичайно, не змогли перешкодити жінкам реалізовувати своє право здобувати вищу освіту, які не тільки вбачали в цьому шлях до рівноправ'я, а й вважали право на освіту своїм природнім і невід'ємним правом. Жінки, не маючи змоги отримати освіту в межах Російської імперії, змушені були здобувати її в західноєвропейських університетах – Хельсінкі, Парижі, Цюриху.

За пропозицією спеціальної комісії, що вивчала склад і діяльність російських підданих у Швейцарії, царський уряд опублікував влітку 1873 р. розпорядження, згідно з яким “всі дівчата, піддані Російської імперії, які навчалися в Цюрихському університеті мали повернутися на батьківщину до 1 січня 1874 року під загрозою притягнення до відповідальності”. Прийнявши таку ухвалу, царський уряд змушений був вирішувати питання про відкриття Вищих жіночих курсів у межах самої імперії. У 1874 р. була створена комісія під головуванням І. Делянова, яка тільки в 1876 р. розробила питання про заснування Вищих навчальних закладів для жінок в університетських містах. У квітні ж 1876 р. Олександр II дав міністру народної освіти право відкривати в таких містах за згодою ради професорів Вищі жіночі курси.

Проте відкрити Вищі жіночі курси на практиці було не такою легкою справою. Так, в Одесі 1879 р. на базі третьої чоловічої гімназії було започатковано підготовчі жіночі курси, котрі проіснували лише рік. Жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили [211, арк.6-9]. Подібна ситуація була в Харкові, де лише в 1895 р. Харківському

історико - філологічному товариству вдалось організувати в приміщенні Марійської гімназії читання наукових лекцій для жінок, які так і не змогли замінити системної вищої освіти. Діяльність Вищих жіночих курсів вдалося організувати лише в Києві протягом 1878-1889 рр. [159, арк. 3].

У Російській імперії жінки могли здобувати вищу освіту лише з 1869 р., коли Вищі жіночі курси відкрилися в Санкт-Петербурзі та Москві. Проте у положеннях, які регламентували діяльність цих курсів у центрі (Санкт-Петербург, Москва) і Києві були не лише розбіжності, а й багато спільних підходів.

Як уже зазначалось, в Україні Вищі жіночі курси були засновані 1878 р. у Києві за клопотанням професорів університету О. Селіна та С. Гогоцького. При університетських радах було утворено спеціальні комісії з питань заснування Вищих жіночих курсів. За київським проектом, на відміну від петербурзького, термін навчання передбачався два, а не чотири роки, а самі ж курси підпорядковувалися попечителю навчального округу, а не безпосередньо міністру освіти. Завідування Київськими курсами надавалося їх засновнику лише до створення педагогічної ради, а потім покладалося на голову цієї ради, якого обирали професори. У Петербурзьких курсах засновник залишався виконавцем рішень педагогічної ради, що стосувалися навчального процесу і після відкриття курсів. У Києві до читання лекцій залучалися не тільки університетські професори, а й ширший загаль з числа тих, що мали право на викладання, тоді як у Петербурзі - лише університетські викладачі [626, 74].

Спільним для Київських і Петербурзьких курсів було те, що випускниці не отримували жодних преференцій. У “Положеннях о Высших Женских Курсах, учрежденных в Киеве” зазначалося: “Після закінчення курсу слухачки будуть отримувати свідоцтва про успішні заняття на курсах” [355, п.1. с.7].

Для тих, хто вступав на Київські курси (п.3, розділ III), однією з обов’язкових вимог було “посвідчення місцевої поліції в повній своїй політичній благонадійності” [355, п.3.с.4].

Київські Вищі жіночі курси існували в якості приватних навчальних закладів, програми яких затверджувало Міністерство народної освіти. Курс

навчання спочатку був дворічний, згодом до 1881 р. поступово розширений до чотирирічного. Склалися вони лише з двох відділень — історико-філологічного й фізико-математичного. У їх організації брала участь група ентузіасток (Алексєєва, Антонович, Ватинова, Гогоцька, Горова, Покровська, Толочинова), які зібрали для почину 550 рублів. Плата за навчання становила 50 рублів на рік. При вступі потрібно було пред'явити атестат про середню освіту [355, с.6].

Однак Вищі жіночі курси при Київському університеті Св. Володимира довго не працювали, їх було закрито у 1889 р. й відновлено лише 1906 р. в умовах певної демократизації вищої освіти внаслідок революції 1905 р.

Щодо Київської духовної академії, то автор вважає її невід'ємною складовою вищої гуманітарної освіти України, незважаючи на характер навчального закладу.

На нашу думку, надзвичайно ґрунтовними й цінними для розгляду питання діяльності КДА є праці сучасної української дослідниці Н.А. Шип, яка присвятила академії цілий пласт робіт, найбільшою і найповнішою з яких є монографія “Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919)”. Автор у праці пише: “Дослідження історії вищої духовної освіти й духовної корпорації в цілому, які мають багато відмінного та спільного зі світською освітою та інтелігенцією, сприяє розв'язанню триєдиного завдання теоретичного, практичного та морально-етичного змісту: на теоретичному рівні відбувається збагачення сучасної вітчизняної філософії, історії, психології, археографії, богослов'я та інших дисциплін науковими здобутками духовних діячів минулого; у моральному аспекті забезпечується повернення із забуття імен, які свого часу не поступалися світській інтелігенції науковою кваліфікацією, ерудицією та справляли відчутний вплив на культурний і науковий поступ суспільства; у практичній площині створюється підґрунтя для критичного осмислення і використання багатовікового досвіду організації вищої православної духовної освіти” [865, с.8-10].

Щодо витоків духовної освіти, то у Наддніпрянській Україні православна духовна освіта бере початок від Києво-братської школи, що злилася із

Лаврською (1632), утворивши Колегію (згодом стала Академією), яку названо Могилянською на честь її фундатора Петра Могили.

Київська духовна академія почала функціонувати 28 вересня 1819 р. на базі Києво-Могилянської академії. Метою її створення був розвиток богословської науки, підготовка служителів Церкви й викладачів для духовних семінарій. Закрили академію в 1917 р. КДА до юридичної (1919 р.) і фактичної (1924 р.) ліквідації діяла на підставі загальноросійських статутів духовних академій 1814, 1869, 1884, 1910 років зі змінами в регламентації внутрішнього розпорядку, системи управління, кількості навчальних дисциплін та ін., що були внесені до них у 1904, 1907, 1911, 1917 рр. У 1906–1909 рр. академія керувалася “Тимчасовими правилами”, а з 1918 р. – Тимчасовим статутом, ухваленим Радою міністрів Української Держави й затвердженим гетьманом П. Скоропадським.

КДА не втрачала свого науково-освітнього значення, перебуваючи, як і світські вищі навчальні заклади, у вирі тогочасних соціально-економічних, політичних і культурних подій [865, с.10].

На початку 80-х рр. XIX ст. в Україні діяли шість вищих навчальних закладів гуманітарного профілю: Духовна Академія, Ніжинський історико-філологічний інститут, університети в Києві, Одесі, Харкові, а також Вищі жіночі курси при Київському університеті. Кількість вищих навчальних закладів хоч і повільно, але зростала і на 1905 рік їх налічувалося уже 13, з яких 3 – приватні Вищі жіночі курси в Києві, Вищі жіночі курси при Київському університеті, Вищі жіночі курси в Одесі. За рахунок жіночих курсів розширювалася гуманітарна освіта.

За даними перепису 1880 р. із 8 університетів, які функціонували на території Російської імперії (Санкт-Петербурзьський, Московський, Харківський, Новоросійський, Казанський, Київський Св. Володимира, Дерптський, Варшавський), три діяли в Україні (38 %) і мали переважно гуманітарне спрямування. У них навчалася 2049 студентів (всього ж студентів російських університетів на 20 березня 1880 р. було 8193 [399, с.8].

Наприкінці XIX ст. у країні ще відчувалася велика потреба в кваліфікованих кадрах виробничої сфери. Так, в останньому десятилітті XIX ст. серед 27,1 тис. завідувачів фабричними та заводськими підприємствами Росії лише 2076 осіб (8 %) мали технічну освіту, четверту частину з них склали іноземці [872, с.43.]. Виходячи з того, що невелика кількість університетів з їх переважаним гуманітарним спрямуванням не могли заповнити цю прогалину, в кінці XIX ст. поширюється мережа державних вищих спеціальних навчальних закладів, а з XX ст. відбувається бурхливий розвиток недержавного сектора вищої освіти.

Аналіз історії виникнення вищих навчальних закладів в Україні дає підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. в Україні склалася повна мережа вищих навчальних закладів і гуманітарних зокрема. В історичній літературі існують різні критерії класифікації вищих навчальних закладів за їх структурою.

Якщо за основу класифікації взяти професійну спрямованість змісту навчального процесу, то структура вищої освіти може бути представлена такими типами навчальних закладів:

- університети (різнопрофільний характер підготовки спеціалістів, у т.ч. й гуманітарний);
- вищі гуманітарні навчальні заклади (суто гуманітарні);
- вищі технічні навчальні заклади;
- вища сільськогосподарська освіта.

Якщо за головний критерій брати статевий фактор, то вищу освіту можна класифікувати на чоловічу й жіночу. Такий розподіл мав місце історично.

Сучасний дослідник вищої освіти Є. П. Степанович виокремлює такі складові системи вищої освіти в Україні: університети, Вищі жіночі курси та інші приватні вищі навчальні заклади різних відомств [765, с. 86].

З наукової точки зору аргументованим видається підхід О. Є. Іванова, який поділяє вищу школу на державний і приватний сектори, а також розглядає її як систему гуманітарних і професійно-технічних закладів [541, с. 28].

Міністерство народної освіти класифікувало підвідомчі йому вищі навчальні заклади таким чином:

- університети;
- історико-філологічні інститути;
- Лазаревський інститут східних мов;
- східний інститут;
- ветеринарні інститути;
- жіночі навчальні заклади;
- технічні навчальні заклади [285, с. 2-3].

На думку автора, для історичного дослідження найбільш правомірною є класифікація вищих навчальних закладів за законодавством, що регулювало функціонування ВНЗ на підставі відповідних статутів.

Університетський статут, правила для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських університетів визначали соціально-правовий статус та регулювали відносини в усіх університетах Російської імперії. Діяльність вищих технічних навчальних закладів МНО регулювалася Загальним статутом імператорських російських університетів зі змінами при застосуванні у вищезгаданих інститутах. Спеціальні нормативи існували для вищих навчальних закладів іншого профілю.

Спеціальний статут визначав характер діяльності історико-філологічного інституту. Для вищих жіночих навчальних закладів було розроблено і прийнято спеціальний статут, програму та правила. Діяльність Духовних академій, які були підпорядковані Синоду, визначалася спеціальним статутом і штатом православних Духовних академій.

Таким чином, запропонований підхід до визначення структури вищої освіти, що існувала в Україні на зламі століть, дає можливість стверджувати, що вона складалася з університетів, вищих педагогічних навчальних закладів, вищих жіночих курсів та вищої духовної освіти.

За своїм юридичним статусом вони були регіональними підрозділами центральних державних установ, яким відомчо підпорядковувалися

(міністерства, головні управління, Святійший Синод, канцелярія закладів імператриці Марії Федорівни тощо).

Діяльність викладачів і студентів регулювалася відомчим регламентом. Викладачі рахувалися на державній службі, мали права, відповідні класному чину й ступеню. Випускники також отримували право на класний чин, місце на державній службі.

До системи вищої освіти, окрім державних навчальних закладів, входили й неурядові ВНЗ, які створювалися за ініціативою інтелігенції і на кошти торгово-промислових кіл. За своїм статусом це були приватні вищі навчальні заклади, діяльність яких регламентувалася спеціальним законодавством про приватні навчальні заклади [394, с.5].

У 1900-1917 рр. у Росії нараховувалося близько 80 приватних і громадських ВНЗ, які за своїм спрямуванням постійно змінювалися, але загалом це були жіночі або комерційні заклади. Особливого поширення приватна вища школа набула після 1905 р. [696,с.133].

На початку ХХ ст. в Україні тривав процес збільшення кількості названих вищих навчальних закладів. Їх число було постійно рухомим, але в різні роки складало 5–15 % від кількості приватних ВНЗ імперії.

Щодо України, то станом на 1907 р. тут діяло 9 державних вищих навчальних закладів (із них три університети, п'ять вищих спеціальних навчальних закладів, Духовна академія), підпорядкованих Міністерству народної освіти, Міністерству торгівлі і промисловості, Св. Синоду та 10 (заснованих в 1905-1907 рр.) громадських і приватних вищів – курсів із університетською програмою, педагогічного, медичного та комерційно-господарського напрямків. Вони були переважно жіночими й розташовувалися у великих наукових центрах – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ніжині [Підрахунки зроблені автором на підставі : 467,с. 278-296; 541,с. 23, 40, 64, 93, 105; 392,с.35,56,57, 87]. Найбільшими з них були Київські вищі жіночі курси (понад 2,2 тис. слухачок в 1908/1909 н.р.). Якщо за офіційними даними на 1.01.1904 р. у вищих навчальних закладах на території України навчалось 7892 студенти [295, с.262-263, 272-273], то вже до 1907 р. з швидким розвитком

державної, громадської та приватної вищої школи їх нараховувалося понад 20 тисяч. Незважаючи на це, український регіон і надалі продовжував гостро потребувати кваліфікованих кадрів. Особливо незадовільний стан зі спеціалістами склався в сільському господарстві, адже в Україні так і не було відкрито самостійного вишу сільськогосподарського профілю. Тут також не готувалися фахівці для галузей харчової та обробної промисловості, міського господарства.

Таким чином, на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні склалася система вищої освіти, до якої поряд з університетами, духовними та військовими входили вищі спеціальні навчальні заклади технічного, комерційного, медичного, педагогічного, сільськогосподарського спрямування. Серед цих вишів вагоме місце займали гуманітарні вищі навчальні заклади. За період 1897–1907 рр. у країні були найбільші темпи розвитку галузі вищої освіти, що характеризувалися як збільшенням кількості вишів, так і чисельності студентського контингенту.

2.2. Нормативно-законодавча база вищої гуманітарної освіти

Об'єктивний підхід до розкриття історичного аспекту розвитку гуманітарної освіти обумовлює необхідність вивчення не лише процесів, які регулювалися законодавчими актами уряду (відкриття вузів, механізм функціонування, визначення соціально-правового статусу), але й аналізу академічної політики Російської держави, яка реалізувалася через законодавчі нормативні інструменти.

У Російській імперії існувала складна структура вищої освіти, за якої ВНЗ були підвідомчі різним міністерствам. Не було єдиного центру, який би розробляв документи, що визначали б характер різних типів навчальних закладів.

Нормативні акти, які визначали стан і характер розвитку вищої освіти розроблялися в таких структурах державної влади: Державна рада, Рада Міністрів, Комітет Міністрів, Сенат, Міністерство імператорського

двору, Військове міністерство, Міністерство фінансів, Міністерство внутрішніх справ, МНО, Міністерство юстиції, Міністерство шляхів сполучення. Усі документи Державної ради, Ради Міністрів, Комітету Міністрів затверджувалися імператором. Вищим законодавчим органом була Державна рада, яка розглядала державний розпис прибутків і витрат міністерств, статuti і штати вищих навчальних закладів. У компетенцію Ради Міністрів входив розгляд головних питань державного управління, контроль над окремими міністерствами. На засіданнях Ради Міністрів обговорювалися річні звіти міністерств і відомств імперії. Комітет Міністрів обговорював поточні справи з усіх аспектів міністерського управління. Коло діяльності було досить широким: від нагляду за місцевою адміністрацією до затвердження статутів організацій, а також “Дела, относящиеся до общего спокойствия и безопасности” [380, с.8]. Міністерства і місцева адміністрація зобов’язані були наглядати за виконанням законів, задля чого видавали різні циркуляри, постанови, розпорядження тощо.

Вищі військові навчальні заклади – Академія Генерального Штабу (1832 р.), Артилерійська (1820 р.), Інженерна (1819 р.), Військово-Юридична (1867 р.), Інтенданська (1900 р.) академії були підвідомчі Військовому міністерству, вищі навчальні заклади ВМФ – Морському відомству. Але в Україні у зазначений період були відсутні вищі заклади, які займалися підготовкою офіцерів. Не було тут і вищої художньої та музичної освіти. У Санкт-Петербурзі діяла єдина в Росії вища художня школа – Вище художнє училище живопису, скульптури й архітектури Академії мистецтв (1764 р.), яке було підвідомче Міністерству імператорського двору.

Оскільки предметом даного дослідження є навчальні заклади, гуманітарного профілю, що підпорядковані Міністерству народної освіти (МНО), а також вища духовна освіта, представлена на території України тільки Київською духовною академією, яка перебувала в компетенції

Синоду, автор вважає за доцільне ґрунтовніше проаналізувати відповідні матеріали МНО і відомства православного віросповідання.

У віданні МНО знаходилися всі наукові й цивільні навчальні заклади, які не підлягали компетенції інших відомств. До складу МНО входили вчений комітет, Археографічна комісія, редакція часопису МНО, архів МНО, Академія наук, Імператорська публічна бібліотека, ряд музеїв, комісій (у тому числі Київська із розробки і публікації стародавніх видань), наукові товариства (в Україні – Товариство історії і старожитностей Новоросійського краю в Одесі, Товариства природознавців при Харківському, Новоросійському, Київському університетах тощо).

Місцеве управління навчальними закладами належало попечителям учбових округів. На теренах України існувало три округи: Харківський, Одеський, Київський. До компетенції попечителя входив нагляд за викладачами, студентами, навчальним процесом та поведінкою вихованців. За статутом 1884 р. університети повністю підлягали контролю попечителя, який безпосередньо підпорядковувався Міністерству народної освіти.

Духовна освіта в Російській імперії належала відомству Православного віросповідання, до складу якого входив Синод. При ньому було створено спеціальний Учбовий комітет духовно-навчальних закладів, до складу якого входили чини духовні й світські. Київська Духовна академія перебувала в Київській єпархії. Єпархіальний єпископ здійснював нагляд за навчанням у духовних школах і за викладанням Закону Божого в світських навчальних закладах. Духовні твори, які подавалися особами, підвідомчими Київській Духовній Академії, розглядалися не столичними, а Київським духовно-цензурним комітетом. У віданні Синоду на 1889 рік перебувало чотири духовних академії (Санкт-Петербурзька, Московська, Київська і Казанська). Крім православних духовних академії в Російській імперії діяли також Римо-Католицька (1872), Вірмено-Григоріанська

академія. Підготовкою пасторів євангельської церкви опікувався богословський факультет Юр'ївського університету.

Таким чином, вища школа в Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. перебувала в складі розгалуженої системи урядових інстанцій і місцевих органів, побудованої за принципом жорсткого централізму. На чолі її стояв імператор як вища і єдина законодавча влада. Територіально вища освіта зосереджувалася переважно в адміністративних і культурних центрах економічних районів із розвинутою промисловістю, торгівлею, сільським господарством. Таким було становище й в Україні у складі Російської імперії.

На думку автора, неправомірною є суто негативна характеристика системи дореволюційної освіти в Україні, подана в книзі “Вища школа УРСР за 50 років” [456,с.11-37].

Русифікаторська політика царату, безперечно, гальмувала підготовку національних фахівців із вищою освітою, зокрема гуманітарною, і негативно позначалася на стані української культури. Заборони українства в 1876 р., введення цілеспрямованих обмежень щодо розвитку української мови, культури, мистецтва й авторитарна політика царату загалом, яка особливо посилилася на початку 80-х років, не сприяли розвиткові і покращенню якості гуманітарної освіти.

Концептуальне спрямування політики царату в галузі освіти не змінилося з початком 80-х років. Ще 1856 р. міністр народної освіти А. С. Норов у доповіді 5 березня наголосив на необхідності “злиття всіх місцевих і провінційних патріотизмів й потягів, зближення умов племен і станів єдністю внутрішніх начал, які залежать від одного спільного плану виховання і від однієї системи управління в сфері народної освіти ” [383, с. 264].

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у звіті за 1901 рік наголошував на тому, що “разноплеменной состав населения края требует хорошей постановки народной школы, которая имеет здесь

громадное политическое значение, как могучее средство проведения русских начал в иноплеменной части населения” [284, с.6].

У циркулярі від 9 липня 1904 р. за №6412 генерал-губернатор Н. В. Клейгельс так обґрунтував необхідність заходів для загальнокультурного розвитку населення Південно-Західного краю: “Благоустройство на таком огромном пространстве и благосостояние многомиллионного населения возможны только тогда, когда будут приняты все меры к общему культурному развитию этого населения в связи с его промышленной деятельностью, при наличии самых разнообразных бытовых, естественно-исторических и экономических условий губернии” [387, с.243].

У галузі освіти ставилися за мету повна русифікація, єдність та централізація. Загалом, дії царського уряду в галузі вищої освіти зводилися до головної тенденції – намагання перетворити університети, а потім й інші вищі навчальні заклади в частину державно-бюрократичної машини, завдання якої полягало в безумовній підтримці існуючого режиму.

Проте серед чиновників були й такі, хто дбав про розвиток і матеріальне забезпечення вищої освіти, не тільки її кількісний, а і якісний склад. Так, у доповіді 13 листопада 1888 р. міністр народної освіти граф І. Д. Делянов говорив: “Важно не привлечение к высшему образованию большого числа лиц, а поставление избранного и способного меньшинства в условия, благоприятные для широкого развития талантов ... Умственное вооружение нации также требует средств и пожертвований, как и вооружение материальное, и также, как это последнее, вызывается требованиями государственной пользы” [322, с.7-8].

Однак цілі, які проголошувалися, не завжди реалізовувалися на практиці. Студентами ВНЗ були, переважно, люди, які готували себе до чиновницької кар’єри, адже випускникам, особливо університетів, надавалися значні службові права. Існування системи стипендій давало можливість навчатися далеко не всім обдарованим людям, які не мали

відповідних коштів. Матеріальне, кадрове забезпечення також не завжди відповідало потребам підготовки висококваліфікованих фахівців.

Заданим цілям найбільше відповідала система університетської освіти, мета якої була зафіксована в першому Статуті університетів. Функціонування цих ВНЗ регулювалося університетськими статутами, тому автор вважає за доцільне пояснити суть цієї категорії та здійснити короткий екскурс в історію університетських статутів.

Університетські статuti це - нормативно-правові акти, що визначають організаційний устрій і порядок діяльності університетів. Університети, що виникли в Західній Європі в Середні віки (XII—XVст.), мали адміністративну автономію, свою юрисдикцію (ступінь самоврядування був різним) і діяли на основі статутів, які регулювали життя навчальних закладів: навчальні дисципліни, теми лекцій, порядок викладання, одяг лектора тощо. Першим університетським статутом у Росії був затверджений 12(23) січня 1755 р. “Проект щодо заснування Московського університету”, відповідно до якого університет підпорядковувався Сенату. У зв’язку із заснуванням нових університетів, зокрема в Казані та Харкові, 5(17) листопада 1804 р. було видано перший загальний університетський статут. У його основу ліг проект, складений В. Н. Каразіним. Відповідно до нього запроваджувалася система автономізації університетського життя на взірець німецької. На чолі університету стояла Рада професорів, яка обирала ректора (на один рік), відала заміщенням кафедр, визначала порядок навчального процесу, мала статус Вченої ради і вищої інстанції університетського суду. Університети були центрами навчальних округів, здійснювали керівництво початковими і середніми навчальними закладами, виконували цензурні функції. Під час правління імператора Миколи I університетську автономію ліквідували. 26 липня (7серпня) 1835 р. введено новий університетський статут, згідно з яким управління університетами перейшло до опікунів навчальних округів, підлеглих міністерству народної освіти. Посади ректорів і деканів залишилися виборними, а термін їх повноважень було продовжено до 4

років. Кандидатури ректорів затверджувалися царем, а професорів — попечителем. Рада професорів втратила самостійність у навчальних і наукових справах. Новий статут ліквідував судові права університетів. Для студентів встановлювалися форма одягу і правила поведінки. В університетах утворювалися нові факультети: філософський (з історико-філологічним та фізико-математичним відділеннями), юридичний і медичний. Було внесено істотні зміни до програм викладання. Обов'язковими предметами для всіх факультетів стали богослов'я, церковна історія і чинне право.

Після заснування 1834 р. Київського університету Св. Володимира, у 1835 р. та пізніше у 1842 р. видається новий статут, чинний лише для цього університету. У статуті 1842 р. дещо розширювалися можливості викладання, вводився інститут доцентів (щоб не посилати викладачів за кордон для підготовки до професорського звання); професорів міг також призначати міністр. В епоху буржуазних реформ 60-х рр. XIX ст. автономію університетів було відновлено. Прийнятий 18(30) червня 1863 р. університетський статут знову запровадив виборність усіх адміністративних посад і професорів, відновив права ради професорів, що стала головним органом університетського самоврядування, а також університетський суд. У статуті 1863 р. були поєднані німецький принцип самоврядної професорської корпорації і французький принцип обов'язковості навчального плану і перехідних іспитів для студентів. Збережено два вчених ступені — магістра і доктора. Під час посилення самодержавної реакції у 80-х рр. царський уряд 23 серпня (4 вересня) 1884 р. знову ліквідував автономний статус університетів. У грудні 1901 р. міністерство народної освіти відновило їхню автономію. Університетські статuti діяли до лютого 1917 р. У радянські часи діяльність університетів регламентувалася “Статутом вищого навчального закладу СРСР” [627, с.45-46].

Статут 1804 р. перетворював університети не лише на навчальні, але й на наукові центри. Наука в Росії з академічної ставала університетською так, як це було у Західній Європі.

Згодом, у проекті статуту 1905 р. було відновлено параграф один статуту 1804 р. у такій редакції: “Ст. 2. Університети науково-навчальні установи, що мають своєю метою сприяти розвитку наук у Російській державі і повідомляти особам, належно до того підготовленим, як загальну так і спеціальну вищу освіту” [385, с.650-651].

Рада Київського університету вважала, що “університети покликані служити науці, як чистому ідеальному знанню” [385, с. 900].

У пояснювальній записці до проекту загального статуту 1905 р. вказувалося ще й на такі функції університету, завданням якого було поширення науки в суспільстві, розвиток розумового рівня населення. Університет мав бути не лише центром культурної роботи, а й своїм моральним авторитетом благодійно впливати на суспільство [329, с.30].

У такий спосіб закладався фундамент університетських освітніх традицій, які визначали провідне місце гуманітарної університетської освіти в системі вищих навчальних закладів. Саме викладачі-гуманітарії найбільше впливали на виховання молоді в дусі ідеалів того часу. До того ж, ці ідеали не завжди співпадали з цілями і прагненнями російської держави. Цілком зрозуміло, що професія вчителя серед гуманітаріїв посідає провідне місце в сенсі впливу на найбільш сприйнятливую, чутливу частину суспільства, якою є учнівська молодь.

Але за статистичними даними, лише незначна кількість випускників університетів йшла працювати вчителями, оскільки університетський диплом давав можливість зробити більш престижну кар'єру. Із 656 випускників історико-філологічного факультету всіх університетів з 1864 по 1873 р. лише 413 визначено на службу вчителями [555, с.65].

З метою створення вищого педагогічного закладу, який компенсував би брак вчителів передусім для гімназій та ліцеїв і підняв би престиж цієї професії 1875 р. Ліцей кн. Безбородька було реформовано в Історико-

філологічний інститут. Мета інституту зазначалася в його статуті: “підготовка вчителів стародавніх мов, російської мови та словесності, історії для середніх навчальних закладів відомства МНО” [555, с.70].

Особливо гостро відчувалася потреба в становленні і розвитку жіночої вищої освіти. У заяві Державній раді 1895 р. міністр народної освіти обґрунтовує необхідність підготовки високоосвічених жінок-лікарів.

Через відсутність можливості навчатися у вітчизняних навчальних закладах жінки вимушені були вступати до закордонних університетів, де вони потрапляли під вплив емігрантів, що було дуже небажаним для царського уряду.

У “Пояснювальній записці” до “Проекту положень про Вищі жіночі курси” проф. О. І. Веденський, член секції жіночих ВНЗ, наголошував на необхідності педагогічної підготовки в числі інших. На його думку, більшість жінок вступають на курси не заради педагогічної діяльності: одні прагнуть підготуватися до літературної праці, інші – до роботи в лабораторіях, обсерваторіях тощо. Багато з них “прагне до вищої освіти лише заради неї самої. І розуміло, такі слухачки згодом також приносять велику користь своєю освітою, впливом на родину та оточуюче їх суспільство”. У Проекті положень про вищі жіночі курси вказувалося, що вони “...мають на меті надавати курсисткам вищу освіту університетського характеру” [374, с.19].

Система освіти, особливо гуманітарна, в Російській імперії перебувала під потужним ідеологічним впливом православної релігії. У всіх навчальних закладах викладався Закон Божий. Мета, яку ставив уряд в цьому напрямку, визначалася постановою від 22 січня 1882 р. “Про надання православному духовенству належного впливу на народну освіту”: “...щоб при безпосередньо цього впливу вірніше забезпечити успіх релігійно-морального розвитку народу, що становить основу сімейного, суспільного і державного добробуту” [386, с.422-423].

Для реалізації цих цілей необхідно було забезпечити навчальні заклади викладачами Закону Божого. Підготовкою цих фахівців займалися духовні училища, семінарії, академії.

У параграфі першому статуту православних духовних академій про мету вищої духовної освіти сказано наступне: “Православна Духовна Академія має на меті доносити вищу богословську освіту в душі православ’я, для высшего богословское образование в духе православия, для освіченого служіння церкви на пасторському, духовно-навчальному і інших теренах діяльності” [400, с.1].

Таким чином, стан освіти в Наддніпрянській Україні визначався академічною політикою царської Росії. Вона була спрямована з одного боку, на використання культурно-історичного та соціально-економічного потенціалу України. З другого боку – на реалізацію політико-ідеологічних цілей у провінції з “інородним” населенням: повна русифікація, ліквідація опозиційності, створення висококваліфікованих кадрів, лояльних уряду.

Як уже зазначалося, рівень грамотності населення Наддніпрянської України був на порядок нижчим, ніж по європейській Росії загалом. При цьому значення населення, що отримало освіту вище початкової було найбільш вагомим саме в Україні. Однак ці показники були вищими серед російськомовного населення, ніж серед українців. Грамотних чоловіків було набагато більше, ніж жінок. Ці характеристики яскраво засвідчують пріоритети в освітній політиці Російської імперії.

Характерною рисою другої половини XIX ст. в Російській імперії було реформування всіх напрямків суспільного буття. Частина з цих реформ мала прогресивний характер, інша – регресивний. Однією з таких прогресивних реформ була університетська реформа 1863 р.

Наприкінці 1840-х - на початку 1850-х рр. урядова регламентація університетського життя надзвичайно посилилася, однак можна стверджувати, що деякі зрушення урядової політики в галузі освіти почали відбуватися вже в останні роки царювання Миколи I. Підготовка університетської реформи розпочалася в середині 50-х років XIX ст.

Процес підготовки реформи пройшов декілька етапів, перший з яких охоплював другу половину 50-х років – середину 1861 р., другий – кінець 1861 р. – червень 1863 р. Керівництво та університетська рада Київського та Харківського університетів, а також попечителі Київського та Харківського учбових округів брали активну участь у підготовці університетського статуту. Вони брали активну участь у створенні та діяльності комісії з підготовки проекту статуту, яку очолював сенатор Єгор фон Брадке. У комісії працювали ректор Київського університету професор-правознавець М.Х. Бунге та професор Харківського університету К.К. Фойгт. Уряд спробував піддати проект статуту широкому обговоренню університетами, gubernatorами, окремими представниками духовенства, місцевими предводителями дворянства, а також іноземними вченими. Така акція не була типовою для попередньої практики підготовки законопроектів у Російській імперії й демонструвала справжні реформаторські прагнення уряду. Були проаналізовані відгуки Київської та Харківської університетських рад, відгуки професорів, та іноземних вчених. Аналіз показав, що багато з наданих пропозицій знайшли відображення у законі.

З рядом демократичних реформ кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст., які торкнулися також освіти, в університетах скасовувались деякі обмеження, в тому числі відновлювались кафедри державного права і філософії, посади ректорів та деканів факультетів знову були виборними (1861 р.), значно демократизувалась внутрівузівська атмосфера. У той же час, студентські заворушення початку 60-х років, до заспокоєння котрих залучалась поліція та армія, викликали підготовку нового загального статуту, який відбив гостроту суспільного протистояння у пореформенній Росії між прибічниками охоронно-консервативної та демократичної тенденцій. Університетська реформа, яка збіглася з придушенням польського повстання та наступом реакції, була прискорена необхідністю “наведення порядку” в університетському питанні. Найбільш суттєві зміни, які були втілені у статуті 18 червня 1863 р., стосувалися системи

управління університетами. Новий статут 1863 р. відновив елементи корпоративної автономії університетів для викладацького складу та адміністрації, посилив роль університетських та факультетських рад в навчальній та адміністративній частинах. Права університетської ради значно збільшувалися, її рішення з багатьох важливих питань визнавалися законом остаточними. Університетський статут дійсно став значним кроком уперед у напрямку розвитку самоврядування й відповідав ідеологічному спрямуванню комплексу ліберальних перетворень 60-х років XIX ст.

Щодо освітньої реформи 1863 р., зауважимо, що позитивні зміни в галузі вищої гуманітарної освіти, які надала ВНЗ ця реформа, досить швидко урядом почали згортатися.

Наступ контрреформ починається з 1872 р., а робота по перегляду статуту розпочалась 1876 р. Зміни урядової університетської політики перш за все були викликані значними студентськими виступами наприкінці 60-х років XIX ст. Реформа університетської освіти вступила в нову стадію з призначенням на посаду міністра статс-секретаря І.Д. Делянова. Він був товаришем міністра Толстого. Потім працював у IV відділенні канцелярії, був головою комісії по розробці нового статуту в 1876-78 рр. Документи свідчать, що представники університетів у комісії 1875 р. змогли протистояти планам міністерства щодо нового статуту й висунути своє бачення основних принципів університетської політики. Саме позиція університетських рад та їх представників у комісії дала змогу відстояти та зберегти до початку 80-х років здобутки статуту 1863 р.

Та, все ж з середини 70-х рр. почалася підготовча робота з його перегляду. Одним з напрямків щодо цього було намагання перетворити університети у привабливі для дворянства за рахунок скорочення їх вихованців, збільшення прав випускників на урядовій службі, обмеження доступу до вищої освіти представників нижчих станів тощо. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. міністерство освіти спільно з іншими вищими органами влади - міністерствами військових справ, внутрішніх

справ, державного майна, фінансів, шляхів сполучень, Св. Синоду розпочало підготовку до корінного реформування вищої освіти в імперії у напрямку перетворення її в надійну опору самодержавства. Ці дії знайшли підтримку серед консервативних верств суспільства, які будь-що намагались недопустити європейського вільнодумства у навчальних закладах. Так у листі до Олександра II (липень 1879 р.) один з ідеологів реакції М. Катков, підкреслював, що держава, ні в якому разі не може випускати зі своїх рук справу народної освіти, тим більше в часи смуту. Він стверджував, що лише завдяки введенню нового статуту у стінах університетів зможе утвердитися “спокій і дух, звільнений від сторонньої, і при тому дурної домішки”, а “нагляд за студентами та їх відгородження від шкідливого впливу”, принесе користь [627, с.49].

Передбачалося докорінно змінити навчальну систему та посилити контроль, що мало позбавити як викладацький склад, так і студентів від розкладаючого впливу дозволених вольностей, ліберальних і соціалістичних революційних ідей, “повернути” університетам ідею “державних установ” [476, с.334].

Головне в університетській реформі 80-х рр. - ліквідація університетської автономності, колегіальності, корпоративності, повне підпорядкування університетів сильній урядовій владі. Свої особливі статuti зберігали тільки Дерптський та Варшавський університети. У трьох університетах України діяв загальноросійський статут, який з деякими змінами визначав положення світської освіти в цілому.

Наслідком цих реформаторських дій стало впровадження університетського статуту 23 серпня 1884 р., який фактично відкрив епоху реакції в галузі внутрішньої політики. За рішенням Олександра III у статуті були остаточно ліквідовані залишки автономії університетів і вони підпорядковувались повністю міністру просвіти та попечителям. Був скасований університетський суд. Нагляд за студентами та вільними слухачами здійснював інспектор, який призначався міністром [328, с.987].

Початок 80-х рр. XIX ст. для вищої освіти Російської імперії загалом і гуманітарної зокрема, є періодом регресивних реформ. Університети повністю втрачали автономію, Вищі жіночі курси закривалися, як такі, що ніби-то не виправдали себе. І лише наприкінці 90-х – початку 1900-х років вживаються заходи для проведення нової реформи освіти, спрямованої на її певну демократизацію.

У зазначений період університети та інші гуманітарні навчальні заклади відігравали значну роль у громадсько-політичному житті Російської імперії. Це пояснювалося не лише їх передовими традиціями як центрів наукової думки, що об'єднали творчі сили прогресивної інтелігенції, але й зв'язками професури з ліберально-буржуазною опозицією, розвитком студентського руху. На теренах України цей період характеризується, з одного боку, загостренням соціально-політичної боротьби, розвитком українофільських тенденцій, з другого – боротьбою царату зі студентським рухом, наступом на легітимність існування українства. Тому перші контрреформи відбулися у сфері освіти. Був ліквідований найбільш ліберальний в історії царської Росії університетський статут 1863 р., що мало негативні наслідки для вищої школи, оскільки новий статут 1884 р. поклав початок неухильному руйнуванню автономного устрою університетів. Цьому статуту, в плані загальної ідеологічної реакції, відводилася особливо важлива роль. Як і в інших статутах, університети іменувались “імператорськими”, причому підкреслювалося, що “це не повинно бути простим титулом, але вираженням ідеї про державне значення установи і про обов'язок вірнопідданства” [627, с.52].

Саме прагненню запровадити в університетах дух відданості монархії були підпорядковані всі положення нового статуту.

Не останню роль в законодавчій політиці МНО відігравала постать міністра. Граф Д. А. Толстой, який очолював міністерство з 1866 по 1880 р. був головним ініціатором нового статуту, але так і не зміг домогтися його прийняття. Новий міністр народної освіти барон М. П. Ніколаї

більше прислухався до домагань університетів. Останні зайняли різко негативну позицію щодо введення нового статуту, який готувався ще з 1870-х років. Спочатку влада спробувала досягнути своєї мети іншим шляхом – прийняттям у липні 1879 р. “Тимчасової інструкції для університетської інспекції” та “Правил для студентів”. Фактично ці документи були спробою перегляду статуту 1863 р. і однією з основних частин проекту майбутнього статуту 1884 р. Заходи, спрямовані проти революційного руху, посилили поліцейський нагляд в університетах у 1879 р. Введення цих “Правил...” викликало вибух незадоволення в університетах. Із приходом М. П. Ніколаї до управління був повністю відновлений статут 1863 р.

Процес підготовки попередньої освітньої реформи пройшов декілька етапів, перший з яких охоплював другу половину 50-х років – середину 1861 р., другий – кінець 1861 р. – червень 1863 р. За весь період підготовки реформи уряд проводив її обговорення з ВНЗ, державними чиновниками, представниками духовенства та з іноземними вченими.

Першим етапом реформи, з якого можна вести відлік підготовки нового університетського статуту, був циркуляр міністра народної освіти Д.А.Толстого до попечителів учбових округів у серпні 1872 р. Через них міністр звертався до університетських рад з пропозицією висловитися про бажані зміни у діючому статуті. Даний циркуляр цілковито відповідав духу реформ 60-х років: центральні органи цікавилися думками університетів, при чому це робилося в інтересах “підвищення рівня російської науки та рівня наукового розвитку студентів”. Разом з цим, в циркулярі міністра про перегляд статуту говорилося як про вирішене питання. Восени 1872 р. документ обговорювався на засіданнях рад університетів, в тому числі Київського, Харківського та Новоросійського. Як й переважна більшість університетських рад, вони висловилися достатньо стримано. У їх рішеннях робилися посилення на благотворний вплив автономії на університети, а також на те, що такий швидкий перегляд статуту може підірвати віру в непохитність положень закону. Побажання

університетських рад зводилося до покращення матеріального становища університетів та університетських викладачів. В інших аспектах ради пропонували залишити все по-старому [879, с. 19]. До цього зводилися відгуки майже всіх університетських рад. Однак, показово те, що професор Московського університету М. Любимов виступив на засіданні ради у лютому 1873 р. з “особливою думкою”, яка містила ніщивну критику статуту 1863 р. Серед іншого Любимов зазначав: “Система “невтручання”, яка була прийнята по відношенню до університетів урядовою владою при виконанні статуту 1863 р., призвела на практиці до теперішнього відчуження університетів від урядової влади й породила корпоративність, внаслідок якої будь-яке починання, що виходить від влади, сприймається недовірливо. Один з головних моментів, на які приманюється популярність, є тепер начебто захист університетів від вторгнення влади... Урядова влада не в авантажу знаходиться в університетах” [883, с.229]. Отже, з повною ясністю висловлена думка, що головний недолік статуту 1863 р. полягав в університетській автономії. Рада Московського університету одностайно засудила думку Любимова. Однак він опублікував свій виступ під назвою “З приводу майбутнього перегляду університетського статуту” на шпальтах деяких видань [645, С.2-3]. Любимов висловився також за вилучення з повноважень рад господарських та адміністративних справ, за надання міністру народної освіти необмеженого права призначення професорів, за скорочення кількості кафедр. Такий виступ не міг не викликати дискусію. Головним опонентом Любимова став професор Московського університету В.І. Гер’є. Показово, що він кваліфікував поведінку Любимова як демарш проти всієї епохи реформ 1860-х років. “Для нас цікава та індукція, - писав Гер’є, - яка служила п. Любимову ниткою, що керувала ним в лабіринті громадських сумнівів: часи 60-х років були епохою шкідливих впливів та ідей, які мають бути знищені. Статут виник в цю епоху. Отже, статут шкідливий й повинен бути відмінений” [475, с. 821]. Полеміка з Любимовим тривала й захопила декілька видань. Знаменно, що міністр народної освіти Д.А.

Толстой вважав, що ця дискусія побіжно спрямована проти перегляду статуту і добився заборони подальших публікацій з даного питання. За свідченням Б.М. Чичеріна, головним опонентом Любімова – московським професором Гер'є та Усову оголосили догану через жандармського полковника [851, с. 249].

Наступним етапом у підготовці нового статуту стало створення наприкінці 1874 р. Особливої наради міністрів під головуванням П.О. Валуєва з метою “докорінного дослідження питання про студентські заворушення”. Нарада визнала головною причиною цих акцій внутрішню організацію університетів і висловила за обмеження автономії університетських колегій, новий порядок призначення професорів, посилення контролю за викладанням, скорочення напливу недостатньо підготовлених та матеріально незабезпечених студентів [715, с. 67]. Головний висновок, який зробила нарада, полягав в необхідності перегляду діючого статуту.

Останній третій етап - етап контрреформ розпочався з 1876 р. і тривав до прийняття статуту 1884 р. Цей етап проходив уже без врахування будь-яких думок й тим більше без широкого обговорення університетами [393, с.16].

Новий міністр вважав, що студентські заворушення можна усунути не репресивними діями уряду, а за допомогою університетської корпорації, а також дії статуту 1863 р. Але ці сподівання не мали успіху. М. П. Ніколаї подав у відставку.

У цей час в країні наростав революційний рух, в якому активну участь брали студенти університетів. 35% учасників революційних подій належали до студентства або були вільними слухачами університетів [722, с.70]. Відомі події “київських заворушень” в березні 1878 р. сколихнули Харківський, Новоросійський та Петербурзький університети. Студенти Харківського та Новоросійського університетів у листопаді 1878 р. звернулися до спадкоємця престолу з клопотанням про перегляд університетського статуту та надання студентам корпоративних прав, прав

на зібрання, гласного суду з професорів, незалежного від адміністрації, права вибору захисника з професорів та ін. У грудні 1878 р. Харківський університет було закрито, але протести не припинялися. Рада Харківського університету засудила таку різку форму боротьби студентів за академічні права.

У відповідь на ці події уряд 17 та 19 липня 1879 р. зібрав особливу нараду міністрів народної освіти, юстиції, фінансів та внутрішніх справ під головуванням П.О. Валуєва, яка розробила надзвичайні заходи. У вигляді “тимчасового заходу” до затвердження нового університетського статуту вводилося положення “Про тимчасову зміну порядку управління та нагляду за студентами університету”. Згідно з цим положенням зростав склад університетської інспекції, а видатки на неї відносили на рахунок спеціальних коштів університетів. Отже, самі університети мали оплачувати контроль за їх діяльністю. За законом міністр мав також скласти інструкцію для університетської інспекції. Невдовзі були прийняті “Тимчасова інструкція для університетської інспекції” та нові “Правила для студентів” [722, с. 71]. Заходи 1879 р. посилювали поліцейський нагляд в університетах. Інспекція мала регулювати відносини всередині університету. Інспектор мав право вирішувати справи щодо стипендії, грошових допомог та пільг, враховуючи при цьому “правильний образ думок, шляхетність, характеру та поведінки”. Заходи 1879 р. були викликані й спрямовані перш за все проти революційного руху. Про це прямо говорилося в інструкції, нагляд за студентами університетів мав на меті “охорону молоді, що в них навчається від підступів та зусиль злочинної агітації” [722, с. 72].

Інструкція 1879 р. значно обмежувала самостійність університетських колегій щодо студентських справ. Вона змінила, наприклад, пункт 2 §42 статуту 1863 р. за яким університетська рада самостійно затверджувала стипендії студентам, а також пункт 9, за яким рада розпоряджалася спеціальними коштами університету. Професорів

інструкція закликала до енергійного сприяння університетській інспекції [722, с.71]. Інструкція усувала також виборний університетський суд.

Нові правила для студентів 1879 р. були єдиними для всіх університетів. У них підкреслювалося, що студенти це окремі відвідувачі університету, тому не допускаються зі сторони студентів будь-які дії, що носять корпоративний характер – подання адресів, посилка депутатів, організація зібрань, концертів, театральних вистав тощо.

Заходи 1879 р. відносилися до надзвичайного законодавства. Така ситуація не могла тривати довго, тим більше на тлі розгортання революційного руху в країні. Як свідчать матеріали досліджень, по всіх університетах прокотилася хвиля незадоволення новими правилами. При чому, незадоволені були як студенти так і професори, корпоративні права яких також дещо обмежили. На наш погляд, показовою є оцінка урядової політики цих років колишнім міністром народної освіти, автором перетворень 60-х років О.В. Головніним. Він засудив “намагання перевернути досконалі реформи, зменшити пільги, які були вже надані” [667, с. 167-168].

Реформа університетської освіти зрушилася з місця тоді, коли на посаду міністра був призначений статс-секретар І.Д. Делянов, який був товаришем міністра при графові Д.А. Толстом. Згодом він працював у IV відділенні канцелярії, був головою комісії з розробки нового статуту в 1876-1878 рр. Логічним продовженням його діяльності стало прийняття нового статуту університетів у 1884 р. На думку міністра, університетське самоврядування стало причиною розвитку інтриг і чвар у радах університетів. А головне – відчуження університетів від уряду й учбової влади. Проект Загального статуту імператорських університетів було винесено на розгляд Державної ради 30 листопада 1882 р. На основі указу Сенату запровадження статуту було передбачено з 1884/85 навчальний рік. За статутом усі факультети університету (історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний, медичний) трактувалися як частини єдиного цілого.

У розвитку студентського руху звинувачували широку університетську автономію. Проект статуту було затверджено всупереч критиці в об'єднаних департаментах економіки й закону, на загальних зборах Державної ради, де значна більшість наполягала на збереженні університетського самоуправління.

Уряд розглядав статут 1884 р. насамперед як засіб боротьби з революційним рухом і опозицією. Цим статутом найбільш реакційні принципи були проведені у питаннях управління вищими навчальними закладами.

Головним в університетській реформі 80-х років була ліквідація університетської автономності, колегіальності, корпоративності, повне підпорядкування університетів сильній урядовій владі. Свої окремі статuti зберігали тільки Дерптський та Варшавський університети. У трьох університетах України діяв загальноросійський статут, який з деякими змінами визначав становище світської освіти загалом.

Для порівняльного аналізу статутів важливим джерелом є опублікована МНО “Порівняльна таблиця статутів університетів 1884, 1863, 1835 і 1804 рр.” Ми ж будемо порівнювати статuti 1863 та 1884 рр.

Підготовка університетської реформи почала провадитися ще наприкінці 50-х років. Однак після земельної реформи 1861 р. вона втілювалась енергійно й достатньо швидко. Вже в листопаді 1861 р. міністр народної освіти Є. В. Путятін направив попечителям учбових округів розпорядження, в якому пропонувалося приїхати до столиці для нарад з університетського питання. Разом із попечителем мав їхати професор, що користувався повагою та діяв у межах законності [393, с.12]. У цю комісію, яку очолив сенатор Є. Ф. фон Брадке, увійшли від Харківського університету помічник попечителя професор К. К. Фойгт та професор С. В. Пахман; від Київського – попечитель барон О. П. Николаї та ректор професор М. Х. Бунге.

Комісія Є. Ф. фон Брадке вже наприкінці грудня 1861 р. закінчила роботу над проектом нового статуту університетів, продемонструвавши

рекордні темпи реалізації поставлених перед нею завдань. Проект, який виробила комісія фон Брадке, зберігав за попечителем головне місце в діяльності університету, визнаючи його “начальником Університету” [393, с. 1].

Кроком, який символізував зрушення в урядовій політиці, була зміна міністра народної освіти. Одіозну особу Є. В. Путятіна в грудні 1861 р. змінив ліберально налаштований О. В. Головнін. Не випадково в цей же час призначення одержали й інші прибічники реформ – Д. О. Мілютін, поставлений на чолі військового міністерства, М. Х. Рейтерн став міністром фінансів.

Новий міністр народної освіти у своїх “Записках” сформулював мету створення університетського статуту. Він писав: “Тимчасові суворі заходи очевидно не могли усунути лиха, причини якого корінилися у недосконалості університетського устрою. Необхідно було прийняти більш надійні заходи, щоби запобігти на майбутнє можливість подібних заворушень й спрямувати на відповідний шлях розвитку нашу вищу університетську освіту. Цю основну мету головним чином передбачали при складанні нового університетського статуту” [880, с.152].

Отже, новий міністр народної освіти вважав, що саме через поглиблення реформ та надання новому статуту більш ліберального характеру поліпшиться розвиток університетської системи. Знаменно, що саме такі - ліберальні урядовці прийшли до влади на початку 60-х років XIX ст.

Перш ніж представити новий проект на розгляд державної влади, О.В. Головнін наполягав на розсилці його на відгук університетам, губернаторам, деяким вищим духовним особам та предводителям дворянства. В офіційній записці “Про подальший хід проектів статутів навчальних закладів міністерства народної освіти” від 11 січня 1862 р. О. В. Головнін наполягав на необхідності з’ясувати громадські настрої та демонстрував свою готовність їх враховувати у подальшій роботі [886, с.69].

Проект статуту був надрукований значним тиражем та розісланий попечителям учбових округів, членам Головного правління училищ, деяким губернаторам та предводителям дворянства, митрополитам, архієреям, а також особам, які були відомі своєю педагогічною діяльністю (за вибором міністра). Проект переклали англійською, німецькою, французькою мовами та розіслали на відгук іноземним вченим. Після отримання відгуків їх також опублікували окремим, достатньо великим тиражем. Така практика підготовки законопроектів у Російській імперії була не типовою. Дослідники радянського періоду негативно її оцінювали, зазначаючи, що такі кроки уряду були зумовлені “перш за все розумінням неміцності свого становища” [886; с. 72]. На наш погляд, такі дії фіксують справжні реформаторські прагнення, які до того ж спиралися на демократичні засади у законотворчості.

Отримані відгуки з пропозиціями знайшли відображення у законі. Подальша підготовка статуту проводилася у Вченому комітеті Головного правління училищ. До участі в роботі Вченого комітету окрім його постійних членів О.В. Головнін запросив 15 університетських професорів та викладачів, у тому числі з Київського та Харківського університетів [297, с.16].

Вчений комітет значно переробив проект комісії фон Брадке. Цей варіант проекту статуту був найбільш прогресивним й послідовним у напрямку розширення університетської автономії. Головна роль в управлінні університетом була покладена на університетську раду, перед якою звітував ректор. Наглядати за виконанням статуту мав попечитель учбового округу. Остаточне рішення питань надавалося міністру народної освіти.

16 грудня О.В. Головнін від імені міністерства народної освіти представив проект університетського статуту Олександрю II. Імператор створив комісію для додаткового розгляду проекту на чолі з графом С.Г. Строгановим. Після розгляду проекту комісією С.Г. Строганова, він повернувся на доопрацювання в міністерство народної освіти. Лише 18

червня 1963 р. новий статут університетів був підписаний Олександром II і став законом [354, № 39752.].

Прийняття статуту університетів 1863 р. стало продовженням імперських реформ 60-70-х років XIX ст.

В історичній літературі відсутня однозначна оцінка цього університетського статуту. Зокрема дослідники радянського періоду схиляються до думки, що статут 1863 р. був поступкою уряду університетській професурі. Ці оцінки пояснюються невизнанням еволюційних змін, реформування суспільства.

Сучасні дослідники більше схиляються до позитивної оцінки вказаного статуту. На нашу думку, великим позитивом є факт залучення до підготовки законопроектів у Російській імперії широкої університетської громадськості. Велику роль у цьому процесі відіграли й університети України.

Статут суттєво розширював права виборчих органів та збільшував асигнування університетів. Структура університетів в основному залишалася такою, якою вона була й напередодні реформи. У кожному університеті діяли чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Відмінності між університетами допускалися лише в їх внутрішньому житті, оскільки воно регулювалося університетською радою.

Позитивні зміни відбулися в системі управління університетами. Наукове, навчально-виховне життя університетів та певні адміністративні питання передавалися в управління університетським та факультетським радам. Параграф чотири статуту вказував, що безпосереднє управління університетом доручалося ректору, посада якого була виборною і на яку він утверджувався верховною владою. Ректору відтепер надавався високий чин IV класу. Для порівняння зазначимо, що чин IV класу мав й губернатор. Отже, за новим законом, повноваження ректора значно розширювалися, а його статус підвищувався.

Параграф п'ять статуту визнавав університетську раду складовою частиною управління університетом. Рада обирала ректора, деканів, проректорів, професорів та інших викладачів, університетських судей, розглядала питання допущення приват-доцентів до читання лекцій. Статутом 1863 р. значно розширювалися права університетської ради. Рішення ради з багатьох важливих питань визнавалися законом остаточними. Так, до таких справ відносився розподіл предметів між факультетами та порядок їх викладання, затвердження вчених звань, надання премій за наукові праці та медалі студентам, призначення їм стипендій, видання наукових праць, затвердження постанов університетського суду.

Через раду обов'язково проходили всі справи навчального та наукового характеру. За погодженням із міністром народної освіти вона могла розділяти факультети на відділення, об'єднувати та розподіляти кафедри, відправляти кандидатів та магістрів за кордон для підготовки до професорського звання, створювати учені товариства. Університетська рада мала складати правила про порядок іспитів на вчені звання, встановлювати перелік обов'язкових навчальних дисциплін для студентів. Їй доручалася підготовка інструкцій для проректора й правил внутрішнього життя університетів. Рада мала право розпоряджатися спеціальними коштами університету, розподіляти по факультетах штатні суми, призначені на навчальні посібники, займатися розглядом фінансового кошторису.

Статут 1884 р. кардинально змінював соціально-правовий статус університетів. За статутом 1804 р. університети були центрами просвіти, водночас виконували функції органів управління навчальними закладами. Статут 1835 р. вніс в цю диференціацію корективи: попечитель мусив обов'язково проживати в учбовому окрузі і виконувати обов'язки нагляду й контролю над усіма навчальними закладами. У 1863 р. знову відновлювалося університетське самоврядування: за попечителем залишався тільки вищий нагляд за діяльністю університету в рамках

статуту (параграф 26), а останній статут 1884 р. ліквідував майже всі позитивні надбання попередніх статутів і особливо університетське самоврядування [325, с. 231].

Найбільш характерною особливістю статуту 1884 р., яка стосувалася всіх його статей, була недовіра до університетів з боку міністерства та уряду. У новому статуті більш повно, ніж у всіх попередніх, була втілена ідея адміністративного контролю над усім внутрішнім життям університетів. Згідно з новим статутом не тільки всі відповідальні посади в університетах повинні були заміщатися за призначенням, але й взагалі в усіх внутрішніх справах університету переважне право надавалося вищій адміністрації. Особлива увага зверталась на те, щоб усунути будь-який ґрунт для виникнення студентських заворушень.

Статут 1884 р. особливу увагу відводить статусу попечителя навчального округу, його прав і обов'язків (йому виділено окрему главу). У ст. 6 зазначалося: "Попечитель учбового округу піклується про добробут університету, спостерігає за ходом університетського викладання і за точним виконанням всіма... посадовими особами правил, передбачених законом..., переслідує всілякі ухилення від цих правил" [393, с.5].

Коло повноважень попечителя, порівняно зі статутом 1863 р., було значно розширено. Він мав наглядати за ходом університетського викладання, скликати, в разі необхідності, раду і правління університету, призначати збори факультетів. Йому надавалося право вищого керівництва у справах охорони порядку й дисципліни. Про вжиті заходи щодо їх налагодження попечитель був зобов'язаний доповідати міністрові народної освіти. Крім того, він міг навіть вимагати від ректора звітування про організацію нагляду за студентами. Статут 1884 р. остаточно скасував автономію університетів, посиливши нагляд за навчальним процесом у вищих закладах освіти [393, с. 136].

Таким чином, більша частина справ, що раніше розглядалася в органах самоврядування університету, тепер переходила до компетенції попечителя, або подавалася з його висновком на дозвіл міністра.

Ліквідація принципу виборності, як однієї з головних засад університетської автономії, кардинально змінювала стан викладацької корпорації. Міністру надавалося право призначення на всі вакантні посади.

Обсяг компетенції ради університету і факультету звужувався до контролю за навчальним процесом. Тоді, як за статутом 1863 р., рада була головним органом університетського самоврядування, вирішувала кадрові питання про заснування вчених товариств, складений правлінням кошторис.

Після 1884 р. регламентація діяльності університету була настільки дріб'язковою, що МНО стежило навіть за веденням діловодства в університетах. Була введена спеціальна глава “Про порядок діловодства в зборах факультетів і рад” [393, с. 137].

За цим статутом ліквідовувався ще один орган університетського самоврядування – університетський суд, відновлений у 1863 р. Нагляд за дисципліною мала здійснювати інспекція, яка була поставлена незалежно від професорської колегії: “Інспектор студентів має ретельно наглядати за виконанням... правил, ... порядку і благочинності, ... у випадку порушення їх... інспектор наглядає... за поведінкою студентів поза університетом” [393, с. 48].

Ліквідувалося студентське самоврядування. Було ускладнено порядок прийому в студенти, вводилась спеціальна форма одягу, заборонялися студентські організації. Головна мета цих нововведень – ліквідувати ґрунт для студентських заворушень та зосередити увагу студентів лише на навчальних заняттях. Особлива увага зверталася на “благонадійність” студентів-гуманітаріїв.

Статут 1884 р. проголошував “свободу викладання” і “свободу слухання” – основний принцип німецьких університетів, які слугували взірцем для російських. Запровадження принципу конкуренції, за яким один і той же предмет викладався б різними викладачами, на практиці не досягав поставленої мети. Для збільшення кількості викладачів вводилася доцентура, яка значно полегшувала доступ до викладання. За зразком

німецьких університетів впроваджувалася система гонорарів: окрім загальної університетської платні студенти мусили сплачувати викладачам окремо лекційні й практичні години, окремо – на користь університету (по 5 руб. за кожне півріччя і 1 руб. за недільний час). Згідно статуту 1863 р. з кожного студента столичного університету стягувалося по 50 руб., в інших – по 40 крб. на рік [325, с. 81].

Крім того, змінювалася організація викладання. Навчальні плани, Програми, Правила для іспитів давало міністерство, яке мало затверджувати навіть розклад занять. Навчальний курс розподілявся на півріччя. Замість щорічних курсових екзаменів вводилися випускні. Однак практика цих нововведень не виправдала себе.

За статутами 1863 і 1884 рр. відрізнялися факультети і предмети, які на них викладалися. За цими статутами порівнюється й кількісний склад професорів, які читали на факультетах: на історико-філологічному факультеті було 20 ординарних і 5 екстраординарних професори, на юридичному – 11 ординарних і 4 екстраординарних [393, с.85].

У статуті 1884 р. з'являються нові правила складання студентами вступних і семестрових іспитів. Статут наголошував, що “испытания студентов проводится по особым правилам, издаваемым Министерством Народного Просвещения”. До цього часу таких правил не існувало. Іспитові випробування були виключно в компетенції вищого навчального закладу. Ця нова екзаменаційна система мала за мету усунення рад і факультетів від контролю за заняттями студентів. Курсові екзамени замінювалися заліками, курси поділялися на семестри. Залік, як одне із позитивних нововведень статуту, в дійсності був зведений до бюрократичної формальності. Правила пропонували професору “враховувати перш за все ретельність і довірливу відвертість у відповідях на питання з предметів викладання” [410, с.17]. Тому залік у такому вигляді проіснував недовго і був скасований. У 1889 р. відновлені обов'язкові напівкурсів іспити на всіх факультетах університету.

Разом із тим, новий статут істотно вплинув на розвиток практичних занять студентів, які стали одним із головних засобів засвоєння предметів, що вивчалися, і знайомства з методами та прийомами дослідження. Отже, більшість положень статуту були спрямовані на досягнення головної мети: подальше посилення урядового впливу на управління університетами, контролю над викладанням у них та наведення порядку й дисципліни серед студентів за допомогою жорсткого контролю. Це завдання від самого початку здавалось нелегким. У дійсності ж виявилось взагалі неможливим виконати його навіть частково.

Новизною статуту 1884 р. був розподіл фінансів по університетах з обов'язковою вказівкою на що вони виділяються. (Наприклад, в університет Св. Володимира кошти виділялися на облаштування обсерваторії та кабінетів). [410, с.18].

Дезорганізація університетського життя, студентські заворушення поставили перед урядом питання про пошук виходу із ситуації. За наполяганням міністра освіти було прийнято новий статут, за яким запроваджувалися заходи щодо посилення влади міністра і попечителя, з одного боку, з другого – щодо послаблення університетського самоврядування. Правила й інструкції у сфері навчальній, науковій, господарській і дисциплінарній тепер видавалися МНО. Попечитель контролював і безпосередньо брав участь у діяльності університетів. Права, які за статутом 1863 р. належали попечителю, тепер передавалися міністерству для більш посиленої централізації управління і встановлення урядового контролю. З метою посилення адміністративного впливу ліквідувалося університетське самоврядування, професорська й студентська корпоративність.

Відношення до статуту більшості професури було негативним. Так, видатні українські історики–професори Харківського університету Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул у своїх дослідженнях підкреслювали, що при створенні статуту 1884 р. уряд не мав на меті інтереси незалежної

науки, більше того, наміри уряду мали дуже мало спільного з цими інтересами, навіть різко розходилися з ними [429, с. 247].

Однак деякі дослідники, особливо після ознайомлення з підготовкою контрреформи, проектом статуту та ходом його обговорення у Державній раді, відзначають, що прийнятий статут повністю не задовольнив вимоги крайніх реакціонерів в університетському питанні. При цьому не заперечується висновок про те, що прийняття статуту 1884 р. означало підкорення вищої освіти державі та відмову від прогресивних здобутків попереднього часу [877, с. 56]. Підкреслюється також, що університетська контрреформа відкрила шлях відверто репресивному курсу [877, с. 75].

Подальша університетська політика уряду спиралася на новий статут, а також ряд законів та правил, які приймалися в подальші роки.

Введення нового статуту супроводжувалося правилами й інструкціями, які відміняли дію окремих його статей, оскільки практика довела недосконалість цього статуту. Тому для об'єктивної характеристики стану університетської освіти вважаємо за доцільне проаналізувати документи, які доповнювали дію статуту. Це обумовлюється й тим, що в історіографії цей аспект висвітлено недостатньо.

Статут лише в загальних рисах визначав статус студентів. Докладніше він був регламентований правилами для студентів і вільних слухачів імператорських російських університетів, затверджених міністром освіти 16 травня 1885 р. За цими правилами студенти потрапляли під суровий нагляд університетського керівництва, їхня поведінка детально регламентувалася. Поза університетом студенти підлягали нагляду поліції. Заборонялись будь-які дії, які б мали характер корпоративності: “Студенты считаются отдельными посетителями университета, а потому не допускаются никакие действия их носящие на себе характер корпоративный... не допускается подача адресов и прошений за подписью нескольких лиц, посылка депутатов, выставление каких бы то ни было объявлений от имени студентов и т.п.” (ст.13) [361, с. 13].

Стаття 14 забороняла організацію студентських читалень, їдалень, концертів, балів та інших публічних зібрань, які не мають навчального характеру. Заборонялися будь-які студентські союзи, товариства, тощо.

З часом було введено нові обмеження щодо вступу до університетів. Розпорядженням МНО 1887 р. прийом євреїв у вищі та середні навчальні заклади було обмежено визначеним для учбового округу відсотком. Тоді ж, із метою обмеження доступу до вищої освіти вихідців із малозабезпечених станів, плата на користь університету з 10 руб. збільшувалася до 50 руб. на рік.

У 1884 р. міністр забов'язав точно виконувати розпорядження 1880 р. про те, що керівництво середніх шкіл має надавати ВНЗ повну інформацію про абітурієнтів щодо “образа мыслей и направления”, про батьків та про побут.

29 липня 1899 р. були опубліковані “Тимчасові правила” про відбуття військової служби у вигляді покарання вихованців ВНЗ, які були відраховані за колективні безпорядки.

16 травня 1885 р. міністр освіти затвердив інструкцію про права і обов'язки інспекції. У параграфі 2 зазначалося: “На інспекторові студентів лежить безпосередня відповідальність за дотримання студентами... порядку і благочиння” [883, с. 1].

Інспектору надавалося право “у надзвичайних випадках, що відносяться до нагляду за студентами і збереження порядку та спокою в стінах університету ... при відсутності на місці ректора, має право безпосередньо давати розпорядження екзакутору, які він негайно приводить до виконання” [883, с. 3].

Спеціальними інструкціями доповнювався статут і з питань організації навчального процесу. У 1885 р. було прийнято “Правила про залік півріч”, які мали на меті “забезпечити правильні і постійні протягом кожного півріччя, заняття студентів предметами факульту” [370, с. 1].

Згідно з параграфом три студент мав право обирати лекції й практичні заняття, якщо один і той же предмет викладався кількома

викладачами. У “Правилах про іспити” особлива увага зверталася на розвиток практичних занять і самостійну роботу студентів. У 1887 р. було затверджено “Правило про іспити на стипендії” [371, с. 2].

Характерною рисою університетського життя кінця XIX ст. була помітна інтенсифікація навчального процесу. Якщо в середині століття тижневе навантаження на фізико-математичному факультеті не перевищувало 25 год., то 1900/1901 навчальному році воно вже складало 47 год. За умов значного збільшення кількості студентів і нестачі навчальних приміщень це призвело до того, що робочий день університету розпочинався о 9-й годині ранку і закінчувалося лише о 7-й чи 8-й вечора [370, с.6]. На гуманітарних факультетах ситуація була значно гіршою.

Щодо питання про приват-доцентуру МНО видало в 1884-1885 рр. детальні правила, що надавали особливо сприятливі умови молодим вченим, які підвищували свій рівень за кордоном.

27 липня 1899 р. було внесено деякі зміни в статут університетської інспекції. У коло її обов'язків входили не лише нагляд за порядком, а й за різними заняттями студентів. Одночасно підсилювалося її кадрове забезпечення. Було вирішено ввести в усіх ВНЗ єдині правила для студентів і інструкцію для інспекції з відповідними змінами. Але проект залишав незмінним існуючий характер університетського життя, за що і піддавався критиці, особливо з боку ректора Київського університету [375, с.48]. У грудні 1901 р. були видані Тимчасові правила про студентські організації, за якими дозволялися вибори курсових старост, визнавалася законність корпоративних організацій студентів в окреслених формах і під наглядом професорів.

1899 р. система заміщення вакантних посад на кафедрах безпосередньо МНО була замінена системою вибору кандидатів за конкурсом. Наприкінці 90-х рр. МНО запропонувало університетам обговорити питання про самоуправління. Компетенція університетської ради поступово розширювалася одночасно зі звуженням кола діяльності Правління. У 1899 р. з метою боротьби зі студентськими заворушеннями

саме Радам було запропоновано створювати комісії для аналізу стану університетського життя. Усі законодавчі акти й правила поширювалися і на вищі жіночі курси.

Із наступом реакції припиняють свою діяльність Київські вищі жіночі курси, скорочується викладання суспільно-гуманітарних дисциплін в університетах. Розвиток негативних тенденцій триває і в 90-ті роки ХІХ ст.

Все ж, в останньому десятилітті ХІХ ст. в Україні відбуваються найвизначніші економічні події, які на початку нового століття зумовили глобальні зрушення в освіті.

Таким чином, введення статуту 1884 р. супроводжувалося прийняттям багатьох інструкцій і правил із метою упорядкування університетського життя. Але на практиці вони мали не лише зворотний ефект, а й призвели до повного розладу в навчальній та адміністративній частині, що стало однією з причин зростання студентських невдоволень і студентського руху. Проти нього було вжито, з одного боку, заходи щодо покращення студентського побуту, з іншого – поліцейсько-адміністративного і навіть військового характеру, але вони успіху не мали [877, с.21].

Наприкінці 90-х рр. на порядок дений знову стало питання про реформу вищої освіти. З призначенням на посаду міністра освіти П. С. Ванновського у березні 1901 р. справа реформи набула певної конкретики. Міністр намагався провести реорганізацію вищих навчальних закладів у реакційному дусі. Та його політика “підкування про вищу школу” успіху не мала. У квітні 1902 р. міністр вийшов у відставку.

У рескрипті імператора на ім'я міністра народної освіти 25 березня 1901 р. містилося веління повністю переглянути статuti і штати ВНЗ у зв'язку з реформою освіти. З цією метою 29 квітня 1901 р. МНО запропонувало вищим навчальним закладам через попечителів учбових округів 18 питань про устрій університетського життя і 15 питань щодо інших ВНЗ.

Влітку 1902 р. МНО відрядило за кордон члена Ради міністрів М. П. Будиловича і професора Новоросійського університету О.М. Деревецького для вивчення стану іноземної вищої школи і відповідного законодавства. Доповіді й звіти про результати цих відряджень ввійшли до складу матеріалів, якими скористалося МНО для розробки концепції реформи ВНЗ.

У травні 1902 р. було створено спеціальну комісію під головуванням керуючого справами МНО Г. Е. Зенгера. Імператор у рескрипті від 10 червня 1902 р. підтвердив необхідність законодавчих заходів щодо удосконалення вищої освіти. Отже, на найвищому рівні було визнано незадовільний стан вищої школи.

До складу комісії входили професори вищих навчальних закладів, вищих жіночих навчальних закладів, представники міністерств і управлінь, у відомстві яких знаходилися ВНЗ (всього 54 особи). У 1903 р. були опубліковані напрацювання комісії. Таким чином, на початок 1904 р. вся підготовча робота по реформі вишів була завершена.

Важливим джерелом для дослідження стану вищої освіти на рубежі XIX-XX ст. є матеріали комісій, створених університетськими радами для підготовки відповідей на питання МНО щодо університетського життя. Вони не тільки відбивають практичний стан та потреби університетів, а також є важливим документом для вивчення законодавчої ініціативи вищих навчальних закладів.

Стан вищої освіти, зокрема студентські заворушення, стали предметом обговорення в професорських колах ще взимку 1901 р. Було обрано спеціальні комісії для з'ясування причин непорядків і розробки заходів щодо поліпшення стану справ в університетах. Згодом матеріали, які підготували ці комісії, знадобилися для відповідей на питання МНО. Вони стосувалися посад ректора і деканів, компетенції ради, правління, факультетів, збільшення штатів, контролю за рівнем викладання, становища молодих вчених, стимулювання студентів до навчання. Було запропоновано обговорити проблеми іспитів, службових прав випускників,

розглянути шляхи подолання відчуження між професорами й студентами, питання студентського самоврядування, відновлення університетського суду, зміни в статусі інспекції.

У МНО надійшли подання від університетських комісій, попечителів навчальних округів, записки від міністрів та окремих професорів. Обсяг усіх матеріалів з університетського питання визначається, за приблизними підрахунками, в 2964 сторінки, з яких від Харківського університету – 381 ст., Київського – 395 ст., Новоросійського – 74 ст. [380, с.5]. Спеціальна комісія систематизувала й узгодила ці матеріали і в 1902 р. було видано узагальнений збірник у 19 томах.

Аналіз багатотомного видання дає широку інформацію для характеристики позиції університетів, у тому числі і в Україні. За розширення прав ректорів виступили всі університети Російської імперії окрім Юр'ївського. Київська рада мотивувала це намагання тим, що ректор – не тільки голова, а й серце університету [386, с.1]. На думку ради Харківського університету, при призначанні ректора міністром виникає двовладдя і зловживання владою [381, с.17].

Одностайною була думка університетів щодо розширення компетенції ради, відновлення університетського самоврядування. Рада Харківського університету наполягала на необхідності підпорядкування всіх органів університетського самоврядування Раді [386, с.11].

Комісія Новоросійського університету обґрунтовувала необхідність надання раді права затверджувати кошторис [387, Т.2; с.18-19]. Своєрідною була позиція університету Св. Володимира: виступаючи за розширення прав ради, вона одночасно застерігала проти такого перевантаження ради дрібними справами, яке мало місце за статутом 1863 р. [386, Т.1; с. 26].

Щодо діяльності правління, то була висловлена думка про необхідність розширення його складу, за рахунок введення представників від факультетів та виведення із його складу інспектора.

Попечитель мав тільки затверджувати правила та інструкції, складені радою, а також обраних радою доцентів, секретаря ради, бібліотекаря, суддів [294, с. 3].

Усі ради і переважна більшість приватних відгуків вимагали відмінити систему гонорарів. Харківський та Київський університети подавали свої міркування з цього питання ще восени 1897 р.

На думку ради Київського університету, плата за університетське навчання мала бути рівною для всіх студентів (80 крб. на рік), а неімущих необхідно звільнити від плати. Потрібно переглянути штати університетів, вдвічі збільшити оклади професорам.

Щоб стимулювати студентів до занять, ради Харківського і Київського університетів вважали за необхідне покращити середню освіту, налагодити тісний зв'язок між нею і ВНЗ. На думку комісії трьох університетів, потрібно підвищити значення професорської колегії [386,Т.Х, с.15-16]. Цьому сприяла також автономія університетів. Необхідно змінити навчальні плани, правила проведення практичних занять, підвищити рівень матеріального забезпечення викладання [386,Т.Х, с.11-15].

Крім того, було порушено питання про відміну поділу професорів на ординарних і екстраординарних, про зміни в строках служби і пенсіях, про правовий статус студентів і допущення до університетів жінок.

На додаткові питання про автономію всі Ради університетів висловилися за надання найширшої автономії університетам, яка повинна виявлятися в

- а) колегіальному самоуправлінні, головним органом якого мала бути рада,
- б) колегіальному самопоповненні,
- в) наданні урядовій владі лише права контролю,
- г) свободі викладання і свободі слухання лекцій.

За думкою ради Харківського університету, ідея університетської автономії не суперечила ідеї державної влади. Лише автономність і колегіальність може підвищити рівень університетів і моральний

авторитет професорів, оздоровити студентське середовище. Необхідно замінити бюрократичний нагляд свободою наукових досліджень [386,Т.1, с.13-14].

Рада Київського університету наполягала на тому, щоб з-поміж усіх колегій найбільшу роль відвести раді. За рішенням комісії Новоросійського університету принцип автономності повинен виявитися в наданні раді першочергового значення, у відновленні університетського суду, корпоративних організацій студентства, а також ліквідації державних екзаменів.

Протилежну позицію зайняли попечителі навчальних округів. Не в їх інтересах було відновлення університетської автономності. На думку попечителя Харківського округу професора М.М. Алексеєнка, устрій університетів повинен був відповідати основним принципам державних закладів [387,Т.11, с.16]. Попечитель Одеського округу Х. П. Сольський висловився проти широкого розуміння автономії, яке містилося в доповіді комісії Новоросійського університету [387,Т.11, с.30-31]. Попечитель Київського навчального округу В.В. Вільямінов-Зернов також не погоджувався з думкою ради університету св. Володимира щодо позитивного впливу автономії на стан університетського життя. Він вважав, що головне значення повинна була мати не рада, а правління у складі ректора, деканів та інспектора [387, с.28].

Отже, на початок 1902 р. МНО провело вагому роботу з підготовки університетської реформи. Значне місце в ній відводилося радам університетів, які детально розглянули питання університетського життя і подали ряд ініціатив щодо його налагодження. Основний їх зміст зводився до відновлення університетської автономності, самоуправління, збільшення коштів на розвиток освіти.

Паралельно з проведенням університетських реформ, МНО вводило нові інструкції та правила, якими намагалося нейтралізувати студентський рух, що набував усе більших масштабів. У середині 1901-1902 навчального року було прийнято Тимчасові правила про студентські організації. 17

травня 1901 р. було підтверджено заборону прийому до університетів осіб, які закінчили гімназії, що належали до іншого округу (вперше введено в 1899 р.). З 22 липня 1901 р. зменшувалася квота прийому євреїв. 22 грудня 1901 р. була організована комісія для вирішення питання про створення дисциплінарного суду над студентами. 11 січня 1902 р. прийнята інструкція щодо послаблення діяльності університетської інспекції. Попечителям було роз'яснено значення і завдання інспекції, підвищувалася її роль в боротьбі зі студентськими заворушеннями.

Влітку 1902 р. було ухвалено ряд нових документів: циркуляр про порядок прийому абітурієнтів у вищі навчальні заклади, за яким відмінено секретні характеристики з середніх шкіл. Були затверджені Тимчасові правила про дисциплінарний суд у вищих навчальних закладах МНО і нові правила про організацію студентів по курсах, про заснування наукових і літературних студентських товариств. Ради отримували право обирати суддів до складу дисциплінарного суду. Розгляд студентських справ переходив із компетенції Правління до відання дисциплінарного суду.

Реформу вищої освіти призупинено було 1904 р. у зв'язку зі змінами в персональному складі і внутрішній організації МНО. На підставі заяви Державної ради 19 квітня 1904 р. знову розширювалася компетенція попечителя, а права університетської влади обмежувалися.

У 1904-1906 рр. було розроблено кілька проектів реформи вищої школи, в основу яких було покладено принцип автономії. У пояснювальній записці до проекту загального статуту введення цього принципу аргументувалося таким чином: “Наукова думка вимагає свободи, наукова діяльність - самовизначення і лише при колегіальній участі професорів у всіх справах, що стосуються університету, можливо викликати в них почуття відданості своїй установі” [329, с.32].

За проектом в університетах і ВНЗ загалом розширювалося внутрішнє самоврядування. Попечитель не мав права втручатися у внутрішнє управління закладом. Завідування господарською і дисциплінарною частинами входило до кола обов'язків Сенату, який був

виборним органом. Розширювався обсяг діяльності факультетів, вченим колегіям надавалося право визначати кандидатів на вакантні посади викладачів. Змінювалися умови заміщення викладацьких посад: штатним доцентом і екстраординарним викладачем міг бути магістр, ординарним професором – лише доктор.

У проекті були закладені інші прогресивні зміни. Збільшувалася кількість кафедр, число навчально-допоміжних закладів, розширювався доступ до університетів, дозволялася діяльність студентських товариств. Відмінялася система гонорарів, підвищувалися оклади викладачів. Навряд чи можна погодитися з авторами праці "Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР" про те, що на рубежі XIX-XX ст. "... безуспішно професорські колегії клопотали про відкриття нових кафедр, про офіційне розширення навчальних програм " [697, с.128].

У продовження політики уряду щодо статусу станів і цивільної служби (у зв'язку з Маніфестом 17 жовтня 1905 р., який вніс зміни до статуту про службу цивільну і в закони про стани та майно) усі службові та інші права випускників, пов'язані з вченими ступенями відмінялися.

Таким чином, згідно з проектом статуту 1905 р. відновлювалася університетська автономія, викладацька та студентська корпоративність, розширювалося коло осіб, які мали право вступати в університети, збільшувалися кошти на функціонування університетів, скасувалися службові та інші права і привілеї осіб з вищою освітою. Але разом із тим, як вказувалося у пояснювальній записці, автономія допускалася в межах державного закладу, вона не повинна була "противоречить идее Государственной власти, которая вправе требовать от университетов подчинения известному правительственному закону, т.е. отчетности, ревизии и ответственности по закону" [329, с.32-33].

На нараді професорів під головуванням міністра освіти І.І. Толстого в 1906 р., на відміну від проекту 1905 р. у п.119 декларовано такий важливий принцип, як доступність: "у студенти і вільнослухачі Університету приймаються особи без різниці статі, національності й

віросповідання” [401, с. 29]. Скасовувалися національні, статеві та релігійні обмеження при заміщенні будь-яких посад, (п.153). Ще одним нововведенням, у порівнянні з проектом 1905 р., було положення про те, що при університетах могли відкриватися студентські гуртожитки (п.153). Ці доповнення, особливо перше, суттєво змінювали характер вищої освіти. Вони були результатом боротьби демократичних сил проти дискримінації жінок, “нерусских народностей” та “иноверцев”.

Наприкінці ХІХ ст. у законодавчій політиці уряду щодо розвитку педагогічних інститутів, зокрема, історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині не відбулося суттєвих змін. Він функціонував на підставі статуту і правил, виданих за часів його створення в 1875 р. Тому для дослідження історії становлення та розвитку інституту в останній чверті ХІХ ст. необхідно здійснити аналіз вищеназваних документів, а також інших нормативних актів, які визначали характер його діяльності.

Інститут був заснований в 1875 р. як вищий навчально-педагогічний заклад для підготовки вчителів гімназії зі стародавніх мов, російської мови та словесності, історії. Згідно з постановою МНО від 20 листопада 1875 р. “О преобразовании Лицея Князя Безбородько в г. Нежине в Историко-филологичный Институт Князя Безбородько” цей заклад, перебуваючи у віданні МНО, підпорядковувався безпосередньо попечителю Київського округу. Відповідно до п. 7 цієї постанови інститут користувався всіма правами, що були надані університетам у ст. 125-135 статуту 1863 року [385, с.601]. Статут цього інституту було затверджено 21 квітня 1875 р. За статутом управління інститутом було колегіальним. Звання почесного попечителя передавалося прямим спадкоємцям роду Безбородьків. Попечитель мав лише право нагляду і контролю за розподілом коштів, що були пожертвовані графом і графинею. Директор обирався, колегіально керував через такі органи самоуправління як конференція і правління. Інспектор також обирався конференцією, затверджувався міністром і контролював діяльність директора та навчально-виховної частини інституту.

Колегіальною була й система вибору викладачів та посадових осіб. У компетенцію попечителя входило затвердження окремих рішень конференцій щодо прийняття в студенти, розподіл сум, призначених по штату, нагляд за господарською частиною. Контроль за поведінкою студентів належав до компетенції директора. Господарською частиною відало правління. Відповідно до соціально-правового статусу інституту студенти були зобов'язані коритися начальству, дотримуватися порядку й дисципліни [288, с. 907]. Випускники отримували звання вчителя гімназії, але через рік по закінченні мали право скласти іспити на ступінь магістра. У спеціальній главі обумовлювалися права інституту: “Інститут користується усіма правами, присвоєними університетам у ст.125-135 загального статуту університетів” (п. 49) [288, с. 908].

Відповідно до правил інституту, студенти мусили сумлінно виконувати християнські обов'язки. Їм суворо заборонялося брати участь у будь-яких таємних товариствах і спілках. Вони мали ретельно дотримуватися встановленого розпорядку дня, “вести себе благопристойно, дотримуватися повної пристойності у зовнішньому вигляді”.

Ретельно регламентувався весь спосіб життя студентів. Візити відбувалися лише з дозволу наставника. Студенти могли відлучатися тільки у визначені години, вільні від занять тощо. У 1879 р. МНО прийняло циркуляри “По вопросу о порядке приема в студенты Историко-Филологического Института кн. Безбородько в Нежине воспитанников состоящей при ней Гимназии” та “О порядке производства поверочных испытаний при поступлении воспитанников духовных семинарий в историко-филологические институты” (п.38) [364, с.923-925].

У 1894 р. було затверджено статут філологічного товариства при інституті, яке мало на меті сприяти розробці та поширенню історико-філологічних знань і взаємному обміну думками з актуальних наукових питань.

Складовою частиною системи гуманітарної освіти Наддніпрянської України були Вищі жіночі курси, які діяли відповідно до державного законодавства Російської імперії в галузі вищої освіти. У положеннях, які регламентували діяльність цих курсів у центрі (Санкт-Петербурґ, Москва) і Києві були розбіжності, але й багато спільних підходів. У Києві Вищі жіночі курси було відкрито в 1878 р. за клопотанням професорів університету Св. Володимира О.І. Селіна та С.С. Гогоцького. При університетських радах були утворені спеціальні комісії для обговорення питань, пов'язаних із заснуванням Вищих жіночих курсів. За київським проектом, на відміну від петербурзького, термін навчання був 2 роки, а не 4. Курси підпорядковувалися попечителю навчального округу, а не безпосередньо міністру освіти. Завідування Київськими курсами надавалося засновнику їх лише до створення педагогічної ради, а потім покладалося на її голову за вибором професорів. У Петербурзьких курсах засновник залишався виконавцем рішень педагогічної ради з учбової частини і після відкриття курсів. У Києві до читання лекцій допускалися не тільки університетські професори, а й взагалі особи, які мали право на викладання, тоді як у Петербурзі – лише університетські викладачі [626, с. 69].

Спільним було те, що випускниці цих курсів не отримували жодних прав. У “Положеннях про Вищі жіночі курси, заснованих у Києві” лише зазначалося, що “після закінчення курсу слухачки будуть отримувати посвідчення про успішних заняттях на курсах” [355, с.6-7]. У п. 3 розділу III однією з вимог до вступників на Київські курси було “посвідчення місцевої поліції у повній своїй політичній благонадійності” [355, с.7].

Вищі жіночі курси в Києві існували в якості приватних навчальних закладів, програми яких затверджувало МНО. Правила для цих курсів було введено в 1879 р. в Санкт-Петербурзі, а згодом поширено на інші міста, в тому числі Київ. Але через вільнолюбиві прагнення вихованок, курси 1889 р. було закрито. Зовнішніми мотивами такого владного рішення стали нібито “неблагодійність і аморальність” вихованок. Уряд турбувало і таке

явище, як відірваність від сім'ї, оскільки на курсах вчилася багато мешканок інших міст. На Київських курсах у 1885-1886 н.р. із 196 слухачок 112 було приїжджих [320, с.213]. Крім цього, приводом для закриття курсів послужили невлаштованість, слабка матеріально-технічна забезпеченість, відсутність практичних цілей, низька підготовка і матеріальна незабезпеченість слухачок. Але все це було лише приводом. Головна ж причина закриття Вищих жіночих курсів полягала у способі життя слухачок, їх “неблагонадійності”, а також відсутності жорсткого нагляду за мораллю.

Офіційно курси закривалися до вироблення й прийняття статуту, програм і правил жіночих вищих навчальних закладів. У 1886 р. на нараді представників МНО і МВС було прийнято рішення про те, що “поки не будуть підготовлені статут, програма і правила передбачених вищих жіночих навчальних закладів, необхідно прискікти подальше скупчення скоплення у великих містах молодих дівиць, які шукають не стільки знань, скільки прекрученого розуміння ними свободи” [320, с.221]. На доповіді міністра освіти 12 травня 1886 р. імператор написав: “Цілком поділяю думки наради”. На Київських вищих жіночих курсах набраним раніше слухачкам дали змогу завершити курс навчання.

Набір на курси було припинено і відновлено лише в 1889 р. на Санкт-Петербурзькі Вищі жіночі курси. Уряд не йшов на відкриття нових жіночих шкіл. Особливо стримано він ставився до цього питання по відношенню до України. Тривалий час (з 1886 р. по 1905 р.) у Наддніпрянській Україні не було жодного ВНЗ для жінок. Лише необхідність нової реформи вищої освіти поставила на порядок денний питання про вищу жіночу освіту. Одночасно з комісією, яка працювала над редакцією нового загальноуніверситетського статуту, була утворена секція університетської підкомісії для розгляду питання про реформу жіночих вищих навчальних закладів. Секція працювала з матеріалами, зібраними на Санкт-Петербурзьких, Московських курсах і в жіночому медичному

інституті в Санкт-Петербурзі, які діяли на основі “Тимчасового положення про Вищі жіночі курси”.

У матеріалах секції йшлося, передусім, про вищу жіночу освіту в Москві і Санкт-Петербурзі. Але їх також необхідно проаналізувати, оскільки вони безпосередньо стосувалися вищої освіти в Україні. Ставилося питання про відкриття Вищих жіночих курсів в усіх університетських містах, у тому числі в Києві, Одесі, Харкові. Аналіз цього документу є важливим для дослідження політики уряду в галузі вищої жіночої освіти.

Секція наголошувала на тому, що було б бажаним, аби на курсах “діяв статут, цілком аналогічний з університетським” [331, с. 4-7].

У поданому проекті структура управління виглядала наступним чином: попечительний комітет, рада, декани, збори факультетів, інспектори і їх помічниці. На чолі курсів – директор, який призначається міністром, на відміну від проекту університетського статуту, за яким ректор обирався професорською колегією. До компетенції ради курсів відносилися “обговорення, по пропозиції попечителя учбового округу, всіх питань, які стосувалися курсів” (параграф 31) [331, с. 12]. На відміну від цього положення, університетська рада мала набагато більше самостійності за проектом нового статуту.

Щодо визначення умов прийому, в проекті обумовлено: “у слухачки приймаються особи, які досягли 17 літнього віку й закінчили повний семи класний курс гімназій” [374, с.19-20].

Статус випускниць визначався параграфом 53. Передбачалося, що вони “допускаються до викладання в урядових середніх навчальних закладах ... з утриманням та пенсією, які за штатами цих навчальних закладів покладаються для викладаючих осіб чоловічої статі” [374, с. 23]. 16 серпня 1904 р. МНО затвердило “Правила для слухачок Одеських жіночих педагогічних курсів”. Необхідними умовами для вступу на курси, окрім атестату, вікового цензу (від 17 до 23р.), були також “полицейское свидетельство о благонадежности”, а також письмовий дозвіл батьків.

Плата за річний курс встановлювалася вища, ніж в університетах – 150 рублів. У законодавстві про вищу жіночу освіту було більше обмежень і щодо прав студенток. Так, за правилами для слухачок Одеських жіночих педагогічних курсів заборонялися всілякі дії, що носили характер корпоративності. У параграфі 16 говорилося: “Слухачки зобов’язуються не брати участі ні в яких таємних товариствах і подібних гуртках гімназій” [357, с. 16]. Боротьба жіноцтва за рівність у галузі освіти була нерозривно пов’язана з загальнодемократичним рухом за ліквідацію дискримінації, за громадянські права жінок. Царський уряд був вимушений дозволити вищу жіночу освіту, виходячи, насамперед із планів, нейтралізувати опозиційні сили в країні, ізолювати молодь від впливу прогресивних ідей Заходу. Жіноча вища освіта складалася, переважно, з приватних навчальних закладів, які існували на кошти різних благонадійних товариств та осіб.

Аналіз законів, інструкцій, адміністративних розпоряджень у галузі вищої духовної освіти дає можливість систематизувати законодавчі акти, які визначали основні напрямки діяльності єдиного в Україні вищого духовного закладу – Київської духовної академії. Головним документом, який визначав характер її функціонування наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. був “Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года”. Крім загальних положень, він мав окремі глави, які визначали обсяг прав єпархіального преосвященного щодо академії, статус ректора, інспектора і його помічників, викладачів та інших посадових осіб, повноваження ради академії, правління, умови прийому до академії і положення студентів, програми курсів, тощо. Аналіз структури статуту духовних академій дає підстави твердити, що вона була аналогічною структурі університетського статуту.

29 квітня 1884 р. Синод прийняв рішення про введення нових статуту і штатів православних духовних академій з початком 1884-1885 навчального року. Одночасно з прийняттям цього статуту в 1884 р. було затверджено також статут і штати духовних семінарій та училищ, які регулювали розвиток початкової і середньої духовної освіти. Духовна

академія, за статутом була підвідомча не попечителю навчального округу, як вищі навчальні заклади МНО, а місцевому єпархіальному преосвященному.

Як і університети, Академію очолював ректор, керівництво здійснювалося також радою і правлінням. Ректор не обирався професійною комісією, а призначався Синодом. Контроль за академічною діяльністю здійснював єпархіальний преосвященний, який “відвідує Академію, вникає в усі деталі управління, засвідчується у ступені її благоустрою,... відвідує лекції, засідання ради і правління, бере участь у вчених зборах Академії і присутній на іспитах” [400, с. 2].

Єпархіальному преосвященному належало право звільнити викладачів із посади з подальшим затвердженням цього рішення в Синоді.

Коло питань, що надходили на затвердження преосвященному і з його рекомендації Синоду збільшувалося. За статутом 1869 р. такі питання, наприклад, як зарахування студентів на казенне утримання, звільнення студентів Академії, розгляд відомостей про поведінку були у безпосередньому віданні Ради. Статут 1884 р. вирішення цих питань відносив до компетенції єпархіального преосвященного [405, с.17].

Компетенція ректора, згідно з параграфом 22-31 статуту 1884 року, визначалася як відповідальність за добробут Академії, контроль за викладанням, мораллю і релігійністю студентів, а також їх навчальними заняттями. Головним помічником ректора був інспектор, який, як і ректор, призначався з осіб, що мали духовний сан.

На відміну від статуту 1869 р., за яким інспектор обирався Радою із професорів академії (параграф 32), за наступним статутом він уже призначався Синодом за рекомендацією єпархіального преосвященного. Аналогічними університетській інспекції були обов'язки інспектора академії: “найближче піклування про моральність студентів і нагляд за виконанням правил, встановлених для них в академії ” [400, с. 5].

Викладачами академії могли бути тільки особи православної віри. Статут регламентував умови заняття викладацьких посад: ординарні

професори повинні мати ступінь професора богослов'я, для отримання звання доцента необхідно мати ступінь не нижче магістра.

Згідно зі статутом 1884 р. (параграф 51) на вільні вакансії штатних викладачів рада рекомендувала єпархіальному преосвященному своїх кандидатів. Професори мали затверджуватися Синодом, доценти і лектори – єпархіальним преосвященим. У такий спосіб усувалася навіть та обмежена академічна колегіальність, яка існувала за попереднім статутом. Відповідно до параграфів 51-54 статуту 1869 р., для заміщення вакантних викладацьких посад кандидати спершу проходили балотування на засіданні ради і, після отримання більшості голосів у ній, затверджувалися Синодом (професори), інші – єпархіальним преосвященим [405, с. 10].

Важливим органом управління КДА була рада, до складу якої входили всі професори академії та інспектор на чолі з ректором. Виключно до компетенції ради належали питання щодо програм викладання, іспитів, розкладу занять, комплектування бібліотеки. Інші питання: зарахування або виключення студентів, фінансування кадрів, присудження премій, тощо ради повинні були подавати на затвердження єпархіального преосвященного. Певне коло питань, що розглядалися радою, надходили через преосвященного в Синод. До останніх належали розподіл випускників, вибір кандидатів на посади професорів та їх звільнення, присудження наукових ступенів, затвердження наукових товариств та інші.

Окрема глава регламентувала діяльність правління, до компетенції якого входили питання господарської частини, а також аналіз відомостей поведінки студентів. Але, принципові рішення правління, як і ради, затверджувалися єпархіальним преосвященим, або за його поданням, Синодом. Загалом компетенція ради звужувалася, тоді, як коло питань, що розглядалися Синодом і єпархіальним преосвященим, розширювалося, порівняно зі статутом 1869 р.

Компетенція ради академії була обмежена контролем суто навчального процесу. Усі принципові питання діяльності академії вирішувалися єпархіальним преосвященим або за його поданням

Синодом. Статут духовних академій 1884 р., як і університетський статут, запроваджував централізовану систему управління, виключав принципи самоврядування, професійну колегіальність.

Згідно з параграфом 5 “у студенти академії приймаються особи всіх станів, православного віросповідання...” [400, с. 1]. Крім того, були розроблені спеціальні закони для доступу в академію вихованців семінарії, які “відрізняються добрим моральним настроєм і поведінкою” (циркуляр МНО від 7 червня 1887 р. про обов’язок гімназій іформувати ВНЗ про поведінку, побут і настрої студентів). Синод теж прийняв подібне рішення: “незалежно від загального нагляду за моральним станом вихованцем духовно-учбових закладів”, необхідно, щоб вони обирали для вступу в духовні академії “лише молодих осіб цілком відомих їм ... за своїм добрим моральним напрямком” [283, с.193-194]. Частина студентів вносила плату за навчання (пансіонери), інша – утримувалася за рахунок державних коштів (казеннокоштні).

Кількість казеннокоштних за статутом 1884 р. збільшувалася у порівнянні зі штатами, затвердженими 30 травня 1869 р. Для Київської академії було визначено 180 казеннокоштних вихованців. Але ця кількість перевищувала практичні потреби духовно-навчальних закладів у наставниках, що породжувало труднощі для центрального управління духовного відомства у розподілі цих випускників. Випускники академії приймали священницький сан або вступали на духовно-навчальну службу.

Казеннокоштні були зобов’язані за кожний рік навчання в академії прослужити 1,5 року на духовно-навчальній службі, куди вони призначалися Синодом.

15 березня 1900 р. було прийнято спеціальну інструкцію про порядок виходу з духовного відомства вихованців духовних академій і осіб, що перебували на духовно-вченій службі. Вони мали право вступити на службу по світському відомству, якщо повернуть Синоду суму, затрачену на їх утримання в академії.

1887-1888 навчального року поступово було зменшено кількість казеннокоштных вакансій до 120 [283, с. 192].

У статуті не обумовлювалося право студентів організовувати гуртки. Товариства були відсутніми елементами студентської громади.

Студенти були зобов'язані відвідувати лекції, подавати твори на задані теми, складати іспити, “у способі життя і поведінці неухильно виконувати встановлені по академії правила” [400, с. 25]. Крім того, вони повинні були дотримуватися постів, бути присутніми при службі божій, брати участь у богослужбовому читанні та співах. Перед початком лекцій один із студентів повинен читати молитви, а також перед і після вечері. Як і в статуті Історико-філологічного інституту, окремий розділ статутів і 1869, і 1884 рр. було присвячено приміщенню й утриманню студентів. Там регламентувалися зовнішній вигляд студентів, їжа, приміщення. В університетському статуті подібного розділу не було. За відмінне навчання студентам надавалося право складати іспити на здобуття ступеня магістра. Іспити проводилися щорічно, на відміну від університетських екзаменів за статутом 1884 р.

Таким чином, сатут православної Духовної академії 1884 р. був майже аналогічним університетському. Він запроваджував централізовану систему управління Духовною академією, окремими ланками якої були рада, правління, ректор, єпархіальний преосвященний, Синод. Призначення на посади здійснював Синод за рекомендацією єпархіального преосвященного. Особлива увага приділялася моральному обличчю, благонадійності осіб, котрі вступали до академії.

Діяльність академії регламентувалася не лише статутом, а й різними інструкціями, правилами, що видавалися як академічними органами управління, так і вищими інстанціями. Інспектор складав спеціальну інструкцію, що затверджувалася єпархіальним преосвященним про повноваження помічника інспектора, обов'язки бібліотекаря та його помічника визначалися інструкцією від ради академії. Правління визначало обов'язки лікаря. Рада академії складала правила про навчальні

сесії, час і порядок проведення іспитів. Окреме положення визначало порядок іспитів на здобуття вчених ступенів, права й переваги академічних службовців.

Нові закони, інструкції, правила по розпорядженню Синоду друкувалися у виданнях “Духовна Беседа”, “Церковный Вестник”, “Церковные ведомости”. Вони були систематизовані й видані окремою книгою “Циркулярные указы Святейшего Правительствующего Синода 1867-1900 гг.”. Аналіз документів, що міститься у цьому виданні, є неодмінною умовою дослідження духовної освіти.

Щорічно публікувався документ “О выпускниках семинарий и состав новых духовных академий”. 30 листопада 1883 р. було прийнято циркуляр “О мерах к возвышению религиозно-нравственного воспитания в духовно-учебных заведениях”.

У спеціальному циркулярі “О преподавании священнослужителям наставлений относительно проповедей по поводу общественных событий или кончины общественных деятелей” вказувалося на існуючу практику “невитриманості” й “нерозбірливості” проповідників, відходу від головних умов проповіді. “Служитель православной церкви повинен стосуватися явищ суспільного життя не інакше, як з православно-християнської точки зору і з єдиною метою повчання на славу Богу і церковним канонам”, він повинен спрямовувати розум і серце своїх слухачів “до благородної молитви, до захоплення і терпіння у скорботах, до покаяння і морального досконалення” [412, с. 190].

Циркуляр був виданий як реакція на участь церкви в суспільно-політичному русі. Це становище було предметом особливої уваги духовного відомства, про що свідчить видання цілого ряду документів. Так, 29 грудня 1886 р. були затверджені циркуляри “По вопросу аттестации поведения воспитанников, увольняемых из духовно-учебных заведений по политической неблагонадежности” та “О воспрещении воспитанникам духовно-учебных заведений участия во всех, имеющих публичный характер, чествованиях разного рода общественных деятелей”.

16 липня 1891 р. було видано циркуляр “О мерах к преграждению доступа в духовные академии воспитанникам духовных семинарий, не отличающемся добрым нравственным настроением и поведением”.

З метою “наукової розробки церковної археології, а також в сенсі збереження для науки церковних старожитностей і розвитку релігійно-естетичного смаку” при Київській духовній академії було засновано в 1881 р. церковно-археологічне товариство[407, с. 3].

Наприкінці 90-х років та на початку 1900 р. перед вищою духовною освітою, як і перед світською, постала проблема реформи. Одним із заходів реформи середньої освіти було удосконалення викладання Закону Божого. Цьому предмету приділялася особлива увага в навчальних програмах: “Закон Божий є важливий навчально-допоміжний предмет, при викладанні котрого повинні прагнути до виховання особистості учнів на основі релігійно-моральних знань з розвитком почуттів і волі” [395, с.415]. Необхідність поліпшення викладання Закону Божого у середній школі вимагала підвищення професійного рівня випусників духовно-навчальних закладів. У зв’язку з цим Синод видає 9 квітня 1896 р. циркуляр “Об изысканию способов к улучшению постановки учебно-воспитательного дела в духовно-учебных заведениях”.

На третьому місіонерському з’їзді в м. Казані в 1897 р. було поставлено питання про заходи щодо удосконалення пастирсько-місіонерської підготовки вихованців духовних академій і семінарій. Ця проблема обговорювалася на сторінках журналу навчального комітету при Святійшому Синоді. 15 грудня 1900 р. Синод прийняв спеціальне рішення “По вопросу о мерах к улучшению пастырско-миссионерской подготовки воспитанников духовных академий и семинарий”. Він постановив єпархіальним преосвященним звернути особливу увагу на виконання підвідомчими їм духовно-навчальними закладами таких заходів:

“а) часте проповідування слова Божого не тільки в храмах при духовно-навчальних закладах, але й в інших міських церквах...;

б) повюдне влаштування ... бесід з розкольниками й сектантами ...і читань за участі ...вихованців;

в) діяльну участь вихованців у відправленні богослужіння, в церковному читанні і співі” [412, с.371].

Крім того, передбачалося запропонувати вихованцям академій старших курсів (3-4) вести навчання і бесіди в місцевих парафіяльних церквах, спонукати вихованців до читання творів святих отців. Було задоволено клопотання 3-го з'їзду місіонерів про видачу коштів на відповідні поїздки студентів академій у села. Крім потреби підвищення рівня підготовки студентів, на порядок денний академії постало питання про прийняття нового статуту.

У Київській духовній академії спеціальною комісією було складено 5 жовтня 1905 р. “Проект необходимых временных изменений и дополнений Устава православных духовных академий”. До складу комісії входили професори Київської академії М.Н. Дроздов, В.З. Заватневич, Ф.Г. Титов, В.П. Рибинський, доценти В.Г. Екземпляровський і П.П. Кудрявцев. У стінах академії точилася боротьба між “консерваторами” і “прогресистами”. Перші в основу концепції з реформи академічної освіти заклали тезу про те, що завдання Духовної академії полягає виключно в служінні інтересам православної церкви. Відповідно, коло предметів, що викладалися, обмежуються богословськими та церковно-історичними науками. “Прогресисти” вважали, що необхідно розширити обсяг завдань духовно-навчальних закладів, збільшити кількість світських предметів. Позицію “консерваторів” щодо головних засад Київської Духовної академії висловив професор С.Т. Голубєв: “Вони бажають, щоб корінні підвалини були непохитними, щоб вона зберегла і свій характер національно-російський, і свій напрямок у повному розумінні релігійно-моральний, строго-православний” [478, с. 223].

Різним було ставлення й щодо посади ректора. За вищеназваним проектом ректор обирався Радою на 4 роки зі складу професорів академії, які мали ступінь доктора богословських наук. Ректором могла стати як

світська особа, так і духовного сану. На відміну від статуту 1884 р., за проектом 1905 р. ця посада була виборною, але все-таки підлягала затвердженню Синодом. Цей проект дещо суперечив тимчасовим правилам для православних духовних академій, затверджених Синодом 30 листопада 1905 р. N 12052, за якими ректор мав бути в духовному сані, за винятком тимчасового виконуючого обов'язки ректора, але терміном не більше 6 місяців.

У новому проекті, який було розроблено на зборах ради Київської духовної академії 3, 4, 6, 7 і 8 лютого 1906 р., зберігалося положення проекту 1905 р. Таким чином, у проекті була зафіксована точка зору “прогресистів”: на посаду ректора допускалися і світські особи. Ця позиція викликала критику з боку “консерваторів”, які вважали, що це єпискофобія, відхід від вікових традицій і особливого історичного зв'язку з Києво-Богоявленським монастирем [478, с. 213-215].

Перетворення у Київській Духовній академії пов'язували з 300-літнім ювілеєм цього закладу в 1915 р. Вона сприймалася в суспільстві як вища школа, “призначена для поширення вищого богословного знання і для підготовки освічених будівничих православної церкви”, давала “освіту, яка дозволяла і дозволяє з великою користю трудитися і працювати на різних теренах суспільного, особливо педагогічного служіння” [785, с.8]. Академія і після перетворення її на духовний заклад відігравала роль культурно-просвітнього центру. Загалом, роль церкви у розвитку освіти була значною. Тому не можна погодитися з Ю.Ф. Грекуловим, який вважав, що “ церква в союзі з самодержавством виступала в ролі шаленого гонителя освіти народних мас, в ролі розсадника невігластва і найтемнішої ідеологічної реакції” [865, с. 232]. Духовна освіта розглядалася царським урядом не тільки як “знамя православия и народности русской”, але і як могутній засіб поширення знань, піднесення культурного рівня народу. Київська духовна академія була світочем, що певний час живила “всю Россию святом высшего знания” [785, с. 15]. У статуті духовних академій 1910 р. при визначенні цілей вищої духовної освіти робився наголос на

служіння “насамперед в галузі церковно-пасторській, а потім і на інших теренах духовної діяльності” [404, с. 1]. До компетенції Синоду входило не тільки призначення на посади професорів і доцентів, а й затвердження всіх найважливіших справ. Він же призначав і ректора. У спеціальних примітках було обумовлено, що ректор Київської академії призначався лише з ченців, і він одночасно був настоятелем Києво-Братського монастиря [404, с. 8]. У параграфі 65 статуту 1910 р. додатковою вимогою до викладачів академії було “строго православный образ мыслей и церковного направления” [404, с. 14].

Призначення на вакантну посаду викладача мало здійснюватися або за конкурсом, або за рекомендацією (спосіб затверджував єпархіальний архієрей), але в будь-якому випадку затвердження йшло через єпархіального архієрея до Синоду. Ще більшої регламентації, ніж за попередніми статутами, зазнавало питання про компетенцію ради, вона не розширювалася. Загалом статут 1910 р. був більший за обсягом (для порівняння: у статуті 1884 було 177 параграфів, в останньому - 226) і він детальніше регламентував діяльність академії.

Таким чином, вища гуманітарна школа в Україні на зламі XIX–XX ст. перебувала в складі розгалуженої системи урядових інстанцій і місцевих органів, побудованої за принципом жорсткого централізму. На чолі її стояв імператор як вища і єдина законодавча влада. Територіально вища освіта зосереджувалася переважно в адміністративних і культурних центрах економічних районів із розвинутою промисловістю, торгівлею, сільським господарством. Такою була й Україна у складі Російської імперії. Вищі навчальні заклади гуманітарного профілю підпорядковувались Міністерству народної освіти, крім Київської духовної академії, яка перебувала в компетенції Святійшого Синоду.

Функціонування всіх вищих гуманітарних навчальних закладів регулювалося їх статутами, тобто нормативно-правовими актами, що визначали організаційний устрій і порядок діяльності ВНЗ. Статути

регулювали життя навчальних закладів: навчальні дисципліни, теми лекцій, порядок викладання, одяг лектора тощо.

Урядова університетська політика в другій половині XIX ст. відзначається суперечливим характером. Особливістю Російської імперії було те, що університетське питання в цей період стало у центрі суспільної уваги і було зумовлено об'єктивними потребами розвитку країни, зокрема, дефіцитом кадрів для майбутніх перетворень. Конкретним втіленням сфокусованості об'єктивних та суб'єктивних чинників на необхідності змін в університетській політиці стало те, що першим кроком після скасування кріпацтва у 1861 р. було проведення університетської реформи, яка починається з прийняттям університетського статуту 1863 р. Новий закон по суті впроваджував університетську автономію, оскільки надавав широкі повноваження колегіальним органам університетів – радам та факультетським зборам. Позитивним явищем законотворчих процесів 1860-х рр. стало залучення університетських рад та окремих діячів до розробки законодавчих актів з університетської політики. Активну участь у формуванні законодавчого поля, в межах якого діяли університети у подальші десятиліття, брали ради Київського та Харківського університетів, видатні вчені – М.І.Пирогов, Д.І.Каченовський та ін.

Однак в урядовій політиці вже з 70-х рр. XIX ст. все більш відчутною стає тенденція пристосування університетського законодавства до бюрократичного апарату самодержавства, перш за все з метою подолання революційних та опозиційних настроїв в університетах. Зміни урядового курсу відобразилися у ряді законів, що посилювали нагляд за студентством університетів.

Новий університетський статут 1884 р. багато в чому випередив наступні контрреформи в інших сферах державного управління, визначив їх ідейну спрямованість. Ця генеральна лінія полягала у прагненні повернути урядовий контроль та нагляд за зразком дореформеного часу, більшій регламентації діяльності колегіальних університетських установ. Такі ж тенденції ми спостерігаємо у реформуванні органів земського та

міського самоврядування другої половини 80-х – початку 90-х років XIX ст. Посиливши регламентацію, уряд однак не досяг своєї мети, а університетське питання зберігало свою гостроту аж до революційних подій 1917 р.

Важливою складовою організаційно-правових основ діяльності вищих навчальних закладів було визначення їх стосунків з місцевими органами влади. Інститут попечителів, який майже не вивчався у XX ст. відігравав величезну роль в університетській політиці уряду. У середині XIX ст. попечитель учбового округу став ключовою фігурою в управлінні університетами, уособлював урядову політику й був її провідником на місцях. До нього сходилися всі основні нитки управління, він впливав на вирішення питань змісту та спрямування навчання в університетах. Вивчення повноважень попечителів дають можливість стверджувати, що й під час дії ліберального статуту 1863 р. держава в особі попечителя не втрачала важелів управління університетами. Втіленням контролю та нагляду держави за університетами за статутом 1884 р. стало збільшення повноважень попечителів, поширення контролю з їх боку за всіма аспектами функціонування університетів.

На відміну від тверджень радянських дослідників, які зазначали, що попечителями були недостатньо освічені особи з авторитарними рисами, можна констатувати, що серед попечителів учбових округів України (особливо у 1860-1870-ті рр.) було чимало видатних вчених та організаторів науки, які відрізнялися просвітительськими поглядами й діяльністю. Це, наприклад, М.І. Пирогов, К.К.Фойпт, М.Р.Ребіндер, О.А.Воскресенський та багато інших.

Друга половина XIX ст. характеризується також посиленням влади губернаторів над університетами. Розширення контролю та впливу губернаторів на університети зумовлювалося зростанням політичної напруги у суспільстві. Хоча губернатори не мали права безпосереднього втручання у справи університетів, вони виходили із законодавчими ініціативами, які стосувалися університетів, отже мали вплив на урядову

університетську політику. Таким чином, з одного боку, держава надала досить широкі права університетському самоврядуванню, а з іншого – зберегла за собою значні можливості впливу на університетське життя як через центральні (міністерство), так й місцеві (попечитель та губернатор) органи влади.

Організаційно-правові засади освітньої та наукової діяльності університетів Російської імперії визначалися статутами та деякими іншими спеціальними законодавчими актами. У відповідності із статутом 1863 р. положення та правила, якими регулювався навчальний процес, вироблялися самими університетськими радами на підставі принципів автономії. У зв'язку із цим університетське самоврядування переживає надзвичайне пожвавлення та сплеск діяльності. Прикметно, що ради університетів України у виробленні засад навчального процесу своїми рішеннями демонстрували прихильність до демократичних засобів їх вирішення, а у деяких випадках йшли в авангарді прогресивних перетворень в університетах у 60-70-ті рр. XIX ст. значною мірою саме на підставі рішень університетських рад відбувалося поглиблення спеціалізації навчання, збільшення кількості спецкурсів, введення практичних та семінарських занять, вдосконалення системи контролю. Університетські ради України приймали рішення, які забезпечували порівняльно з іншими університетами високий відсоток різночинців серед студентського загалу. Після прийняття статуту 1884 р. ініціатива у розробці положень щодо навчальної діяльності переходить від університетських рад до центральних міністерських органів.

На другу половину XIX ст. припадає завершення формування державної науково-атестаційної системи в Російській імперії. університетські статuti та спеціальні законодавчі акти склали правову базу функціонування цієї системи. Науково-атестаційний процес був основним регулятором наукового рівня викладацького корпусу університетів. Право університетів надавати вчені ступені (яке було збережено й статутом 1884 р.) було однією з характерних рис академічної

автономії. Прикметно, що у розробку деяких положень щодо підготовки кадрів зробили вагомий внесок ради Київського та Харківського університетів. Порівняно з іншими сферами функціонування університетів, система наукової атестації та підготовки кадрів відрізнялася певною законодавчою стабільністю, оперувала чіткими експертно-кваліфікаційними критеріями, була не перевантажена бюрократичними нормами.

Втім, університетське питання не було вирішено й наприкінці ХІХ ст., про це свідчать як студентські виступи та полеміка на сторінках періодичних видань, так й декілька проектів нового університетського статуту, які почали розробляти на зламі століть, але так і не були запроваджені у життя.

2.3. Організаційне та матеріально-фінансове забезпечення розвитку вищої гуманітарної освіти.

Політику царського уряду в галузі освіти загалом, гуманітарної зокрема, характеризує стан фінансування вищих навчальних закладів.

Реалізація політичних цілей, практичні потреби у фахівцях, усвідомлення зв'язку між добробутом держави і загальним культурним рівнем спонукали уряд збільшувати витрати на освіту, іти на відкриття нових навчальних закладів, дбати про удосконалення системи освіти.

Аналіз бюджету Російської імперії II пол. ХІХ початку ХХ століття, поданий в таблиці 2.4, дає підстави для висновків, що витрати по відомству МНО зростали.

Таблиця 2.4

Витрати Державного казначейства по відомству МНО (в руб.)

Рік	Витрати	Рік	Витрати
1863	5902295	1893	22411434
1880	16785972	1894	22217935
1881	17382870	1895	23600125

1882	18056393	1896	24863061
1883	18427188	1897	25495487
1884	19698357	1898	26440843
1885	20446411	1899	28761171
1886	20984507	1900	33180829
1887	20864169	1901	33076518
1888	21410174	1902	36624312
1889	22082976	1903	40656389
1890	22937523	1904	43677451
1891	22964724	1905	43068486
1892	21868914	1906	44121888

Таблиця складена за даними щорічних видань «Общая государственная роспись доходов и расходов на .... гг.», «Смета доходов и расходов МНП на .....г.»

Звичайно, не всі витрати спрямовувалися безпосередньо на розвиток освіти. За даними розпису на 1905 рік на утримання міністра і товаришів міністра призначалося 48 240 руб. На адміністративні витрати (в тому числі, й на видавництво журналу МНО, на управління учбовими округами, тощо) з бюджету виділялося 1 607 681 руб. (3.7 %). На навчальну частину із коштів, призначених МНО, йшло 36 587 637 руб. (84,9 %), у тому числі, на університети – 4 668 843. (12,7 %), на підготовку професорів і вчителів, наукові відрядження й на преміальні – 166 600 руб., на утримання стипендіатів МНО – 38 138 руб. [388, с.36].

Фінансування діяльності гуманітарних вищих навчальних закладів також мало свою специфіку. Переважна більшість цих вищих навчальних закладів знаходилася на повному фінансовому самозабезпеченні. Матеріальні кошти вузів формувалися з декількох джерел: фінансові вкладення товариств і громадських організацій, пожертви приватних осіб (як грошові, так і матеріальні), оплата за навчання, яка була досить висока.

Окремі з них отримували епізодичну державну допомогу. Незначними були громадські пожертви неурядовим навчальним закладам університетського профілю (насамперед жіночим). Дуже рідко на їх рахунок надходили пожертви

міських і земських органів самоврядування. Головним джерелом фінансування залишалася плата за навчання.

У цьому секторі навчальних закладів плата за навчання залишалася стабільною і досить високою. Шкала розмірів оплати в цей період часу була більш широкою й істотно відрізнялася за схожими і навіть однаковими напрямками підготовки. Особливо це було характерно для періоду 1905–1907 років – часу активного утворення численних приватних вузів, що почалося одразу за урядовим указом 1905 р., який дозволяв створення приватних і громадських навчальних закладів “з програмою навчання вище середнього”.

При такому динамічному і некерованому з боку влади зростанні кількості навчальних закладів цілком очевидним був і різнобій у розмірах плати за навчання. Пояснення цьому було досить простим: в одних випадках розмір оплати встановлювався на підставі деяких розрахунків, виходячи із самоокупності освітньої установи, в інших – плата призначалася з комерційних міркувань вельми поспішно “за максимумом”. Але вже до 1908 р. конкуренція в ринкових умовах попиту на освітні послуги і їх пропозиції з боку численних і різноманітних за профілем вузів, які щойно з’явилися, дещо зрівняла розміри плати за навчання за схожими напрямками підготовки.

Однак, у більшості приватних вишів вартість навчання в середньому на 25–50 відсотків перевищувала вартість навчання в схожих за профілем урядових ВНЗ. Факт більш високої вартості освітніх послуг у громадських і приватних вузах у порівнянні з державними сам по собі важливий і загалом зрозумілий. Громадська і приватна вища комерційна школа не отримувала державних асигнувань [795, с.146-153].

Окремі кошти призначалися на розвиток науки: на Академію наук, на наукові товариства і заклади, на видавництво наукових журналів, на культурно-просвітні заклади тощо. На ці потреби із коштів МНО виділялось 2 369 632 руб. (5,5 %).⁵

---

⁵ Підрахунки зроблені автором на підставі даних, опублікованих в документі Департаменту Державного казначейства “Общая государственная роспись доходов и расходов на 1905 год.” - п м и - с.143-148 (180 с.).

Лев Когут у книзі “Україна і московський імперіалізм” наводить такі дані про зростання коштів, що виділяла держава на народну освіту:

- 1700 р. - 4000 руб. (0,14% від загальних коштів)
- 1794 р. - 629 000 руб. (1,28% від загальних коштів)
- 1850 р. – 2 765 000 руб. (1,00% від загальних коштів)
- 1870 р. – 8 150 000 руб. (2,2 % від загальних коштів)
- 1892 р. – 23 156 000 руб. (3,9 % від загальних коштів)
- 1901 р. – 43 389 000 руб. (4,2 % від загальних коштів) [587, с.178].

Як бачимо, з середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. витрати держави на народну освіту постійно зростали.

Інші відомства, яким були підпорядковані навчальні заклади, витрачали на просвіту значно менше коштів. Так, 1904 р. по відомству Святого Синоду було призначено по розпису 29 331 890 руб., з них на духовні навчальні заклади призначалось 12 981 425 руб. (44,2 %).

Усі видатки на культурно-просвітні цілі по всіх міністерствах у 1901 р. складали 61,9 млн. рублів. Якщо порівняти кошти, що виділялися за державним бюджетом (розписом) на 1905 р., то найбільше їх одержало Міністерство шляхів сполучення – 448 299 104 тис. руб., по військовому міністерству було 367 млн. 54 867 руб., по міністерству фінансів - 341 640 895 рублів. З цього можна зробити висновок, про ставлення влади до питань розвитку освіти і виховання молоді. МНО належало до найменш забезпечених відомств [323, с.6-7].

Цю думку підтверджує і Л. Когут, який пише, що хоча бюджет для народної освіти й зростав, але “...у Росії далеко ще до тієї ролі, яку відіграє народна освіта по культурних краях в державному бюджеті” [587, с. 179]. Разом з тим аналіз постанов, розпоряджень, циркулярів МНО, звітів попечителів учбових округів, доповідей міністрів, документів Синоду дає підстави стверджувати, що серед сановників Російської імперії було розуміння необхідності розвитку вищої освіти, поліпшення її якості.

У доповіді 13 листопада 1888 р. міністр народної просвіти граф І.Д. Делянов говорив: “Важливо не залучення до вищої освіти великої кількості

осіб, а вибраної і здатної меншості в умови, сприятливі для широкого розвитку талантів ... Розумове озброєння нації також потребує коштів і пожертв, як і озброєння матеріальне, і також, як це останнє, викликається вимогами державної користі” [294, с. 54].

Необхідність збільшення асигнувань на розвиток вищої освіти була відчутною. У статутах вищих навчальних закладів усіх типів окремо виділялося питання про фінансування, перераховувалися навчально-допоміжні заклади і господарські видатки по кожному з ВНЗ. Університетська, педагогічна й духовна освіта розвивалася, в основному, за рахунок державних асигнувань. Жіноча освіта, більшість технічних ВНЗ функціонували на приватні кошти і мали відповідний статус. Крім того, вагому частку прибутків вузів складала плата за навчання. Так, 1898 р. у Київському університеті від студентів і вільних слухачів було отримано 95 000 руб., у Харківському – 54 750 руб., у Новоросійському – 20 000 руб. [322, с. 9]. Затверджені в статутах ВНЗ штати з часом перестали відповідати потребам дня і навчальні заклади постали перед необхідністю клопотати про виділення додаткових субсидій. У 1887 р. кредитом було відпущено 100 000 руб. на підвищення рівня викладання і контролю за навчанням студентів.

Реформа вищої освіти початку 1900-х рр. передбачала також зміни у фінансуванні ВНЗ. Наприкінці 90-х рр. було збільшено кошти, які спрямовувалися на матеріальне забезпечення вищої школи. Так, фінансування штатів Харківського університету зросло до 327190 руб. на рік, Університету Св. Володимира – 332 070 руб., Новоросійського - до 218 150 рублів [387, с. 272].

Але вони повністю не задовольняли усіх потреб університетів, тому в кошторис МНО на 1899 р. було внесено кредит у 250 000 руб. на поліпшення матеріально-технічної бази 6 університетів. Державна рада не підтримала домагань МНО про виділення 2 907 729 руб. на рік для розвитку університетської освіти й асигнувала лише 1,5 млн. рублів.

Загалом, одним із напрямків реформи вищої освіти було поліпшення матеріального забезпечення ВНЗ. На утримання університетів у 1903 р.

призначалося 4 539 513 рублів. [330, с. 27]. У радянській історіографії поширеною була думка про те, що провінційні університети фінансувалися гірше, ніж столичні. Аналіз кошторису МНО дає підстави піддати сумніву це твердження, адже ж кількість студентів і службовців університетів у Москві та Санкт-Петербурзі була чисельнішою, ніж в інших містах.

Із 4 539 513 руб., на утримання університетів були виділені в 1903 р. 2 614 042 руб. (57,6 %) на утримання особового складу, 1 675 371 руб. (36,9 %) – на навчально-допоміжні, господарські та інші видатки, 248 100 руб. (5,5 %) – на стипендії та допомогу студентам [390, с. 15].

Фінансування Історико-філологічного інституту кн. Безбородька здійснювалося, головним чином, із приватних коштів (сім'я Безбородьків) і пожертвуваних княгинею Мусіною-Пушкіною на заснування і функціонування Гімназії вищих наук у м. Ніжині. Держава також асигнувала частину коштів. До перетворень 1875 р. з державних призначень 14 250 руб. виділялося на Ліцей. За рішенням Державної ради 20 листопада 1874 р. щорічно асигнувалося ще 73 914 руб. [385, с. 602]. Але ці призначення не давали можливості добре поставити справу педагогічної освіти.

Якщо університети фінансувалися, переважно, за рахунок державних коштів, то жіноча освіта була майже виключно приватною й існувала за рахунок приватних капіталів.

У “Положении о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве” у 1881 р. було зазначено, що кошти курсів склалися з внесків за право слухання лекцій і добровільних пожертвувань (п.1 роз.6) [355, п.6. с. 4]. Плата за річний курс навчання була вдвічі меншою, ніж в університетах (50 руб. за рік), але від неї ніхто не звільнявся. Вищі жіночі курси в Україні як першого періоду (до 1886 р.), так і другого (після 1905 р.) відкривалися, головним чином, на приватні кошти. 24 жовтня 1878 р. Міністерством внутрішніх справ було затверджено статут товариства для підтримання Вищих жіночих курсів у матеріальному відношенні. Одночасно, невелика частина коштів призначалася із державного бюджету. З 1879 р. щорічно з казни виділялося курсам по 3 000 рублів. За проектом положення про Вищі жіночі курси їх кошти складаються з:

господарські та інші видатки					19700	27300	13900	20600
На утримання студентів	120	180	120	180	27000	40500	24000	37800
Всього					114200	134200	105000	124800

Таблиця складена за підрахунками автора на підставі штатів, опублікованих у Статутах православних духовних академій 1869, 1884.

Крім державних асигнувань, капітали академій поповнювалися пожертвуваннями від приватних осіб. Так у 1903-1904 рр. у Київську академію надійшло:

а) 18 800 руб. від Київського міського управління, Київського міського товариства, які надійшли від купців;

б) 1 000 руб. від колишнього ректора академії архієпископа Одеського Димитрія на видання актів з історії Академії;

в) 5 600 руб., що були заповідані протоієреєм А.М. Колосовим на стипендії для студентів. [286, с. 205].

Таким чином, стан вищої освіти багато в чому залежав від коштів, що призначалися на її розвиток. Штати, затверджені в 1884р., уже на час введення були недостатніми, вони не відповідали дійсним потребам вищої школи. Ця диспропорція стала особливо відчутною у зв'язку з ростом кількості студентів і здорожчанням життя. На думку Д.І. Багалія, професора Харківського університету, члена Державної ради, без справедливої оцінки залишається величезна заслуга університетів, яка полягає в тому, що “они сумели організувати преподавание без увеличения отпускаемых им средств, почти для двойного числа учащихся, главным образом, посредством чрезвычайного напряжения сил своего преподавательского персонала” [428, с. 3-6].

Крім державних субсидій, ВНЗ, особливо технічні й жіночі, отримували відчутну підтримку від приватних осіб. Низьке матеріально-технічне забезпечення поставило уряд перед необхідністю збільшити асигнування.

Висновки до розділу.

Отже, на початку ХХ ст. в Україні склалась система вищої гуманітарної освіти, до якої входили університети, Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний інститут та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові та Одесі.

У зазначений період в імперії сформувався комплекс причин, що стимулювали диференціацію вищих навчальних закладів, зростання їх кількості, появу громадських і приватних вищих навчальних закладів. Насамперед, це кардинальні соціально-економічні перетворення, що відбувалися в країні, які спричинили перегляд принципів і напрямів підготовки висококваліфікованих фахівців; часткова лібералізація суспільного життя; відчутні соціальні зміни, що вимагали прийняття рішень для запобігання соціальних вибухів.

Лише багатоукладна система вищої освіти могла сприяти розв'язанню цього широкого спектру проблем і завдань, що постали перед вищою школою у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У цей же період складаються об'єктивні і суб'єктивні умови, які призвели до появи вищих навчальних закладів. Об'єктивні умови: гостра соціально-економічна потреба у фахівцях, як з традиційних спеціальностей (вчителі, лікарі, юристи), так і з нових, що актуалізувалися змінами в економічній ситуації (інженери, фахівці в галузі комерції і торгівлі); відсутність достатніх коштів у держави для підготовки необхідної кількості спеціалістів, що компенсувалося значними надходженнями від громадських організацій і приватних осіб на розвиток нових вищих навчальних закладів; існування розвиненого могутнього державного сектора вищої школи, без наявності якої новостворені вузи не змогли б розвернути свою діяльність. Суб'єктивні умови полягали в активізації зусиль громадськості у сфері будівництва вищої школи і, як наслідок цього – багаторічна, праця ентузіастів, насамперед з числа інтелігенції, щодо підготовки до відкриття нових вищих навчальних закладів, їх подальшого становлення і розвитку; в усвідомленні урядом потреб суспільства у фахівцях вищої кваліфікації, що спричинило певні кроки по легітимізації новостворених громадських і приватних вищих навчальних закладів і поступове визнання де юре їх діяльності і прав випускників.

За період 1897-1907 рр. у країні були найбільші темпи розвитку галузі, що характеризується як збільшенням кількості вишів, так і чисельності студентського контингенту. Ці вищі навчальні заклади підпорядковувались двом відомствам, всі ВНЗ крім КДА - Міністерству народної освіти, а КДА - Святійшому Синоду. Фінансувалися гуманітарні вищі навчальні заклади також не одним відомством. Держава фінансувала університети і частково Ніжинський історико-філологічний інститут, але не весь час його існування. Здебільшого інститут фінансувався приватними особами. Київська ухозна академія за статутом 1884 р. існувала на кошти Синоду. Крім незначних державних субсидій жіночі ВНЗ, одержували відчутну матеріальну підтримку приватних осіб. Незадовільне матеріально-технічне забезпечення поставило уряд перед необхідністю збільшити асигнування на цю галузь. Це стало одним із напрямків реформи вищої освіти на початку ХХ ст.

РОЗДІЛ III

ЗМІСТ І ФОРМИ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

3.1. Аналіз змісту гуманітарної освіти

Зміст вищої освіти – це обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва.

Зміст освіти визначається освітньо-професійною програмою підготовки, структурно-логічною схемою підготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативними актами органів державного управління освітою та вищого закладу освіти і відображається у відповідних підручниках, навчальних посібниках, методичних матеріалах, дидактичних засобах. Зміст освіти включає нормативний та вибіркового компоненти. Нормативний компонент змісту освіти визначається відповідним державним стандартом освіти, а вибіркового — вищим закладом освіти.

Зміст освіти це система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує особі можливість здобуття вищої освіти і певної кваліфікації, всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей молоді, формування її світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці.

На всіх етапах розвитку суспільства зміст освіти зазнавав якісних змін під впливом різних чинників: соціально-економічних відносин, рівня розвитку виробництва, науки, техніки і культури, розвитку освіти та педагогічної теорії, мети і завдань виховання, які ставить суспільство перед вищою школою.

В історії вищої школи відомі різні підходи до визначення змісту освіти. Наприкінці XVIII — в середині XIX ст. поширеною була так звана теорія “формальної освіти”, сутність якої полягала в тому, що студентам недоцільно давати великий обсяг знань, оскільки вони його не засвоять, а потрібно викладати матеріал, що розвиває розумові сили, мислення, уяву, пам’ять, здібності. Її прибічники вважали за необхідне вивчення латинської та грецької

мов, математики, які, на їхню думку, тренували розум.

Цю теорію було покладено в основу змісту класичної освіти.

З розвитком капіталізму, потребою озброєння людей практично корисними знаннями, з'явилася й набула розвитку теорія матеріальної освіти, згідно з якою головним критерієм визначення змісту освіти є практичне значення, а не розвиваючий характер знань, її прихильники вважали, що в процесі засвоєння корисних знань здійснюватиметься розвиток мислення і розумових здібностей студентів, озброєння їх методами наукового пізнання.

Аналіз навчальних планів історико-філологічного факультету Київського, Харківського та Новоросійського університетів, юридичного факультету Київського університету Св. Володимира, Вищих жіночих курсів дає можливість стверджувати, що зміст освіти був спрямований на підготовку широкоерудованого фахівця з вищою гуманітарною освітою. Поряд із цим необхідно констатувати, що в змісті гуманітарної освіти був відсутній національний компонент. Більше того викладання велося виключно російською мовою. Цілком зрозуміло, що через зміст гуманітарної освіти проводилася русифікаторська політика царського уряду, забезпечувалася уніфікація підходів для формування проросійських поглядів, відторгнення українського студентства від національного ґрунту.

У 1884 р. були введені нові навчальні плани, у тому числі на історико-філологічних факультетах. Але за свідченням професора Т.Д. Флоринського, декана історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира вони викликали коливання серед тих, хто збирався вступати до університету[328, с.985-987].

Однією з причин було введення іспитів у комісіях за всі чотири роки навчання. Ці іспити виявились важливими для студентів. Враховуючи утруднення, які були пов'язані з введенням нових навчальних планів, міністр освіти запропонував університетам переглянути ці плани і затвердити вироблений ними самостійно порядок викладання. На всіх факультетах, у тому числі гуманітарного профілю, були введені напівкурсіві іспити, що полегшувало проведення атестації студентів.

У період, що досліджується система навчання не була постійною і незмінною, вона почергово змінювалася з курсової на предметну (1906 р.). Зміст курсової системи заключався у поділі навчального часу(років) на два рівні періоди. Перші два роки слухалися загальнообов'язкові та спільні для студентів різних факультетів лекції, з третього курсу починалася спеціалізація [434, с.52].

Терміни навчання у вишах були різними: в університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька та Вищих жіночих курсах – 4 роки, крім медичних факультетів, де навчання тривало 5 років. Навчальний рік в університетах з 1884 р. тривав з 20 серпня до 30 травня, перше півріччя закінчувалося 20 грудня, друге починалося 15 січня [327, с.44].

Відповідно до діючих принципів організації навчального процесу – півкурсowego (університетські статuti 1835 та 1884 рр.) та річного (університетський статут 1863 р.) призначалися студентські вакації.

Студенти не могли обирати предмети навчання. Декани і ректори здійснювали нагляд за змістом навчальних програм, аби в них не було нічого суперечливого до вчення православної церкви й виражалася відданість государеві й любов до Вітчизни [459, с. 320]. Лише з 1842 р. до кінця 1850-х рр. студентам Київського університету дозволили обирати предмети, відвідування яких було обов'язковим [559, с. 27].

Тому до деяких предметів студенти ставилися байдуже, або негативно, а інші викликали у них захоплення. У спогадах про навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті П. Первов зазначав, що, наприклад, давні мови, які молодь вивчала у гімназіях були їм байдужими, а дисципліни - психологія, слов'янська філологія, російська історія, які були новими для студентів, дуже їх цікавили [702, с. 349].

У Київській духовній академії перед початком кожного навчального року створювалися комісії для перевірки програм з усіх предметів. Їхні звіти заслуховувалися на засіданнях ради академії.

Як і в світських вищих гуманітарних закладах навчання у КДА також тривало 4 роки. Протягом трьох років вивчалися загальнообов'язкові предмети, а на четвертому – спеціалізація.

Статут духовних академій, що вступив у дію в серпні 1869 р. також вніс зміни до змісту, форм та організації навчального процесу в Київській духовній академії. Вони спрямовувалися на поліпшення якості духовної освіти.

Відбулися зміни у структурі академії: крім існуючих богословського та церковно-практичного, створювалося церковно-історичне відділення, що зумовило скорочення кількості загальнообов'язкових дисциплін і поділ решти на групи, з яких студент обирав для вивчення одну.

Отже, за статутом 1869 р., котрий історіографи вважають до певної міри ліберальним, склалося співвідношення світських і богословських дисциплін, як 14:15. Це свідчить про суттєву загальноосвітню складову навчальних планів духовних академій: давня й одна з трьох нових іноземних мов, педагогіка, логіка, психологія та історія філософії, метафізика, загальна громадянська історія, теорія словесності й історія російської літератури з оглядом найважливіших іноземних літератур, російська мова і слов'янські наріччя, фізико-математичні науки виключено [866, с. 195].

Таким чином, діяльність КДА за статутом 1869 р. в організаційному плані мала перспективу піднесення якості духовної освіти через запровадження спеціалізації, тобто поділу предметів на три групи та вивчення кількох загальнообов'язкових. Викладачам надавалося право складати програми своїх курсів.

Автор цілком розділяє оцінки Шип Н.А., з приводу реформи духовної освіти, яка зазначила, що “в цілому реформа духовної освіти 1867–1869 рр. у суспільстві дістала неоднозначну оцінку, але, незаперечно, що вона сприяла покращенню навчального процесу в академіях, звільнивши їх від обов'язків здійснювати елементарну загальноосвітню підготовку, натомість посиливши фундаментальну” [866, с. 196].

Та згодом ліберальний статут 1869 р. був замінений реакційним 1884 р., який обмежував світські науки, скасовував поділ на відділення, а з ними й

посади трьох помічників ректора з навчальних питань. Порівнюючи статuti 1869 і 1884 рр., професор Санкт-Петербурзької академії М.Н.Глибоковський критикував перший за штучно створені відділення, а другий – за знищення спеціалізації [783, с. 27].

У 1910 р. було ухвалено новий статут духовних академій, за яким предмети, що вивчалися усіма студентами, розподілялися між 14 кафедрами: систематична філософія й логіка, психологія, історія філософії, педагогіка, дидактика з методологією наук (тих, що викладалися в духовно-навчальних закладах), єврейська, одна з давніх та одна з нових мов. До дисциплін, котрі вивчалися не всіма студентами було віднесено загальну і російську цивільну історію, у КДА – історію Західноруської (української) церкви, церковно-слов'янську мову з палеографією, історію російської літератури [404, с. 9].

Св. Синод міг дозволити включати в навчальні плани й інші дисципліни. Статутом 1910 р. також вносилися зміни у викладання богословських наук, щоб протидіяти розповсюдженню соціалістичних вчень. Викладання філософії залишалося традиційним. Замість метафізики запроваджувалася систематична філософія. Стосовно психології зазначалось, що викладачі повинні прагнути довести основні психологічні істини, які ведуть до “утвердження вчення про душу, як самостійне начало духовного життя”. У викладанні історії філософії основну увагу звертати на філософію Платона (і неоплатонізм), Аристотеля, Канта [404, с. 10].

Уряд вважав, що у світських навчальних закладах молодь менш “законнослухняна”, тому прагнув організувати навчання студентів у дусі релігійної та державної відданості. Тому й ввів до обов'язкових предметів вивчення православними студентами богослов'я та вказав на посилення з 1884 р. класичної підготовки студентів історико-філологічних факультетів [697, с. 175-176].

Структура навчальних планів світських вищих гуманітарних закладів свідчить про раціональний підхід до організації навчального процесу. Усі предмети навчального плану розподілялися на обов'язкові, з яких проводилися

напівкурсів іспити та іспити в комісіях, спеціальні курси, практичні заняття та заняття рекомендовані за вибором студентів.

Так, на класичному відділенні історико-філологічного факультету Харківського університету обов'язковими для вивчення були богослов'я, історія російської словесності, російська історія. Цілком зрозуміло, що два останніх курси не входили до дисциплін класичної філології.

Навчальним планом для обов'язкового вивчення передбачався вступ до філософії та історія філософії, логіка і психологія. Класичні дисципліни були представлені спеціальними філологічними курсами. Перебачалося вивчення творів грецьких і римських авторів, історії грецької та римської літератури, історії граматики класичних мов, історії античного мистецтва, а також такі історичні дисципліни, як стародавня історія Сходу, Греції, Риму. Студенти вивчали санскритську мову, грецьке державне право, римське державне право тощо.

До предметів за вибором (або рекомендованих) були віднесені грецька діалектологія, педагогіка, історія світової літератури, історія Візантії, нові мови, крім обов'язкових, тощо. У цілому можна зробити висновок, що зміст освіти, забезпечення його реалізації видатними вченими – педагогами надавали широкі можливості для підготовки фахівців з класичних галузей філологічних знань [697, с.176-177].

Відповідно до проаналізованого представлена структура навчального плану історико-філологічного факультету (слов'яно-російського відділення) Харківського імператорського університету. Як і в навчальному плані класичного відділення, планувалося вивчення богословського курсу, вступу до філософії, психології, історії філософії, російської історії, російської мови. Цікавим є те, що на згаданому відділенні широко представлені предмети класичного циклу: грецькі автори, латинські автори, історія грецької та історія римської літератур, а також порівняльна граMATика індоєвропейських мов, історія західноєвропейської літератури.

Практичні заняття проводилися в формі просемінарій та семінарій (подібні до тих, які існували в західно-європейських університетах).

Просемінарії проводилися по старослов'янській та російській мовах, російській словесності та слов'янській філософії. Предмети рекомендовані включали такі навчальні курси: педагогіку, етнографію, палеографію, історію російської церкви, граматику класичних мов, історію мистецтв, нові мови тощо.

Таблиця 3.1

**Огляд програми викладання в Імператорському університеті Св.
Володимира на 1895-1896 навчальний рік. (Історико-філологічний
факультет)**

№п/п	Назва дисципліни	Години в неділю
А. Лекції Богослов'я		
	Догматичне Богослов'я	3
	Нравственное -//-	3
Лекції історико-філологічного ф-ту		
1.	Історія грецької філософії від древніх часів до занепаду	2
	Про справжність Платонових діалогів	1
	Метафізика Арістотеля	1
2.	Введення в філософію	4
3.	Історія римської літ-ри	4
4.	а) Грецькі держави древності б) Гомер, Одісея	4
5.	Метрика греків і римлян	6
6.	а) Історична граMATика латинської мови б)	2 2
7.	Практичні заняття по грецькій і латинській мовах	по 2
8.	а) Санскритська граMATика б) Порівняльне мовознавство в) Введення в порівняльне мовознавство	7 восени і 9 весною
9.	а) Церковнослов'янська мова по найдревнішим пам'ятникам б) Історія російської мови в) Введення в історію російської словесності г) Нариси ходової російської літератури	6
10.	а) Слов'янський говір б) Енциклопедія слов'яноведення в) Відродження західнослов'янської літ-ри г) Історія польського народу	2 2 2 2
11.	Історія середніх віків з половини XI ст.	6
12.	а) Історія зх. Європи в XVI-XVIII ст. б) Кріпосницька власність у Франції в XVIII ст. і продаж національного майна в) Історія ... на землі Англії та Франції у середні віки та в новий час	2 2 2
13.	Історія Риму	6

14.	а)Історія Сходу б)Історія Кавказу в)Вірменська мова г)Історія арабів д)Астрологія	7
15.	Історія Північноамериканських Об'єднаних Штатів	2
16.	а)Історія Московського царства б)Часи Петра Великого в)Історія Росії з XVIIIст. до пол. XIXст. г)Іноземні відомості про Росії	6
17.	Історія західної Русі	5
18.	Російська історіографія	2
19.	а)Історія західноєвропейської літератури б)Нарис колективної доісторичної творчості	6
20.	а)Історія християнської церкви б)Історія західноруської церкви в)Історія російського розколу	6
21.	Історія грецького мистецтва та загальний огляд етрусського та римського мистецтв	6
22.	а)Російське мистецтво б)Грецьке мистецтво	2 1
23.	Французька мова	4
24.	Німецька мова	4

Таблиця 3.2

Огляд програми викладання в Імператорському університеті Св.

Володимира на 1895-1896 навчальний рік.

(Юридичний факультет)

№п/п	Назва дисципліни	Години в неділю
Лекції юридичного факультету		
1.	а)Римське майнове та зобов'язальне право б)Римське сімейне та спадкове право	8 8
2.	а)Історія та інституції римського права б)Римське зобов'язальне право (практика)	7 2
3.	Громадянське судочинство	5 восени і 4 весною
4.	Громадянське право	6
5.	Кримінальне право	7 восени і 6 весною
6.	Кримінальний процес	3 восени і 4 весною
7.	Торгове право	4 восени і 3 весною
8.	а)Історія російського державного права б)Історія російського громадянського права	6
9.	а)Зовнішня історія російського права X-XV ст. б)Зовнішня історія російського права XVI-XVIII ст.	2 2
10.	а)Російське державне право б)Державні установи Імперії порівняльно з західно-європейськими	3 3

11.	а) Російське державне право: про стани б) Загальне вчення про державу	5
12.	а) Міжнародне право (частина 1) б) -//- (частина 2)	3 восени і 5 весною
13.	а) Церковне право (джерела та організація православної церкви) б) Дорадчі години після лекцій (система діючого та церковного права)	4
14.	Поліцейське право	5
15.	Фінансове право	4
16.	Політична економія	6
17.	Енциклопедія права	3
18.	а) Історія філософії права (древня) б) -//- (нового часу)	2 2
19.	Судова медицина	3

Таблиця 3.3

**Розклад занять юридичного факультету університету
Св. Володимира на осіннє півріччя 1895 р.**

Години	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
9-10	Кримінальне судочинство пр.-доц. Самофалов	Кримінальне судочинство пр.-доц. Самофалов	Судова медицина (курс неонов'язковий) проф. Оболенський	Судова медицина (курс неонов'язковий) проф. Оболенський	Історія джерел римського права після Юстиціана (неонов'язковий курс) проф. Гуляєв	Громадянське право (ч. 1-а) проф. Гуляєв
10-11	1. Богослов'я (догматичне) проф. Фадоров 2. Історія філософії права пр.-доц. Трубецький 3. Міжнародне право(ч.1) проф. Естхельман 4. Кримінальне судочинство(ч.1) проф.-доц. Самофалов	1. Енциклопедія права проф. Ренненкампф 2. Римське право проф. Казанцев 3. Міжнародне право проф. Ейхельман 4. Торгове право пр.-доц. Удинцев	1. Богослов'я пр. Фаворов 2. Римське право проф. Казанцев 3. Римське право(практика) проф. Соколовський 4. Поліцейське право проф. Цитович	1. Енциклопедія права 2. Історія філософії права 3. Громадянське право 4. Поліцейське право	1. Богослов'я 2. Римське право 3. Церковне право 4. Торгове право	1. Римське право 2. Державне право 3. Громадянське право 4. Поліцейське право
11-12	1. Енциклопедія права 2. Історія російського права 3. Міжнародне право 4. Громадянський процес	1. Історія російського права 2. Римське право 3. Церковне право 4. Торгове право	1. Політична економія 2. Римське право 3. Римське право(практика) 4. Поліцейське право	1. Зовнішня історія російського права X-XV ст. 2. Державне право 3. Громадянське право 4. Громадянський процес	1. Історія російського права 2. Римське право 3. Церковне право 4. Торгове право	1. Римське право 2. Історія російського права 3. Церковне право 4. Поліцейське право

12-13	1. Політична економія 2. Історія російського права(практика) 3.Громадянське право 4.Громадянський процес	1. Політична економія 2. Державне право 3.Фінансове право 4.Кримінальне право	1. Римське право(іст. і інституції) 2. Римське право(майнове та зобов'язувальне) 3.Кримінальне право 4.Громадянське право	1. Римське право 2. Державне право 3.Кримінальне право	1. Політична економія 2. Державне право 3.Кримінальне право	1. Зовнішня історія російського права 2. Історія російського права 3. Фінансове право 4.Громадянське право
13-14	1.Статистика 2.Громадянське право	1. Римське право 2. Статистика 3.Кримінальне право	1. Державне право 2. Фінансове право 3.Кримінальне право	1. Римське право(іст. і інституції) 2. Римське право(майнове та зобов'язувальне)	1.Римське право 2.Державне право 3.Кримінальне право	1. Державне право 2. Фінансове право
6-7					Судова медицина(необов'язковий курс)	

Декан юридичного факультету А. Романович-Славатинський
Секретар факультету Л. Казанцев.

(Дані подані за матеріалами ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1432 (Расписание лекцій на юридическом факультете на осеннее полугодие 1895 года))

Перелік навчальних дисциплін, а також структура навчального плану дають можливість стверджувати, що характер гуманітарної освіти був спрямований на підготовку широкоосвіченого фахівця, який міг би реалізувати себе як викладач і науковець у різних галузях російсько-слов'янської філології.

На історико-філологічному відділенні також, як і на класичному, і слов'яно-російському відділеннях, вивчалися богослов'я, вступ до філософії, логіка і психологія, але в циклі філософських дисциплін є певні відмінності: на історичному відділенні читалася історія стародавньої філософії і така дисципліна як філософія і методологія історії. Таким чином, приділялася значна увага філософському фундаменту історичного знання, що розвивало філософсько-історичне мислення студентів, формуючи відповідні філософсько-методологічні підходи до аналізу історичних явищ та подій.

Цикл історичних дисциплін представлений такими предметами: грецькі та римські автори (історики), історія Візантії, історія церкви. Ядром історичної

підготовки були предмети, іспити з яких проводилися в комісіях. Це – історія нової філософії, давня історія Сходу, Греції, Риму, історія середніх віків, новітня історія, російська історія (стародавня, новітня, російська історіографія, історія слов'ян).

Практичні заняття проводилися з російської історії та всесвітньої історії. Для вивчення їх на відповідному курсі відводилося 12 годин на тиждень. До переліку рекомендованих предметів відносилися: політекономія, педагогіка, палеографія, археологія, етнографія, географія, історія загальної літератури, нові мови тощо. Обов'язкова кількість годин по рекомендованих предметах становила 4 години на тиждень [Див. табл. 3.1].

Порівняльна характеристика навчальних планів історико-філологічних факультетів Київського університету Св. Володимира та Харківського Імператорського університету свідчить про певні відмінності у гуманітарній освіті з дисциплін історико-філологічного циклу.

Перш за все у Київському університеті Св. Володимира більш широко представлені богословські дисципліни. До цього циклу входили: основні питання релігійно-християнської гносеології, основні питання філософії та історії релігії, основи істини. У навчальному плані Харківського Імператорського університету є лише такі курси як богослов'я та історія церкви. Як бачимо, у Київському університеті зроблено акцент на фундаменально-методологічні основи вивчення богословських дисциплін. Гадаємо, що це пов'язано з впливом КДА, її професорів, котрі брали участь у читанні цих курсів.

Відрізняється і підхід у Київському університеті до організації читання та вивчення окремих навчальних дисциплін. Так, грецькі і латинські автори вивчалися за вибором як студентів, так і професорів. Цього немає в переліку обов'язкових курсів Харківського Імператорського університету.

Навіть структура навчальних планів історико-філологічних факультетів цих університетів різна. Так, у Київському університеті Св. Володимира навчальний план складається з таких циклів дисциплін: обов'язкові предмети на I-II курсах і на III-IV курсах, а потім уже йде перелік дисциплін слов'яно-російського та історичного відділів.

На відміну від історичного відділу Харківського університету у Київському введено вивчення історичних персоналій: Полібій з нарисом грецької історіографії, Тацит, а також російської історичної географії, історії середньовічної і нової філософії та ін. Загалом, можна зазначити, що у Київському університеті на історичному відділенні серед обов'язкових більше читалося історичних дисциплін, а в Харківському – акцент робився на філософсько-літературно-мистецько-мовні курси. Щодо історичних дисциплін, то їх тут читалося менше. Що стосується українознавчих курсів, то вони у навчальних планах відсутні [153, арк. 1].

Огляд наведених вище програми викладання та розкладу занять на юридичному факультеті Імператорського університету Св. Володимира на 1895-1896 навчальний рік дає можливість стверджувати, що програма була досить насиченою і спеціалізованою. Заняття на факультеті розпочиналися о 9.00 і закінчувалися о 14.00 год. Одна пара за часом триває годину. Більшість занять були чисто юридичного профілю, тобто фахові. Була внесена до розкладу занять дисципліна, яка викликала серед юристів суперечки – це судова медицина. У розклад було закладено три години на тиждень для проведення цих надзвичайно важливих занять для студентів. За розкладом заняття з судової медицини проходили у п'ятницю одна година з 6.00 до 7.00 ранку, та в середу та четвер по одній годині з 9.00 до 10.00 год.

Судова медицина була досить суперечливою проблемою організації освіти юристів. Підкреслюючи її важливість, ради Харківського, Київського й Новоросійського університетів неодноразово виносили це питання на порядок денний своїх засідань [807, с. 111-135; 809, с. 43-45].

Наполегливо добивався введення судової медицини для студентів О.Ф.Кістяківський, про що він вказував у поданні до юридичного факультету Київського університету [259, с.404]. Скоординовані зусилля вчених сприяли розв'язанню проблеми, і в результаті обговорень виносилися рішення про введення цього предмету до навчальних планів. Так, рада Харківського університету ухвалила пропозицію факультету щодо влаштування судової медицини та доручила її викладання доценту медичного факультету [809, с.45].

Офіційно затвердженою судова медицина була також і в розкладі лекцій на юридичному факультеті Київського університету на 1883 р. Її викладання доручалося професору медицини Ф. Ергардту. Лише в Новоросійському університеті у період 1863-1884 рр. судова медицина не викладалася через об'єктивні труднощі із знаходженням викладача для цієї кафедри [652, с. 533-534].

Щодо української мови, то вона в університетській практиці Росії є лише другорядною, випадковою частиною мовознавчих курсів. З болем констатує М.С. Грушевський, що в університетах Росії викладається історія, історія літератури, мови: сербська, болгарська, чеська, і не викладають ні мови, ні літератури, ні права українського народу, найбільшого у слов'янській сім'ї після народу російського, і найбільш пов'язаного з ним історичними умовами і сучасними стосунками. Таке становище видатний український мислитель вважає аномальним. Більш того академічна наука в Росії нічого не робила для того, щоб внести в коло викладання дисципліни, присвячені українському народу. Питання про створення українських кафедр знаходилося без будь-якого руху і в той же час предмети, які не є пріоритетними, чужими, екзотичними не залишалися без господаря, без відповідної кафедри [484, с. 20].

Щодо викладання історії, то вона теж тяжіла до схеми “російська історія”. Історія права і Київське право входять до поняття науки “історія російського права”. Правові ж основи українського життя у найбільш пізні часи залишаються не дослідженими.

Такий підхід відповідав і реальним вимогам студентства університетів. Восени 1905 р. вимога введення українознавчих дисциплін, викладання українською мовою була висловлена студентами-українцями Одеського університету. Рада Одеського університету висловилася за введення в університеті курсу української мови, історії української літератури, історії і географії. Причому мова викладання цих предметів була поставлена в залежність від національного складу студентів. Одеських студентів підтримали харківські та київські студенти. Проте у Харківському університеті рішення не було прийнято. Студенти Київського університету висловили бажання, щоб

українознавчі предмети викладалися українською мовою, а також вони просили створити українські кафедри. Проте адміністрація університету не задовольнила ці вимоги студентів [469, № 64].

Організація навчального процесу, не дивлячись на певні позитивні зміни, як у світських вищих гуманітарних навчальних закладах так і в КДА всеодно не позбавилася зайвого формалізму. Протягом десятків років не змінювалися суттєво програми викладання, проекти огляду лекцій за семестрами та розподіл їх за днями і годинами не зазнавали змін [828, с. 139].

Аналіз матеріалів і документів щодо організації і змісту навчального процесу підтверджує, що в питаннях змісту навчання, складання планів і програм гуманітарні навчальні заклади були повністю зорієнтовані на державні стандарти.

Організаційна структура усіх державних і приватних гуманітарних вищих навчальних закладів була практично ідентичною, а управління мало відносно демократичний характер. Очолював виш, як правило, ректор або директор, що обирався терміном на 4 роки з числа професорів навчального закладу або осіб, що мають право викладання у вищих навчальних закладах. Після обрання кандидатура цього керівника затверджувалася в міністерстві, якому був підвідомчий новостворений вищий навчальний заклад.

Так, директором Одеських вищих жіночих курсів був обраний професор Новоросійського університету Н.Н. Ланге [505, с. 34–35], що готував проект створення вищих жіночих курсів.

Усі громадські і приватні гуманітарні навчальні заклади, як уже зазначалося, мали таку саму організаційну структуру, що й державні ВНЗ. Навчальна робота в них будувалася відповідно до розподілу на факультети або відділення. Причому кількість і спеціалізація факультетів залежали від типу вишу, а також попиту на отримання тієї або іншої освіти.

Викладання на Київських Вищих жіночих курсах було наближене до університетського, особливо це стосувалося історико-філологічного відділення. Та, не зважаючи на це, право викладання у старших класах жіночих середніх навчальних закладів, якого довго і безуспішно домагалося керівництво курсів,

так і не було надане випускникам цього закладу. Це сприяло поступовому зменшенню кількості випускниць, адже далеко не всі жінки могли дозволити собі платне чотирирічне навчання, яке не забезпечувало при цьому жодних прав у професійній діяльності, порівняно з особами, які мали середню освіту. Відсутність прав, поряд із складністю навчання, була основною причиною скорочення кількості слухачок фізико-математичного відділення Київських Вищих жіночих курсів, які в переважній більшості не отримували в середній школі достатньої підготовки до слухання вищого курсу природничих наук та математики. У результаті цього, фізико-математичне відділення курсів з 1886 р. було закрито, а його предмети залишилися додатковими до курсу історико-філологічного відділення. Тривалий час цей навчальний заклад стикався також з матеріальними складнощами, що не дозволяло значного розширення його навчальної бази.

Набір навчальних предметів був досить насиченим і різноманітним, професійно спрямованим як на історико-філологічному, так і на фізико-математичному відділеннях. Кількість і обсяг навчальних дисциплін за перші чотири роки діяльності Київських вищих жіночих курсів (1878-1882) подано в таблиці 3.4 (Історико-філологічне відділення).

Таблиця 3.4

Предмети викладання на історико-філологічному відділенні КВЖК

	Назва предметів	Кількість годин на тиждень			
		I-й курс	II-й курс	III-й курс	IV-й курс
	1	2	3	4	5
1.	Російська історична граматики	2	2	1	-
2.	Історія російської словесності	2	2	1	1
3.	Історія загальної літератури	2	2	2	2
4.	Історія грецької літератури	2	2	2	2
5.	Історія римської літератури	-	-	2	2
6.	Російська історія (стародавній період)	2	2	1	1
7.	Російська історія (московський і новий період)	2	2	3	3
8.	Російська історіографія	2	-	-	1
9.	Історія Греції	3	-	-	-
10.	Історія Риму	-	3	-	-
11.	Історія Середніх віків	-	2	2	2
12.	Нова історія	-	-	2	2

	1	2	3	4	5
13.	Статистика	-	-	2	2
14.	Логіка	2	-	-	-
15.	Психологія	-	2	-	-
16.	Педагогіка	-	2	2	1
17.	Історія філософії	-	2	2	2
18.	Латинська мова	2	2	2	2
19.	Французька мова	1	1	1	1
20.	Німецька мова	1	1	1	1
21.	Моральне богослов'я	-	-	1	-
22.	Практичні заняття з російської мови	-	-	1	1
23.	Практичні заняття з російської історії	1	-	-	-
24.	Практичні заняття з загальної історії	1	-	-	-
25.	Читання літописів	1	-	-	-
	Усього годин на тиждень	26	27	28	26

Джерело: Державний архів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 5. с. 14-15; спр. 23.с. 6.

У навчальних програмах Вищих жіночих курсів заслуговує на увагу зацікавлення слухачів іноземними мовами і практичними заняттями з методики освоєння історичних літописів. Разом із тим, цілком очевидною є програмна політика русифікації. Вона проглядається у тенденційному відборі навчальних предметів, російській мові викладання і повній відсутності будь-яких відомостей про Україну, її історію і культуру, мову і літературу. Що стосується навантаження студентів, то воно було розподілено досить рівномірно по курсах.[161, арк. 6, 7-8].

Правила для Вищих жіночих курсів були введені в 1879 р. у Санкт-Петербурзі, а згодом поширено на Київ та інші міста. Цар Олександр III, який прийшов до влади після вбивства його батька народовольцями, в якому брали участь і жінки, вирішив “оздоровити” справу дівочого виховання. Через це у 1886 р. було наказано припинити по всій імперії прийом слухачок Вищих жіночих курсів. Тож після закінчення занять для попередніх наборів заклади автоматично припиняли діяльність. У 1889 році це сталося й у Києві. Для цілого покоління киянок шлях до подальшої освіти після гімназії був закритий. [320, с.213].

Вищі жіночі курси мали спочатку два факультети: історико-філологічний (з розподілом на відділення історії, російської мови і словесності; французької, німецької мов і словесності) та фізико-математичний, згодом додався третій – юридичний. На Київських вищих жіночих курсах був ще медичний факультет, створений у 1907 р. Згодом медичний факультет Київських вищих жіночих курсів (із 1908 р.) діяв як самостійний навчальний заклад, а з 1916 р. був перекваліфікований на Київський жіночий медичний інститут.

Усі дисципліни на курсах, як і в інших вишах, поділялися на обов'язкові та необов'язкові [161, арк.6]. Так, на історико-філологічному факультеті обов'язковим було вивчення педагогіки і психології, які викладав С.С. Гогоцький. До необов'язкових предметів педагогічного циклу належали логіка, яку читав О.О. Козлов, і гігієна, її викладав О.С. Шклярєвський [161, арк. 7-8]. На фізико-математичному факультеті ці дисципліни педагогічного циклу вважалися необов'язковими для вивчення. У теоретичній складовій підготовки на історико-філологічному факультеті співвідношення було наступним: педагогічні дисципліни – 26,4 %, загальноосвітні – 19,8 %, суспільствознавчі – 13,2 %, мовознавчі – 40,6 % [160, арк. 14-15].

Аналіз навчальних планів, дає підстави стверджувати, що педагогіка та психологія були обов'язковими дисциплінами для тих студентів, хто обрав педагогічну професію. До предметів теоретичної професійно-педагогічної підготовки належали курси теорії та історії педагогіки, психології, логіки, гігієни і методик окремих предметів (відповідно до спеціальності). Курси педагогіки та психології носили досить системний характер і викладалися послідовно з висвітленням найважливіших тем та розділів (історія педагогіки, теорія виховання, дидактика; душевне життя, психічні стани та властивості).

Заслуговує на увагу аналіз однієї з найважливіших програм – програма курсу “Педагогіка”, яку з часу відкриття Київський вищих жіночих курсів читав ординарний професор Університету св. Володимира С.С. Гогоцький. Викладання педагогіки він розподіляв на три навчальні курси: науку про виховання (2 год. на тиждень), дидактику (з практичними вправами) та прикладну педагогіку (3 год. на тиждень), історію виховання (2 год. на

тиждень). Курс “Історія педагогіки” включав три основні епохи: I епоха – виховання виключно в межах національності, II епоха – теократичне виховання іудеїв, III епоха – національного і водночас загальнолюдського виховання. Здійснювалося порівняння понять: “історія виховання”, “історія освіти”, аналіз навчальних посібників з історії педагогіки [60, арк. 34]. Історію педагогіки він починав із часів Стародавніх Греції та Риму і закінчував XIX ст., найбільше захоплювався історією освіти країн Західної Європи у XVIII ст. (Англія, Франція, Німеччина). Щодо освіти в Росії, учений писав: “У Росії не було нестачі в педагогічних творах, як перекладних, так і авторських або, принаймні, складених під впливом якоїсь педагогічної школи” [60, арк. 224]. Курс “Наука про виховання” (“Чиста педагогіка”) включав: 1) вступ до педагогіки, поняття про педагогіку (етимологічне значення слова, предмет педагогіки, її джерела, зв'язок з іншими науками); 2) обґрунтування необхідності педагогіки; 3) процес вивчення педагогіки (способи вивчення, труднощі й перешкоди у формуванні як науки); 4) розвиток структурних складових – чистої і прикладної педагогіки. Перша, за С.С. Гогоцьким, мала дві складові, предмет однієї з яких – виховання у вузькому розумінні слова, іншої – навчання. Виховання вчений поділяв на загальне та індивідуальне, конкретизуючи такі його види: духовне, моральне, розумове та фізичне. Індивідуальне розрізняв за віком, статтю та виділяв спеціальне виховання дітей з фізичними та розумовими вадами. У темі “Навчання” характеризував зміст гімназійних дисциплін, серед яких виокремлював: “ідеальні” (Закон Божий, математику, рідну мову (риторику, граматику), іноземні мови (стародавні, нові) та “реальні” (історію, географію (загальну, фізичну, математичну), природничі науки, фізику). Особливого значення вчений надавав темі “Метод”, де обґрунтовував різницю між методами викладання і методами навчання. Важливе значення має його спроба розробити курси методик викладання окремих шкільних предметів. Щодо прикладної складової педагогіки, то С.С. Гогоцький виділяв суто прикладну педагогіку та лікарсько-педагогічну її частину. У власне прикладній розглядав такі питання: 1) виховання; 2) сімейне виховання; 3) виховання на громадських засадах; 4) організація діяльності училищ (аналіз процесу навчання, роль

особистості вчителя, обладнання училищ). До лікарсько-педагогічної частини входили проблеми психічного та фізичного розвитку людини, засоби ліквідації недоліків у вихованні дитини [69, арк. 54].

Таким чином, при порівнянні викладання педагогіки в Ніжинському інституті й на Вищих жіночих курсах можна стверджувати, що на останніх педагогіка викладалася більш ґрунтовно, охоплюючи великий пласт теоретичних знань, де великого значення надавалося теорії виховання як основі формування особистості учня. Розділ “Історія педагогіки” був значно ширшим від того, що читався в Ніжинському інституті. Важливим був аналіз ученим підручників із педагогіки. У розділі “Теорія виховання” С.С. Гогоцький виділяв окремі напрями виховання, його мету та завдання. Цікавою в розділі “Навчання” вважаємо характеристику змісту шкільних дисциплін з поділом на “ідеальні” та “реальні”, що говорить про спроби вченого класифікувати предмети. Не менш важливим стало виокремлення педагогом методів навчання від методів викладання (перші належать до діяльності вчителя (викладача), інші – до діяльності учня (студента). Заслуговує на увагу і спроба вченого розробити курси методик викладання різних предметів.

Зазначимо, що теоретична підготовка фахівців на Київських вищих жіночих курсах являла собою поєднання педагогічного, мовознавчого, загальнокультурного, технічного, суспільствознавчого та природничого компонентів. У взаємодії цих складових слухачки курсів отримували ґрунтовні знання для майбутньої професійної діяльності. Теоретична професійно-педагогічна підготовка була достатньою і включала окремі методики (відповідно для кожного відділення), педагогіку, психологію, логіку та семінарські заняття з педагогіки і психології. Педагогіка викладалася в складі трьох взаємопов’язаних частин: “Науки про виховання”, “Дидактики” та “Історії педагогіки”. Вивчення педагогіки завершувалося екзаменом, якому передували заліки із семінарських занять педагогічного напрямку. Проте негативним можна вважати необов’язковість вивчення педагогіки і психології на фізико-математичному факультеті.

У зміст освіти, яку надавали Вищі жіночі курси були покладені університетські програми. Наприклад, для Київських вищих жіночих курсів, тісно пов'язаних з університетом Св. Володимира складом викладачів, при виробленні навчальних планів керувалися навчальними планами університету. Різноманітні доповнення і зміни в планах університетів керівництво курсів уважно вивчало і згодом вносило до своїх. Так, у 1912 р. навчальні плани університету узгоджувалися з вимогами нових циркулярів Міністерства народної освіти і тому відповідні зміни були внесені в навчальні плани Вищих жіночих курсів.

Рада Вищих жіночих курсів керувалася такими положеннями: навчальний план Вищих жіночих курсів має за змістом точно відповідати навчальному плану університету Св. Володимира; приділяючи велике значення практичним заняттям. Необхідно виділити для практичних занять із деяких предметів більшу кількість годин, ніж в університеті, а також надати можливість слухачкам, окрім загальноосвітніх знань, спеціалізуватися з обраного ними предмету [331, с. 6–7].

Як би не прагнули педагогічні ради Вищих жіночих курсів довести свої програми викладання до рівня відповідних факультетів університетів, однак їм цього зробити не вдалося. На це були об'єктивні і суб'єктивні причини. Професори, які викладали на Київських жіночих курсах, стверджували, що більшість слухачок легко засвоювали університетську програму. Та була причина, яка перешкоджала зрівняти програми – це різниця в підготовці випускників чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів. Саме вона перешкоджала запровадженню повної університетської програми. Це призвело до необхідності розширення навчальних програм курсів. Педагогічні ради збільшували кількість годин практичних занять, яких на Київських курсах було навіть більше, ніж в університетах [820, с. 6–7].

Отже, можна зазначити, що навчальні плани Вищих жіночих курсів у Києві відрізнялися від планів університету Св. Володимира лише більшою кількістю годин практичних занять.

У 1912 р. педагогічна рада Харківських вищих жіночих курсів, обговорюючи запровадження нових навчальних програм і доведення їх до повної відповідності з університетськими, збільшила кількість лекційних годин з усіх предметів. До програм були внесені щойно запроваджені в університетах дисципліни: “Вступ до слов’янознавства”, “Філософія” і “Методологія історії”. “Давньогрецька мова” й “Грецькі автори” залишалися обов’язковими предметами на слов’яно-російському та історичному відділеннях, хоч згідно з міністерськими правилами ці дисципліни вважалися обов’язковими тільки для класичного відділення.

На історико-філологічних факультетах Київських, Харківських та Одеських вищих жіночих курсів викладали 11 обов’язкових загальних дисциплін: філософія, політекономія, богослов’я, класична філософія, мовознавство, російська мова і російська словесність, слов’янська філологія, загальна історія, російська історія, історія західноєвропейських літератур, історія церкви, історія і теорія мистецтв. Крім обов’язкових читалися і спеціальні курси: теорія поезії і прози, російська драматична література, російська культура XVI століття, історія феодалізму, а також рекомендовані курси – етнографія, археологія, вчення про державу і право. Практичні заняття велися у вигляді семінарів для початківців і семінарів для слухачок старших курсів [321, с. 7].

У 1914 р. до числа обов’язкових предметів додалися юридичні, економічні дисципліни та іноземні мови. Кількість спеціальних предметів не була постійною. Якщо в 1912 р. на історико-філологічному факультеті читалося чотири спецкурси, то в 1914 р. їх було вже десять [321, с.8]. Обов’язкові курси читалися щорічно без змін, а тематика рекомендованих могла змінюватися залежно від підготовки професорсько-викладацького складу.

Програми Вищих жіночих курсів і відповідних факультетів університетів в цілому були однаковими за кількістю лекційних занять і за кількістю предметів, що вивчалися. Все ж різниця між їх програмами була. Вона полягала в тому, що кожний вищий навчальний заклад самостійно планував спеціальні

дисципліни. Це було пов'язано зі спеціалізацією підготовки педагогічних кадрів у різних напрямках.

Так, наприклад, в університетах на історико-філологічному факультеті читався курс “Вступ до філософії”, вивчалася історія Візантії. Цих предметів не знаходимо в навчальних програмах вищих жіночих навчальних закладів країни. Натомість у програмах вищих жіночих курсів зустрічаються дисципліни, які не вивчалися в університетах: дидактика, етнографія, педагогіка та інші додаткові курси. Це зазначалося у правилах прийому до кожного навчального закладу [651, с. 230–233, с. 246–305].

Отже, навчальні плани і програми, а також зміст навчального процесу вищих жіночих курсів були зорієнтовані на державні вищі навчальні заклади. Навчальні плани і програми затверджувалися попечителем навчального округу або узгоджувалися з Міністерством народної освіти. Вони мали традиційний характер. Подання попечителю навчального округу навчальних планів і програм було однією з умов для отримання дозволу на відкриття вищого навчального закладу. У ході своєї діяльності педагогічні ради професорів допрацьовували й удосконалювали навчальні плани і програми своїх навчальних закладів, прагнучи їх максимально наблизити до державних.

Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька готував учителів для гімназій. Зміст і форми навчального процесу в ньому були такими як у інших історико-філологічних інститутах Російської імперії. Та найбільше організація навчального процесу в інституті князя Безбородька була наближена до системи Петербурзького історико-філологічного інституту.

Навчальний процес у цьому закладі поділявся на два ступені: на першому і другому курсах (перший ступінь) здійснювалась загальна підготовка, а на третьому і четвертому курсах (вищий ступінь навчання) - спеціальна, яка передбачала профілювання: класики (викладачі давньогрецької та латинської мов), історики (викладачі історії), словесники (викладачі нових мов) [747, с. 42]. Навчальний план інституту був близький до університетських планів і загалом, починаючи з 1875 р., зазнавав тільки незначних змін.

Педагогічні науки в інституті недооцінювалися. Директор інституту Н.Е. Шпаків вважав, що в роботі вчителя педагогічна теорія не має значення. У Положенні про роботу інституту (затверджено 1884 р.) метою його діяльності була підготовка “знаючих викладачів” стародавніх мов для середніх і вищих навчальних закладів Росії. Термін навчання був 3 роки, для випускників, що мають відмінні оцінки і бажають одержати магістерський ступінь, – 4 роки. В інституті могло навчатися 15 стипендіатів міністерства народної освіти Росії і 15 вільних студентів. До інституту приймалися російські піддані, що закінчили гімназії, інститути і ліцеї. Тут вивчалися, крім стародавніх мов, греко-римська література, історія древньої філософії, римська і грецька історія, стародавності і міфологія, деякі спецкурси [555, с.13].

Випускники університетів та Ніжинського інституту, які були розподілені на викладацьку педагогічну роботу, через відсутність необхідної психолого-педагогічної підготовки, дидактичної і методичної безпорадності, нерідко у перші ж дні роботи викликали відразу до педагогічної роботи і прагнення будь-що змінити рід занять.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на професійно-педагогічну підготовку вчителя в автономно функціонуючих закладах освіти України другої половини ХІХ ст., в яких велика увага приділялася теоретичній її складовій. Загальновідомим є той факт, що саме на ґрунтовній теоретичній підготовці базується формування необхідних практичних умінь і навичок. Саме теоретична підготовка завжди була основною складовою частиною всіх вищих гуманітарних закладів. Одним із автономних закладів був Ніжинський історико-філологічний інститут.

Велику увагу в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька приділяли підготовці з давніх (грецької та римської) та нових (німецька, французька) мов, а також загальної та російської історії. Дисципліни мовознавчого циклу переважали над суспільствознавчим (відповідно – 70 % і 30%), що говорить про надання переваги в Ніжинському інституті глибокій філологічній підготовці майбутніх учителів.

До професійно-педагогічної підготовки входило вивчення таких дисциплін, як: педагогіка (проф. М.О. Лавровський), психологія, логіка та історія філософії (проф. М.Я. Грот), останні три дисципліни представляли інтегрований курс [69, арк. 38].

Теоретичний курс “Педагогіка” був побудований на викладанні трьох окремих розділів – дидактика, теорія виховання та історія педагогіки. До змісту “Дидактики” були включені методи, засоби та цілі навчання з читанням окремих розділів методик викладання предметів. “Історія педагогіки” охоплювала розвиток педагогічної думки від Стародавньої Греції до середини XIX ст. Лекції з “Теорії виховання” включали окремі напрями виховання учнів. Звичайно, така побудова курсу “Педагогіки” була не досить досконалою.

Аналіз програм Ніжинського історико-філологічного інституту дає підстави констатувати, що теоретична підготовка в ньому передбачала єдність психолого-педагогічного, загальнокультурного, мовознавчого та суспільствознавчого компонентів. Мовознавство переважало над професійно-педагогічною підготовкою, а та, у свою чергу, над загальнокультурною та суспільствознавчою. Семінари були невід’ємною частиною теоретичної підготовки студентів. Теоретична професійно-педагогічна підготовка в Ніжинському історико-філологічному інституті являла собою поєднання курсів педагогіки, історії педагогіки, психології і логіки. У 1890-х рр. додалися “Гімназійна педагогіка з коротким описом педагогічних напрямів від епохи Відродження до новітнього часу” і “Дослідна психологія”, а в 1908 р. – “Історія педагогіки і дидактики”. Педагогіка включала такі розділи: дидактика, теорія виховання, історія педагогіки. Її вивчення відбувалося на всіх курсах (I курс – 2 год. на тиждень, II-IV курси – 4 год. на тиждень), що поглиблювало професійно-педагогічну підготовку студентів. Психологія викладалася на I-II курсах, а логіка – на I курсі по 2 год. на тиждень. Це вважалося недостатнім для повноцінного оволодіння молодими фахівцями знаннями з даних дисциплін. Проте, у 1908 р. до навчального плану інституту ввели новий предмет – “Психологію пізнання”, а також збільшили кількість годин на вивчення логіки.

Таким чином, теоретична професійно-педагогічна підготовка виглядала досить ґрунтовною. Водночас, її недоліками була відсутність викладання спеціальних методик, багатопредметність у навчанні (студенти вивчали близько 20 навчальних дисциплін) і недооцінка значення психолого-педагогічної підготовки учнів. Зовсім мало навчального часу виділялося для педагогічної практики. Лише з 1914 р., на прохання директора інституту Й.Е. Леціуса, до навчального плану додалися методики чотирьох дисциплін [555, с. 40].

Загалом, зазначені вищі педагогічні навчальні заклади надавали студентам ґрунтовну професійно-педагогічну підготовку, сприяли розвитку вищої жіночої освіти. Проте брак коштів та недостатня підтримка держави не давали можливості збільшити випуск фахівців, а отже, задовольнити зростаючі потреби у кваліфікованих педагогічних кадрах.

Отже, гуманітарна складова вишів, які розглядаються, була досить ґрунтовною і майже однаковою в усіх світських навчальних закладах. Різниця вона лише дисциплінами по спеціалізації, кількістю лекційних і семінарських занять. Приватні вищі навчальні заклади орієнтувалися на зміст державних. Духовна академія за змістом освіти відрізнялася найбільше від вищезгаданих ВНЗ. Це пояснювалось специфікою вишу, але гуманітарна складова тут була найповнішою. Констатуємо, що зміст освіти був спрямований на підготовку широкоерудованого фахівця з вищою гуманітарною освітою. Проте, поряд із цим необхідно відмітити великий негатив, а саме, що в змісті гуманітарної освіти був відсутній національний компонент. Більше того викладання велося виключно російською мовою. Саме через зміст гуманітарної освіти проводилася русифікаторська політика царського уряду, забезпечувалася уніфікація підходів для формування проросійських поглядів, відторження українського студентства від національного ґрунту.

3.2. Основні форми гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах

У період, який ми досліджуємо, навчальний процес у вищих гуманітарних закладах передбачав залучення студентів до таких форм роботи: відвідування лекцій, практичних занять, написання і читання творів за предметами курсу навчання.

Тривалий час домінуючою була лекційна форма викладання, але поступово окремі викладачі почали практикувати заняття зі студентами у формі репетицій і вчених бесід. Студентів зобов'язували готувати письмові роботи на задані теми й обговорювати їх із професором. У другій половині ХІХ ст. набули поширення просемінарії та семінарії (подібні до тих, які існували в західно-європейських університетах). Викладачі, котрі мали тривалі закордонні наукові відрядження, після повернення активно включалися в семінарську роботу. Так, у 1881/82 навчальному році на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира практичні заняття зі студентами проводили: В. Антонович – з російської історії, Ф. Фортинський – з історії середніх віків, І. Лучицький – з нової історії, В. Аландський – з грецької літератури, Ф. Мищенко – з грецької історіографії. Однак історично семінар не став головною інституційною формою організації історичної науки в російських університетах.

Лекції читалися російською мовою, іноземні викладачі вживали латину [418, с. 264-265]. Відвідування лекцій вважалося обов'язковим, проте 35,4 % студентів цим нехтували [770, с. 180]. Чинниками, що впливали на перебування студентів на лекції, були значне навчальне навантаження; умовний поділ молоддю предметів на “головні” і “другорядні”; страх перед вимогливим професором, який на екзамені міг пригадати відсутність на лекції [269, а.5], цікавість матеріалу та професіоналізм лектора (було вагомим для 57,2 % студентів), близькість сесії [843, с. 575]. На важливих для студентства лекціях звичним було побачити молодь на вікнах, сходинах кафедри, навколо неї, в коридорі [447, с. 240].

Київська духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька відносилися до навчальних закладів закритого типу. Тут лекції були основною формою навчання, відвідування їх та введення конспекту було обов'язковим.

Навчання в академії розпочиналося у вересні – наприклад, 1899 року – 6 вересня. Лекції тривали з 9 години ранку до 14 години, тобто в день було в середньому 3–5 лекцій [560, с.74, 89]. За статутом 1869 р. лекції з кожного предмета розподілялися Радою таким чином, аби на трьох перших курсах було не менше 18, а на четвертому не менше 9 лекцій на тиждень загальною тривалістю однієї в годину. Згідно зі звітом за 1896/1897 навчальний рік для студентів I курсу було призначено 28, II курсу – 29, III – 22 і для IV – 12 лекцій на тиждень [581, с. 32]. За часів дії статуту 1869 р. всі предмети ділилися на загальнообов'язкові та спеціальні. Із усіх загальнообов'язкових предметів у 70-ті роки найбільшою відвідуваністю відзначалися лекції зі Святого Письма Старого Завіту (ректора єпископа Михайла) та філософії (П.І. Ліницького). Лекції читали в студентській залі, яка ледь уміщувала всіх охочих.

Свої думки з приводу викладання в академії висловив її випускник В. Рибинський: “Лекції читались із зошитів, крім того, ніхто з лекторів не догодив нам своєю дикцією та ораторськими прийомами” [649, с. 157]. Багато викладачів змушені були читати предмети, з яких не спеціалізувалися. Проте були викладачі, яких студенти дуже поважали: професор латинської мови М. М. Дроздов, викладач естетики і теорії словесності М. І. Петров та ін [649, с. 161, 171].

Іншою формою навчання студентів було написання семестрових творів як із загальнообов'язкових (Священного Писання Старого Завіту, психології, філософії, проповіді), так із спеціальних предметів (з літератури та слов'янських нарід для практиків) [479, с.12–13]. Колишній її студент П. Руткевич пригадує, що написання твору з філософії вимагало звернення до іншомовних джерел (цього вимагав лектор П. І. Ліницький).

З літератури довелося писати твір за романом М. Чернишевського “Що робити?”. З курсу слов’янських наріч студенти читали праці Пипіна, Шафарика, Буслаєва [479, с. 14].

Студенти академії 70-х – початку 80-х рр. писали семестрові твори тільки на I та II курсах. На третьому курсі вони займалися написанням кандидатського твору.

Ф.І. Титов згадує, що курсовий твір на ступінь кандидата богослов’я йому довелося писати зі Святого Писання під керівництвом професора С. М. Сольського: “Теми, що оголошувалися професорами без всякого узгодження зі студентами, розподілялися ними за випадковими чинниками, іноді навіть за допомогою жеребу” [785, с.432].

Казеннокоштных студентів інституту кн. Безбородька, відсутніх на лекції, чекало ув’язнення в карцері, а для пошуку прогульників щоразу проводилися переклички; за прослуханий студентом курс професори розписувалися у так званих „лекційних аркушах” [739, с. 629]. Тут існували й інші правила для студентів, наприклад, вони повинні були стоячи відповідати на запитання професорів, але заборонялося щось запитувати у них, залишати аудиторію без поважних причин, повинні слухати перед початком та по закінченні лекцій молитву [89, арк. 7-7 зв].

Ставлення до занять не було у всіх однаковим. Були студенти, які старанно відвідували всі заняття (2,6 % студентів), і ті, хто прогулював їх [770, с. 180]. Сумлінні юнаки боялися спізнитися бодай на хвилину, сиділи на першій парті, відзначалися охайністю та педантичністю, заносили в зошити число, день, годину лекцій; ввечері перечитували їх та робили виправлення. Втім, такі записи містили багато помилок. Через це з 1863 р. студентам заборонили без дозволу викладачів літографувати лекції і конспекти [359, с. 16]. Цим займалися лектори чи призначені зі студентів записувачі, які конспектували за викладачем, зводили текст лекції, літографували, а після перевірки професора видавали [262, арк. 4]. Для запису деяких обов’язкових лекцій у закритих закладах зі студентського кола призначалися два стенографи, що працювали по черзі й після занять диктували записане студенту-переписувачу. За цю роботу

вони отримували по 2 руб. за півріччя з кожного студента. Лекції з спеціальностей велися двома черговими студентами, які їх переписували і віддавали на зберігання старості курсу, конспективні записи лекцій здійснював черговий студент у загальному журналі, що зберігався в інспекції [269, а. 9-10].

У досліджуваній період, модним серед молоді був енциклопедизм знань. Студенти-медики відвідували лекції з всесвітньої історії й політичної економії, юристи – з хімії та фізіології.

Для підвищення інтересу до навчання й запобігання студентських заворушень, статут 1884 р. дозволив студентам, понад слухання предметів свого факультету, відвідувати лекції й інших, а також обирати лектора [327, с. 44].

Ще однією формою занять студентства було читання “капітальних творів з усіх галузей університетської освіти”, для чого було засновано окремий відділ бібліотеки [367, с. 7]. У закритих закладах ця форма навчання відзначалася особливою ретельністю. Так, у Ніжині читання творів античних письменників супроводжувалося обов’язковим звітуванням [358, с. 53].

Засновником історичних семінарів був Л. Ранке. Працюючи з 1825 р. в Берлінському університеті, а з 1834 р. очолюючи там кафедру німецької історії, створив семінар для роботи зі студентами й докторантами, які згодом посіли практично всі кафедри історії в німецьких університетах і поширили там досвід семінарської підготовки професійних істориків.

В університетах Російської імперії офіційно семінари й практичні заняття було запроваджено лише з 1863 р. Під ними розумілися наукові бесіди студентів під керівництвом викладачів, усний виклад частини науки за класичними творами, письмові відповіді в аудиторії на задані викладачами питання, розбір і тлумачення джерел, написання творів та практичні досліді, що проводилися під керівництвом професорів в навчально-допоміжних установах [367, с. 7].

Аналіз програми навчання за 1895/96 навчальний рік дає підстави стверджувати, що на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира практичні заняття проводилися з російської історії та всесвітньої

історії. Для вивчення їх на відповідному курсі відводилося 12 годин на тиждень. До переліку рекомендованих відносилися такі предмети: політекономія, педагогіка, палеографія, археологія, етнографія, географія, історія загальної літератури, нові мови тощо. Обов'язкова кількість годин по рекомендованих предметах становила 4 години на тиждень [72, арк. 1- 4].

У КДА зміст практичних занять полягав у тому, що студенти під керівництвом наставників вивчали джерела наук та навчальні посібники, розбирали найважливіші твори з літератури, предметів, знайомилися з підручниками та навчальними посібниками для викладання наук у семінарії [560, с. 9].

Навчальний процес у Київській духовній академії, попри надмірний догматизм та не завжди високий фаховий рівень викладачів, відзначався досить високою ефективністю. Студентство вищого духовного закладу, незважаючи на значну кількість дисциплін богословського характеру, долучалося до здобутків світової науки та суспільної думки, знайомилося на заняттях із сучасними творами російської літератури. Академія готувала справді висококваліфікованих фахівців, доказом чого може слугувати той факт, що із стін ВНЗ вийшли батько відомого українського історика М. Грушевського Сергій Федорович та його дядько Марко, український етнограф, історик та громадський діяч Ю. Січинський, письменник та публіцист О. Лотоцький, церковний діяч першої чверті ХХ ст. В. Чехівський та інші [864, с. 22].

Семінари як форма аудиторної наукової роботи студентів під керівництвом професора практикувалася в російських університетах від самого початку їх заснування, проте в умовах жорсткого адміністративно-політичного контролю та слабкої матеріальної бази навчального процесу вони не набули ваги сильної інституційної конструкції, а офіційне їх введення у вишах, як зазначалось вище, відбулося лише у 1863 році. Багато залежало від особи професора і його наукових інтересів. У Росії серед професури склалася традиція регулярно збирати студентів, недавніх випускників та молодших колег, які працювали над дисертаціями, у своїх квартирах. Тут йшлося про нові публікації, обговорювалися попередні повідомлення про результати досліджень, велися методологічні дискусії. Такі

зібрання отримували назву семінарів за іменем професора й часто закладали основи наукових шкіл. Так у Києві працювали зі студентами В. Антонович і згодом В. Перетц.

Аудиторні семінари, внесені до розкладу для студентів старших курсів, дуже рідко набували того високого наукового рівня, який вони мали у німецьких університетах. Б. Крупницький згадував, що семінар М.Довнар-Запольського справляв враження формальних занять, які відвідувалися студентами для отримання заліку. Натомість “науковий живчик бився у Історично-етнографічному гуртку” під керівництвом того ж професора [603, с. 276]. До тематики роботи цього гуртка ми ще повернемося, а наразі зазначимо, що у вищих навчальних закладах почали створюватися гуртки українознавства. Проте влада охочіше дозволяла їх в університетах, які знаходилися за межами України, – у Петербурзі, Дерпті, Томську [527, с. 65].

У циркулярі міністра народної освіти від 21 липня 1899 р. практичні заняття, як форма навчання розглядалися як засіб для досягнення „бажаного спілкування між студентами, професорами та навчальним керівництвом”, пропонувалося запровадити якомога ширшу і правильну їхню постановку [146, а. 49]. Студенти, які в будні не встигали закінчити роботу в навчально-допоміжних установах, працювали в них у неділю.

На історико-філологічних і юридичних факультетах семінари були досить поширеними. На семінарах читали першоджерела, писали реферати, виступали з ними і обов’язково обговорювали [430, с.275-276]. Студенти досить позитивно і відповідально ставилися до цієї форми занять. Так, наприкінці 1911/12 н. р. київські курсистки розібрали теми рефератів на наступний навчальний рік [164, арк. 6], а диспути з приводу виголошених рефератів могли тривати й до шести годин у вцент заповненій курсистками аудиторії.

Однією з форм контролю знань студентів було подання письмових робіт з факультетського предмета на задану тему. Незаможні студенти ставилися до цього серйозно, адже це могло звільнити їх від плати за навчання або сприяти отриманню одноразової допомоги до 80 крб., стати основою для написання кандидатської дисертації [843, с. 574].

У закритих закладах представлення письмового твору з предмета, з якого складався іспит, було обов'язковим: в інституті казеннокоштных студентів навчальний семестр не зараховувався без підготовки шести семестровок.

У другій половині ХІХ ст. відбулося відносно систематичне проведення практичних занять та поширилися їх організаційні форми на юридичних факультетах. Підсумок різновидів цієї форми аудиторної роботи міститься в “ЖМНП” (в розділі “Університети”) за лютий 1871 р. У ньому зазначається, що практичні заняття можуть полягати: в наукових бесідах студентів під керівництвом викладачів, в усному викладенні студентам будь-якої частини науки з одного або декількох класичних творів, у письмових відповідях, написаних в аудиторії згідно із запитаннями викладачів, у розробці та тлумаченні джерел, у творах на запропоновані викладачем теми [810, с. 84].

Велику увагу проведенню практичних занять приділяли професори М. Бунге, Л. Загурський, М. Зібер, В. Незабитовський, О. Кістяківський. Про набуття цією формою роботи більшої системності говорить факт її включення до навчального плану юридичного факультету Університету Св. Володимира. Практичні заняття зі студентами третього і четвертого курсів із дисципліни “Кримінальне право і судочинство” проводив професор Кістяківський; з поліцейського права зі студентами 3-4 курсів – професор Антонович, з цивільного права зі студентами першого і другого курсів – професор Демченко [153, арк. 1].

У звіті професора Кістяківського йшлося про те, що практичні заняття з кримінального права у 1876/77 навчальному році полягали у вивченні студентом питання за вказаною працею з подальшим читанням свого матеріалу у вигляді лекції. У влаштованій після цього дискусії студенти робили зауваження, висловлювали заперечення. Обговоренням керував професор, який за допомогою сократівського методу роз'яснював питання, на які не була звернена увага [256, арк.1]. У справі містяться особисті коментарі О.Кістяківського щодо значимості подібної роботи: “Я помічав, що студент, який брав участь у цих читаннях, виявляв потім й більшу досвідченість й

більші знання при письмовій роботі, при складанні іспиту і при написанні кандидатської дисертації” [256, арк. 1-2].

Вищесказане дає нам підстави стверджувати, що перелік цього виду роботи в Київському університеті був значно ширший визначеного М.Ф. Владимирським-Будановим. Він обмежував спектр практичних занять залученням “студентів до казуїстики судових рішень і формам судочинства справ” [460, с.45].

У цей час на юридичних факультетах відбувся розподіл спеціалізації на два відділення - юридичне та відділення державних й економічних наук. Різниця в академічних програмах, визначена збірником правил прийому до вищих навчальних закладів Російської імперії на 1908-1909 рік, полягала у введенні для першої категорії студентів більшої частки суто юридичних дисциплін і переважанні державознавчих та економічних предметів у програмах державознавців [464, с. 33-34].

Однією з проблем вищої школи досліджуваного періоду був недостатній фаховий рівень викладання. Звичним було читання одних і тих лекцій з року в рік, з підручника, викладання дисциплін неспеціалістами [276, с. 109]. У 1860-ті рр. в університетах з’явилися талановиті молоді професори, які захоплювали молодь не тільки лекціями, а й своїми людськими якостями. Так, з 14 викладачів Київського університету 1870-х рр., на думку Д. І. Багалія, “було 9 більш-менш видатних; п’ятеро з них мали всеросійське, слов’янське, ба навіть європейське ім’я” [430, с.275]. Разом з цим, більшість професури відокремлювала себе від студентства й не цікавилася його підготовкою: головним для них було „відчитати” лекцію [615, с. 87-89]. Лише деякі викладачі приділяли увагу науковій роботі студентів. Професор Київського університету М. Х. Бунге влаштовував повторювальні бесіди у вечірні години, запрошував молодь до себе додому, аби дати поради чи необхідні книги [740, с. 30], а В. Б. Антонович “захищав” студентів від інших викладачів, допомагав у працевлаштуванні [262, арк. 13-15 зв.].

Щодо підготовки студентів до занять, тобто самостійної роботи студентів, то вона також різнилася в залежності від ВНЗ. Так, у закритих

зкладах з 18.00 до 21.00 молодь працювала в курсових кімнатах чи кімнатах для занять. Найкращим студентам дозволялося займатися з 22.00 до півночі. У цей час студентам заборонялося читати вголос, співати і відвідувати товаришів з інших кімнат, гучно розмовляти в коридорах, прилеглих до кімнат самопідготовки [365, с. 12-13].

Студенти інших навчальних закладів часто до занять не готувалися. Студент київського університету Н. Д. Богатинов згадує про свої студентські роки так: "...щоденно повертався з університету о 16.00, обідав та йшов займатися репетиторством, сідав за лекції та читання не раніше 20.00" [465, с. 258].

Майже ніколи не готувалися до занять студенти, що були на кондиціях за містом (Тимчасове місце домашнього учителя, репетитора у відрядженні. Літом студенти відправлялися на кондиції), вони витрачали вільний час на розваги, брали участь у громадсько-політичному житті. Більшість наукою не захоплювалася, а займалася стільки, скільки було потрібно для складання іспитів, отримання будь-якого ступеня та посади [276, арк. 7 зв.]. Проте були серед студентів і науковці, які виконували всі вимоги викладачів. До їхньої когорти належав М. Грушевський, який вночі працював над написанням медальної роботи [489, с. 51].

Наглядали за студентами різних факультетів також по-різному. Найскладніше було гуманітаріям, особливо студентам історико-філологічних факультетів, за якими ретельно наглядали. Натомість студенти-юристи дозволяли собі не відвідувати лекцій, складаючи іспити за придбаними в інших конспектами [434, с. 52-53]. Відносини між студентами різних факультетів були непростими. Через непrestiжність і малолюдність на студентів історико-філологічних факультетів інші дивилися з висока. Така молодь відрізнялася скромністю та старанністю, юристи – франтуватістю.

А от семінаристи відзначалися працелюбністю, старанністю, кращою підготовкою до слухання філософських дисциплін, проте їм не давалися класичні мови і твори античних авторів; гімназисти, навпаки, мали проблеми з

філософією. Значні труднощі під час навчання в КДА були в іноземців і колишніх університетів [701, с. 14-15].

Досить сумлінними були жінки, чим вони і відрізнялися від чоловічої статі у навчанні. Порівняно зі студентами університетів, курсистки майже всі успішно склали випускові випробування.

Форми навчальної роботи в нових вищих навчальних закладах були традиційними: читання лекцій і проведення практичних занять. Але разом із тим, в архівних матеріалах є відомості про деякі особливості в організації навчального процесу. Про це свідчать матеріали звітів навчальних закладів, які складались щорічно.

У літературі досліджуваного періоду розглядалися деякі аспекти особливостей організації навчального процесу, а саме іспитів, у приватних навчальних закладах [738, с. 49].

Важливим доповненням до основного навчального процесу була і позааудиторна робота, яка, безумовно, поглиблювала і розширювала знання, отримані слухачами під час навчання, дозволяла залучити студентів до деяких форм удосконалення матеріальної бази новостворених навчальних закладів.

Так, із березня 1913 р. при Київських вищих жіночих курсах почав створюватися археологічний музей, в організації якого брали участь викладачі, випускниці, слухачки курсів. Директором його був приват-доцент В. Ю. Данилевич. До кінця 1913/14 навчального року вийшов перший випуск “Сборника археологического музея высших женских курсов в Киеве”, який надалі видавався в міру накопичення матеріалу. У збірнику друкувалися звіти музею, праці слухачок із археології і нумізматики, опис музейних колекцій [378, с. 3].

Кожне півріччя слухачки цих же вищих жіночих курсів мали здавати реферати, серед яких траплялися дослідження, засновані на самостійному вивченні першоджерел, що вносили часом дещо нове в розробку наукових питань. Деякі роботи містили в собі матеріал, який міг бути корисним для вчителів середньої школи. Такі реферати друкувалися в спеціальному збірнику

під назвою “Минерва”, що видавався при історико-філологічному семінарі Київських вищих жіночих курсів.

У архівних матеріалах Одеських вищих жіночих курсів є звіти про діяльність на цих курсах літературного гуртка. На його засіданнях зачитувалися і обговорювалися реферати на різні теми (“Т. Г. Шевченко – його життя і твори”, “Андерсон як казкар”, “Жіночі типи у Чехова” тощо), а також проводилися додаткові заняття з дикції [337, арк. 1].

Важливим доповненням до практичних занять на історико-філологічному відділенні були екскурсії, які проводилися в канікулярний час на всіх вищих жіночих курсах України. Наприклад, у 1909–1910 навчальному році слухачки Одеських курсів відвідали Петербург, Київ, Кишинів, а деякі побували в Греції і Фінляндії [337, арк.1].

Центрами організації навчальної і наукової роботи у вищих навчальних закладах були кафедри. Причому принципи створення і діяльність кафедри дещо відрізняються від сучасних. У період, що розглядається, кафедри створювалися під конкретного професора і його наукову школу. Тому в документах тих або інших вищих навчальних закладів зустрічаються відомості, про те, що на відділеннях інституту “Засновуються кафедри... професорів ординарних і... екстраординарних, а саме: політичної економії – три; статистики та економічної географії – дві; ... цивільного і торгового права – три; ... товарознавства і технології – три...” [689, с. 187].

У КДА читання книг згідно із статутом 1884 р (§ 121 та 127) було вказане як одне із занять студентів. Книги треба було брати з Академічної або студентської бібліотеки, склад і поповнення яких перебували під наглядом ректора.

Однією із форм занять студентів КДА була підготовка їх до репетицій та річних іспитів. Репетиції було введено постановою Ради від 26 жовтня 1884 р. Їхня мета – заохочення студентів до більш уважного слухання лекцій, репетиції сприяють більш ґрунтовному засвоєнню наук, а наставникам дають засіб для перевірки занять студентів і оцінки їхніх успіхів [425, с. 94].

Річні випробування складали 1899 р. з 28 квітня до 3 червня перед особливими комісіями. По суті, це були випускні іспити для четвертокурсників та перевідні для тих, хто закінчував I–III курси.

У інших ВНЗ також приділялася особлива увага у навчальному процесі кінцевому результату – екзаменам. Так, вихованці інституту казеннокоштных студентів складали півкурсів іспити в грудні і травні. Студенти університету, що одержували на них всередньому 2 бали або між двійкою і трійкою на двох поспіль іспитах, позбавлялися казенного утримання. Студент, що не з'явився на іспит або не складав його, залишався без відпустки додому; юнаків, що своєчасно не закінчували піврічного іспиту з невідомої причини, саджали до карцеру на 3 доби; тих, що не з'явилися на піврічні випробування, – на 6 днів [459, с. 644-645].

У Ніжинському історико-філологічному інституті одна незадовільна оцінка не давала права переходу на вищий курс, за дві такі оцінки студента виключали [228, арк. 1-13].

Академічна заборгованість у всіх вищих гуманітарних закладах засуджувалася і каралася відповідними заходами. Лише методи покарання у цих вишах були різними. Так, у Харківському університеті 1860-х рр. студент, який не склав до 30 травня всіх екзаменів або отримав хоча б з одного предмета на практичних заняттях чи на іспиті оцінку, меншу від 3 балів, позбавлявся права переходу на наступний курс. Ті, що отримували матеріальну допомогу, здавали додатково піврічні екзамени з усіх предметів курсу; за продовження права користуватися стипендією вони мали отримати в середньому 3,5 бали з головних предметів й не менше 3 балів з додаткових [360, с. 20-21, 29].

На Київських вищих жіночих курсах, до прийняття закону 19 грудня 1911 р. нещасть не перешкоджала переходу на наступний курс. Були випадки, коли дівчата вже по закінченню навчання доскладали заборговану дисципліну [273, арк. 7].

За університетським статутом 1863 р. студенти складали іспити при переході з курсу на курс. 1884 р. було визначено два види іспитів: університетські (державні), що склалися в призначених для того міністром

народної освіти комісіях, та факультетські – на вчені ступені; стипендії та інші види допомоги. У 1889 р. запроваджено обов'язкові півкурсів іспити з усіх факультетів, які з 1890 р. проводилися наприкінці другого та четвертого півріччя [737, с. 622]. Перевідних іспитів з третього на четвертий курс не було, а для переходу потрібно було здати залікову роботу [833, с. 333].

За даними, опублікованими у промові ректора, що підбивала підсумки роботи університету Св. Володимира за 1897 р. на історико-філологічному факультеті напівкурсів іспити склали 23 студенти, витримали – 20, не витримали – 3. У цьому році на згаданому факультеті навчалося 60 студентів. На юридичному факультеті з 385 студентів витримали напівкурсів іспити 241 студент, не витримали – 46, не з'явилися – 35 [624, с. 97].

Ці цифри свідчать про вимогливість викладачів до занять студентів. Не всі студенти витримували іспити і в урядових комісіях після закінчення навчання. Так на історико-філологічному факультеті з 15 осіб, які побажали взяти участь в іспитах, дипломи першого ступеня одержали 5 студентів, другого – 9. На юридичному факультеті іспити проходили 249 осіб, з них 28 одержали дипломи першого ступеня, 178 – другого ступеня [624, с.99]. Усі випускники, які прослухали повний курс і пройшли передбачений контроль знань, одержали випускні свідоцтва.

Як бачимо, існувала диференціація в оцінюванні кінцевого результату навчання, який впливав на подальшу кар'єру випускників.

Висока науково-педагогічна кваліфікація викладачів, їх громадська спрямованість створювали сприятливі умови для реалізації змісту навчання під час академічних занять, коли професори приват-доценти спілкувалися зі студентами в наукових гуртках, наукових товариствах тощо. Йдеться про те, що в гуманітарній освіті взаємозв'язок аудиторних занять із позааудиторними складав міцний фундамент підготовки майбутніх юристів, істориків, філологів тощо.

За статутом 1863 р. по закінченні навчання студенти склали випускний іспит на факультетах й отримували ступені кандидата, якщо відмінно склали повні іспити та отримали схвальні відгуки на представлену дисертацію або не

подали дисертації, але були удостоєні медалі чи почесного відгуку за написання наукової роботи; і дійсного студента, якщо склали іспит задовільно, або на відмінно, але подали дисертацію, що не отримала схвалення факультетом [325, с. 105]. Остаточний іспит складався з усіх вивчених за роки навчання предметів. За університетським статутом 1884 р. на зміну випускному іспиту на факультетах проводили державні у комісіях, право допуску до яких надавалося за умови зарахування факультетами всіх півріч. Державні іспити здавали з тих предметів, з яких не було піврічних [409, с.147], тим самим відбувався поділ дисциплін на головні та другорядні. Після складання таких іспитів студенти отримували дипломи першого або другого ступеня, що заміняли ступені кандидатів та дійсних студентів.

На підготовку до іспиту давалися 3–6 днів, протягом яких студенти, часто до виснаження, займалися підготовкою [644, с. 393]. Курсистки готувалися до іспитів з особливою ретельністю, адже боялися осоромитися перед універсантами [554, с. 71]. Звичним під час “екзаменаційної лихоманки” було побачити студентів, занурених у читання лекцій в кімнатах, алеях, садках [265, арк. 11]. Підготовка до іспитів полягала в зазубрюванні літографованих лекцій й не передбачала ознайомлення з працями інших науковців, в т.ч. через небажання професорів рекомендувати на лекціях додаткову літературу. Так, в Київському університеті, аби добре скласти енциклопедію права, студенти мали дослівно вивчити підручник професора Ренненкампа [274, арк. 20-21].

Були й студенти, які не готувалися до іспитів – це ті, що старанно займалися протягом року, студенти, що знімали помешкання у викладачів та ті, хто давав хабарі [614, с. 75-77].

Іспити складалися в будь-який день тижня та час доби – як о 10.00, так і о 18.00 [158, а. б], проводилися в усній та письмовій формах, оцінювалися за 5-ти бальною шкалою, де одиниця вважалася за оцінку. У закритих закладах екзаменування предмета часто проводили одразу у двох формах. На іспит юнаки з’являлися без жодних приналежностей, які видавалися в аудиторії. Тривалість випробувань складала 2–3 години, протягом яких заборонялося

залишати приміщення [229, арк. 7]. Студенти відповідали стоячи, сидіти дозволялося під час надання письмових відповідей.

На початку ХХ ст. досить актуальною для академічної громадськості стала проблема корінної реорганізації навчального процесу ВНЗ. Детальному обговоренню вона піддалася на офіційних нарадах професорів у 1902, 1905, 1906 р. при Міністерстві народної освіти, присвячених реформі вищої школи та розробці основ нового університетського статуту. Вони дійшли висновку про необхідність заміни пануючої з початку ХІХ ст. у вищих навчальних закладах “курсової системи” викладання, побудованої на суто послідовному вивченні наукових дисциплін за допомогою обов’язкових лекцій і семінарів по непорушній програмі, з піврічними і річними іспитами в жорстко встановлений час, на предметну. Прихильники останньої бачили порочність курсової системи у примусовості, що нівелює студентів, що ігнорує їхньої схильності. На противагу курсовій, система предметна не суперечила принципів індивідуалізації навчання, оскільки вона була присвячена не курсам, а навчальним планам, що склалися під керівництвом викладачів самими студентами, згідно з їхніми науковими інтересами. Конкретний план являв собою творчо індивідуалізовану конфігурацію навчальних дисциплін, підлеглу задачі заглибленого вивчення головного предмета [434, с.52].

Студент повинен був самостійно організовувати свої заняття, складати іспити по мірі готовності до них і за узгодженням із викладачами, міг відвідувати тільки ті лекції, що вважав необхідними для ефективного освоєння індивідуального предметного плану. Найважливішу роль здобували практичні заняття (просемінарії і семінарії), індивідуальні консультації викладачів. У такій учбово-методичній ситуації професор ставав як би старшим науковим колегою студента.

Важливим нововведенням академічного життя в Російській імперії було запровадження в університетах з 1906/1907 навчального року предметної системи, замість курсової. У “Довіднику з вищої освіти” за 1911 р. називали недоліком курсової системи навчання шаблонне ставлення та обмеження свободи студентів, тоді як до переваг предметної системи (яка тривалий час

існувала в країнах Західної Європи) – належали врахування індивідуальних здібностей у засвоєнні знань та розподілі відповідно з цим порядку вивчення наук [760, с .4].

Безсумнівно, прагнення до індивідуального підходу в навчанні було позитивною стороною організації дореволюційної вищої освіти взагалі. Однак не завжди індивідуальний підхід належною мірою інтегрувався до реального життя вищих навчальних закладів України. По-перше, у 1906/1907 р. предметна система не була введена в Новоросійському університеті [195, арк. 4]. По-друге, навіть після офіційного її затвердження в деяких ВНЗ вона працювала з обмеженнями.

Таким чином, початок ХХ ст. ознаменувався існуванням у вищій школі курсової (до 1906 р.) та предметної систем навчання. Сутність курсової системи полягала в поділі часу перебування в навчальному закладі на рівні періоди. Перші два роки студенти слухали загальнообов'язкові та спільні для різних факультетів лекції, а з III курсу починалася спеціалізація.

Суть предметної системи полягала в спеціалізації з I курсу при зростанні спеціальностей і скороченні обов'язкових дисциплін. Відвідування лекцій ставало вільним, значна частина матеріалу студенти опановували самостійно [195, с. 53–54]. По-новому складали іспити. Фактично відразу вона “завоювала” народногосподарські інститути і неурядову вищу школу. Більш обачно до неї підійшла університетська професура, узявши на себе роботу складання навчальних планів, у значній мірі однотипних у різних університетах. Для студентів були встановлені обов'язкові, незалежні від індивідуальних планів заліки й іспити, введені графіки занять і ін. Незабаром цим шляхом пішли технічні інститути, що відчували не тільки переваги, але і витрати “предметної системи” у вигляді різкого збільшення термінів навчання багатьох студентів, що не могли самостійно адаптуватися до абсолютно вільного навчального режиму.

З відновленням автономії в 1905 р. у вищій школі студенти одержали право самостійного вибору в навчальній діяльності: у 1906/07 навчальному році вища школа почала перебудову організації навчального процесу.

Запроваджувалася індивідуальна модель навчання, названа предметною системою і орієнтована на потреби особистості студентів. Нова організація навчального процесу надавала право вільного вибору факультету, спеціалізації і професора-лектора; право вільного відвідування лекцій. Студенти самостійно розробляли персональні навчальні плани, включаючи в них найбільш важливі навчальні дисципліни для заглибленого вивчення, а також сполучені з основною дисципліни за власним вибором. Планувалися терміни навчання і терміни іспитів, узгоджені з можливостями студентів і викладачів. По суті, предметна система була зорієнтована на сильного студента й талановитого викладача й мала спрямування на формування студентської індивідуальності. Однак на практиці виявилось інакше.

У 1910-ті роки автономія вищої школи була скасована. Це було пов'язано з початком реакції. У період Лютневої буржуазно-демократичної революції автономія була відновлена.

Отже, зміст і форми навчального процесу гуманітарних ВНЗ були такими, що студентська молодь більшу частину свого часу тратила на підготовку до занять та іспитів, відвідування лекцій і практичних занять, читання й написання творів. Зайнятість була такою, що вільного часу майже не залишалось. Енциклопедизм навчальних дисциплін зазнавав цензурного контролю з боку держави. Майже відсутній зв'язок з практикою, недостатній фаховий рівень викладачів та їхня відстороненість від потреб студентства, догматизм у заучуванні предметів до іспитів сприяли підготовці не стільки фахівців своєї галузі, скільки вірогідних службовців. Ні курсова, ні предметна системи організації навчання не могли змінити ситуації, адже носили виключно формальний характер й не суперечили загальній державній ідеології. Тобто, навчальний процес був організований так, щоб у студентства не вистачало часу на участь у академічних, національних та революційних заворушеннях. Та навіть такий урядовий метод не завадив участі студентської молоді у різноманітних антиурядових зібраннях і рухах. Будь-які звернення викладачів і студентів до керівництва з проханням про введення у навчальний процес національної складової зустрічали категоричну відмову. Реальна

можливість не тільки підняти питання про українозначі кафедри і дисципліни, а й домогтися їх відкриття, з'явилася лише на початку ХХ ст. завдяки революційним подіям 1905-1907 рр.

Майже вся урядова документація, що стосувалася вишів та частина положень всіх університетських статутів були спрямовані на досягнення головної мети уряду в освітянській політиці – подальшого посилення адміністративного впливу на управління університетами та іншими гуманітарними вищими навчальними закладами, контролю над навчальним процесом та методами викладання у них, встановлення дисциплінарного порядку і формування законнослухняного студента за допомогою поліцейського контролю. Але ні регламентація, ні поліцейський тиск не зупинили прогресивну студентську молодь у боротьбі за свої академічні, національні та інші права й свободи.

3.3. Науково-методичне забезпечення гуманітарної освіти

Науково-методичне забезпечення вищої освіти здійснюється спеціальним уповноваженим органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та іншими центрвльними органами виконавчої влади, що мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади, науково-методичними установами та самими вищими навчальними закладами.

Вимоги до науково-методичного забезпечення навчального процесу регламентуються державними документами.

Науково-методичне забезпечення навчального процесу включає підготовку навчальної і наукової літератури та забезпечення нею вищих навчальних закладів. Підготовка та забезпечення вищих навчальних закладів навчально-методичною документацією повинна відповідати змісту навчання, визначеному стандартами вищої освіти. Методичне забезпечення виконується переважно на прикладному рівні, однак воно повинно мати і відповідний загальнотеоретичний рівень.

Науково-методичне забезпечення навчального процесу у вищих навчальних закладах структурно складається зі стандартів вищої освіти, навчальних планів, навчальних програм з усіх нормативних і вибіркових навчальних дисциплін, програм навчальної, виробничої та інших видів практик, підручників і навчальних посібників, інструктивно-методичних матеріалів до семінарських, практичних і лабораторних занять, індивідуальних семестрових завдань для самостійної роботи студентів з навчальних дисциплін, контрольних завдань до семінарських, практичних і лабораторних занять, контрольних робіт з навчальних дисциплін для перевірки рівня засвоєння студентами навчального матеріалу, методичних матеріалів для студентів з питань самостійного опрацювання фахової літератури, написання курсових і дипломних проектів.

Інші характеристики навчального процесу визначаються викладачами, кафедрами (предметними або цикловими комісіями), вищими навчальними закладами.

Зазначимо, що питання науково-методичного забезпечення гуманітарної освіти у досліджуваній період було надзвичайно актуальним. Це пов'язано зі змінами в соціально-економічній та науковій сфері. Реформи другої половини XIX ст. внесли істотні корективи у спосіб життя і вимагали відповідних оновлень в освітянській сфері. Нині це питання знову отримало статус актуальних у вищій освіті, стало своєрідним відлунням минулої епохи: зміст і сучасні завдання та інші складові освіти багато в чому ідентичні з досліджуваним періодом, як і сама актуальність, пов'язана з реформуванням освіти.

У другій половині XIX ст. питання про методичне забезпечення навчального процесу перебувало у тісному зв'язку з проблемою перебудови системи викладання. Розрив між розвитком науки і методами викладання, зокрема в університетах, став особливо відчутним наприкінці XIX – початку XX ст. Гостро ставилося питання про модернізацію методичного інструментарію навчального процесу, в якому абсолютну перевагу набула лекція. Викладацький склад вишів поділився на категоричних супротивників лекцій і тих, хто тією чи іншою мірою виступав за збереження їх у методиці

університетського викладання. Опоненти стверджували, що “лекційна система, привчаючи до пасивного, некритичного сприйняття чужих думок, впливає на розумові здібності слухачів способом, що притупляє, убиває в них прагнення до самостійної праці і мислення”[505, с. 139].

Противники лекційної системи, натомість, бачили вихід зі становища в спільній роботі професорів і студентів над визначеними науковими проблемами. Професор Новоросійського університету В.М. Симоненко, наприклад, покладав великі надії на бесіди професорів із найважливіших питань, із якими студенти знайомилися в заздалегідь рекомендованій літературі. Доцільними він вбачав письмові курсові роботи з питань, що складала одну широку проблему курсу. Подібна система, на його погляд, дозволила б професорові при розгляді означеного питання теми мати співрозмовниками не слухачів, що встигли лише ознайомитися з азами науки по тому чи іншому посібнику, але з підготовленими людьми, котрі мають певну сформовану думку.

Таким чином, мова йшла про активізацію навчального процесу в університеті засобами лабораторних занять, семінарів, письмових робіт. Тут погляди противників лекційного викладання співпадали з поглядами тих, хто виступав за поєднання різних методів, включаючи й лекційний. Ті професори, хто підтримував таку позицію, намагалися переосмислити роль лекції, визначити її місце в ряді методичних прийомів викладання. Багато хто з них не схильні були розглядати лекцію як пасивний метод навчання. Так, відомий російський історик, філософ, громадський діяч, професор М. І. Карєєв наголошував, що лекція вимагає сильної напруги розуму, бо слухачеві необхідно стежити за лінією викладу в тому ритмі й порядку, що їх пропонує професор. Це у свою чергу, сприяє розвитку здатності студента активно мислити. Дослідник підкреслював високу інформаційну мобільність лекції. Наука, писав він, знаходиться в постійному русі і від цього руху друковані видання поступово відстають. Тому лекції є найбільш зручною формою ознайомлення студентів з останніми досягненнями науки. Багато учасників

дискусії порушували питання про необхідність раціонально використовувати лекційний метод, не зловживаючи ним [505, с.140].

До першої російської революції дискусія не дала відчутних результатів. У методиці викладання лекція, погоджена з утвердженою міністерською програмою, продовжувала посідати провідне становище. Щоправда, на початку ХХ ст. міністерство освіти на чолі з міністром М.П. Боголеповим, дозволяло семінари і практичні заняття. Уряд пішов на це, розуміючи, що навчальний процес вимагає назрілої перебудови. І все ж надмірна регламентація навчального процесу з боку міністерства стримувала самостійність і професури і студентів.

Панівне становище лекції було істотно похитнуте введенням “предметної системи” викладання. Однак корективи, невдовзі внесені до неї, багато в чому повернули лекційному викладанню колишню значущість. На це, зокрема, вказує заява професора А.Ф. Фортунатова, зроблена ним у 1916 р.: “Ми рішуче відмовляємося визнати реальне значення за тим достатком лекцій, що на папері прикрашає наші розклади і на ділі так слабо відвідується студентами” [505, с. 140].

Говорячи про методику і методологію навчального процесу, варто звернутися до досвіду Харківського університету. Особлива увага методології викладання приділялася на юридичному факультеті. Заслуговує на увагу підхід викладача О.Федотова-Чеховського. Викладаючи курс “Введення в систему римського права та вчення про осіб”, він використовував особисті записки та праці Савінії, Пухти й Вангерова, а курс “Вчення про речі” викладав за своїми нотатками. В обох випадках дотримувався методики історичної німецької школи [459, с. 445].

Переважно позитивного методу викладання дотримувався професор С. Богородський. Цього вимагав сам характер предмета, який йому було доручено читати по кафедрі російських державних законів. В основу курсу він поклав діюче законодавство Російської імперії та використовував повне Зібрання законів, акти археографічної комісії та інші історичні пам’ятки. Пояснюючи теоретичні положення, використовував праці Цахаріє, Цопфеля й

Шталя [459, с. 446]. Проте С. Богородський викладав не лише позитивне законодавство, але й приділяв увагу теоретичному поданню матеріалу. Включення теоретичного компонента полягало в історико-статистичному та порівняльному тлумаченні матеріалу за російськими та іноземними старими й сучасними узаконеннями [459, с.135].

За свідченням біографа Київського університету І.В. Лінниченка, С. Орнатський, викладаючи російські державні закони, загальні й особливі, слідував порядку й тексту Зводу законів, але іноді доповнював їх теоретичними й практичними тлумаченнями [635, с. 531]. Дотримання переважно чинного законодавства, на нашу думку, зумовлювалося специфікою зазначеного предмету.

Догматичним характером вирізняється перша лекція з державного права О. Романовича-Славатинського, зачитана в університеті Св. Володимира [263, а. 1-15]. Хоча документ датується 1856 р. – часом початку ліберальних зрушень в духовному житті Російської імперії, але історичний і порівняльний компоненти в лекції практично відсутні.

Відомості про викладацьку й наукову діяльність В. Незабитовського знаходимо в особистому звіті вченого за 1859/60 академічний рік, де він говорить, що при викладанні загальнонародного правознавства притримувався чітко позитивного напрямку, причому “загальний характер викладу матеріалу здебільшого був догматичний” [246, арк. 1]. Дані про заняття в університеті М.Д. Іванішева з учбової та наукової частини у 1859/1860 р. містяться у звіті вченого, який разом з подібними документами багатьох професорів Київського університету зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. М.Іванішев зазначає, що викладав науку законів державного благоустрою шляхом поєднання матеріалів Зводу Законів та пояснюючи існуючі узаконення почасти теоретичними дослідженнями, почасти свідоцтвами із Повного Зібрання законів. Складена вченим структура дисципліни включає закони про виробництво багатства (у сільській, фабричній та ремісничій промисловості); закони обігу народного багатства, до якого віднесені торгівельне законодавство, кредитні установлення, статут шляхів сполучення та поштове

влаштування; закони народної освіти. Описання зазначеного курсу наштовхує нас на думку, що він являє собою спрощену, позбавлену теоретичного підґрунтя науку політичної економії. Підставу для цього дає ознайомлення з курсом політичної економії, схема якого дається у звіті про викладацьку й наукову роботу за 1860 р. професора Г. Цехановецького. Його викладання мало теоретичний акцент – розглядалися засади науки, структура подання матеріалу включала відомості про предмет, зміст, складові та метод політичної економії. У 1859 р. було відновлено право навчальних закладів виписувати наукову літературу з-за кордону без цензурного перегляду [311, с. 19]. Цим дозволом скористалися всі чинні на той час гуманітарні виші. Література, яка надходила в цей час до вищих навчальних закладів, була тематично найобширнішою. Згідно з укладеною Харківським університетом угодою, книги, ландкарти, музичні ноти, іноземні журнали мали надходити з Австрійської монархії, Пруссії і Німецького Союзу, Швейцарії, Франції, Великобританії, Царства Польського. [221, арк.1]. Частково бібліотеки Київського й Харківського університетів поповнилися книгами колишнього Віленського університету [383, арк.1].

Розглядаючи навчально-методичне забезпечення вищих навчальних закладів, варто насамперед звернути увагу на забезпечення підручниками та посібниками з різних гуманітарних дисциплін, що видавалися в другій половині XIX – на початку XX ст. Цього питання стосувалося й розпорядження Міністерства народної освіти від 11.02.1881 р. щодо введення навчальних посібників. Згідно з правилами 1865 р. про порядок затвердження підручників та посібників для нижчих і середніх навчальних закладів, відповідне прохання подавалося на ім'я попечителя навчального округу. Після цього педагогічна праця розглядалася на раді при навчальному окрузі, а висновки подавалися попечителю і міністру народної освіти. Після схвалення міністром підручник можна було використовувати в усіх навчальних закладах Міністерства. Такий шлях до затвердження долали підручники та посібники для ВНЗ. Окрім того, щороку в “Журналі Міністерства народної освіти” друкувався каталог затверджених підручників на основі подань попечителів навчальних округів [411, арк. 12-13].

У числі допоміжного забезпечення навчального процесу гуманітаріїв варто згадати студентські лекторії в університетах. Зокрема в університеті Св. Володимира лекторія працювала з 9 до 14 год. щоденно окрім неділі й канікул. Вхід у лекторію був за квитками. Тут студенти могли ознайомлюватися з пресою. Читачі були зобов'язані дотримуватися певних правил: зберігати тишу, знімати верхній одяг та калоші, не палити [382, с. 77-78].

Набули популярності праці самих студентів університетів, інших вищих навчальних закладів. Успішні студенти перекладали фахові праці з іноземних мов, виконували дослідницькі роботи, які рада факультету схвалювала для друку. Наприклад, студент медичного факультету університету Св. Володимира А. Яцина у 1846 р. переклав першу частину анатомії Краузе, студент Кушелевський переклав таблиці Беллінгама. Переклади були схвалені медичним факультетом та видрукувані за рахунок університету. Цими працями успішно користувалися при підготовці до занять інші студенти [557, с. 496-497].

Рада університету Св. Володимира прийняла 1879 р. рішення щодо обмеження витрат на видання “Университетских Известій”. Зважаючи на витрати попереднього року, понад 8000 руб., було вирішено друкувати статті тільки членів університету. Кожен випуск мав містити до 20 сторінок, окрім правил, списків, каталогів обмежено було також друк протоколів та ін. [382, с. 255-256].

Щодо навчально-методичної літератури для студентів Харківського університету, привертає увагу повідомлення про діяльність за 1887–1891 рр. типографії Імператорського Харківського університету. У типографії друкувалися програми з різних дисциплін як гуманітарного, так і інших напрямків: історії, філології, мови, філософії, фізіології людини, ботаніки, мінералогії, фармації та інших дисциплін. Типографія друкувала також правила для студентів та слухачів російських університетів, екзаменаційні вимоги до студентів, огляд викладання на осінні та весняні півріччя 1889–1891 рр., правила про призначення студентам стипендій і допомоги та про звільнення їх від оплати, правила для півкурскових іспитів студентів університету та ін. Тут виходили періодичні видання Харківського університету [122, арк. 10].

Харківська університетська друкарня вважалась кращою в місті та обслуговувала потреби не лише університету, але й всього міста, Харківської губернії і навіть деяких сусідніх з нею місцевостей [541, с. 224].

В університетах України та й всієї Російської імперії, відчувалась гостра потреба у навчальній літературі – підручниках, керівництвах, курсах не лише для студентів, але й для учнів гімназій, які перебували у підпорядкуванні університетів. У видавничій продукції Харківського університету навчальна література значно переважала над науковою.

До відкриття Університету Св. Володимира в Києві видання книг належало Харківському університету. Серед основних центрів видавничої справи провідне місце в ХІХ ст. посідали друкарні університетів.

Порівняно з друкарнею Харківського університету, друкарня Київського університету Св. Володимира (заснована 1835 р.) була значно гіршою. Уряд виділяв дуже мало коштів на утримання університету. Асигнувань на друкування літератури було не достатньо навіть на випуск підручників. До 1861 р. через фінансову скруту університет не мав свого друкованого періодичного видання. За період з 1835 по 1862 рік друкарнею університету було видано лише 200 книг [598, с. 27]. Незначна кількість видавничої продукції знов таки пояснюється браком коштів. Університет зовсім не мав асигнувань на науково-дослідну роботу й навіть на видання завершених робіт. Скрутне матеріальне становище змусило університет з 1 квітня 1850 р. передати друкарню в оренду Й.Й. Завадському, власнику книжкового магазину в Києві, терміном на 12 років. Завадський отримав звання університетського друкаря й став цілковитим її господарем. Після передачі друкарні в оренду наукові потреби університету не забезпечувались повною мірою, але контракт все ж таки був вигідним [598, с. 31].

Крім університетів в Україні свої друкарні мали також Київська духовна академія та Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька. Друкарні цих гуманітарних закладів забезпечували свої вищі трохи краще, ніж Київський університет.

При викладанні гуманітарних дисциплін використовувалися не лише підручники професорів власних університетів та загалом підручники вітчизняних авторів, а й іншомовні джерела, а також переклади іноземних посібників. Для гуманітарних факультетів часто застосовувалися переклади давньогрецьких і римських авторів, а також найбільш відомі праці авторів інших країн. Для вивчення медицини, наприклад, гістології з ембріологією в Новоросійському університеті на початку ХХ ст. використовували: “Учебник гистологии” (М. Кульчицький, 1903), “Histologie und mikroskopische Anatomie” (L. Szymonowicz, Würzburg, 1901) та ін. В університеті Св. Володимира для вивчення оперативної хірургії опановували: “Курсъ оперативной хирургіи” (О. Бобров, 4-е вид. Москва, 1898), “Хирургическая анатомія артеріальныхъ стволѡвъ и фасцій” (М. Пирогов, Спб., 1881-1882), “A Manual of operative Surgery” (Treves, London, 1903) та ін. [321а, с. 9-13].

Як зазначалося, одним із важливих аспектів науково-методичного забезпечення навчального процесу була наявність навчальної та спеціалізованої літератури. За даними звіту університету Св. Володимира станом на 1.01.1915 р. в основній бібліотеці університету налічувалося 487 708 примірників книг і періодики на суму 1 024 696 крб. 51 к. Студентський відділ бібліотеки налічував 43 232 томів вартістю 87 628 крб. 71 к., 186 найменувань журналів. Менше стали виписувати літератури з Австрії та Німеччини. Це призвело до зменшення іноземної літератури.

Досить поширеною формою поповнення методичною літературою бібліотек вишів були пожертви професорів університету. Професор Г. Рейн, зокрема, подарував бібліотеці 2211 книг, переважно з галузі гінекології [312, с.14-16].

У Київській духовній академії студенти могли користуватися літературою в залі, не більше 10 книг могли взяти додому, четвертокурсники – 20. Їх мали повернути за три тижні, нові книги видавалися по поверненні прочитаних [368, с. 7]. Багато часу забирала робота з каталогом; очікування замовлених книжок (4–5 днів), нагадування про них бібліотекарям, для чого необхідно було вистоювати щоденно півгодинну чергу [92, арк. 4 зв.].

Такі бюрократичні перепони спричинили появу студентських бібліотек і читалень, які на початку ХХ ст. займалися продажем конспектів, видань навчальних програм, підручників. Вартість підручників у магазинах була високою: на початку ХХ ст. курс з алгебри коштував 2,25 руб., задачник із геометрії – 1 руб. [666, с. 175].

Реформи 60-х рр. ХІХ ст. і, насамперед, судова реформа 1864 р., зумовили стрімкий злет юридичної науки. Характерним виявом цих процесів була організація принципово нових юридичних об'єднань – юридичних товариств при університетах Російської імперії, які займалися дослідженням правничих питань. Що стосується вивчення засад та характеру викладання на юридичних факультетах у другій половині ХІХ ст. в цілому виявляє використання в навчальних матеріалах переважно порівняльних та історичних методів. Аналіз програм, теоретико-методологічної бази лекційних курсів, семінарських занять та розкладу занять юридичного факультету свідчить про піднесення суспільної педагогічної думки та підняття юридичної освіти на вищий теоретичний порядок, що в значній мірі ставало можливим завдяки заснуванню системних лекційних курсів на ґрунтовних наукових розробках вчених.

Під натиском боротьби студентів за демократизацію вищої освіти та здобуття прав студентського самоврядування царський уряд був змушений піти на деякі поступки університетським корпораціям. Їх результатом були “Тимчасові правила про управління вищими навчальними закладами”, видані 27 серпня 1905 р. Згідно з ними в університетах поновлювалося внутрішнє самоврядування, яке діяло до запровадження статуту 1884 р. Право обирати ректора та його помічника знову поверталось раді. Усвідомивши неможливість подолання студентського руху, царат “Тимчасовими правилами” передав радам повноваження на регулювання університетського життя. Керівництво інспекцією відводилося ректорові, а розгляд студентських справ – професорському дисциплінарному судові [559, с. 60].

Методичним забезпеченням навчальних курсів переймалися всі вищі гуманітарні заклади. Звичайно, не всі викладачі готували методичні матеріали курсів, але професура вела цю справу ґрунтовно.

Згідно з урядовими інструкціями викладачі-гуманітарії повинні були подати на засідання факультету програму по своїй дисципліні з пояснювальною запискою і списком рекомендованої літератури. Такий же шлях у стінах вишу проходили підготовлені курси лекцій та посібники. З усіх названих вище методичних матеріалів вилучалися матеріали антидержавного та антицерковного спрямування. На попечителів навчальних округів покладалось обов'язки здійснення найсуворішого нагляду за змістом і методами викладання гуманітарних наук [650, с. 42]. Порухення інструкцій і міністерських правил призводили до звільнення.

У 1875 р. директором Ніжинського історико-філологічного інституту був призначений М.О. Лавровський. Вчений усвідомлював взаємозв'язок між рівнем викладання та якістю підготовки педагогічних кадрів, тому реформаторську роботу в Ніжині розпочав з організації викладацького колективу, бо добре розумів: успіх викладання залежить від особистості самого лектора. У Ніжин були запрошені видатні вчені з Петербурзького і Варшавського університетів. При М.О. Лавровському було вдвічі збільшено фонд бібліотеки, започатковано видання "Известий историко-филологического института князя Безбородько в Нежине", яке виходило у світ протягом 45 років. Директор інституту викладав педагогіку на IV курсі, міцно тримав у полі зору педагогічну практику студентів, відвідував кожен урок практиканта в інститутській гімназії, яку сам і відкрив, вбачаючи в ній заклад, який також готував майбутніх учителів, адже вважав: "Від успіхів гімназії будуть залежати успіхи інституту". Ним була розроблена "Програма практичних занять студентів у гімназії", за якою проводилася педагогічна практика у Ніжинському історико-філологічному інституті до 1916 р., а також спецкурси з педагогічних дисциплін для студентів вищих навчальних закладів, лекційні курси з педагогіки, російської мови та літератури тощо. Та більша частина його наукових праць стосується педагогічних питань. Директор інституту був

ініціатором проведення вчительських з'їздів, конференцій, святкових зібрань. Т. Пінчук відмічає, що про повагу до педагогічних дисциплін, про їх розвиток можна говорити, лише з часу заснування Історико-філологічного інституту, з часу керівництва ним М.О. Лавровського [707, с. 57].

Окрім педагогіки, М.О. Лавровський переймався науково-методичним забезпеченням і науковою роботою інституту. Про це свідчить діяльність самого директора та учених-філологів навчального закладу, яка призвела до видання підручників, посібників, лекцій та виникнення у другій половині 70 – на початку 80 рр. XIX ст. Ніжинської філологічної школи.

Професура філологічної школи та викладачі інституту велику увагу приділяли науково-методичному забезпеченню свого вишу. Вони досить плідно і ґрунтовно розробляли програми курсів, які читали. Для кращого розуміння ґрунтовності теоретичної підготовки проаналізуємо програми з циклу психолого-педагогічних дисциплін, зокрема з педагогіки, курс якої у 1875-1878 рр. читав професор М.О. Лавровський. Учений поділяв педагогіку на три розділи: дидактика, історія педагогіки, теорія виховання. Окремо розділив дидактику на загальну та часткову. У загальній дидактиці М.О. Лавровський акцентував на таких основних питаннях, як: поняття навчання, його значення і мета, дидактичні принципи і методи, зміст навчання, дидактичні вимоги до вчителя, освітній вплив різних предметів на учнів (мовознавства, історії, географії, математики, природничих наук). У частковій дидактиці педагог виділяв три теми: 1) критичний огляд різних методів навчання "з боку їх освітнього значення та можливостей використання в різних науках"; 2) предмет і методи навчання (початкове навчання читання і письма, рідної мови, іноземних мов, історії, географії, математики і природничих наук; усний виклад, питання і відповіді, їх оцінка); 3) побудова державних навчальних закладів, тобто система освіти Росії [161, а. 7-8]. У першому розділі курсу "Історія педагогіки" вчений розкривав історію розвитку педагогічних ідей у дохристиянську добу, акцентуючи увагу на питаннях історії виховання та освіти в країнах Стародавнього Сходу (Китай, Індія, Єгипет, Персія), Стародавньої Греції та Риму (педагогічні погляди Піфагора, Сократа, Платона,

Аристотеля, Квінтіліана, Сенеки, Тацита), давав огляд діяльності вищих навчальних закладів у Римі, Афінах, Німеччині та інших країнах. Другий розділ М.О. Лавровський присвятив історії розвитку християнської педагогіки від середніх віків до відродження наук на Заході у 50-х рр. XIX ст. На його думку, поширення та утвердження реалістичних засад у галузі педагогіки має три ступені: 1) твори Яна-Амоса Каменського; 2) твори М. Монтеня та Д. Локка; 3) твори Й.Г. Песталоцці та його послідовників. Курс історії педагогіки М.О. Лавровський завершував характеристикою сучасних йому тенденцій розвитку педагогічної думки [160, арк. 15]. Щодо курсу “Теорія виховання”, то науковець зупинявся на двох основних темах: а) загальне вчення про виховання (мета, засоби та методи виховання, загальні правила виховання, спрямовані на активізацію і керівництво здібностями учнів та загальні правила, які мали допомагати самостійній освіті випускників); б) часткове (конкретизоване) вчення про виховання (фізичне, моральне та естетичне). Теорію виховання він розглядав як самостійну педагогічну дисципліну. Читаючи лекції, спирався на підручники Шварца, Німейера, Раумера. М.О. Лавровський так оцінював зміст та методичні особливості загальнопедагогічних дисциплін, які він викладав: ”Читав історію виховання та теорію педагогії, крім того, займав своїх слухачів педагогічними вправами. Викладання педагогії проходило згідно з сучасним її станом, причому кожне педагогічне положення приймалося тільки після розбору думок кращих сучасних педагогів. Такий напрямок викладання, з одного боку, знайомив слухачів з літературою науки, з іншого – надавав міцності педагогічним висновкам” [161, арк. 15].

М.О. Лавровський зміг так організувати наукову, викладацьку, навчально-методичну роботу інституту, що згодом цей навчальний заклад став одним із центрів підготовки вчительських кадрів та формування наукової думки в Україні. Науково-педагогічна діяльність М.О. Лавровського продовжувалася в Ніжині вісім років і залишила помітний слід як у навчальному закладі, так і в історії вищої школи того часу.

Аналіз навчально-методичних праць провідних учених Ніжинського історико-філологічного інституту дав змогу констатувати, що професійно-

педагогічна підготовка вчителя обґрунтовувалася ними на положеннях переважно зарубіжних педагогів щодо професійної підготовки як системи формування загальнопедагогічних і спеціальних умінь та навичок, а також практичної готовності майбутнього вчителя застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці. Спадщина науковців-педагогів свідчить про струнку, послідовну систему поглядів на відбір та структурування змісту професійної підготовки вчителів. Звертаючись до прогресивних ідей зарубіжних вчених О.Вільмана, Й.Гербарта, В.Рейна, П.Наторпа та ін., викладачі ВНЗ намагались уникати механічного запозичення, використовували їх відповідно до потреб країни. Творче використання їхніх ідей дає можливість зрозуміти сутність, зміст, гуманістичні засади професійної підготовки педагогічних кадрів, що має велике значення для сучасної теорії та практики: ідеї прагматичного підходу до вдосконалення педагогічної практики та організації педагогічних з'їздів (М.О.Лавровський); концепція різнорівневої підготовки вчителя-професіонала в інститутах, семінаріях, університетах (М.Є.Скворцов); теоретико-методологічна підготовка вчителя в різних педагогічних закладах (П.О.Заболотський); ідеї використання зарубіжного досвіду, органічного взаємозв'язку теоретичного та практичного компонентів в підготовці педагогів (О.Ф.Музиченко); положення щодо підвищення рівня методичної підготовки та педагогічної майстерності майбутнього вчителя (П.Д. Первов, М.І. Лілеєв) [580, с.16-17].

У другій половині XIX ст., коли посилювався процес розпаду феодально-кріпосницької системи та становлення капіталістичних відносин, росте зацікавленість історичним минулим. Плеяда видатних особистостей (Д. Багалій, В. Іконников, О. Андрієвський, І. Лашнюков, І. Новицький, І. Павловський, Л. Падалка, О. Маркевич, М. Плохинський та інші) працювали не лише в університетах, а й у Ніжинському історико-філологічному інституті, Вищих жіночих курсах, гімназіях, кадетських корпусах. Вони писали свої історичні праці завдяки великому ентузіазму, без всяких урядових асигнувань. Викладачі-історії України проводили вагомую роботу зі збору й узагальненню фактів,

систематизації і публікації архівних матеріалів, закладаючи тим самим основи української історіографії [868, с. 33-34].

У кожному гуманітарному виші були професори, які займалися розвитком і поширенням українознавчих дисциплін.

Відомий історик М. Костомаров працював у Київському університеті менше року, але таких методик викладання, які він застосовував, більше не було в університеті. Під час проведення занять М. Костомаров широко використовував історичні джерела, що сприяло зацікавленості студентів до наукових пошуків. За свідченнями студентів, лекції вченого були надзвичайно цікавими, перетворювалися на свято. Прикро, що педагогічний талант М. Костомарова так і не був реалізований [379, с.61].

Подібними методиками викладання історичних дисциплін користувався наступник Костомарова П.В. Павлов. Демократизм, гуманне ставлення до студентів забезпечили йому авторитет і повагу, спонукали молодь до критичного осмислення дійсності [552, с.88].

Серед викладачів Новоросійського університету, хто особливо переймався питаннями методики викладання українознавчих дисциплін, виділявся О.І. Маркевич. Він вперше в навчальній практиці прочитав курс історії Південної Русі. Згодом, крім В.Б. Антоновича, жоден професор не викладав подібного матеріалу. Це свідчить про те, наскільки сміливим і важливим у той час було викладання історії південноросійського краю (України), наскільки цінними були ті лекції. Колеги знали О.І. Маркевича як справжнього патріота України, хоч ніхто не називав його “українофілом”. “Він любив малоросійську націю такою високою гуманною любов’ю, яка робить тільки честь людині. Це була любов до народу, свого народу. У такій любові не можна дорікнути. Навпаки, така освічена любов возвеличує людину” [753, с. 8-9].

Історія як наука і її місце в системі суспільного виховання, методика викладання стали предметами дослідження представників вузівської інтелігенції.

Особливо плідною роботою у галузі вивчення і поширення

українознавства вирізнявся Харківський університет, який традиційно мав національно свідомих або лояльних до всього українського викладачів. Посилення інтересу до вивчення українознавства пов'язане з дослідженнями О.О. Потебні, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, В.Є. Данилевича та ін.

Значний вплив Харківського університету на розвиток українських дисциплін пов'язаний, у першу чергу, з діяльністю О.О. Потебні. Доробок вченого в галузі мовознавства полягав, насамперед, у тому, що він репрезентував українську культуру світові не як провінційну, а як таку, що стояла на рівні світової науки і культури. Його роботи “Мысль и язык”, “О звуковых особенностях русских наречий”, “Заметки о малорусском наречии” стали значним внеском у розвиток української філології [300, с. 10-11].

Визначною заслугою мовознавця було створення власної школи в науці, з якої вийшли відомі вчені: Д.М. Овсяннико-Куликовський, М.Ф. Сумцов, О.В. Ветухів, В.І. Харцієв та багато інших.

Маніфест від 17 жовтня 1905 р. фактично проголосив свободу національним мовам. Це суттєво вплинуло на суспільну національну свідомість Харкова, що проявилось в численних вимогах українізації Харківського університету.

Так, М.Ф. Сумцов у червні 1906 р. подав до історико-філологічного факультету доповідну записку “Історія і етнографія Малоросії як предмет викладання в Харківському університеті”. З доповідної записки відомо, що до університету надійшло кілька прохань про введення до курсу університетського викладання української мови та українських предметів: одне з цих прохань – чернігівське – українською мовою, друге – полтавське – російською і третє – харківське є повторенням полтавського [780, с. 83].

Професор М.Ф. Сумцов ідею викладання українською мовою сприйняв схвально, але він наводить аргументи проти термінової українізації: брак потрібних кадрів; наявність студентів інших національностей, для яких мовою навчання була російська; відсутність наукової та методологічної бази, необхідної для викладання українських предметів та ін. [780, с.84].

На підтримку вимог прогресивної інтелігенції про запровадження в Харківському університеті кафедр історії України, української мови та літератури активно виступив Д.І. Багалій, який був ректором цього навчального закладу в 1906-1910 рр. Принципового значення для популяризації ідеї рідномовної освіти набуло позитивне рішення ради щодо викладання предметів українознавства. Рада університету 12 квітня 1907 р. одноголосно підтримала пропозицію факультету порушити клопотання про заснування двох нових кафедр або штатних професур з української історії та мови. З початком навчального року М.Ф. Сумцов почав викладати в університеті українською мовою. Перша лекція відбулася 28 вересня 1907 р. та викликала значний резонанс, про що свідчили численні листи з привітаннями. Вони надійшли від студентів Московського комерційного інституту [127, арк. 1; 128, арк. 1] та ін. Проте, лекції М.Ф. Сумцова українською мовою були заборонені розпорядженням міністра народної освіти, який виніс ректору догану.

Значну роль у популяризації рідної мови відіграла науково-педагогічна діяльність викладачів Новоросійського університету. Протягом тридцяти років (1888-1919) кафедру російської історії очолював І.А. Линниченко. Вчений прочитав багато загальних і спеціальних курсів, що торкалися української проблематики. Він був постійним учасником археологічних з'їздів та міжнародних конгресів.

Проте, з поверненням реакційної політики російського уряду надана в 1905 р. університетам автономія фактично скасовувалась, а із Новоросійського університету була звільнена прогресивна професура. На початку грудня 1907 р. ректором було призначено правого професора С.В. Левашова, який одразу ж посилив гоніння на вузівських вільнодумців. Викладання здійснювалось винятково російською мовою і будь-які спроби окремих викладачів перейти на читання лекцій українською мовою негайно припинялися. Так, коли приват-доцент О.С. Грушевський, який працював у Новоросійському університеті з січня 1907 р. по вересень 1908 р., вперше спробував прочитати українською мовою спецкурс "Історія Київської Русі і Литовсько-Руського князівства", Міністерство освіти, адміністрація університету і місцева шовіністична преса

розпочали проти нього справжню кампанію цькування: йому винесли догану, відмовили в оплаті за розроблений спецкурс. Він змушений був піти з університету і залишити Одесу.

Будучи членом УНТ, М.С. Грушевський виробив два основні напрямки популяризації науки, які повинно здійснювати товариство – це організація публічних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо зі сфери українознавства; підготовка підручних наукових курсів загального характеру і особливо – з українознавства, з історії українського письменства, географії і статистики України і т.п. [490, с. 8].

Велике значення мали також практичні спроби запровадження читання лекцій рідною мовою О.С. Грушевським та М.Ф. Сумцовим. Незважаючи на те, що ці намагання були заборонені, проте вони набули великого розголосу серед громадськості та довели можливість існування україномовної освіти.

Поліпшенням навчальної та науково-методичної організації й викладання в КДА займався професор богослов'я о. Димитрій (Климент Муретов), який очолював її у 1841–1850 рр. Йому було доручено керівництвом розробити програму з курсу педагогіки. На жаль, відкрити клас педагогіки, за проектом о. Димитрія, тоді не вдалося. Проте з 1843 р. почалося вивчення основ педагогіки. За рішенням Св. Синоду від 14.07.1867 р., викладання цієї дисципліни покладалося на ректорів академій, а за статутом 1869 р. кафедри педагогіки зливалися з кафедрами морального богослов'я з метою посилення релігійної орієнтації навчального процесу.

Багато уваги приділяв питанням контролю за навчальним процесом і його забезпеченням ректор Київської духовної академії Філарет (1860–1877 рр., світське ім'я Михайло Філаретов). Він надавав чіткі вказівки щодо методики викладання предметів, домагався суворого контролю за заняттями студентів, запровадив приватні передріздяні іспити, забороняв участь студентів у громадсько-політичних заходах. За ректорства Філарета було введено нові бібліотечні правила та нове положення про твори на здобуття наукових ступенів [864, с.67].

Залишаючись форпостом у царині підготовки освічених служителів церкви, академія, завдяки наявності в її планах блоку гуманітарних дисциплін, у тому числі педагогіки та психології, перетворилися на своєрідні педагогічні заклади духовного відомства. КДА бездоганно виконувала цю місію, забезпечуючи наступність принципів духовної освіти і виховання. Тому педагогіка як загальнообов'язкова дисципліна вивчалася на IV курсі у всіх трьох відділеннях.

Незважаючи на кількаразові перетворення в системі духовної освіти досліджуваного періоду, навчально-виховна парадигма не змінювалась. Однак необхідність врахування суспільних потреб й інтересів змушувала професорсько-викладацьку корпорацію розробляти нові методики та теорію педагогіки.

Як правило, цим займалися філософи, створюючи методологічне підґрунтя науки про навчання і виховання й по можливості реалізуючи його у власній педагогічній практиці, про що свідчать численні публікації, в тому числі підручники С.Гогоцького, І.Скворцова, П.Юркевича, М.Олесницького, П.Ліницького, П.Кудрявцева та ін. [420, с. 13-14]. Ці педагоги були авторами підручників і статей у періодичній пресі з питань навчання й виховання. Їхні наукові здобутки є цінним духовним надбанням у галузі історії педагогіки та в цілому гуманітарних наук і заслуговують на всебічне вивчення.

Наприклад, головний постулат педагогіки П. Юркевича полягав у забезпеченні зв'язку навчання і виховання з “філософією серця”. На його переконання, знання засвоюються лише тоді, якщо вони зігріті почуттям, переживанням. Учений опублікував кілька теоретико- й історико-педагогічних творів. Зокрема в “Курсі загальної педагогіки з додатками” (1869 р.) викладено його міркування стосовно виховних методів. Професор розглянув їх види (приклад, середовище, обстановка, дисципліна, нагляд, моральний вплив та ін.) і дає методичні поради вихователям.

У науковій праці “Ідеї та факти з історії педагогіки” П. Юркевич трактує її як сукупність уявлень про місце людини в світі, її призначення, моральність

та досконалість. Цей твір у вітчизняній педагогіці був першим дослідженням світового цілісного процесу навчання і виховання [703, с.81].

Важлива роль у сфері виховання, на думку вченого належить родині, державі, суспільству та церкві. Педагогічні ідеї П. Юркевича гуманістичні за своєю сутністю. Йому належить пріоритет в обґрунтуванні поняття “педагогіка” як синтезу наукових знань про людину, визначення освіти як безперервного процесу протягом усього людського життя.

Професор Олесницький М. у “Курсі педагогіки” (в 2-х томах) пов’язував педагогіку з релігійно-етичним ученням. Його філософсько-педагогічна система базується на моральній антропології, єдності тілесної й духовної суті людини, що повинна розкриватися через образ Христа-Спасителя.

Наступним підґрунтям педагогіки М.Олесницький вважав психологію, зокрема вчення про розум та серце. На рівні вимог свого часу мислитель логічно вивів структуру педагогіки: теорія виховання і навчання, у кожній із котрих детально розглянув методологічні та практичні проблеми дидактики [866, с. 195].

Крім вироблення власних філософсько-педагогічних ідей, багато хто з викладачів вдавався до історичного аналізу вітчизняної й зарубіжної педагогічної спадщини: С.Т. Голубєв, В.І. Асоченський, М.К. Маккавейський, М.І. Петров, Ф.І. Титов, О.Г. Лотоцький та ін. [703, с. 99].

Використовуючи новітні праці зарубіжних і вітчизняних авторів, ректор академії Філарет розробив новий курс і методику викладання, постійно удосконалюючи їх. Його авторитет і вплив на студентів були досить великими.

Він багато часу надавав практичним заняттям, керував підготовкою магістерських робіт тощо. Серед друкованих праць Філарета відзначається дослідження про походження Книги Іова, опубліковане в журналі “Труди КДА” за 1872 р., № 3, 5, 8, 9 і окремою книгою. Згаданий твір характеризувався рецензентами як самостійний і незалежний за новизною думки і методикою виконання [592, с. 24-25].

Про принциповість суджень Філарета свідчить те, що він не погодився із зауваженнями митрополита Арсенія і не виправляв текст аби подати цю працю

для захисту на ступінь доктора богослов'я, обравши нову тему: “Происхождение книги Екклезіастъ. Библиологическое исследование” [592, с. 27-30].

Дослідниця історії академії Н.А. Шип, оцінюючи педагогічну систему КДА, зазначає, що вона базувалася на офіційно виховній доктрині “православ'я, самодержавство, народність”. Св. Синод через статuti та розпорядження унормовував усі сторони навчально-виховного процесу. КДА, виконуючи статутні вимоги стосовно загального напрямку духовної освіти, використовувала і розвивала вітчизняний педагогічний досвід братських шкіл, Києво-Могилянської академії у забезпеченні професіоналізму викладання. Однак не завжди виправданий традиціоналізм сприяв розвитку педагогічної думки, тому вона виявилася менш рухомою, ніж філософія й психологія [861, с.91-105].

Таким чином, не маючи своєї власної методики і концепції духовної освіти, незважаючи на догматизм у викладанні та домінування богословських дисциплін у навчальних програмах, КДА готувала висококваліфікованих спеціалістів, із широким світоглядом та міцними знаннями в галузі світських дисциплін.

У Центральному державному історичному архіві України ми ознайомилися з документом, який містить інформацію про методику викладання певних дисциплін на Київських вищих жіночих курсах. На нашу думку, заслуговує на увагу аналіз однієї з найважливіших програм – програми курсу “Педагогіка”, яку з часу відкриття Київський вищих жіночих курсів читав ординарний професор Університету св. Володимира С.С. Гогоцький. Його методика викладання була взята за основу іншими вишами, які готували педагогів. Викладання педагогіки С.Гогоцький розподіляв на три навчальні курси: науку про виховання (2 год. на тиждень), дидактику (з практичними вправами) та прикладну педагогіку (3 год. на тиждень), історію виховання (2 год. на тиждень). Його курс “Історія педагогіки” включав три основні епохи: I епоха – виховання виключно в межах національності, II епоха – теократичне виховання іудеїв, III епоха – національного і водночас загальнолюдського

виховання. Здійснювалося порівняння понять: „історія виховання”, „історія освіти”, аналіз навчальних посібників з історії педагогіки [69, арк.53-54].

Історію педагогіки він починав із часів Стародавніх Греції та Риму і закінчував XIX ст., найбільше захоплювався історією освіти країн Західної Європи у XVIII ст. (Англія, Франція, Німеччина). Щодо освіти в Росії, учений писав: “У Росії не було нестачі в педагогічних творах, як перекладних, так і авторських або, принаймні, складених під впливом якоїсь педагогічної школи”. Курс “Наука про виховання” (“Чиста педагогіка”) включав: 1) вступ до педагогіки, поняття про педагогіку (етимологічне значення слова, предмет педагогіки, її джерела, зв'язок з іншими науками); 2) обґрунтування необхідності педагогіки; 3) процес вивчення педагогіки (способи вивчення, труднощі й перешкоди у формуванні як науки); 4) розвиток структурних складових – чистої і прикладної педагогіки. Перша, за С.С. Гогоцьким, мала дві складові, предмет однієї з яких – виховання у вузькому розумінні слова, іншої – навчання. Виховання учений поділяв на загальне та індивідуальне, конкретизуючи такі його види: духовне, моральне, розумове та фізичне. Індивідуальне розрізняв за віком, статтю та виділяв спеціальне виховання дітей з фізичними та розумовими вадами. У темі “Навчання” характеризував зміст гімназійних дисциплін, серед яких виокремлював: “ідеальні” (Закон Божий, математику, рідну мову (риторику, граматику), іноземні мови (стародавні, нові) та “реальні” (історію, географію (загальну, фізичну, математичну), природничі науки, фізику). Особливого значення С. Гогоцький надавав темі “Метод”, де обґрунтовував різницю між методами викладання і методами навчання. Важливе значення має його спроба розробити курси методик викладання окремих шкільних предметів. Щодо прикладної складової педагогіки, то С.С. Гогоцький виділяв власне прикладну педагогіку та лікарсько-педагогічну її частину. У власне прикладній розглядав такі питання: 1) виховання; 2) сімейне виховання; 3) виховання на громадських засадах; 4) організація діяльності училищ (аналіз процесу навчання, роль особистості вчителя, обладнання училищ). До лікарсько-педагогічної частини входили проблеми психічного та

фізичного розвитку людини, засоби ліквідації недоліків у вихованні дитини [69, арк. 54].

На наше переконання, важливим був аналіз ученим підручників із педагогіки. У розділі “Теорія виховання” С.С. Гогоцький виділяв окремі напрями виховання, його мету та завдання. Грунтовною і цікавою, у розділі “Навчання”, є характеристика змісту шкільних дисциплін з поділом на “ідеальні” та “реальні”, що свідчить про спроби вченого класифікувати предмети. Вважаємо, що не менш важливим є виокремлення С. Гогоцьким методів навчання від методів викладання (перші належать до діяльності вчителя (викладача), інші – до діяльності учня (студента). Заслуговує на увагу і спроба вченого розробити курси методик викладання різних предметів.

Таким чином, можна стверджувати, що на Вищих жіночих курсах методиці викладання приділялася велика увага. Особливо це стосувалося педагогіки, яка викладалася більш ґрунтовно, охоплюючи великий пласт теоретичних знань, де великого значення надавалося теорії виховання як основі формування особистості учня. На курсах розділ “Історія педагогіки” читався значно ширше ніж, навіть, у Ніжинському історико-філологічному інституті.

Отже, методика викладання на Вищих жіночих курсах передбачала теоретичну підготовку фахівців відповідних напрямків і являла собою поєднання педагогічного, мовознавчого, загальнокультурного, технічного, суспільствознавчого та природничого компонентів. Науково-методичне забезпечення на Вищих жіночих курсах було досить пристойним завдяки педагогам, які викладали тут. Як уже зазначалося, викладачами курсів були, здебільшого професори університетів, що дає підстави стверджувати про високе методичне забезпечення жіночих курсів.

Варта уваги й матеріальна база вишів, яка відіграла важливу роль у забезпеченні навчального процесу. Безумовно, навчально-методичне забезпечення та матеріальна база багатьох новостворених вищих навчальних закладів була значно гіршою за університетську. Та асигнування, які виділялись для університетів були незначними, прикладом є Київський

університет, який, як згадувалось вище, через брак коштів не міг утримувати власну друкарню, вкрай необхідну для вишу.

Поступово у ВНЗ створювалися бібліотеки, відкривалися читальні зали, оформлялися кабінети, будувалися власні приміщення для занять. Так, до 1912 р. Харківські вищі жіночі курси мали вже 10 кабінетів і лабораторій (фізичний кабінет, лабораторія неорганічної хімії, мінералогічний і геологічний кабінети, кабінет ботаніки, порівняльної анатомії і тощо). Розширювалася і бібліотека історико-філологічного товариства, якою користувалися слухачки курсів. У 1910 р. бібліотекою було придбано 400 книг, найбільш цінними з яких є книги з історії. Із придбаних книг – 100 пожертвуванні професурою і викладачами курсів. Бібліотека почала свою діяльність у 1907 р. і на 1910 р. нараховувала 1500 томів літератури [352, с.18–19].

Досить солідною була також бібліотека Одеських вищих жіночих курсів. Архівні матеріали містять дані про те, що бібліотека цього навчального закладу одержувала 6 видів спеціалізованих журналів. За цими даними можна простежити, як поповнювався її фонд. Якщо на початок діяльності курсів бібліотека нараховувала 107 примірників книг, то до 14.12.1914 р. у бібліотеці було 2369 примірників книг з усіх галузей медичних і природничих наук, а до 14.12.1915 їх нараховувалося вже 2436 [202, арк.3].

Особливу увагу бібліотеці та її комплектації приділяли в Київській духовній академії. Бібліотека була створена ще П. Могилою. Кожен із ректорів академії дбав про відновлення і комплектацію її. Академічна, і студентська бібліотеки діяли в правових межах, встановлених для подібних установ світського характеру.

4 липня 1867 р. Головне управління у справах друку повідомило київського цензора, що надане Академії наук та імператорським університетам право передплачувати з-за кордону книги і періодику без попереднього перегляду цензурою поширюється й на православні духовні академії. З 1884 р. видавались алфавітні списки творів, що не дозволялось тримати в публічних бібліотеках та читальнях. У травні 1891 р. Св. Синод доручив митрополитам зобов'язати ректорів академії суворо контролювати надходження книг і

журналів до студентських бібліотек, академічним радам – скласти правила читання книг, а інспекторам – контролювати діяльність цих закладів.

Завдяки універсальності фонду академічна бібліотека забезпечувала наукові та освітні потреби не лише своїх викладачів і студентів, а й сторонніх відвідувачів. Студенти захоплювалися світською періодикою, іноді в складчину передплачували або брали у громадській бібліотеці те, чого бракувало в академічній. Деякі з них гуртувалися з метою самоосвіти та інтелектуального проведення вільного часу [785, с. 418].

На особливу увагу заслуговує бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині, яка містила цінні видання та колекцію рукописів і стародруків, що зумовило формування міцного осередку наукового дослідження та бібліографічного опису рукописних пам'яток слов'янського та грецького походження.

Заснована 1820 р. як Фундаментальна бібліотека Гімназії вищих наук князя О.А. Безбородька, з 1870 р. – бібліотека Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.

М.О. Лавровський, започатковуючи наукову бібліотеку Інституту, добре розумів важливу роль такої книгозбірні – як студентської, так і фундаментальної. Історія та книжкові фонди бібліотеки станом на 1895 р. були висвітлені у спеціальній статті професора грецької словесності А. В. Добіаша, опублікованій в періодичному друкованому органі Інституту “Известия Историко – Филологического Института князя Безбородько в Нежине” (ИИФИБ) [586, с. 74-76].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Інститут набув значення одного із найбільших осередків розвитку археографічного, мовознавчого та літературознавчого, палеографічного та історико-книгознавчого дослідження рукописної та книжкової спадщини України.

Викладачі Інституту проводили значну науково-дослідну та науково-освітню діяльність з різноманітних галузей гуманітарного знання. До цих досліджень залучалися й найкращі студенти. Наукові студії професорів та студентів Інституту публікувалися на сторінках видання “Известия Историко-

Филологического Института князя Безбородько в Нежине”, що виходило впродовж 1876-1921 рр., спочатку друкувалося у Києві, надалі – у Ніжині. “Известия” структурно складалося з двох розділів: перший – офіційний, де публікувалися матеріали про навчальний процес, програми викладу навчальних курсів за окремими предметами, відомості про діяльність студентів і перелік наукових праць педагогів Інституту, у другому розділі публікувалися наукові праці викладачів і студентів із класичної філології, мовознавства, етнографії, української і всесвітньої історії, філософії, у тому числі і праці з дослідження рукописних і книжкових джерел.

Саме М. О. Лавровський енергійно взявся за формування та поповнення бібліотечних фондів, оскільки чимало залежало від штатного фінансування та розподілу коштів на придбання книжок. М. О. Лаврівський у перші два роки свого директорства приділяв багато уваги придбанню цінних за складом і змістом зібрань. Після смерті професора М. Максимовича інститутським коштом було придбано 24 листи М. В. Гоголя, які вдало доповнили рукописну спадщину з автографів Гоголя, пожертвовану колишньому Лицею його попечителем Г. О. Кушелевим – Безбородько. Так було закладено збирацьку традицію Інституту, що продовжувалася системиатичним поповненням бібліотеки цінними книгами, архівами, колекціями. За часів керівництва М. О. Лавровським бібліотека збільшилася з 4034 до 12 152 одиниць зберігання [586, с.78].

У перші роки роботи бібліотеки були отримані як грошові пожертви, так і дарунки книг. Дублетні екземпляри колекції “Polonika” надійшли від Варшавського університету, на кошти графині Є.І. Суворової-Римнікської у 1876–1877 рр. було придбано дві приватні бібліотеки – професора Московського університету С.П. Шевирьова та професора Лейпцизького університету Ф. Ричеля. Завдяки наполегливості першого директора НІФІ, який був вражений кількістю раритетних видань бібліотеки Ніжинського Олександрійського грецького училища, вона була передана спочатку “на збереження” до інститутської книгозбірні, а згодом увійшла до складу фундаментальної бібліотеки.

Обов'язки бібліотекаря в інститутській книгозбірні, як правило, виконував один із викладачів. При бібліотеці працювала бібліотечна комісія у складі викладачів, які займалися систематизацією книг за розділами та підготовкою систематичного каталогу для майбутньої її публікації.

Найбільше значення для розвитку української археографії рукописної книги та стародруків мала діяльність на посаді бібліотекаря фундаментальної бібліотеки Інституту Михайла Івановича Лілеєва (1849-1911), який перейшов із Чернігівської духовної семінарії та викладав російську історію та географію. М. І. Лілеєв працював у бібліотеці Інституту впродовж 1883 - 1897 рр., власноруч розпочав редагування та створення карткового каталогу на всі бібліотечні фонди. М. І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам'яток бібліотеки. Він першим складав попередній опис рукописних книг, які надалі описуються студентами Інституту під керівництвом М. Н. Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юр'євського архімандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії [746, с. 21].

Будучи одним із фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця у Києві, чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він багато зробив для поширення досліджень та здобутків наукового осередку Інституту в галузі вивчення Чернігівської старовини, а коли був обраним гласним Ніжинської міської думи та міським головою м. Ніжин (1904) – для збереження пам'яток цього міста.

У 1893 р., у зв'язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, діяльність бібліотечної комісії було поновлено – до її складу крім М. І. Лілеєва увійшли професори М. Н. Бережков, Є. В. Петухов, І. Г. Турцевич, надалі – О. І. Покровський, О. П. Кадлубовський та А. В. Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного та алфавітного каталогу, організували комплектування тощо [746, с. 28].

Для роботи студентської молоді Ніжинського історико-філологічного інституту був добре сформований початковий фонд з 28 818 книг і 12 049 назв. Крім того, рукописний фонд книгозбірні поповнився 52 рукописами з бібліотеки Шевирьова. Для інвентаризації, систематизації та створення каталогу бібліотеки професора С.П.Шевирьова був запрошений відомий бібліограф С.І.Пономарьов, який і виконав доручену роботу з притаманною йому старанністю. Інші надходження були впорядковані та розміщені на полицях бібліотечною Комісією, до складу якої увійшли всі викладачі Інституту. У 1878 – 1880 рр. Комісія перевірила систематизацію книг, звірила їх з інвентарями та підготувала до друку систематичний каталог, що вийшов друком 1884 р.

У 1891 –1893 рр. була здійснена реорганізація бібліотеки. За основу розстановки книг була прийнята формальна “кріпосна” система, ключем до якої став алфавітний каталог, створений бібліотечною Комісією. Досить зазначити, що і зараз бібліотека НІФІ зберігає той самий принцип організації, що був вироблений наприкінці ХІХ ст. Відкриття читальної зали значно розширило можливості студентів для ознайомлення та використання фондів основної бібліотеки. У правилах користування бібліотекою зазначалось, що читальня працювала тричі на тиждень з 15-30 год. - до 21.00 год. Три інші дні відводилися для видачі книг додому [707, с.19-20].

Отже, в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. склалася потужна наукова бібліотека, окрасою якої була колекція рукописів та стародруків. Там сформувався міцний осередок бібліографічного дослідження рукописних пам'яток слов'янського та грецького походження, опису рукописних книг. Основний внесок належить професорам цього Інституту та його вихованцям, серед яких вчені-філологи та історики. Функції бібліотекарів виконували й професори М. І. Лілеєв, Є. В. Петухов, В. В. Качановський, М. Н. Сперанський, П. О. Заболотський, О. Ф. Музиченко, Н. С. Державін, Б. Ф. Бурзі. Окремо необхідно відзначити М. І. Лілеєва, М. Н. Сперанського, Є. В. Петухова, які зробили значний внесок у розвиток камерально-археографічних методів

наукового опису рукописних книг та брали безпосередню участь у складанні каталогів бібліотеки [586, с.76.]

Колекційні документи рукописного відділу бібліотеки Ніжинського Історико-філологічного інституту сьогодні зберігаються в інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд 314). Значна кількість з них описана лише в окремих каталогах, що їх почали видавати НБУВ.

Таким чином, бібліотека інституту, в основному, комплектувалася літературою іноземними мовами, була поширена система бібліотечного обслуговування іноземного зразка. Проте популяризація досягнень європейської науки та культури через бібліотечні фонди мала й свої позитивні наслідки.

Незважаючи на недоліки, які мали місце, зокрема в питаннях зберігання та використання бібліотечних фондів, у цілому її фонди активно сприяли формуванню високопрофесійної еліти в Наддніпрянській Україні.

Постійно зростала кількість видань в бібліотеці Харківського університету, значна частина яких надходила з-за кордону. Вражає обшир літератури, яка надходила в цей час до Харківського університету. Згідно з укладеною університетом угодою книги, ландкарти, музичні ноти, іноземні журнали мали надходити з Австрійської монархії, Пруссії і Німецького Союзу, Швейцарії, Франції, Великобританії, Царства Польського [221, арк. 1].

Частково бібліотеки Київського й Харківського університетів поповнилися книгами колишнього Віленського університету [383, с. 22]. За 25 років кількість книг у бібліотеці Харківського університету збільшилася двічі.

Висновки до розділу.

Отже, науково-методичне забезпечення гуманітарних вишів було на досить пристойному рівні. Особливо це стосувалося державних вищих навчальних закладів. Приватні ж виші, у всіх своїх починаннях, орієнтувалися на державні. Відрізнялася й матеріальна база вишів, яка відігравала важливу роль у забезпеченні навчального процесу. Безумовно, науково-методичне забезпечення та матеріальна база приватних вищих навчальних закладів була

значно слабшою за університетську. Але за досить короткий період своєї діяльності приватні виші перетворилися на повноцінні вищі навчальні заклади з усіма необхідними складовими елементами і успішно здійснювали випуск фахівців.

Зміст гуманітарної освіти, методика викладання на гуманітарних факультетах ВНЗ України визначалися неоднозначністю підходу до вивчення гуманітарних дисциплін. Основними методами, які застосовувалися у викладацькій діяльності протягом досліджуваного періоду, були догматичний, історичний і порівняльний.

Частково матеріали, використані в навчальному процесі, засновувалися на результатах власних наукових пошуків вітчизняних учених. Часткове розгортання наукової діяльності в межах Археографічної комісії надало можливість провідним вченим вирішувати поставлене Київському університету завдання досліджувати історико-правничу систему західних територій імперії. Головною у викладанні залишається лекція, хоч більшого поширення у порівнянні з першою половиною XIX ст. набули й практичні заняття, але їх проведення все ще залишалося необов'язковим, через що не носило динамічного характеру і залежало від особистого бажання викладачів. Практичні і семінарські заняття набули вагомого поширення на початку XX ст.

Отже, зміст і форми навчального процесу гуманітарних ВНЗ були такими, що студентська молодь більшу частину свого часу тратила на підготовку до занять та іспитів, відвідування лекцій і практичних занять, читання й написання творів. Зайнятість була такою, що вільного часу майже не було. Енциклопедизм навчальних дисциплін зазнавав цензурного контролю з боку держави. Майже відсутній зв'язок з практикою, недостатній фаховий рівень викладачів та їхня відстороненість від потреб студентства, догматизм у заучуванні предметів до іспитів сприяли підготовці не стільки фахівців своєї галузі, скільки вірнопідданих службовців. Ні курсова, ні предметна системи організації навчання не могли змінити ситуації, адже носили виключно формальний характер й не суперечили загальній державній ідеології. Тобто, навчальний процес був організований так, щоб у студентства не вистачало часу на участь у

академічних, національних та революційних заворушеннях. Та навіть такий урядовий метод не завадив участі студентської молоді у різноманітних антиурядових зібраннях і рухах. Будь-які звернення викладачів і студентів до керівництва з проханням про введення у навчальний процес національної складової зустрічали категоричну відмову. Реальна можливість не тільки підняти питання про українозначі кафедри і дисципліни, а й домогтися їх відкриття, з'явилася лише на початку ХХ ст. завдяки революційним подіям 1905-1907 рр.

Майже вся урядова документація, що стосувалася вишів та частина положень всіх університетських статутів були спрямовані на досягнення головної мети уряду в освітянській політиці – подальшого посилення адміністративного впливу на управління університетами та іншими гуманітарними вищими навчальними закладами, контролю над навчальним процесом та методами викладання у них, встановлення дисциплінарного порядку і формування законнослухняного студента за допомогою поліцейського контролю. Але ні регламентація, ні поліцейський тиск не зупинили прогресивну студентську молодь у боротьбі за свої академічні, національні та інші права й свободи. І саме студенти завадили уряду досягти своєї мети навіть частково.

РОЗДІЛ ІV

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

4.1. Соціально-правовий статус викладачів-гуманітаріїв

Соціально-правовий статус громадянина Російської імперії на межі ХІХ – ХХ ст. визначався не лише економічним становищем, а й становим, національним походженням, кваліфікаційно-професійними, демографічними ознаками. Тому дослідження соціально-демографічних характеристик інтелігенції вищих навчальних закладів має принципове значення для визначення її статусу, для розуміння процесу самоусвідомлення цієї соціальної групи, яка впливала на формування світогляду студентів-гуманітаріїв. Вузівська інтелігенція наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. була досить різномірною, цілком сформованою верствою, а в умовах швидкого капіталістичного розвитку Російської імперії набувала все більшого впливу на події в суспільстві.

З'ясування кількісного складу наукової інтелігенції у зазначений період можливе лише за єдиним джерелом даних – Першим загальним переписом населення Російської імперії 1897 р. Проте цей документ також не дає можливості підрахувати точну кількість науковців, тому що тут вони віднесені не в окрему категорію, а знаходяться в групі “наука, література, мистецтво”. До того ж рубрика “національність” не виокремлена. Поділ населення за національними групами проводився за мовними ознаками. Дослідник Г. Касьянов зазначає, що при визначенні національної природи інтелігенції мовна ознака є досить важливою. Тих опитуваних, які назвали рідною мовою “малоросійську”, можна віднести до національно-свідомої частини населення [571, с. 34-35.].

Крім того, на користь цього можна навести позицію Івана Лисяка-Рудницького, який був переконаний, що необхідною рисою інтелігенції є національна свідомість, без якої відбувається перетворення у

“напівінтелігенцію” (як творці та репрезентанти ідеології, інтелігенти втрачають своє призначення, коли не є причетними до розповсюдження національних цінностей) [638, с. 370-371].

Вказана у переписі населення 1897 р. група “наука, література, мистецтво” в Україні була нечисленною. Вона складала лише 0,003 % відносно до кількості всього українського населення. Порівнюючи кількість науковців – українців та росіян, варто зазначити, що група українців становить 490 осіб, росіян – 2148, тобто росіян у групі “наука, література, мистецтво” в 4,4 рази більше. Ці дані чітко показують наслідки русифікаторської політики, особливо, у порівнянні з даними про кількість населення: росіяни складають 11,81% від загальної кількості населення території України, яка входила до складу Російської імперії, а українці – 72,58 [353, с.187]. На нашу думку, низька чисельність українських науковців пояснюється тим, що більшість українців мали низький соціальний статус у Російській імперії, а також тим, що через російськомовну освіту багато представників інтелігенції – українців за національністю – не вважали українську мову рідною. Варто також зазначити, що більшість науковців мешкали у містах, що логічно пояснюється наявністю навчальних та наукових установ. Так, з 55 осіб групи “наука, література, мистецтво” в Київській губернії 45 мешкало в містах, у т.ч. 41 – у Києві. З 119 осіб у Харківській губернії в містах проживало – 100 осіб, у т.ч. – 81 – у Харкові. У Херсонській губернії – 153 особи, з яких 124 – у містах [353, с. 189].

За статевим складом наукової інтелігенції значно переважали чоловіки – 454 особи, жінки – 36 осіб, тобто чоловіків було у 12 разів більше. Це пояснювалося тим, що жінки отримали рівні права на вищу освіту лише після революційних подій 1917 р. [353, с.190].

У другій половині XIX ст. і особливо на початку XX ст. кількісний склад наукової інтелігенції стрімко зростав. Це було пов'язано з освітніми реформами другої половини XIX ст., відкриттям мережі нових вищих навчальних закладів, а також частково за рахунок того, що українці не були

виділені в окрему групу. На 1921 р. у наукових установах і вищій школі України працювало 2500 наукових працівників [494, с. 47].

До професорсько-викладацького складу згідно статуту 1884 р. належали ординарні (які займали вчену посаду, передбачену штатом; штатний) та екстраординарні професори (звання, яке надавалося молодим ученим, котрі працювали найближчими помічниками видатних професорів).

У російських університетах до 1917 р. до екстраординарних належали позаштатні професори, які обмежувалися в правах і одержували меншу зарплату, ніж ординарні професори), приват-доценти (вчене звання позаштатного викладача вищої школи в царській Росії та країнах Західної Європи, яке відповідає званню доцент; викладач, який має таке звання), лектори іноземних мов. Посади штатних доцентів ліквідовувалися. Приват-доцентами були не лише ті, що мали вже вчені ступені, але й особи, які склали лише магістерські іспити. До професорів належали особи, що мали ступінь доктора наук, а також магістри.

До прийняття університетського статуту 1863 р. в університетах, які були розташовані на території України, працювало близько 36,4 % від усіх науково-педагогічних працівників Російської імперії (Харківського університету – 17,7 %, Київського – 18,7 %) [887, с. 54].

Після введення у дію статуту 1863 р. університети отримали можливість збільшити професорсько-викладацький персонал. У цей період кількість штатних вчених Російської імперії збільшилась на 67 %. Новий статут для кожного університету імперії визначав штат у кількості 89 викладачів. З них – 40 ординарних, 18 екстраординарних професорів і 31 доцент. Для новоствореного Новоросійського університету було затверджено такий штат: 54 викладачі, з них - 36 ординарних і 14 екстраординарних професорів, 4 лектори [561, с. 17-18].

Порівнюючи статuti університетів 1863 і 1884 р. у питанні кількісного складу науково-педагогічних працівників, слід зазначити, що за статутом 1884 р. він мав збільшитися до 50 ординарних і 23 екстраординарних професорів [631, с. 180].

Протягом досліджуваного періоду питання комплектації штатів науково-педагогічними працівниками, яке намагались вирішити Міністерство народної освіти, керівництво університетів і навчальних округів, залишалось не вирішеним у вищих гуманітарних навчальних закладах Наддніпрянської України. Так, напередодні вступу в дію університетського статуту 1863 р. штат університету Св. Володимира було укомплектовано лише на 85 % від затвердженої статутом 1842 р. кількості викладачів. Тоді штат університету складався з 25 ординарних і 10 екстраординарних професорів, 5 ад'юнктів [469, с. 18]. Але ще гіршою була ця ситуація в 1873 р., коли професорсько-викладацький штат було укомплектовано лише на 64 % [469, с. 23].

У інших ВНЗ існувала та ж сама проблема. Харківський університет на 1 січня 1864 р. був укомплектований викладачами лише на 44 %, а на 1 січня 1873 р. – на 60 % [429, с.195]. Для Новоросійського університету ще напередодні його відкриття у 1864 р. були затверджені “Нормальні” й “Тимчасові” штати. За “Нормальними” штатами, в університеті мало бути 29 посад ординарних і 13 екстраординарних професорів, 16 доцентів, 4 лектори іноземних мов. За “Тимчасовим” штатом, в університеті було 22 посади ординарних і 10 екстраординарних професорів, 10 доцентів, 4 лектори іноземних мов. Поступово “Тимчасові” штати повинні були розширитися і наблизитися до “Нормальних”. Але в 1866 р. професорсько-викладацький склад університету було укомплектовано на 63 % навіть за тимчасовим штатом. Незаміщеними залишались 9 посад на юридичному факультеті, 5 – на історико-філологічному і 5 – на фізико-математичному [561, с. 16]. Загальна кількість викладачів у Новоросійському університеті була меншою порівняно з іншими навчальними закладами ще й через відсутність медичного факультету, який відкрили у 1900 р.

У період з 1881 по 1904 рр. показники кількісного співвідношення між штатними і позаштатними викладачами помітно змінилися. Якщо в 1881 р. у Київському, Харківському та Новоросійському університетах працювало 83 % штатних викладачів і 17 % позаштатних викладачів відповідно, то в 1904 р. – на частку штатного професорсько-викладацького корпусу припадало лише 52 %.

Наприкінці 80-90-х років XIX ст. відбулися зміни у комплектації штатів викладачів за рахунок ліквідації посади штатного доцента й розширення інституту приват-доцентів. За рахунок збільшення кількості приват-доцентів відбулося і певне збільшення позаштатних викладачів. Вітчизняна вища школа завдяки загальним зусиллям вчених змогла швидко підготувати наукову зміну через приват-доцентуру й забезпечила на початку XX ст. достатньо високий рівень навчально-виховного процесу та повноцінну роботу університетів. Так, у Харківському університеті на 1 січня 1884 р. працювало 4 приват-доценти, на 1885 р. – 17, на 1886 р. – 28, тобто кількість їх збільшувалася. А потім з 1887 р. по 1894 р. ця кількість зменшилась, але згодом знову почала зростати: в 1894 р. – до 50, в 1904 р. – до 56 осіб [429, с. 273].

Водночас кількість штатних викладачів за цей період не тільки не зросла, а навіть зменшилась. Таке становище пояснюється великою конкуренцією між кандидатами на посаду, необхідністю проходження випробувального терміну (кандидату необхідно було прочитати три пробні лекції). Залучення до роботи в університети більшої кількості саме позаштатних викладачів пояснюється намаганням університетів також заощадити державні кошти (приват-доценти отримували гонорар за викладання, який був значно меншим порівняно з окладом штатних викладачів).

Найбільші проблеми в підборі науково-педагогічних кадрів та формування професорсько-викладацьких штатів відчували кафедри гуманітарного профілю, які були відкриті відповідно до Університетського статуту 1863 р., – це кафедри порівняльної граматики індоєвропейських мов, слов'янського права, історії і теорії мистецтв, церковної історії. У зв'язку з вузькою фаховою спеціалізацією було важко знайти спеціалістів не тільки серед своєї наукової громадськості, а іноді й навіть серед європейської (наприклад, для заміщення посад на кафедрах слов'янського права чи церковного законодавства). Вихід з даної ситуації був можливий лише за умови зміни навчальних планів підготовки студентів юридичних та історико-філологічних факультетів, на яких перевага надавалась передусім класичним

дисциплінам – римському праву, давнім мовам, стародавній філософії, які й досі залишаються фундаментальними для цих спеціальностей [883, с. 76].

Науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів, зокрема й університетів, були спадковими та особистими дворянами, а також особовими і почесними городянами (штатні науково-педагогічні працівники – як чиновники, позаштатні – відповідно до диплома про вищу освіту). Ця дворівнева (двостанова) станово-адміністративна структура не відображає природної соціальної приналежності професорсько-викладацького корпусу. З'ясувати останню можна лише використовуючи послужні списки та біографічні словники професорсько-викладацьких колективів університетів, які теж дають неповні відомості з даного питання. Тому ми комплексно використали основні джерела, доповнюючи їх іншими.

Отже, за соціальним походженням науково-педагогічні працівники університетів та інших гуманітарних вишів Російської імперії на 1875 р. поділялись таким чином: з дворян вийшло 40,9 % викладачів, з духівництва – 17 %, з чиновників та обер-офіцерів – 14,2 %, з міщан – 9,8 %, з купців – 7,3 %, з селян – 1,5 %, зі спадкових почесних городян – 1,2 %, інші – 6,9 % [875, с. 101].

Таким чином, зробивши підрахунки і проаналізувавши їх, можемо стверджувати, що серед науково-педагогічних працівників гуманітарних вишів Російської імперії другої половини XIX ст. кількість різночинців дорівнювала 36 %, що становило більше третини. До них належали діти чиновників, обер-офіцерів, купців, міщан і селян, які отримали вищу освіту і набули статусу науково-педагогічної еліти. Аналіз послужних списків свідчить, що фактично домінували викладачі недворянських станів 53,9 %, до яких за своїм суспільним та майновим становищем були близькі освічені представники безпомісного службового дворянства. Менше половини викладачів – 40,9 % – належали до дворянського стану. Проте серед дворян значна більшість належала збіднілому, дрібному, безпомісному і службовому дворянству. Власне, “класичних” дворян серед науковців було обмаль.

За 20 років (1895-1915) в університеті Св. Володимира загальна кількість

професорів, приват-доцентів і лекторів іноземних мов зросла з 118 у 1894 р. до 166 у 1913 р., тобто у 1,4 рази або на 40,6 % (підраховано автором на основі матеріалів [575, с. 65]. Це зростання переважно відбувалося за рахунок залучення приват-доцентів, які вважалися приватними викладачами і на державній службі не перебували, а також позаштатних професорів (професори, які прослужили 20 років). Водночас кількість штатних викладачів за цей період не тільки не зросла, а навіть зменшилась.

Аналіз станового походження викладачів університетів свідчить про те, що найбільше були представлені стани привілейовані: дворянство і духовенство. Відрізнявся за цими показниками Новоросійський університет, у якому становий склад був більш демократичним. На відміну від викладацького складу Новоросійського університету, де спадкоємні дворяни склали 1/10, у Київському і Харківському університетах їх була третина. У Новоросійському університеті найбільше було вихідців з духовенства, тоді як іноземців було найменше. Щодо стану селян, то їх представників було надзвичайно мало в усіх університетах. Трохи більше було міщан. У відсотковому відношенні станове походження науково-педагогічних працівників представлено у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Станове походженням науково-педагогічних працівників університетів Російської імперії на 1875 р.

№п/п	Стани	Відсотки
1	Дворяни	40,9%
2	Духовенство	17%
3	Чинovníки й обер-офіцери	14,2%
4	Міщани	9,8%
5	Купці	7,3%
6	Селяни	1,5%
7	Городяни	1,2%
8	Інші	6,9%

Станове походження науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України на 1888 р. представлено в таблиці 4.2.

**Станове походження науково-педагогічних працівників
університетів Наддніпрянської України (1888 р.), у %**

Стан	Харківський університет	Київський Св.Володимира	Новоросійський університет
Спадкове дворянство	33,3	33,8	11,4
Особис. дворянство	17,5	8,8	15,5
Духовенство	14,3	13,2	22,7
Почесні громадяни і купці	17,5	10,3	9,1
Міщани	4,8	10,3	6,8
Селяни	1,6	1,5	-
Іноземці	11,1	22,1	4,5

(Підготовлено автором на основі матеріалів: Щетинина Г.И. Послужные списки как исторический источник: О составе профессоров пореформленной России. – М.: Наука, 1970. – 146 с. – С. с. 105; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – М.: Наука, 1976. – 231 с.- С. с. 184-185.)

Дані таблиць свідчать, про те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість представників дворянства в складі науково-педагогічних працівників зменшується. На тому ж рівні залишається відсоток вихідців з духовенства, а відсоток купців і міщан зменшується. Низький рівень селян серед науково-педагогічних кадрів пояснюється низьким рівнем спеціальної підготовки, умовами праці, труднощами наукової кар'єри, яка вимагала певної матеріальної забезпеченості.

Таким чином, професорсько-викладацький склад університетів формувався в основному з вихідців привілейованих станів Російської імперії. Верства різночинців, до складу якої належала переважна більшість наукової інтелігенції, остаточно сформувалась за цей період як соціально самостійна та склала основне джерело формування науково-педагогічної інтелігенції. Наукова інтелігенція являла собою ту соціально-професійну сферу, представники якої займались кваліфікованою інтелектуальною працею, мали специфічні професійні навички та відповідний рівень і глибину знань.

Аналіз послужних списків науково-педагогічних працівників дозволяє прослідкувати шляхи формування з представників різних станів науково-педагогічної інтелігенції, збільшення кількості якої можна пояснити становленням індустріальної цивілізації, попитом на висококваліфікованих спеціалістів. Аналіз проблеми соціального походження науковців свідчить про подальший розвиток процесу загальної демократизації складу інтелігенції, яка поповнювалась за рахунок випускників вищих навчальних закладів. На підставі аналізу послужних списків і біографічних словників науково-педагогічних працівників університетів можемо дійти висновку, що це був об'єктивно-позитивний факт, оскільки лише демократична інтелігенція може виконувати роль еліти в суспільстві.

На відміну від світської освіти, духовна інтелігенція, особливо до початку ХХ ст., була представлена майже виключно вихідцями з родин священно і церковнослужителів.

Ще в середині ХІХ ст. була законодавчо оформлена відповідність між вченим ступенем і становим положенням, наприклад, кандидат з міщанського стану ставав “особистим почесним громадянином”, а магістр або доктор отримував “особисте дворянство”. Статут 1884 р. зафіксував співвідношення чинів і посад для науковців з ученим ступенем: ректор – ІV клас (дійсний статський радник), декан й ординарний професор – V клас (статський радник), екстраординарний професор – VI клас (колезький радник); викладачі нижчого рангу – VII-VIII класи (надвірний радник, колезький асесор) [548; с. 60].

Крім станового походження, одним з основних факторів при визначенні чинів на громадянській службі був освітній ценз. Освітній ценз впливав на порядок заміщення викладацьких посад, рівень матеріального забезпечення, службові права, соціальноправовий статус викладачів.

У Російській імперії наприкінці ХІХ ст. освітній ценз вважався необхідним для вступу на державну службу. Викладачі вишів користувалися визначеними службовими правами, які залежали від наукових ступенів. Вони встановлювалися не лише з метою регламентації службової діяльності, а й для того, щоб стимулювати освічених людей до наукових пошуків та чиновницької діяльності.

Питання про статус освіченої людини обговорювалися не тільки в наукових колах, а й на рівні державних урядовців. У 1901 р. у записці МНО до ради Київського університету вказувалося на те, що надання службових прав тим, хто закінчив університетський курс, може гарантувати державі більший відсоток чиновників з вищою освітою, зростання в суспільному середовищі елементів освічених класів [293, с. 86].

Згідно ст. 57 “Устава о службе по определению от Правительства” у випадку призначення на цивільну службу, затверджувалися - доктор в чині VIII, магістр - в IX, володар диплому першого ступеня - X, другого ступеня – XII класу.

Поряд з академіками та керівниками наукових установ, професори прирівнювалися в таблиці рангів до чинів II класу – “дійсних таємних радників” та III класу – “таємних радників”. Отримати чин III класу можна було при вислужі не менше 20-ти років. Якщо професор ставав “дійсним статським радником” не на пенсії, а під час роботи в університеті, за умови володіння нерухомістю в губернії, – він отримував спадкове дворянство. Спадкове дворянство надавалося також при нагородженні або орденами перших ступенів, або орденом св. Георгія всіх ступенів, або орденом Св. Володимира перших трьох ступенів.

Статус викладачів і випускників різних навчальних закладів у середині XIX ст. був диференційованим. У галузі вищої освіти найширшими правами користувалися університети. Обмеження прав навчального закладу князя Безбородька стало однією з причин його реорганізації. Згідно рішення Державної ради від 20 листопада 1874 р. інститут почав користуватися всіма правами, що були присвоєні Університетам у ст.125 - 135 загального статуту університетів [385, с. 602].

Щодо вищих жіночих навчальних закладів, то на межі XIX-XX ст. гостро стояла проблема підвищення статусу викладачів і вихованців, оскільки вони не користувалися службовими правами, пенсійними пільгами тощо.

Переважну більшість викладачів Київських вищих жіночих курсів склали професори університету св. Володимира, значна частина яких,

особливо на історико-філологічному відділенні, підтримували прагнення жінок здобути освіту та сприяли розвитку курсів. Після смерті проф. О. Селіна, який зголосився взяти на себе роль засновника Київських ВЖК, ці функції перейняв проф. С. Гогоцький, а після його відмови, у 1881 р. директором КВЖК було обрано проф. В. Іконнікова, який доклав чималих зусиль для розбудови навчального закладу. Викладачі історико-філологічного відділення курсів, серед яких – В. Антонович, І. Лучицький, Ф. Фортинський, М. Дашкевич читали лекції в тому ж обсязі, що й для студентів університету, та заохочували слухачок до самостійної дослідної праці [626, с.69-76].

У галузі вищої духовної освіти 24 жовтня 1876 р. було прийнято Положення про права та переваги осіб, які служили при духовно-навчальних установах. Згідно з цим Положенням викладачі вказаних закладів прирівнювалися по чинонаданню до університетів. Особи, що отримали від духовних Академій вчені ступені доктора, магістра, кандидата, затверджувалися відповідно в чинах VIII, IX, X класів. Ті з них, котрі не мали прав вищих станів (тобто не були вихідцями з дворян та духовенства) зараховувалися до таких станів: доктори і магістри - до спадкоємних, а кандидати - до особистих почесних громадян [356, с.37]. Стан почесного громадянства було введено імператорським маніфестом ще 10 квітня 1832 р. Основні права, які давала приналежність до цього стану полягали у звільненні від рекрутської повинності, подушної податі і тілесних покарань.

29 квітня 1884 р. Синодом Руської Православної церкви було введено новий статут і новий штат православних духовних академій. За статутом викладачами академії могли бути тільки особи православної віри. Статут регламентував умови отримання викладацьких посад: ординарні професори повинні мати ступінь професора богослов'я, для отримання звання доцента необхідно мати ступінь не нижче магістра.

Параграф 51 статуту 1884 р. зазначав, що на вільні вакансії штатних викладачів Рада академії рекомендує єпархіальному преосвященному своїх кандидатів. Професори мали затверджуватися Синодом, доценти і лектори – єпархіальним преосвященим. Таким чином, ліквідувалась навіть та академічна

колегіальність, що існувала за попереднім статутом [356, с.38].

У кадровому забезпеченні навчально-виховного процесу Київська духовна академія не знала проблем. Кращі її вихованці залишались професорськими стипендіатами (з кінця XIX ст.) або, попрацювавши в інших духовних навчальних закладах чи в Академії і захистивши дисертації, ставали екстраординарними, ординарними та заслуженими професорами. У 70-х рр. XIX ст. і пізніше викладання церковно-історичних дисциплін, крім вищезгаданих, забезпечували Никифор Іванович Щеголев, Олександр Михайлович Воскресенський, Олексій Васильович Розов та ін. [800, с. 23].

Викладацька корпорація Академії у 1879/80 навчальному році мала у своєму складі 31 особу, з яких 24 штатних і 7 позаштатних. Серед них: 9 ординарних професорів, у т.ч. 3 заслужених і 9 екстраординарних, 4 доценти і 2 лектори. Із 9-и ординарних професорів один – єпископ Михаїл (ректор, голова ради і правління), його помічники з навчальної частини у трьох відділеннях: у богословському – Д. Поспехов, церковно-історичному – І. Малишевський, церковно-практичному – В. Певницький (вони також члени ради і правління). З екстраординарних професорів членами ради були О. Воскресенський, П. Лашкар'єв, Я. Олесницький і М. Ковальницький, решта брали участь у загальних зборах із правом голосу 469 [349, с. 2-3].

Праця викладачів КДА перебувала під пильною увагою Св. Синоду, який представляв найкращих із них до урядових нагород. Наприклад, згаданого року отримали нагороди: Св. Володимира IV ступеня – К. Думітрашков, Св. Анни III ступеня – екстраординарні професори Я. Олесницький, О. Розов, І. Корольков та Ф. Смірнов, Св. Станіслава III ступеня – М. Дроздов.

Кадровий склад Академії в різні роки зазнавав змін за якісними показниками, тобто за кількістю ординарних і неординарних професорів, магістрів тощо. Так, у 1891/92 навчальному році в КДА працювали: ректор – доктор богослов'я Сильвестр, єпископ Канівський; інспектор – екстраординарний професор І. Корольков; 8 ординарних професорів, з яких Д. Поспехов, І. Малишевський, В. Певницький, С. Сольський, М. Петров, П. Ліницький, Я. Олесницький за попереднім статутом (1869) мали ступінь

доктора богослов'я, а професор О. Розов на підставі нового статуту (1884) – ступінь доктора церковної історії; 5 – Д. Поспехов, І. Малишевський, В. Певницький, С. Сольський і П. Ліницький – звання заслуженого ординарного професора (у 1879/80 навчальному році звання заслуженого мали троє професорів) [88, а. 5]. У 1895 р. в Академії працювало десять ординарних професорів, у тому числі сім заслужених, вісім екстраординарних професорів і дев'ять доцентів [350, с. 332-333].

У Київській духовній академії працювали як духовні, так і світські особи. Для останніх за чинним тоді законодавством не передбачалося класів, як для інших чиновників державної служби. Державна рада, розглянувши подання обер-прокурора Св. Синоду, погодилася з його думкою про прирівняння, при можливості, службових прав викладачів і взагалі службовців світського звання, що працюють у духовних навчальних закладах і закладах Міністерства народної освіти.

Отже, професорсько-викладацький склад університетів формувався в основному з вихідців привілейованих станів Російської імперії. Верства різночинців, до складу якої належала переважна більшість наукової інтелігенції, остаточно сформувалась за цей період як соціально самостійна та склала основне джерело формування науково-педагогічної інтелігенції. Наукова інтелігенція являла собою ту соціально-професійну сферу, представники якої займались кваліфікованою інтелектуальною працею, мали специфічні професійні навички та відповідний рівень і глибину знань. Правовий статус викладачів і випускників різних навчальних закладів у середині XIX ст. був диференційованим. Найширшими правами користувалися університети. Обмеження прав навчального закладу князя Безбородька стало однією з причин його реорганізації. Для Вищих жіночих навчальних закладів на межі XIX-XX ст. гостро стояло питання підвищення правового статусу викладачів і вихованців, оскільки вони не користувалися службовими правами, пенсійними пільгами тощо. Викладачі-служителі вищих духовних закладів прирівнювалися за правовим статусом до університетських викладачів.

4.2. Кваліфікаційно-професійний рівень та матеріальне забезпечення викладачів

Важливою складовою вимог до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, і зокрема гуманітарних, були їх вчені ступені. Варто зазначити, що офіційна історія присудження вчених ступенів у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сягає початку ХІХ століття.

Указом імператора від 24 січня 1803 р. “Про устрій училищ” почалася офіційна історія присудження вчених ступенів за участю російських державних органів управління [856, с. 16-18]. У “Збірнику розпоряджень по Міністерству народної освіти” цього ж року вказувалося: “Ніхто не може бути професором, не будучи колись доктором і ад’юнктом, не маючи звання магістра, крім росіян і іноземців, визначених за особливістю популярності в ученому світі...”. Тим самим підкреслювалася значимість одержання вчених ступенів у педагогічній ієрархії університетів. Відповідно до цього указу, “право давати вчені ступені або достоїнства” надавалося чотирьом університетам: Московському, Дерптському (з 1893 року - Юрьєвський, пізніше Тартуський університет, Естонія), Казанському й Харківському. Статути цих університетів містили розділ “про випробування й проведення в університетське достоїнство” (тобто регламентували наукову атестацію), що дало початок систематичній підготовці й атестації наукових кадрів у Росії. Пізніше право присуджувати вчені ступені одержали університети у Варшаві, Києві, Санкт-Петербурзі.

На відміну від західноєвропейських держав, у Росії до професорського звання вели три послідовні щаблі: державний екзамен із закінченням університету; магістерський іспит і магістерський диспут або захист дисертації на вчений ступінь магістра; докторські іспити й публічний захист докторської дисертації.

У іноземних університетах вчений ступінь доктора можна було отримати, не маючи ступеня магістра, а от у Росії, а значить і в Наддніпрянській Україні, випробування на ступінь магістра й доктора

проводилися чітко за вимогами міністерства. Вищий ступінь не можна було отримати, не маючи попереднього, крім виняткових випадків (за особливі наукові досягнення магістрант міг бути возведений прямо в докторський ступінь). Між затвердженим ученим ступенем і допуском до одержання нового вченого ступеня повинен був пройти певний проміжок часу: між дійсним студентом і кандидатом - 1 рік; кандидатом і магістром - 2 роки; магістром і доктором - 3 роки. Згодом ці інтервали були скорочені до 1 року [414, с. 13].

Енциклопедія Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона про одержання наукових ступенів зазначає: “Ступінь Магістра отримує особа, що по закінченні університетського курсу, витримає особливе усне випробування у відомій галузі наук і привселюдно захистить схвалену факультетом дисертацію. В особливо поважних випадках факультет може допустити до випробування на ступінь Магістра й особу, що представила докторський диплом іноземного університету. Особа, що витримала магістерський іспит, але не захистила ще дисертацію називається магістрантом. При особливо видатних достоїнствах магістерської дисертації факультет може клопотатися про зведення магістранта прямо в ступінь доктора. Ті, хто має ступінь Магістра, можуть просити про зарахування в потомствене почесне громадянство; при вступі на цивільну службу вони мають право на чин IX класу. Магістрами можуть бути призначені екстраординарними професорами університетів. Магістрам надані такі ж академічні знаки ..... як і докторам, тільки не золоті, а срібні. Православні духовні академії можуть удостоювати ступенем Магістра богослов'я. Учений ступінь магістра розуміється також “як перший учений ступінь, що дає право на заняття кафедр”[415, с.306-307].

Не дивлячись на те, що Росія вивчала і використовувала досвід західноєвропейської системи атестації, вона однак йшла своїм шляхом. Лише до 1816 р. присудження вчених ступенів здійснювалося на основі статутів університетів і сформованих у кожному з них традицій.

У 1819 р. вступило в дію “Положення про вчені ступені”, обов'язкове для усіх університетів Росії. Відзначимо, що це положення не тільки узаконювало уніфікований, обов'язковий для всіх університетів процедурний

регламент присудження вчених ступенів, але й визначало науки, по яких можуть проводитися випробування на вчені ступені; розподіл наук на 4 факультети (розділи) - богословський, юридичний, медичний і філософський - автор вважає прообразом номенклатури спеціальностей. Його основні розділи були дороблені й уточнені в наступних “Положеннях”, прийнятих у 1837, 1844 і 1864 рр. Згідно з “Положеннями” учені ступені рангувалися за схемою “дійсний студент - кандидат - магістр – доктор”. Право присуджувати такі вчені ступені надавалося факультетам університетів. Учені ступені кандидата, магістра й доктора передбачалося давати з відповідним зведенням у чиновницькі класи згідно “Табеля про ранги”. Контроль за діяльністю ректорів і професорських колегій університетів у галузі присудження вчених ступенів був покладений на Міністерство народної освіти Росії. Міністерство постійно удосконалювало правила “введення в учені ступені”. Слід зазначити, що в ХІХ ст. було видано кілька десятків царських указів і міністерських циркулярів, затверджених імператором, що стосувалися присудження вчених ступенів.

Після введення нової редакції Положення в 1863 р. звання ад’юнкт-професора замінене на звання доцент. За статутом університетів від 1835 р., на посаду професора міг претендувати тільки доктор наук за профілем відповідного факультету. Щоб стати доцентом, треба було мати ступінь магістра з певної галузі знань.

Учене звання професора й доцента присвоювалися “професорськими колегіями” факультетів університетів і затверджувалися ректором. Статутом університетів з 1884 р. були скасовані посади штатного доцента. Із цього часу для заняття посади приват-доцента досить було здати магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні дві пробні лекції перед “професорськими колегіями” (одна на тему, визначену факультетом, а друга - на вибір самого лектора).

Кандидат, який претендував на вчений ступінь, повинен був показати знання тільки з предметів, визначених для факультету в обсязі університетського курсу. Знання оцінювалися оцінками “задовільно”, “дуже задовільно” і “незадовільно”. Повторно іспит можна було скласти не

раніше, ніж через рік. При цьому практично відразу ж однією з умов для одержання здобувачем ученого ступеня магістра й доктора стала підготовка дисертації і її публічний захист перед ученими, відомими своїми науковими досягненнями у відповідній галузі знань.

Здобувач ступеня одержував строго певну спеціалізацію й іменувався, наприклад: магістром-доктором російської історії, мінералогії й геогнозії, міжнародного права, перської словесності, прикладної математики, карного права. Г.Г. Кричевський зазначає, що така детальна спеціалізація не мала аналогії за кордоном, де вчені ступені іменувалися за факультетом, тому університети Росії стояли на більш високому рівні в порівнянні з європейськими. “Відбиття зростаючої диференціації наукових дисциплін сприяло своєчасному перегрупуванню кафедр, необхідної для вдосконалювання університетського викладання, а також дозволяло враховувати потреби підготовки наукових кадрів”. Звертає на себе увагу той факт, що наукові спеціальності з педагогіки, психології й соціології були зовсім відсутні [601, с. 142].

Диплом магістра надавав право займати посаду доцента, а іноді й посаду екстраординарного професора.

Відмінною рисою вченого ступеня кандидата було те, що він присуджувався особам, що досягли значних успіхів в оволодінні університетськими курсами й написали дисертації. У 1884 р. учений ступінь “кандидат” було скасовано. Замість нього видавався диплом першого ступеня. З огляду на складність здачі магістерських іспитів, Міністерство освіти стало шукати шляхи полегшення здобувачем подолання цього бар'єра. Таким шляхом стало збільшення “розрядів наук”, з яких присуджувалися вчені ступені. Кількість “розрядів наук” постійно зростала, тому що була прив'язана до числа кафедр в університетах, а назва кафедр здебільшого визначала назву “розряду наук”. За “Положеннями” 1819 і 1837 р. їх було 14, а за “Положеннями” 1844 і 1864 р. - відповідно 22 і 40 [601, с. 145].

Що стосується системи атестації православних духовних академій Росії, то до 1814 р. визначеної загальної системи атестації в православних академіях

не було. Учені ступені присуджувалися кожною академією відповідно до свого статуту. У 1814 р. керівництво православної церкви спробувало узгодити статuti цих академій у частині присвоєння вчених ступенів. У результаті цього священнослужителям за єдиними правилами стали присуджувати вчені ступені “кандидат богослов’я”, “магістр богослов’я” і “доктор богослов’я”. Перші два з них присвоювалися випускникам академій за результатами навчання й отриманих знань. Ступінь доктора богослов’я міг бути присуджений тільки на підставі захисту дисертації.

У 1869 р. був прийнятий новий статут духовних академій, а з ним і новий порядок присвоєння ступенів. Ступінь кандидата богослов’я став присвоюватися студентам, що закінчили три, а магістра - чотири курси навчання. Ці ступені позначали лише різні класи академічних дипломів. З 1884 р. найбільш успішним випускникам духовні академії присвоювали ступені, а іншим - звання “дійсний студент”, яке було ідентичним до університетських дипломів. Магістерський ступінь у цьому випадку був свідоцтвом одержання вищої богословської освіти. З 1884 р. за результатами захисту дисертацій присуджувалися ступені: “доктор богослов’я”, “доктор церковної історії” і “доктор канонічного права”, хоча були і винятки [397, с. 590].

З 1884 до 1917 рр. у дореволюційній Росії присуджувалися тільки два ступені: магістри й доктори.

Слід зазначити, що вимоги до російського вченого ступеня магістра були на рівні, а в деяких університетах й вище, ніж це було потрібно для вченого ступеня “доктор філософії” у країнах Європи того часу. Так, учений ступінь доктора філософії, отриманий в університетах цих країн, прирівнювався до ступеня магістра, після проходження атестації в університеті. Це не стосувалося осіб, що отримали в західних університетах учені ступені докторів наук.

Статuti університетів передбачали, як винятки, право професорських колегій “зводити у вищий учений ступінь почесного докторства без випробувань і дисертацій знаменитих учених, що набули популярності ученими працями”. Дослідник О.Є. Іванов зазначає, що таких “почесних

докторів” (або заслужених) у російських університетах було всього близько ста. Процес введення у “почесні доктори” був досить непростим заходом: досить було яких-небудь неточностей або обґрунтованих заперечень від окремих учених, як рішення могло бути опротестоване. Найбільша кількість таких “почесних докторів” існувала у сфері богословських наук. За особливі заслуги ними ставали церковні ієрархи [548, с. 22]. З 1884 р. в університетах з’явилося звання “Почесний професор”, яке можна було одержати при вислузі викладачем в одному університеті 25 років. Певні університети під цим розуміли почесне звання “Заслужений професор”. Це звання надавало право на пенсію, яка дорівнювала посадовому окладу, і було одним із шанованих у російському суспільстві.

Статутом 1884 р. вводилися зміни в систему здобуття наукових ступенів. Випускник Духовної академії на четвертому курсі міг подати твір, не тільки на здобуття ступеня кандидата, а й магістра. Крім того, замість приват-доцентури, засновувався інститут професійних спеціалістів. Найбільш здібні випускники протягом року проходили підготовку для викладацької діяльності. Їм призначалася стипендія в розмірі 700 крб. на рік. Після закінчення – вони могли залишитися на кафедрі на посаді доцента і отримували ступінь магістра [333, с. 45].

Вчений ступінь доктора богослів’я здобувався шляхом публічного диспуту, представленням окремого дослідження в галузі богословських наук або тим, що мав визначні наукові праці. Саме так був присуджений ступінь доктора екстраординарному професору КДА, протиєрею Ф. Титову [397, с. 592]. У 1883-1884 рр. для публічного захисту дисертацій, що були представлені на ступінь магістра в КДА, відбулося три диспути [348, с. 31].

У фондах Державного архіву м. Києва є справа про присудження магістерського ступеня професорському стипендіатові М. Грушевському. Крім іспитів з російської історії, стародавньої історії, середньої та нової історії, з політекономії М. Грушевський представив два твори: “Відносини віча до князівської влади в удільний період російської історії” і “Староруська княжа рада, її видозміни”. Професор В.Б. Антонович признав ці роботи, як задовільні [151, а. 2-8].

Таким чином, здобуттю наукового ступеня передували іспити і твори на обрану тему. Після цього відбувався прилюдний захист.

Здобуття наукового ступеня давало право на заміщення відповідних посад, впливало на хід службової кар'єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Отже, слід зазначити, що різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Невеликі відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов'язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв'язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення “зверху”, без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема. Якщо з 1805 по 1863 р. кількість захищених дисертацій склала 625 (з них 160 - докторських), то з 1863 по 1872 рр. - 1342 (572 - докторських) [548, с.28].

Наслідком становлення системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційних вищих гуманітарних закладах стало те, що в українському суспільстві склався соціокультурний портрет професора-інтелегента того часу. У ньому втілювалися любов до батьківщини, висока

ерудиція в різних галузях суспільного життя, обширні наукові пізнання, педагогічна майстерність, наявність наукової школи і наукових праць, вільнодумство, творчість та працездатність.

Підготовка наукових кадрів ішла з використанням європейського досвіду, але все ж більше враховувалися вітчизняні особливості. Це йшло на користь російській науці взагалі, відносно ж української можна згадати про деяку національну дискримінацію. Однак слід нагадати, що, по-перше, навчання йшло за єдиними правилами та статутами, а по-друге, багато українських викладачів потім йшли викладати до вищих навчальних закладів Москви та Санкт-Петербурга.

Наприкінці XIX - початку XX ст. набуло суспільного звучання й стало частиною вимог реформи вищої школи питання про справедливу оплату праці професорів і викладачів. Мова йшла не тільки про недостатність коштів, що відпускають на оплату науково-педагогічної діяльності, але й про явну недооцінку владою значення професорської діяльності.

Матеріальне становище викладачів протягом усього XIX століття було незадовільним, праця викладача оцінювалася вкрай низько. Тому брак матеріальних коштів, боротьба за виживання вимушували шукати додаткові заробітки. Особливо незадовільним було матеріальне становище молодшого викладацького складу – приват-доцентів, асистентів, лекторів. Зарплати вистачало лише на те, щоб звести кінці з кінцями. А так званих квартирних грошей вистачало лише на одну кімнату. Тому викладачі користувалися квартирами без зручностей, нерідко розташованими далеко від навчального закладу. Хоча на початку 80-х років матеріальне становище професорсько-викладацького складу трохи покращилося, воно не забезпечувало нормального існування родини, що змушувало викладачів, як і раніше, шукати додаткові джерела прибутку.

Скрутні матеріальні умови життя були однією з причин того, що багато професорів і викладачів, особливо молодих, не могли собі дозволити мати родину й дітей. Протягом другої половини XIX ст. близько третини всіх професорів були неодруженими.

Щоб якось полегшити долю професури, в університетах була введена система “професорського гонорару”, суть якої полягала в тому, що студенти платили професорам за читання лекцій і проведення практичних занять. Ця сума була додатковою до основного окладу. Система гонорарів повинна була стати основою конкуренції серед викладачів. Але на практиці вона призвела не до конкуренції, а до ворожнечі між викладачами. Студенти сплачували „гонорарні гроші” викладачам з розрахунку 75 коп. за тижневу годину на медичному факультеті і один карбованець – на інших факультетах [417, с. 22]. Таким чином, уряд хотів заохотити викладачів працювати більше – адже відомі випадки, коли один професор читав лекції одночасно в п’яти місцях. Однак, як виявилось, гонорари залежали не від якості лекцій, не від популярності професорів, а від загальної кількості потоків та обов’язковості тих чи інших лекцій. Тому професори-медики опинилися у виграшному стані, так само, як і професори, які читали обов’язкові курси на інших факультетах. До них повинні були записуватися всі студенти, в той час, як багато студентів відвідували необов’язкові, але цікаві факультативні курси, за які вони не платили професурі грошей. Проіснувавши тринадцять років, ця система була скасована [417, с.22].

Ніжинський історико-філологічний інститут імені кн. Безбородька був єдиним вищим навчальним закладом в імперії, що знаходився в провінційному містечку. Це давало певні пільги як викладачам, так і студентам. Професорсько-викладацький склад інституту мав 25% надбавки до зарплати і фіксоване відшкодування витрат на харчування та проживання (або проживали в казенних квартирах). Першим директором НІФІ був М.О. Лавровський, професор Харківського університету. Він залучив на посади професорів, талановитих вчених А.С.Будиловича, Р.Ф.Брандта, М.Л.Грота. Пізніше тут працювали Є.В.Петухов, історик В.І.Савва, М.Н.Бережков. Серед відомих випускників були: білоруський вчений Ю.Ф.Карський, історик М.С.Державін, відомий вчений В.І.Резанов. [852, с.517-518].

Ситуація з матеріальним забезпеченням викладачів змінилася на краще наприкінці ХІХ століття. Викладачі (здебільшого професори) у цей час

вважалися уже досить забезпеченими людьми. Але протягом декількох десятиліть жалування викладачів не змінювалось, хоча відбувалося знецінення грошей. У середньому, професори отримували 3000 руб. на рік. Так, ординарний професор кафедри російської історії доктор В. Антонович отримував жалування 2400 руб., столових - 300 руб., квартирних - 300 руб., тобто 3000 руб. на рік [391, с.542]. Таку платню отримували й інші професори. Крім того, статутом 1884 р. встановлювалися гонорари, тобто плата, яку вносили студенти за слухання лекцій. Вона складала 1руб. за тижневу годину на півріччя. Система гонорарів мала на меті стимулювати конкуренцію, оскільки один предмет могли читати кілька викладачів. Гонорар розподілявся між викладачами в залежності від кількості студентів у кожному університеті, від розподілу студентів по факультетах, курсах, від кількості звільнених від плати за слухання лекцій. Існувала практика, за якої професорський гонорар у Київському університеті був набагато вищим, ніж в інших університетах, оскільки в Київському університеті було більше студентів. Так, з 1887 по 1896 рр. у Київському університеті навчалось в середньому 2104 студенти на рік, коли у Харківському - 1179, у Новоросійському - 590. Крім того, дуже нерівномірним був розподіл студентів по факультетах, що призводило до того, що визначалися вигідні і невигідні для викладачів факультети й кафедри. Професори юридичного і медичного факультетів отримували платню набагато вищу, ніж професори на інших факультетах [150, арк. 20-21].

Середній розмір професорського гонорару в Харківському університеті у 1887-1896 рр. складав 282 руб. 60 коп. за півріччя, а приват-доцентського - 41 руб. 69 коп. Найвищий середній піврічний гонорар у Харківському університеті отримували професори юридичного факультету - 421 руб. 11 коп., а найнижчий – професори історико-філологічного факультету – 26 руб. 38 копійок. 85,7 % викладачів історико-філологічного факультету отримували до 50 руб. гонорару, 14,3 % - до 100 руб., тоді як на юридичному і медичному, таких малих гонорарів взагалі не було, 11,1 % викладачів юридичного факультету отримували 200-250 руб. гонорару, 33,4 % - 250-400 крб., 33,4 % - 400-550 руб., 16,9 % - 550-700 руб., 5,5 % - 700-850 руб. [300, с. 10-12].

На прикладі Харківського університету ми бачимо, що оплата праці викладачів була, в середньому, невеликою і несправедливо розподілялася. Крім того, система виплати гонорарів була досить незручною для студентів, оскільки плата за слухання лекцій була для більшості з них надзвичайно високою. Система гонорарів призводила до розладу спеціальних коштів університетів і до погіршення стану навчально-допоміжних закладів. Також система гонорарів призвела до розладу й погіршення психологічного стану в навчальних закладах.

На відміну від системи гонорарів, яка викликала гостру критику серед викладачів, статті статуту 1884 р. щодо пенсійного забезпечення сприяли соціальному захисту викладачів і сприймалися позитивно.

Ті з викладачів у відомстві МНО, які за вислугою 30 років залишалися викладати як позаштатні заслужені ординарні професори, отримували пенсію 3000 крб. і винагороди за лекції. Так, заслужений ординарний професор, дійсний статський радник В. Демченко отримував крім пенсії 1 200 крб., як винагороду за лекції. Ректор Духовної Академії отримував 4200 крб. на рік [333, с. 17].

Про достатній рівень матеріального забезпечення викладачів на початку ХХ ст. свідчить той факт, що багато з них у зазначений період під час канікул, мали можливість дозволити собі поїхати на лікування за кордон. Так, за період з 24 січня 1904 р. до 7 лютого 1905 р. було подано 200 заяв на дозвіл такої відпустки службовцям Київського учбового округу [63, арк. 1-112].

Для сприяння наукової діяльності існувала практика присудження премій за наукові праці. Так, у 1905-1906 рр. у КДА було премійовано 176 осіб, у тому числі професор О. Дмитрієвський (400 крб.) за твір "Ставленник", кандидат богослів'я А. Єльчуков та інші [397, с. 593].

Але в зв'язку з інфляцією наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., встановлені в 1884 р. оклади знецінювалися. Так, у доповідній записці Ради Київського університету до Міністерства народної освіти вказувалось те, що велике значення для покращення організації університетів має підвищення окладів професорам у 2-3 рази, оскільки протягом кількох десятиліть оклади

не змінювалися, а інфляція була. Предмети першої необхідності стали приблизно в 2 рази дорожчими. Так, наприклад, у Києві в 1863 р. м'ясо коштувало 5-6 коп. за фунт, у 1901 р. – 12-13 коп. За невелику (5-6 кімнат) квартиру потрібно було вже заплатити 1000-1200 руб., замість 400-500 руб. [293, с. 33].

Аналогічна ситуація була характерною і для інших вузівських міст. Це стало причиною незадоволення прафесорсько-викладацького складу своїм статусом. Тому реформа вищої освіти на початку ХХ ст. передбачала і підвищення окладів викладачам.

Щодо пенсійного забезпечення, то за університетським статутом 1884 р. при вислузі 25 років пенсія професора або доцента складала 80 %, а після 30 років - 100% окладу. Так, 24 червня 1892 р. Міністр народної освіти виключив із штату Університету Св. Володимира ординарного професора Є. Афанасьєва за закінчення 30 літнього терміну служби в учбовому відомстві [293, с.35].

Крім пенсій професори й доценти мали інші джерела прибутку. Так, згідно з параграфом 79 статуту професори та інші викладачі, звільнені з університету на пенсію, мали право, з дозволу ради й попечителя, користуватися університетськими посібниками й читати лекції. Однак ці джерела прибутку підлягали суворому контролю. Той же параграф статуту надавав професорам та іншим викладачам, що користувалися щодо пенсій правами навчальної служби, залишалися в ній після вислуги терміну на повну пенсію не інакше, як за новим обранням ради. Нове обрання було чинним протягом п'яти років. Кожне обрання вважалось дійсним, якщо на користь того, хто обирається, було подано не менше двох третин голосів. У іншому випадку посада, на яку той балотувався, оголошувалась вакантною [853, с.134-136].

Крім професорсько-викладацького складу своїх вищих навчальних закладів, до Російської імперії на роботу запрошували й іноземних викладачів. Так, відповідно до параграфа 140 статуту, запрошені з чужих країв викладачі мали право при першому в'їзді до держави привозити з собою або виписувати після того протягом року різні речі й пожитки безмитно на суму мита

дев'ятисот рублів. У цю суму не включалися мита з таких привезених самими викладачами речей, які підлягали безмитному пропуску при пасажирях, що в'їжджають через кордон, так само як з навчальних посібників, під якими малися на увазі книги, інструменти, географічні карти, які без усякого обмеження дозволялося привозити через кордон як запрошеним до університетів вченим іноземцям, так і вітчизняним викладачам, що поверталися на батьківщину, і взагалі подорожуючим у чужих краях за рахунок уряду вихованцям університетів.

Згідно з параграфом 141 статуту іноземні викладачі після звільнення із ВНЗ мали право виїжджати повсякчас за кордон без плати мита за власне майно, що вивозилося ними [853, с. 137].

Викладацький склад духовних академій також мав права на отримання допомог та пенсій. Тим, хто сумлінно прослужив до 25 років, встановлювалась пенсія у розмірі 50 % окладу, 25 років і більше - 100%.

У гіршому становищі були приват-доценти, оскільки вони не перебували на дійсній службі, і тому не отримували постійної штатної винагороди. Статут 1884 р. не встановлював кількість приват-доцентів у вищих навчальних закладах. Кількість посад професорів в університетах була визначеною: 50 - ординарних, 23 – екстраординарних професори. У порівнянні з світськими вузами в складі Київської Духавної академії було 8 ординарних професорів, 8 екстраординарних та 8 приват - доцентів.

Оскільки посади штатних доцентів ліквідовувалися, то зменшилася на 16 одиниць загальна кількість штатних посад в університетах. Кількість професорських посад зростала. Проте штати не були повністю укомплектованими. Щоб покращити ситуацію, згідно з розпорядженням міністра народної освіти екстраординарними професорами призначалися особи, які не мали докторського ступеня. Поліпшенню ситуації сприяло також те, що частина професорів працювала позаштатно. Таке право надавалося професору після тридцятирічної служби, тобто після виходу на пенсію.

Але, і ці заходи не розв'язували кадрового питання. Так, у Київському університеті з 1884 р. до 1894 р. кількість приват-доцентів зростає з 16 до 40.

Та все ж нестача викладачів відчувалася дуже гостро. Стосувалося це перш за все історико-філологічного факультету, де більшість викладачів були магістрами.

На 1 січня 1887 р. на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира викладали 6 ординарних (з них один позаштатний), 5 екстраординарних професорів, 7 приват-доцентів і 3 лектори. Ординарні професори, доктори: В.С. Іконников, позаштатний ординарний професор доктор П.В. Павлов, Ф.Я. Фортинський, В.Б. Антонович, О.І. Соболевський, О.О. Козлов; екстраординарні професори, магістри Т.Д. Флоринський, Ю. А. Кулаковський, доктор Ф.І. Кнауер, приват-доценти М.Ф. Фокков, С.Т. Голубєв, В.І. Петр, Й.А. Леціус, В.М. Малинін, П.В. Голубовський, С.І. Бех, лектори французької, німецької, англійської мови. З 11 професорів, 8 були докторами, 3 магістрами. А із 7 приват-доцентів історико-філологічного факультету лише 4 були магістрами. Персонал юридичного факультету складався з 7 ординарних (з них 3 заслужених, позаштатних), двох екстраординарних професорів, трьох приват-доцентів. Медичний факультет був набагато краще укомплектований викладачами: 16 ординарних, 5 екстраординарних професорів, 15 приват-доцентів, лаборанти, помічники, ординатори, всього 63 особи [642, с. 1-22.].

Університетський статут 1884 р. найбільших збитків наніс історико-філологічній освіті в університетах. За цим статутом було відмінено поділ історико-філологічних факультетів на три відділення: історичне, слав'яно-руське та класичне. Міністерство посилалось на брак викладачів стародавніх мов у гімназіях, тому встановило основним предметом протягом чотирьох навчальних років стародавні мови, стародавню історію і міфологію.

Студенти могли закінчити університет, не прослухавши таких “не обов’язкових” курсів як історія Росії, російської мови і літератури, слав’янське мовознавство. Історико-філологічна освіта втрачала свій загальноосвітній характер. Така перебудова історико-філологічного факультету викликала відтік студентів. На історико-філологічний факультет Харківського університету в 1885 р. вступило 26 студентів, у 1886р. – 18, у 1887 р. – 10, у

1888 р. – 7 студентів [600, с. 305]. Такими змінами був незадоволений професорсько-викладацький склад. Викладачі підтримали протести студентів проти цих регресивно-згубних змін. Кількарічні протести зламали згубні наміри міністерства. У 1889 р. міністерство під тиском викладачів і студентів змушене було відновити попередні структурні, організаційні порядки та порядок викладання на історико-філологічному факультеті.

Викладачами Вищих жіночих курсів при Київському університеті були переважно університетські професори. Ще у 1861 р. рада Університету Св. Володимира висловила за допуск жінок до занять в університеті нарівні з чоловіками. 1876 р. професор В.С. Іконников увійшов до складу створеного при Київському університеті Комітету по влаштуванню в місті вищих жіночих курсів. Володимир Степанович фактично став одним із фундаторів вищої жіночої освіти в Україні. Саме завдяки йому через два роки в Україні розпочав освітньо-просвітницьку місію перший на її території вищий навчальний заклад для жінок - Київські вищі жіночі курси. В.С. Іконников став завідувачем цих курсів. Курси утримувались виключно на плату за навчання і на громадські пожертви. Уряд на утримання жіночих курсів коштів не відпускав. Як уже зазначалось, викладали на курсах професори університету, наприклад, відомі історики: В.Б. Антонович читав курс російської історії, Ф.Я. Фортинський - курс історії середніх віків [384, с. 45-47].

У період політичної реакції 80-х років уряд ліквідував вищу жіночу освіту. У 1889 р. курси припинили своє існування. За роки їх роботи на курсах здобувало освіту більше тисячі жінок.

У 1906 р. за клопотанням професури Київського університету було відновлено роботу Київських вищих жіночих курсів. Через рік у складі курсів, крім історико-філологічного і фізико-математичного відділів був відкритий ще юридичний. Навчальні плани курсів відповідали університетським. Викладали на курсах, в основному, професори університету [384, с. 49]. Наприклад, загальний курс стародавньої російської літератури, а також спеціальні курси з окремих періодів і розділів її, вступ до історії літератури, церковно-слов'янську мову та історію давньоруської мови з діалектологією, слов'яно-

руську палеографію читав професор В.М. Петерц протягом трьох семестрів, після чого залишив їх на знак протесту проти відмови адміністрації прийняти назад курсисток, що були відраховані восени 1907 р. як “неблагонадійні”. В.М. Петерц також брав активну участь в діяльності приватних вищих жіночих курсів А.В. Жекуліної [384, с.7].

З 1885 р. професори Новоросійського університету також почали боротьбу за відкриття Вищих жіночих курсів в Одесі. Та лише в 1903 р. професори М.М. Ланге, Є.М. Щепкін, І.В. Слешинський та інші, підтримувані громадськістю, домоглися відкриття вищих жіночих педагогічних курсів, директором яких довгий час був М.М. Ланге. У різні періоди тут викладали такі відомі вчені, як Г.І. Танфільєв, Б.Ф. Веріго, О.І. Томсон, Б.М. Ляпунов, Є.А. Кирилов і багато інших [357, с. 24].

Протягом перших років існування Вищих жіночих курсів університетські професори читали лекції безплатно, а також передавали у фонд курсів гроші за читання публічних лекцій. Усі роки роботи курсів наукова інтелігенція боролася за зрівняння їх в правах з університетом і боротьба ця завершилась певним успіхом аж у 1912 р. [561, с. 34].

Засновником Вищих жіночих курсів у Харкові, які були відкриті у 1907 р. був професор кафедри ботаніки Харківського університету В. М. Арнольд. У їх складі було два факультети - фізико-математичний, з природничим і математичним відділеннями та історико-філологічний з історичним і філологічним відділеннями. На харківських курсах працювали професори університету В.П. Воробйов, О.М. Нікольський, Д.Н. Соколов, Т.П. Кравець, Д.А. Рожанський, Л.В. Рейнгард та інші харківські педагоги-вчені [647, с. 121-127].

Період дії статуту 1863 р. відзначився реформуванням всієї системи народної освіти та піднесенням суспільно-педагогічної думки в Російській імперії. Розуміння урядом нових пріоритетів університетської справи відбилося в додатку до статуту 1863 р. – окремому “Поданні”. У ньому основна мета реформи університетів полягала в “розвитку та посиленні їх наукової діяльності” [384; с. 987]. Зазначений курс сприяв посиленню зв’язку

наукової та викладацької роботи вчених навчальних закладів у 70-ті роки XIX ст.

Викладачами гуманітарних факультетів були вчені, які внесли великий вклад у розвиток вітчизняної науки. Так, в університеті Св. Володимира на межі XIX-XX ст. працював В.Б. Антонович, видатний історик, археолог, перу якого належить 250 друкованих праць з історії Литовського князівства, з історії міського самоврядування м. Києва в XVI-XVIII ст. та інші. Ним зібрані, відредаговані і опубліковані в 9 томах “Архивы Юго-Западной России”, багато документів з вітчизняної історії. В.Б. Антонович був членом багатьох наукових товариств: Львівського археологічного товариства, Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії, Московського археологічного товариства, Одеського товариства історії і старожитностей.

Разом з В.Б. Антоновичем на історико-філологічному факультеті працював В.С. Іконніков, викладач російської історії, науковець, якому належить понад 124 наукових досліджень, статей, рецензій, дійсний член Російської Академії наук, один із засновників історичного товариства Нестора-літописця, головний редактор щомісячного видання “Университетские известия”.

На межі XIX - XX ст. на історико-філологічному факультеті працювала плеяда видатних істориків, які представляли Київську школу: М.П. Дашкевич, М.В. Довнар-Запольський, П. Голубовський, М. Грушевський, І. Линниченко та інші. Київська школа заклала основи сучасної української історичної науки. Значний внесок у розвиток історії стародавнього світу та археології зробили Ф.Г. Міщенко, О.О. Котляревський, Ю.А. Кулаковський, А.І. Покровський, Г.Г. Павлуцький, В.Е. Данилевич та інші. Особливе місце в історії вітчизняної гуманітарної науки посідає І.В. Лучицький, багато праць якого присвячено історії України.

У цей період на історико-філологічному факультеті менш відомими були імена М.М. Клячина, М.М. Любовича, В.К. Піскорського, Е.В. Тарле, Д.М. Петрушевського, П.М. Ардашева, Т.Д. Флоринського, А.М. Ясинського.

Філософські науки викладали, в основному, духовні особи. З 1880 р.

філософію і психологію було дозволено читати світським викладачам.

Особливу роль в історії філософської думки в Київському університеті відіграв О.М. Гіляров. У стінах цього університету працював відомий філософ, логік, психолог Г.І. Челпанов [642, с. 1-22].

Філологічні науки представляли такі вчені, як О.І. Соболевський, П.В. Владимиров, А.М. Лобода, В.М. Перетц, А.І. Сонні та інші.

На юридичному факультеті викладали Є.М. Трубецькой, Л.Й. Петражицький, О.В. Романович-Славатинський, К.А. Мітюков, В.О. Удінцев, В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.І. Сінайський та інші. Політичну економію в Київському університеті викладали М.Х. Бунге, М.І. Зібер, А.Я. Антонович, В.Я. Желєзнов, Д.І. Піхно, О.Д. Білімович. [623, с. 97-98].

Наприкінці XIX - на початку XX ст. ціла плеяда талановитих вчених працювала і в інших університетах. Так, у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті працював відомий філолог і філософ О.О. Потебня, видатний філолог І.І. Срезневський та інші. З різних обставин деякі викладачі покинули стіни цього вищого навчального закладу і перейшли працювати професорами до Новоросійського університету. А.Н. Деревицький згодом став ректором Новоросійського університету, потім попечителем Казанського учбового округу, В.В. Лапін перейшов на посаду директора Курської гімназії, В.С. Іконніков перейшов до Київського університету, А.І. Александров - до Казанського університету.

Тривалий час на історико-філологічному факультеті Харківського університету працював відомий історик Д.І. Багалій, який зробив великий внесок в історію цього навчального закладу, заслужений професор Г.Ф. Шульц, ординарний професор, відомий лінгвіст, етнограф, М.Ф. Сумцов, ординарний професор М.Г. Халанський, заслужений професор Ф.А. Зеленогорський, який віддав Харківському університету понад 45 років життя, професор Т.І. Буткевич, ординарні професори Л.Ю. Лазаревич-Шепелевич, І.В. Нетушил та інші. Ці професори мали великий досвід і стаж роботи в університеті, викладацьку діяльність більшість з них розпочинали у сімдесяті

роки XIX ст. і продовжували понад 25-30 років [423; с. 22].

Набагато менший стаж університетської діяльності мали викладачі юридичного факультету. Так, на 1905 р. професорсько-викладацький склад цього факультету був представлений двома заслуженими ординарними професорами: А.Н. Столновим (працював з 1853 р.), Л.М. Загурським (з 1874р.), а також ординарними професорами Н.О. Куплеваським, П.П. Мигуліним (з 1895 р.), екстраординарними професорами С.П. Ніконовим (з 1903 р.), М.А. Гредескулом (з 1897 р.), М.П. Чубинським (з 1892 р.), приват-доцентами В.Н. Катковим (з 1901 р.), А.М. Кисилевим (з 1904 р.), А.Я. Таубером (з 1901 р.), В.М. Устиновим (з 1901 р.) та іншими [423, с. 23].

Одним з найважливіших напрямків наукової діяльності вчених-юристів університетів України цього періоду стають етнографічні студії. У наказі Департаменту Міністерства народної освіти від 4 червня 1866 р. за № 4647 “Про надання професорами юридичного факультету університету Св. Володимира допомоги своїми вченими працями етнографічному відділенню імператорського Російського географічного товариства при збиранні ними народних юридичних звичаїв” відображено зацікавлення уряду в етнографічному напрямку дослідницької роботи правознавців [32, арк. 1].

У листі зазначається, що акція збирання народних юридичних звичаїв є надзвичайно важливою для нашої судової практики та майбутніх законодавчих робіт, особливо в галузі руського права.

Активними діячами цього напрямку були вчені М.Х.Бунге, М.І.Зібер, О.Ф.Кістяківський, які в межах Південно-Західного відділення імператорського Російського географічного товариства не тільки публікували матеріали дослідження, але й займалися складанням програми для збору відомостей з етнографії, статистики та юриспруденції. Саме про такий вид діяльності йдеться у одному із звітів відділення за 1875 р. [339, с. 9]. Значна частина результатів роботи членів Південно-Західного відділення покладена в основу фундаментального семитомного зібрання “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, яке вийшло у 70-х рр. у Петербурзі [748, с. 69]. Скликання у 1874 р. у Києві Археологічного з’їзду

стало демонстрацією наукових досягнень з українознавства. Стривожений масштабами дослідницької та видавничої діяльності з української етнографії, мови та мистецтва, яку розгорнула ця організація, уряд видав наказ про його закриття [693, с. 91].

У Ніжинському історико-філологічному інституті було менше викладачів з вченими ступенями. Але й серед них були доктори та магістри. Так, з 1875 р. на посаді професора і наставника працював М.Я. Аристов, перу якого належить більше 70 наукових публікацій [555, с. 86].

З 1882 р. професором російської історії працював магістр М.М. Бережков. Викладачами інституту були: професор, доктор Р.Ф. Брандт (26 публікацій), ординарний професор, магістр А.С. Будилович (67 публікацій), наставник, магістр Б.Ф. Бурзі, екстраординарний професор А.О. Брок, директор інституту з 1893 року Ф.Ф. Гельбке та інші. Улюбленцем студентів, одним з найпопулярніших лекторів був талановитий вчений письменник М.Я. Гродт, він був автором 88 наукових праць. Інспектором інституту був професор А.В. Добіаш. Докторську ступінь мали ординарні професори С.М. Жданов, Г.Е. Зенгер. Більше 200 наукових публікацій мав ординарний професор, вчений-філолог В.В. Качановський.

Наведений перелік викладачів - науковців дає підстави твердити, що в інституті була сформована наукова педагогічна шкала, вихованцями якої були викладачі гімназій: П.К. Абуладзе, Л.В. Автономов, П.А. Адамов, П.І. Барсов, Д.В. Барциковський, А.М. Володимиров, В.Б. Гончаров, В.І. Жирнов, Е.Ф. Карський та багато інших [555, с. 87].

Складна проблема викладацьких кадрів виникла у Новоросійському університеті. На 1 січня 1904 р. у Новоросійському університеті не вистачало 14 ординарних і 5 екстраординарних професорів. Особливо це стосувалось кафедри історії західноєвропейських літератур (з січня 1898 р.); римського права (з вересня 1898 р.), історії російського права (з жовтня 1899 р.), поліцейського права (з жовтня 1902 р.), громадянського права (з червня 1903 р.) [299, с. 9].

Ця проблема гостро торкалася кафедр юридичного факультету. Як у

Київському, так і в Новоросійському університетах, деякі штатні викладачі не мали вищого ступеня доктора.

Порівнюючи штатні показники Новоросійського університету з попередніми роками, необхідно відзначити, що кількість викладачів у цьому вузі поступово збільшувалась. На 1 січня 1904 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету працювали 9 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 4 лектори іноземних мов. На юридичному: 6 ординарних і 2 екстраординарних професори [299, с.10-11].

Уряд вживав заходи щодо заохочення викладачів вищих навчальних закладів, в тому числі гуманітарного профілю. Це підтверджується запровадженою системою нагород викладачів орденами за відмінну службу у відомстві Міністерства народної освіти, заслуговує на позитивну оцінку.

Так, у 1905 р. в Київському університеті було нагороджено орденами Російської імперії 32 викладачі: орденом Святої Анни першого ступеня – дві особи, другого ступеня - 5, третього - ступеня – 4. орденом Святого Станіслава другого ступеня – 5 осіб, третього ступеня – 3 особи, орденом Святого Володимира третього ступеня – 4 особи, четвертого - ступеня - 6 осіб, всього - 32 ордени.

Серед нагороджених - заслужений професор кафедри цивільного права доктор В. Демченко, який раніше був нагороджений орденом Св. Станіслава першого і другого ступенів, Св. Володимира третього і четвертого ступенів, Св. Анни другого ступеня, у 1905 р.- Св. Анни першого ступеня.

Орденом Св. Володимира четвертого ступеня було нагороджено ординарного професора кафедри класичної філології, доктора І. Леціуса, який за час служби в Міністерстві народної освіти мав уже ордени Св. Анни другого ступеня, Св. Станіслава другого ступеня.

За 25 років служби в МНО ординарний професор кафедри філософії, доктор О. Гіляров був нагороджений орденами Св. Анни другого і третього ступенів, Св. Станіслава другого та третього ступенів, Св. Володимира четвертого ступеня [309, с. 100].

Показовим є те, що при вислузі років наприкінці ХІХ ст. надавалися

чини (до цього часу вище капітанського рангу не піднімалися). Так, професори й академіки вирости в чинах і досягли полковницького й генеральського рангів. Ректор університету мав право претендувати на чин дійсного статського радника, що відповідало чинові генерал-майора. І зверталися до нього відповідно: “Ваше превосходительство”. До кінця XIX ст. заслужений професор міг дослужитися вже до чина таємного радника. Однак у зазначений період університетська професура не сприймалася як прошарок, що належать до вищого, привілейованого суспільства.

Так, у 1905 р. з колезьких у статські радники були переведені доктор філософії Г. Челпанов, доктор російської історії М. Довнар-Запольський, доктор російської словесності В. Перетц, магістр права А. Ясинський, магістр загальної історії П. Ардашев [309, с.102].

Таким чином, російський уряд цінував викладачів, які наполегливо і сумлінно служили освітянській справі, про що свідчить практика присвоєння чиновницьких звань, нагородження орденами. Це стимулювало викладачів до плідної діяльності, позитивно впливало на громадську думку.

Необхідною умовою успішної наукової та викладацької діяльності були відрядження професорів за кордон, їх помічників та приват-доцентів. Так, у 1901 р. були відряджені за кордон на тривалий час приват-доценти Новоросійського університету В.Ф. Лазерський (з 1 червня 1903 р. по 20 серпня 1904 р.), В.М. Твердохлебов (з 1 червня 1903 р. на два роки) [805, с. 1-24].

На короткий термін було відряджено протягом 1903 р. 30 професорів і 13 інших осіб. Серед них – професор богослов'я А.М. Клітин, професор В.В. Підвисоцький та інші [391, с.121].

Крім того, розповсюдженою була практика відряджень в межах Російської імперії.

Викладачам, які вдосконалювалися за кордоном, на сторінках “Университетских известий” надавалося місце для звіту про відрядження.

У 1880 р. на шпальтах цього видання звітував професор М.В. Володимирський-Буданов, який був рік у закордонному відрядженні.

Крім викладацької, адміністративної діяльності, викладачі займалися науково-дослідницькою роботою.

У Київській Духовній академії, крім видання “Трудов КДА”, “Киевских Епархиальных Ведомостей”, науково-дослідницька діяльність викладачів виявилася у підготовці різноманітних наукових видань. Так, у 1883-1884 рр. ординарний професор архімандрит Сильвестр опублікував обсяговий твір “Чтение по догматическому богословию”, заслужений ординарний професор Поспехов видав 2-й випуск творів Л. Тьєррі про Нестора і Євтихія в російському перекладі тощо. Щорічний список видань викладацького персоналу досить великий, що свідчить про високий рівень наукового потенціалу [397, с. 387].

Таким чином, слід зазначити, що різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Невеликі відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов’язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв’язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення “зверху”, без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема.

Щодо матеріального забезпечення, то воно протягом досліджуваного періоду було досить строкатим, наприклад, у 60-80-х рр. воно було недостатнім для нормального існування педагогів, а рубіж XIX-XX ст. характеризується уже досить високим рівнем матеріального забезпечення, гарантії пенсій, ряд інших пільг, що створювало умови для плідної творчої діяльності. Але разом з тим, влада пильно стежила, щоб викладацька діяльність не виходила за межі офіційної ідеології. Так, в Статуті прав духовних Академій було записано, що викладачі повинні свою діяльність проводити виключно в православному дусі, в напрямку готовності служити церкві. До того ж особливо оговорювалося, що будь-які відступи від цього правила не можуть бути терпимі. Не допускалися відступи від офіційної ідеології і серед університетських викладачів. Це особливо позначалося на діяльності гуманітаріїв.

4.3. Участь науково-педагогічних працівників вишів у популяризації українознавства та протидії русифікаторській політиці царату

Узагальнений аналіз соціально-правового статусу викладачів-гуманітаріїв є необхідною, але недостатньою характеристикою умов організації процесу навчання, напрямів впливу професорів на формування самосвідомості студентів гуманітарного профілю, ролі університетів, вищих жіночих курсів в утвердженні, на противагу русифікаторській політиці, української національної ідеї. Для цього потрібний порівняльний аналіз змісту гуманітарної освіти на початку 80-х років XIX століття, після уведення в дію статуту університетів 1884 р. і на рубежі XX століття, а також персоніфікована характеристика професорів, їх науково-педагогічної та громадської діяльності, політичного спрямування поглядів, ставлення до ідей українства, їх втілення в конкретну діяльність викладача, науковця, просвітника. У вищих навчальних закладах Наддніпрянської України на рубежі XIX – XX ст. були зосереджені значні наукові сили, у тому числі у галузях гуманітарного знання, проте до 1917 р. не було жодної українознавчої кафедри.

Друга половина XIX ст. характерна тим, що антиукраїнська політика уряду стає очевидною: 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв видав циркуляр, за яким не визнавалося саме існування української мови і заборонено відповідні видання, у 1871 р. циркуляр графа Толстого заборонив вживати місцеві мови в народній школі навіть для полегшення вивчення російської мови. У 1876 р. Емським указом Олександра II заборонено ввезення українських книг з-за кордону, друкування музичних нот, текстів пісень, творів і перекладів українською мовою за виключенням історичних документів. У 1892 р. уряд заборонив друк українських книжок, а в 1895 р. – українські книги для дітей та викладання рідною мовою в початкових школах.

Українська наукова інтелігенція на рубежі століть вже усвідомлювала свою національну окремішність (це набувало особливого значення, зважаючи на русифікаторську політику царату) та мала прагнення до вивчення та збереження рідної мови і власних культурних традицій.

Першими спробами науково-педагогічних працівників з реалізації завдань щодо впровадження української мови у вищі навчальні заклади та різні сфери життя на зламі XIX-XX ст. стали клопотання до урядових інституцій з вимогами вільного використання рідної мови, виступи протесту на з'їздах, що відбувалися на той час у різних містах України, а також мовні дискусії на сторінках періодичних видань. Проте державницький проект “великої російської нації” виключав можливість запровадження української мови у процес викладання. Наукові дослідження професури гуманітарного профілю – істориків, філологів, економістів – рідко пов'язувалися з українською тематикою.

Свобода наукових досліджень в університетах стримувалася надмірною централізацією наукового життя, контролем тематики гуманітарних досліджень, офіційним духом вищої освіти. Розроблялися певні тематичні напрямки українознавства: козацтво – в історії України, діалектологія – у мові, давньоруські пам'ятки писемності – у літературі. Систематичні українські дослідження здійснювалися за межами університетів. В університетах вони

більшою мірою були результатом особистих ініціатив дослідників, які ризикували і розплачувалися, або мали “незалежний статус”. Найяскравішим випадком у цьому плані є діяльність професора російської історії В.Антоновича, який повною мірою використав академічні можливості кафедри імператорського університету для розгортання наукових студій з української історії [527, с. 62 – 71]. За методами аналізу історичних джерел В.Антонович відіграв в українській історичній науці роль, подібну до ролі Л. фон Ранке у німецькій історіографії, але про це йтиметься далі [454, с. 187].

Висока науково-педагогічна кваліфікація викладачів, їх громадська спрямованість створювали сприятливі умови для реалізації змісту навчання під час академічних занять, коли професори приват-доценти спілкувалися зі студентами в наукових гуртках, наукових товариствах тощо. Йдеться про те, що в гуманітарній освіті взаємозв'язок аудиторних занять з позааудиторними закладав міцний фундамент підготовки майбутніх істориків, юристів, філологів тощо. Тому мовно-національний аспект тут набував особливої ваги.

Після оголошення у 1905 р. Жовтневого маніфесту почався рух за відкриття українознавчих кафедр і впровадження української мови у навчальний процес. Новий суспільний стиль життя дозволив відкрито говорити про українізацію вищої школи в Україні, формулювати у Думі національні інтереси та потреби в галузі освіти.

Початок ХХ ст. в історії Київського університету відзначився тим, що українська інтелігенція підняла проблему українізації вищої освіти в регіоні. 20 квітня 1906 р. представники української громади м. Чернігова (Д. Яворський, М. Коцюбинський, М. Федченко, Л. Шрамченко та ін.) порушили питання про відкриття в Київському університеті кафедр: “української мови, літератури, історії, етнографії і права звичаєвого, з викладами тих предметів на українській же мові”. 22 травня 1906 р. професори В. Перетц і Г. Павлуцький підписали подання до деканату історико-філологічного факультету, в якому обґрунтували необхідність відкриття українознавчих кафедр.

На їх підтримку у Київському університеті виступили українські громадські та культурні діячі: Іван Липа, Симон Петлюра, Дмитро Дорошенко, Борис Грінченко, Олександр Лотоцький, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов та ін. 27 листопада 1906 р. студенти-українці передали до Вченої ради університету заяву з проханням відкрити українознавчі кафедри. Під заявою поставили свої підписи 1430 студентів. Однак проти цієї ідеї різко виступили ректор університету М. Цитович, реакційно налаштована частина професури й керівництво імперського Міністерства народної освіти. У 1907 р. за власною ініціативою професори А. Лобода й В. Перетц розпочали викладання в університеті української літератури, проте, невдовзі крамольний “експеримент” було заборонено [559, с. 601].

М.С. Грушевський вказував, що в університетах Росії викладалися історія, історія літератури, іноземні слов’янські мови і немає в програмах ВНЗ ні мови, ні літератури, ні історії українського народу. Академічна наука в Росії нічого не робила для того, щоб внести в коло викладання українознавчі дисципліни. Питання про створення українських кафедр знаходилося без будь-якого руху і в той же час предмети, які не є пріоритетними, чужими, екзотичними не залишалися без господаря, без відповідної кафедри [484, с. 20].

Історію теж викладали у межах курсу “російська історія”. Історія права і Київське право входили до поняття науки “історія російського права”. Критична оцінка реалізації змісту гуманітарної університетської освіти М.С. Грушевським свідчить про глибоку суперечність, яка, з одного боку, існувала між зафіксованим переліком навчальних дисциплін та забезпеченням їх викладання, враховуючи науковий рівень розробки навчальних курсів, а з іншого, не створювалися умови для формування національної самосвідомості студентів-гуманітаріїв в університетах України.

„Українець, - пише Грушевський М.С., - який усвідомлює культурно-національні інтереси свого народу має в принципі стояти за те, щоб в Університетах України всі курси української програми викладалися б українською мовою.” [484, с. 23].

На його думку, необхідно було ввести такі кафедри і курси в університетах України: українську мову, українську літературу, український фольклор, історію українського народу і української території з давніх часів; допоміжні українські науки: палеографію, дипломатію, огляди бібліотек і архівів, важливих для української історії і філології. Необхідно вивчати історію українського мистецтва, археологію і антропологію українського населення. У галузі юриспруденції: українське право, огляд політичного і адміністративного ладу різних частин українських територій, що входили до складу різних держав і діючих у них законодавств.

М.С. Грушевський розробив програму модернізації гуманітарної освіти в Україні на ґрунті наукової об'єктивності та реалізації української національної ідеї в справі організації навчання на гуманітарних факультетах.

Такий підхід відповідав і реальним вимогам студентства університетів. Восени 1905 р. вимога введення українських дисциплін, викладання українською мовою була висловлена студентами-українцями Одеського університету. Рада Одеського університету висловилася за введення в університеті курсу української мови, історії української літератури, історії і географії. Причому мова викладання цих предметів була поставлена в залежність від національного складу студентів.

Українська студентська громада проявила жвавість і восени 1905р. включила свої національні інтереси до резолюції Коаліційної ради студентів. Декларована в резолюції ідея національної автономії конкретизувалася окресленням українських інтересів в університетській освіті, а саме – запровадження у Новоросійському університеті курсів з історії України, української мови, історії української літератури для студентів історично-філологічного та з українського права для юридичного факультетів. Також висловлювалося побажання замінити назви “Малоросія”, “малороси” як неадекватні урядові терміни на “Україна”, ”українці” [735, с. 102 – 110].

У грудні 1905 р. рада Новоросійського університету розглядала студентську петицію і, загалом не заперечувала можливість заснування у перспективі українських кафедр та запровадження викладання українською

мовою за умови, якщо більша частина студентів у групах буде українцями. Питання про українознавчі дисципліни та кафедри обговорювалося в одеській Просвіті, членами якої були професори К.Сапєжко, В.Лазурський, І.Радецький, приват-доцент історико-філологічного факультету В.М.Мочульський.

Значну роль у популяризації рідної мови відіграла науково-педагогічна діяльність викладачів Новоросійського університету. Протягом тридцяти років (1888-1919) кафедру російської історії очолював І.А. Линниченко. Вчений прочитав багато загальних і спеціальних курсів, що торкалися української проблематики. Він був постійним учасником археологічних з'їздів та міжнародних конгресів [561, с.266].

На тій же кафедрі російської історії Новоросійського університету першим, хто прочитав спецкурс з історії України, був О.Маркевич. На час введення у дію нового статуту, який надавав право факультетам остаточно затверджувати тематику спецкурсів, він як приват-доцент історико-філологічного факультету запропонував читання спецкурсу “Історія Південно-Західної Росії.”, який фактично був курсом історії України. Вчена рада університету та факультет підтримали його заяву. Із підозрою до назви і програми курсу Маркевича поставився попечитель учбового округу. Він вважав, що спецкурс “здатний викликати запитання та пояснення на них, несприятливі при викладенні предмету у студентській аудиторії” [653, с. 55, 62]. Не бажаючи брати на себе відповідальність за впровадження “сумнівного” курсу, попечитель радив декану історико-філологічного факультету запропонувати О.Маркевичу інший розділ з історії Росії. Протягом 15 років викладання в університеті О.Маркевич прочитав близько 25 спецкурсів, тематично пов'язаних з історією України. Він рекомендував студентам праці М.Костомарова, В.Антоновича, М.Максимовича, деяких польських авторів. Окремі розділи з історії України викладали І.Линниченко та П.Іванов.

Восени 1906 р. до Новоросійського університету був зарахований приват-доцентом історико-філологічного факультету випускник Київського університету О. С. Грушевський. Він читав лекції з історії України

українською мовою і попри те, що цей курс офіційно оголошено необов'язковим, в аудиторії збиралося багато студентів. Про цю подію писала українська періодика, зокрема газета “Галичина”. У ній йшлося, що спецкурс О. Грушевського має великий успіх [458, с. 237]. Учений планував створити в Одеському університеті кафедру української історії та планам не судилося здійснитися.

З поверненням до реакційної політики російського уряду надана в 1905 р. університетам автономія фактично скасовувалась, а із Новоросійського університету була звільнена прогресивна професура. На початку грудня 1907 р. ректором було призначено правого професора С.В. Левашова, який одразу ж посилив гонитву на прогресивних професорів. Викладання проводилось виключно російською мовою і будь-які спроби окремих викладачів перейти на читання лекцій українською мовою негайно припинялись. Так, під час читання українською мовою спецкурсу “Історія Київської Русі і Литовсько-Руського князівства”, Міністерство освіти, адміністрація університету і місцева шовіністична преса розпочали проти О. Грушевського справжню кампанію цькування: йому винесли догану, відмовили в оплаті за розроблений спецкурс. Читання істориком лекцій українською мовою розцінювалось як службовий злочин. У листі братові - М.Грушевському до Львова він писав: “Тут почався похід проти української мови, цікаво, що вийде”. Сподівання О. Грушевського, що “питання стане на ґрунт прінципальний, резолюція Совіта піде в основу”, не виправдалися. У протоколах ради такої резолюції взагалі не виявилось. Використання української мови у навчальному процесі було потрактоване як його власна ініціатива і вся справа вирішувалася не на його користь, – так із розчаруванням писав він 26 лютого 1908 р. з Одеси до Львова [108, арк. 78]. За поданням учбового округу міністерство освіти винесло О.Грушевському догану з попередженням, що у разі повторення таких спроб він буде позбавлений приват-доцентства. Він змушений був піти з університету і залишити Одесу. О.Грушевський виїхав до Москви для наукової роботи в архівах, а в лютому 1909 р. був прийнятий приват-доцентом на історично-

філологічний факультет Московського університету, про що було офіційно повідомлено ректору Новоросійського університету [108, арк. 79].

У період революції 1905–1907 рр. в Одесі відкрито заявив про себе український рух. Міська дума прийняла рішення про права української мови, у місті активно працювала Просвіта, що була зареєстрована як українське товариство восени 1905 р. Слід погодитися з думкою сучасної дослідниці З.І. Зайцевої, яка пише, що навряд чи можна беззастережно прийняти твердження деяких авторів, що О.Грушевський починав читати лекції у такому зрусифікованому місті, як Одеса. Швидше за все, варто говорити про потенціал демократизму національно-культурного колориту Одеси, який притаманний поліетнічним регіонам [529, с. 46-50].

За введення українських курсів виступили викладачі історико-філологічного факультету Харківського університету, а також студенти-українці Київського університету. Вони нагадали раді, що до програм університетського викладання не входять українознавчі дисципліни, а в різних закордонних університетах викладаються. Тому студенти Київського університету запропонували створити українські кафедри й щоб українознавчі дисципліни читалися українською мовою. Студентів університету підтримали політехніки, слухачки Вищих жіночих курсів, а також інших університетів України. Проте адміністрація університету не задовольнила ці вимоги [469].

Проблема модернізації російських університетів не була новою для уряду. У 1902 р. він наважився на перегляд чинного статуту і утворив комісію з реформування вищих навчальних закладів. Підготовлений нею проект нового університетського статуту міністерство освіти відхилило, вважаючи цей статут надто ліберальним. У січні 1906 р. робота над новим статутом відновилася. Питанням зайнялася нарада ректорів і професорів російських університетів. Від Харківського університету у ній взяли участь Д.І.Багалій (ректор), В.А.Стеклов, М.П.Чубинський, В.Я.Данилевський, Є.В.Васьковський; від Київського – М.М.Цитович (ректор), А.І.Морозов, Г.Г.Де-Метц, М.М.Бубнов; від Новоросійського – І.М.Занчевський (ректор), В.М.Істрін, В.А. Ротерт.

Новий статут (примітка до його 58 статті) передбачав заснування в російських університетах кафедр національного спрямування.

Незважаючи на те, що питання українізації гуманітарної освіти в українських університетах не було розв'язане і після революції 1905 р., можна впевнено стверджувати, що воно здобувало все більше і більше прихильників як серед викладачів, так і серед студентів. Ці настрої і конкретні дії базувалися на діяльності відомих представників професури гуманітарних кафедр. Серед студентів Київського університету Св. Володимира популярним був захисник і провідник української ідеї В.Б. Антонович.

За даними “Биографического словаря профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира”, Антонович В.Б. доктор російської історії, ординарний професор по кафедрі російської історії, статський радник. Він читав такі розділи російської історії: історію Росії у домонгольський період, історію Південно-Західної Русі, джерела західно-російської історії. Антонович В.Б. був автором багатьох наукових розвідок, у тому числі й з історії України: “Исследование о козачестве”, “Последние времена козачества на правой стороне Днепра”, “Киев, его судьба и значение в XIV – XVI ст.”, “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”, “Четыре года войны поляков с казаками и татарами”, “Исторические песни малорусского народа” Т. 1-2 (разом з доцентом М.П. Драгомановим), “Неизвестный доселе гетьман и его предки”, “Несколько рецензий и, между прочем, разбор сочинения Буцинского о Богдане Хмельницком”.

Наведений вище перелік праць В.Б. Антоновича свідчить про ґрунтовну науково-дослідницьку діяльність в галузі україністики, яка знайшла високу оцінку з боку М.С. Грушевського, хоча з певною корекцією. Він пише, що навіть з вуст професора Антоновича ще на початку 90-х років приходилося чути, що українська історія має багато “пробелов”, щоб її можна було представити науково, як ціле [484, с. 36].

Це було перше, а по-друге, М.С. Грушевський зазначає, що багато досліджень з української тематики проходить поза університетом лінією археологічного товариства, членом якого був В. Антонович.

Про широку ерудованість та велику громадсько-просвітницьку діяльність В.Антоновича, яка підтверджує широту інтересів професора, свідчить те, що він був обраний і співробітником Імператорського географічного товариства, Імператорського Одеського товариства історії та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній семінарії, дійсним членом Львівського археологічного товариства. Він був членом-засновником, а потім і головою Товариства Нестора-Літописця при Київському університеті Св. Володимира.

Значну увагу професор В.Б. Антонович приділяв науковій роботі студентів. Згідно зі Статутом Київського університету для заохочення студентів до наукової роботи щорічно визначалися теми творів, кращі з яких відзначалися медалями. Так, у 1897 році за кращі твори, які відповідали умовам конкурсу, було передбачено 19 нагород: 8 золотих медалей, 8 – срібних, 2 премії ім. М.І. Пирогова та М.Х. Бунге, один почесний відгук.

Розгорнутим, науково обгрунтованим був відгук В.Б. Антоновича на студентську роботу з російської історії: “Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII ст.”. Як ми бачимо, тема роботи присвячена історії України, до її вивчення відомий професор залучав студентів.

Про авторитет В.Б. Антоновича, який вважався небезпечним для уряду, є свідчення в матеріалах жандармського управління. Так, у листі студента А. Рогачівського начальнику жандармського управління від 24 вересня 1884 року зазначається, що В.Антонович “...ніколи нікому нічого не видасть. Він завжди готовий клопотати перед факультетом і радою. В.Антонович така людина, до якої може звертатися кожен з проханням і розповісти все, що є на душі” [657, с. 47].

У цих словах оцінка людських якостей професора – справжнього інтелігента, яким має бути викладач університету. Популярність Антоновича серед студентів була стійкою протягом тривалого часу викладацької

діяльності. Симпатію викликала його широка ерудованість, інтереси до історії українства, людяність, культура. Такі твердження підкріплюються матеріалами Київського жандармського управління. У них йдеться про відзначення 30-ти річного ювілею професорства студентами університету 13 травня 1895 року.

У доносі попечителя Київського округу від 7 липня 1895 р. Київсько-Подільсько-Волинському генерал-губернатору зазначалося, що в день ювілею близько 200 студентів зібралися біля будинку Антоновича, вітали його криком “ура”, підняли на руки та зі співом віднесли до парадного під’їзду. Після цього студенти попрямували до Ботанічного саду, співаючи українські пісні. Генерал-губернатор просить попечителя зробити розпорядження про недопущення подібних зібрань [656].

З глибокою шаную і вдячністю сучасники оцінюють діяльність історичної школи, яку створив при Київському університеті професор В. Антонович. Уже традиційною стала думка про те, що у XIX-XX ст. в Україні діяли “Київська школа істориків-документалістів” В. Антоновича, народницька школа М. Грушевського. Крім цього на території України у містах – освітніх центрах Києві, Харкові, Одесі, а також Ніжині діяли інші історичні школи (Д. І. Багалія, М. В. Довнар-Запольського, М. Є. Слабченка). У еміграції виникла державницька школа, фундаторами якої були В. Липинський, С. Томашівський і Д. Дорошенко. При цьому зазначимо, що суперечок щодо існування цих шкіл майже не виникає, бо це загально визнаний факт.

Історик М. В. Довнар-Запольський зробив одну з перших спроб визначити основні атрибути історичної школи: напрям майбутніх праць в плані визначення їх мети і теми; визначення наукового методу в тій чи іншій мірі — ідейного розуміння наукового завдання. Тут вчений виділяв проблему першочергового значення: наскільки органічно праці учнів пов’язані з науковою діяльністю вчителя і чи становлять їх праці щось загальне, що може визнаватися як наукова школа, чи ці праці носять випадковий характер. У зв’язку з цим М. В. Довнар-Запольський вважав, що заслугою В. Антоновича, як основоположника першої в Україні історичної школи, є збудження наукової

діяльності учнів (наприклад, праці Ляскоринського, Іванова, Голубовського) щодо свідомого наслідування мети і монографічної розробки історії за областями. Учні В.Антоновича розробляли теми, які були окреслені в читаннях їхнього професора. Спільність ідейного змісту всіх робіт учнів В.Антоновича (за винятком одного з них, праці якого пронизані економічною точкою зору на історичний процес) проявляється в тому, що для них основний зміст історичного процесу – соціальний процес [507, с. 36-37].

М.В.Довнар-Запольський вважав, що для розуміння поняття школи в історичній науці вказані ознаки спільності праць мають другорядне значення, тому що метод науки з її розвитком використовується з однаковим успіхом усіма учнями і в ньому можливі лише незначні модифікації, а ідейне спрямування спеціальної монографії може бути відображене невиразно. Історик підкреслював, що, очевидно, основним елементом історичної школи є напрямок, мета роботи. Такою метою В.Антонович завжди вважав монографічну розробку обласної історії. Тому школа В.Антоновича характеризувалась ще й терміном “обласної” [507, с. 37.]

Визначаючи значення ідейних і концептуальних засад київської історичної школи, створеної В.Антоновичем, необхідно зазначити, що загальний зміст української культури й національної свідомості висував потребу наукового синтезування історичного процесу українського народу і якнайширшої популяризації історії України [523; с. 402].

Засновник наукової школи В. Антонович приваблював дослідників, перш за все як людина і вчений: “Незвичайний розум, величезна ерудиція, рідкісний критичний талант, надзвичайно широкий загальний розвиток поєднувалися в ньому з незвичайною добротою, делікатністю почуттів, скромністю, привітливостю, вражаючою працездатністю. У той же час любов до рідного краю і народу, послідовне світосприйняття, надзвичайна толерантність, стійкість у переконаннях і чесність у всіх діях доповнюють ті душевні якості, якими В.Антонович відрізнявся” [497, с.59].

Володимир Антонович, за висловом Д. Дорошенка, став однією з найбільших фігур нової української історіографії, “справжнім її Нестором, як

його справді називають”. Хоча, зауважує Д.Дорошенко, В.Антонович завжди унікав узагальнюючих висновків і широкого синтетизму, за що йому неодноразово докоряли. М.Драгоманов і М.Грушевський наголошували, що всю свою увагу, весь свій надзвичайний критичний талант він звернув на аналіз окремих історичних явищ українського минулого, окреслених певним часом і місцем. І в цій аналітичній обробці окремих партій української історії, виконаній з усією строгістю наукового дослідження, головна вага праць Антоновича [513, с. 108].

Хоча В. Антонович відстоював народницько-демократичні підходи до висвітлення історії України, але “народницька” позиція щодо українського історичного процесу не доводила його, як зазначав М. Грушевський, до “національної виключності, переоцінювання “народних святощів” і легковаження загальнолюдською культурою” [483, с. 8].

Важливо те, що, міцно стоячи на виважено-наукових підвалинах, В.Б.Антонович “не возвеличував нашого народу, не робив з нього “месії народів” [487, с. 7].

Такий концептуальний підхід не втратив актуальності для сучасних дослідників. Вражає своєю різноманітністю сфера наукових інтересів В.Антоновича, яка охоплює власне історію, археографію, археологію та етнографію. При цьому вчений не йшов уторованими стежками, а вніс у кожную з перелічених галузей нові, свіжі ідеї. Учений, на думку М.Довнар-Запольського, заслуговує почесне місце у всіх названих галузях знання, які відрізняються щодо матеріалу, так і до методу його опрацювання, безперечно, заслуговує уваги з боку наступних поколінь [507, с. 22].

В.Антонович підготував цілу плеяду українських істориків, які працювали під його керівництвом. Він ніколи, як зазначає М. Кордуба, не нав’язував нікому свої погляди, але вміло звертав увагу на ту частину нашої історії, що потребувала більш ґрунтовного опрацювання. Тому й студенти В. Антоновича своїми історичними працями (проф. Грушевський, Голубовський, Линниченко, Багалій та ін.) заповнювали передусім ті прогалини в нашій

історії, яких Антонович не “встиг заткати”, а які треба було “заткати” [590, с. 12].

З відомої “Київської школи” В.Антоновича вийшли визначні українські історики: Дмитро Багалій, автор капітальних праць з історії Слобідської України, фундатор Харківського українського історичного осередку; Іван Линниченко, фундатор Одеського українського історичного осередку; Митрофан Довнар-Запольський автор численних праць з історії України, Білорусі й Великого Князівства Литовського, Микола Дашкевич, Петро Голубовський, а також, Василь Ляскоринський, Олександр Грушевський, Василь Данилевич, Олександр Андріящев, Петро Іванов, Никанор Молчановський, Василь Вовк-Карачевський та ін. [523, с. 401- 402].

В історії М. Драгоманов вважав себе учнем Антоновича і йшов його слідами, хоч і давав його висновкам нове висвітлення і досить відмінний практично-політичний вжиток [487, с. 112].

Михайло Грушевський вважається кращим учнем В.Антоновича [803, с. 37]. Сам же Володимир Антонович став образом і символом своєї доби. Це той унікальний випадок, коли ім'я далеко переростає саму людину, її конкретну діяльність і значення.

Закономірно, що В.Антонович мав безліч учнів, а створена ним “Київська школа” славна не тільки своєю разючою кількістю вчених, але і багаточисленними науковими силами, які знайшли визнання, розуміння і підтримку не тільки в Росії, але і в Західній Європі.

Цікавими були розвідки і педагогічна діяльність відомих філософів Київського університету. Відомим науковцем був Гогоцький Сильвестр Сильвестрович (1813–1889) – філософ, історик філософії, представник київської духовно-академічної філософської школи. Магістр богослов'я, доктор філософії та філології. Найбільший інтерес викликає історико-філософська спадщина мислителя. Йому належить перша в російській філософії спроба систематичного, ґрунтовного викладу філософських проблем. Його “філософський лексикон” був першою в Російській імперії своєрідною філософською енциклопедією [28; с. 5].

У 1887 р. кафедру філософії очолював О.М. Гіляров (1855-1938), який віддав університету більше тридцяти років життя. Олексій Микитович Гіляров – український письменник, філософ, педагог, один з організаторів та перший академік-філософ ВУАН. О.М. Гіляров був людиною енциклопедичних знань та всебічно обдарованою, талановитим лектором. Він читав студентам історико-філологічного факультету курси: історію філософії, вступ до філософії, психологію, логіку, педагогіку, авторський курс “Світла й радісна філософія”.

Коло наукових інтересів вченого було надзвичайно широке. До нього входили філософія, історія філософії, яку він відокремлював від основних філософських дисциплін, психологія, літературознавство, хімія.

У працях філософа обгрунтована історико-філософська концепція, аналіз якої дає змогу оцінити О.М. Гілярова як визначного теоретика і методолога історії філософії. І знову можна говорити про те, що в Київському університеті була створена солідна науково-педагогічна школа філософська школа.

Великий інтерес викликає аналіз діяльності видатних професорів історико-філологічного факультету Харківського університету. Важливим є факт започаткування школи україністики у цьому університеті, який належав до земель Слобідської України, що безпосередньо межувала з російськими територіями. Першими в університеті почали читати лекції українською мовою професори М.Сумцов і М.Халанський. Навесні 1906 р. вони заявили про наміри прочитати курси історії української мови та літератури.

З 1878 р. розпочав свою діяльність лектора в Харківському університеті професор М.Ф. Сумцов. Він написав близько 800 наукових праць. Сумцов відомий і як популяризатор, зокрема історії української культури: “Хрестоматія з української літератури”. Він брав діяльну участь у громадському житті, виступаючи на оборону української національної культури. Після революції 1905 р. М. Сумцов перший серед харківської професури почав читати з 1906 р. лекції українською мовою, що було сприйняте, як національне свято. Восени 1907 р. він отримав вітальні

телеграми від групи студентів Московського комерційного інституту та Дерптського університету [127, арк. 2]. 120 підписів стояло під привітанням від студентів й викладачів Київського політехнічного інституту [128, арк. 1–2]. Особисті привітання надіслали Б.Грінченко, Х.Алчевська й інші громадські діячі Харкова [131, арк. 2]. Сумцов М. читав свої лекції аж поки влада не заборонила вживати українську мову на заняттях. М. Сумцов багато зробив для організації бібліотек і музеїв, він був одним з засновників Харківської громадської бібліотеки (тепер Державна Наукова Бібліотека ім. В. Короленка).

Як пише професор Є.К. Редін у статті, присвяченій ювілею М.Сумцова, що до честі його попередників, так і самого М.Ф. Сумцова необхідно відзначити те, що вони працюючи у південно-російському університеті не залишалися байдужими до української літератури, малоросійської народної пісні, етнографії. Саме праці М.Сумцова, відомі не лише в Росії, а й за кордоном присвячені українській літературі – стародавній та найновішій (дослідження про Т. Шевченка, Г. Квітку-Основ'яненка, І. Манжуру, Я. Щоголева, М. Чернявського тощо). У книзі “Из украинской старины” зібрані статті з найновішої української літератури, цінні дослідження побуту України, археології.

М.Ф. Сумцов був блискуче освіченою людиною. Учень таких відомих вчених, як О.І. Кирпічніков, О.О. Потебня, А.С. Лебедев, М.О. Лавровський, він пройшов школу відомого Гейдельберзького університету в Німеччині. Про широту наукових інтересів М.Ф. Сумцова свідчать розвідки вченого в галузі російської літератури, етнографії, історії мистецтв, педагогіки [816, с. 8].

Наукову школу професора М.Ф. Сумцова пройшло багато вітчизняних фахівців гуманітарного профілю.

Але діяльність вченого не обмежувалась працею в університеті. Він багато часу приділяв громадській діяльності, що було характерним для фундаторів наукових шкіл університетів. Історико-філологічне товариство Харківського університету, Харківська публічна бібліотека, Харківська училищна рада – неповний перелік об'єктів громадської діяльності видатного вченого і педагога.

Вагоме місце серед професорів Харківського університету посідав Д.І. Багалій. Відомий історик, натхненний прогресивними просвітницькими ідеями, багато уваги приділяв історії України, історії рідного краю.

Дмитро Іванович Багалій все свідоме життя присвятив вивчанню історії, археології, соціально-економічного і культурного розвитку Слобожанщини, історії міста Харкова і Харківського університету, творчості Г.С. Сковороди.

Д.І. Багалій, історик за фахом, був активним діячем різних культурно-освітніх установ міста Харкова: Історико-філологічного товариства, товариства грамотності, громадської бібліотеки; займав посади виборного ректора Харківського університету (1906-1910 рр.) та міського голови.

На початку ХХ століття він став одним із провідних українських істориків, засновником і авторитетним керівником школи дослідників Слобідської та Лівобережної України в Харкові.

У Державній Раді 1906 р. та 1912-1914 рр. він був чи не єдиним виборним представником від провінційних російських університетів.

Наукова спадщина вченого включає близько 350 публікацій: підручників, монографій, археологічних видань, статей із історії України і Росії. Його фундаментальна, найвизначніша праця “Історія Слобідської України”(1918). Твір включає в себе важливі огляди історичної географії й етнографії краю, його соціально-економічного й політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення.

Саме завдяки діяльності Д.І.Багалія під тиском громадськості восени 1917 р. міська дума в Харкові приймає рішення про відкриття в місті кількох українських гімназій. При місцевому комерційному інституті відкрилися постійно діючі курси з української мови для вчителів. Окремі дисципліни там викладали Д.І.Багалій, Г.М. Хоткевич, М.Ф. Сумцов, В.О. Барвінський [60, с.31]. Д.І. Багалій брав активну участь у виданні масової літератури з різних галузей знань українською і російською мовами: редагував серію книжок культурно-історичної бібліотеки. Саме в цій серії першою з книжок була “Історія Слобідської України”. Автор переслідував виразну просвітянську мету: вчений прагнув показати історичні корені і традиції цього краю - одного

з найбільш русифікованих, в силу цілої низки історичних обставин, регіонів України [698, с.5-32].

Декан історичного факультету Харківського університету професор В.П. Бузескул на урочистому відзначенні двох ювілярів – М.Ф. Сумцова і Д.І. Багалія звернув увагу на спільні наукові інтереси двох відомих вчених щодо вивчення історії рідного краю. Він відзначив, що обидва з особливою любов'ю вивчають місцеву історію і місцеву старовину, хоча з різних сторін. У той же час в їх діяльності виявилася риса, котру особливо слід відзначити і цінувати в даний час. “Часто-густо, - говорить промовець, - вважають, що національна ідея не сумісна з широким альтруїзмом. Наші ювіляри є прикладом того, як любов до рідного краю і рідної старовини, до своєї національності може поєднуватися із служінням широким загальнолюдським ідеалам”[814, с. 4]. Цікавою з точки зору втілення української національної ідеї в наукові розвідки М.Ф. Сумцова і Д.І. Багалія – представників наукових шкіл Харківського університету – є оцінка їх діяльності професором Л. Ю. Шепелевичем. На зазначеному вище урочистому зібранні він підкреслив, що працюючи на ниві малоросійської етнографії, з одного боку, і культурної місцевої історії з іншого, ювіляри внесли в свої праці істинно об'єктивний характер наукового вивчення і ні в якому разі не піддалися спокусі підпорядкувати науку політиці. За це вони в свій час постраждали тією чи іншою мірою [814, с.18].

Це дуже глибока характеристика наукової діяльності М.Ф. Сумцова і Д.І. Багалія, яка акцентує увагу на об'єктивному характері вивчення і дослідження культурних явищ минулої і сучасної історії краю. Більше того, як відзначив промовець, - це певною мірою громадянський подвиг. Ця оцінка, зроблена колегою відомих харківських вчених, підкреслює їх опір офіційній русифікаторській політиці царського уряду в галузі науки та освіти. Підтвердженням цього є те, що професор М.Ф. Сумцов одним з перших професорів розпочав читання лекцій українською мовою.

Широкий вплив Харківського університету на розвиток українських дисциплін пов'язаний, також, з діяльністю О.О. Потебні, доробок якого в галузі мовознавства був, насамперед, у тому, що він репрезентував українську

культуру світові не як провінційну, а як таку, що стояла на рівні світової науки і культури. Його роботи “Мысль и язык”, “О звуковых особенностях русских наречий”, “Заметки о малорусском наречии” стали значним внеском у розвиток досліджень української філології. Майже все творче життя мовознавця було пов’язане з Харківським університетом. 1856 р він закінчив історико-філологічний факультет цього університету і розпочав свою діяльність як викладач російської словесності. У 1861 р. захистив магістерську дисертацію “Про деякі символи в слов’янській народній поезії”, а в 1862 р. написав найзнаменитішу свою працю “Думка і мова”. У тому ж році О. Потебню було відряджено до Німеччини для студій над санскритом на кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов. Через рік він повернувся до Харківського університету і обіймав посаду доцента кафедри слов’янського мовознавства.

Значним внеском у мовознавчу науку стала праця О. Потебні “Із записок з російської граматики” (1874), що була його докторською дисертацією. У ній дано порівняльно-історичне дослідження граматичної будови та всієї системи східнослов’янських мов у їх зв’язках з іншими мовами. Ця праця ґрунтувалася на великих даних української мови, а мова взагалі розглядалася у зв’язку з історією народу, у тісному єднанні з розвитком людської думки. З 1875 р. О. Потебня став професором кафедри російської мови і літератури, де й працював до кінця свого життя.

Грамматичну систему О. Потебні пізніше творчо використали провідні вітчизняні вчені Д. Овсянко-Куликовський, В. Ягич, О. Шахматов та ін. Велику увагу приділяв учений вивченню психології словесно-художньої творчості – “З лекцій з теорії словесності”, “Із записок з теорії словесності”. О. Потебню по праву вважають творцем лінгвістичної поетики. Значний внесок він зробив у розвиток науки про народну поетичну творчість та етнографію.

В умовах жорстокого гноблення царизмом найменших проявів усього національного О. Потебня постійно повертався до історії української мови і літератури, до витоків усної народної творчості. Він теоретично обґрунтував

невід'ємне право кожного народу розвивати та реалізовувати свої духовні набутки за допомогою рідної мови, оскільки “немає мови й наріччя, які б не були здатні стати знаряддям необмежено різноманітної й глибокої думки”.

Учений вперше увів термін “денаціоналізація” у науковий обіг. З огляду на мову як єдино властивий кожній людині та нації спосіб мислити і сприймати світ, впливав протест проти денаціоналізації українців. Визначною заслугою мовознавця стало створення школи в науці, з якої вийшли відомі вчені: Д.М. Овсяннико-Куликовський, М.Ф. Сумцов, О.В. Ветухів, В.І. Харцієв та багато інших.

Маніфест від 17 жовтня 1905 р. фактично приніс свободу національним мовам. Ці фактори суттєво вплинули на суспільну національну свідомість Харкова, що виявилось в численних вимогах українізації Харківського університету.

Вагомий внесок у розвиток національного питання і національного руху зробив юридичний факультет Харківського університету. Він пройшов довгий шлях розвитку, зростав чисельно. У різні роки тут працювали відомі фахівці-правознавці, професори – М. М. Алексеєнко, Л. О. Владимиров, М. А. Гредескул, В. П. Даневський, І. І. Дитятін, Л. М. Загурський, Д. І. Каченовський, О. В. Куніцин, М. Й. Куплеваський, О. І. Палюмбецький, А. М. Стоянов, І. Ф. Тимківський, М. П. Чубинський та ін. Факультет набував авторитету не тільки в університетському житті, а й у науковій сфері царської Росії та за її межами. У різний час ректорами Харківського університету були видатні вчені-юристи: О. В. Куніцин, О. І. Палюмбецький, М. М. Алексеєнко, М. Й. Куплеваський. Почесними членами юридичного факультету були науковці, які й досі є гордістю вітчизняної юридичної науки. Серед них доктор права - професор Київського університету М. Ф. Володимирський-Буданов. Одним із деканів юридичного факультету Харківського університету був професор М.А. Гредескул. На нашу думку, важливим є те, що у коло його наукових інтересів входили питання, пов'язані з українською національною ідеєю. У статті “Великая Россия, как программа разрешения национального вопроса в России” (1916 р.), автор зазначає, що найближчі родичі великоросів

– малороси (українці) і білоруси зазнали найбільшої “русифікації”, ніж інші національності, що проживають в Росії. Перш за все вживання рідної мови було дуже обмеженим. Буквар українською чи білоруською мовою був неможливим, євангеліє в перекладі на ці мови переслідувалося як крайня пропаганда. Вважалося, що національний Рух в Україні вигаданий, штучний, дуже небезпечний для “єдності” загальноросійської культури [480; с.14].

Проти русифікаторської політики російської влади виступали представники правової інтелігенції, проти неї була спрямована наукова, педагогічна, громадсько-просвітницька діяльність М.Ф. Сумцова, Д.І. Багалія, В.Б. Антоновича та угруповань інших професорів вищої гуманітарної школи.

Слід зазначити, що ці професори були в опозиції щодо офіційного курсу та підходів до викладання, виявляючи свою опозиційність в об’єктивному аналізі проблем українознавства, а також впливаючи на свідомість студентів-гуманітаріїв шляхом читання відповідних розділів мовознавчих, літературознавчих, історичних курсів університетських навчальних дисциплін. Ця тенденція виявилася ще в останній чверті ХІХ століття, посилюючись після революційних подій 1905 р. Проте основний фон викладання визначався русифікаторською політикою в галузі вищої освіти, різними маневрами Міністерства освіти щодо створення умов для русифікації викладання. Так, вивчення штатних формулярів викладачів факультетів та відділень гуманітарного профілю показало, що одним з прийомів було переведення професорів з території “великої” Росії на територію України.

Це продуманий соціально-психологічний підхід. Він розрахований на те, що прибулі з Росії професори пропонували свої курси, розроблені на іншому матеріалі, не пов’язаному з Україною. По-друге, мовний бар’єр робив цю категорію професури стійкою опорою уряду в проведенні русифікаторської, державницької політики в гуманітарних вищих навчальних закладах.

Буржуазно-монархічний режим гальмував соціально-економічний, політичний і культурний розвиток народів, що входили до складу імперії Романових. В Україні це викликало рішучий спротив робітників, селян, інтелігенції. На тлі суспільно-політичної боротьби тут значно активізувався

церковно-православний рух, учасники якого домагались видання Біблії українською мовою. Академічна професура розуміла актуальність однієї з ключових проблем навчання – мовної, що постала особливо гостро з інтенсивним розвитком національної самосвідомості українців.

Розпочату ще у XVII ст. русифікацію було довершено у XIX ст. – така офіційна схема витискування української мови з ужитку в сфері духовної освіти. Беручи її до уваги, марно сподіватись, що в гуманітарному навчальному закладі, яким була Київська духовна академія, могло розвиватись українське мовознавство. Класичні та й нові іноземні мови в ній вивчалися, й виконували вони прикладну функцію. Вагома й украй необхідна праця викладачів Академії криється за здійснюваними ними перекладами священних книг та навчальної літератури з німецької, французької, єврейської мов. Стосовно статусу української мови позиція професури була нечіткою аж до подій 1917 р., але й тоді в її середовищі невиявилось одностайності [865, с.117].

Так, наприклад, С.Гогоцький головним завданням педагогіки вважав виховання здатності до втілення морально-релігійних цілей в особистому і громадському житті. У полеміці про мову навчання в початкових школах учений займав антиукраїнську позицію. Він вважав, що тільки схильні до суперечностей можуть твердити про те, ніби російська мова у початковій школі незрозуміла учням. Професор виступав проти заміни російських навчальних книжок українськими. Адже в них немає нічого незрозумілого, а якщо є, то вчитель може роз'яснити. Натомість в українській мові існують місцеві відмінності. Отож, якщо надрукувати книжку мовою одного діалекту, освітня справа не поліпшиться, а погіршиться, – зазначав він [865, с.57].

Неприпустимість вигнання російської мови з початкової школи С.Гогоцький пояснював небезпекою для політичної цілісності і Росії, що могло обернутися лихом для Південно-Західного краю.

Виробляючи позицію щодо української мови, професор мав би врахувати, що й сама церква страждала від її усунення з релігійної та освітньої сфер.

З огляду на те, що з колишніх вихованців вийшло чимало діячів української культури, науки, визвольного та церковно-релігійного руху, можна констатувати, що перебуваючи в академії, вони не загубили свого національного самовизначення, не зрусифікувалися [865, с.59].

Таким чином, проблема володіння українською мовою перетворювалася на політичну проблему, впливала на розшарування професури. Такі ж тенденції спостерігалися і в студентському середовищі, в якому чітко визначилися як прихильники українства, так і шовіністично налаштовані групи, які стояли на позиціях офіційної русифікаторської політики.

На Київських вищих жіночих курсах викладання українознавчих дисциплін було пов'язане головним чином з діяльністю проф. В. Антоновича, який до того ж читав для частини слухачок приватні лекції з історії та етнографії України, і під впливом якого багато курсисток обирали теми курсових робіт з української історії, утворювали українознавчі гуртки. Талановитою ученицею В. Антоновича була випускниця КВЖК Катерина Мельник (Мельник-Антонович), яка вже під час навчання відзначилася дослідницькою працею.

Після поновлення роботи у 1906 р. директором КВЖК був до 1911 р. проф. П. Армашевський, а після нього до 1917 р. – проф. Г. Суслов. Деканами історико-філологічного відділення послідовно були професори І. Лециус, Г. Челпанов, А. Сонні, П. Ардашев, фізико-математичного – І. Косоногов, Р. Фогель, юридичного та економічно-комерційного – Д. Удінцов та Г. Демченко. Ці та інші викладачі докладали зусиль для розбудови КВЖК.

При курсах заборонялися будь-які організації слухачок, як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі студентами університету св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська; виступали в ньому і деякі інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки КВЖК В. Адріанова, С. Щеглова, К. Неверова. І хоча проф. В.

Перетц працював на КВЖК недовго, а надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому названі слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки.

Українознавча проблематика була постійно присутня у навчальному плані КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Значним було звернення до українського матеріалу при виборі тем та написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брали участь в археологічних розкопках поблизу Києва та у створенні Археологічного музею КВЖК [626, с.75].

Досліджуваний період характерний ще й тим, що у вищих навчальних закладах почали створюватися гуртки українознавства. Але уряд більше дозволяв відкривати їх в університетах, за межами України, – у Петербурзі, Дерпті, Томську.

Так, у Петербурзькому університеті був створений гурток українознавства. Впродовж п'яти років ним керував приват-доцент етнограф-литвознавець, лінгвіст Е.Вольтер. З переїздом О.Грушевського до Петербурга керівництво гуртком перейшло до нього. У березні 1910 р. гурток був зареєстрований як “Украинский научный кружок имени Т.Шевченко”. За його статутом, членами гуртка могли бути професори, доценти і студенти. Завданням гуртківців було вивчення української мови, літератури, історії українського народу, збирання й дослідження відповідних матеріалів. Гурток мав право формувати свою бібліотеку та влаштовувати наукові зібрання з обговоренням рефератів, проводити дискусії. На засідання гуртка, з дозволу університетської адміністрації, можна було запросити осіб, які не мали відношення до університету [121, арк. 61].

У 1906 – 1913 рр. гуртки українознавства діяли і в інших вищих навчальних закладах Росії, наприклад, у Дерпті, Санкт-Петербурзі, Томську, проте у Києві їх не було. Історико-етнографічний гурток університету Св.

Володимира за десять років свого існування провів 64 засідання, на яких було заслухано 92 наукові доповіді. 1913 р. вийшов збірник статей членів гуртка [338, с. 383, 390]. Українознавчою тематикою гурток практично не цікавився.

Наукові проблеми вишів були серйозним випробовуванням для інституціоналізації національно навантажених галузей науки. Вищі навчальні заклади тісно пов'язані з національними елітами своїх держав. Вони підтримували негласну угоду з урядами. У вишах обох держав існували різні національні дискурси, де наукові аргументи вже або ще не спрацьовували, тому важливого значення набували політичні регулятори.

Таким чином, українознавчі курси читалися в усіх вищих гуманітарних закладах Наддніпрянської України. Окремі фрагменти національної політичної, культурної, економічної історії входили до основних професорських курсів Д.Багалія, В.Іконникова, І.Линниченка, М.Сумцова та інших. Однак предметно-дисциплінарна самостійність українознавчих галузей знань не визнавалася. Цьому заважали й політичні упередження. З 1905 р. у вузах збільшувалися українознавчі курси, але без відповідних кафедр вони залишалися на непrestiжному рівні. Перші українознавчі кафедри запрацювали лише з 1917 р.

Висновки до розділу.

Отже, слід зазначити, що, не дивлячись на незначну чисельність, наукова інтелігенція наприкінці XIX – на початку XX ст. мала відносно високий соціальний та економічний статус, що надавало їй широкі можливості для діяльності. Українські науковці відзначалися високою освіченістю, своєрідною “професорською культурою”, головною рисою якої був лібералізм. У досліджуваний період українська наукова інтелігенція досить чітко усвідомлювала національні межі між українською і, перш за все, російською нацією. Це набувало особливого значення, зважаючи на русифікаторську політику царату в галузі вищої освіти і гуманітарної зокрема. Науково-педагогічна інтелігенція мала прагнення до вивчення та збереження рідної мови і власних культурних традицій.

Науково-педагогічні працівники України стали активною силою в боротьбі за українізацію освіти: брали участь у виступах на захист української мови, у просвітніх товариствах, у видавничій діяльності, активно сприяли створенню національних закладів.

Професорсько-викладацький корпус гуманітарних ВНЗ у відомих і маловідомих своїх іменах був активним носієм національних наукових знань і духовності. Цей прошарок інтелігенції своєю професійною діяльністю справляв відчутний вплив на соціально-культурні й духовні процеси Наддніпрянської України досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ V

СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СТУДЕНТІВ

5.1. Соціальний склад та матеріально-правове становище студентів-гуманітаріїв

Дослідження студентства, в контексті вивчення вищої гуманітарної освіти, має особливе значення, бо саме воно як складова частина інтелігенції становило по суті духовний потенціал суспільства і було тим середовищем, де виникли оригінальні наукові та громадсько-політичні ідеї, створювались нові організаційні структури національного руху, формувалась соціальна база майбутньої української революції.

Вивчаючи гуманітарні вищі навчальні заклади досліджуваного періоду, ми спробували скласти соціокультурний портрет студента-гуманітарія. Для цього ми вивчили шлях вступу, навчання, інтереси, побут, потреби, моральні цінності, якими студенти керувалися, тобто все те, що студенти прагнули у своїй поведінці і діяльності співставити з ідеальним.

Самі ж студенти, у період який ми досліджуємо, ідеального студента бачили таким: це юнак чесний, успішний, просвічений, чуйний, сповнений віри в себе до повного відсторонення думки про кар'єру та практичні результати навчання, якого б всі любили [716, с. 16].

За результатами вивчення студентства, ми виокремили ті риси молодії людини, які вважаємо ідеальними рисами тогочасного студента – це патріотизм, альтруїзм, корпоративізм, захист і допомога тим, хто потребував цього, творчість, участь у громадсько-політичному житті. Одночасно з патріотизмом свідомості українського студентства було характерне усвідомлення себе одночасно українцем та громадянином Російської імперії. Боротьба за національну справу для такої молоді була визначальною [687, с. 397]. Проте українських національно-свідомих студентів було мало.

А щодо цінностей, які самі студенти ставили на перше місце, то це були родинні цінності, бережливе ставлення до батьків, почуття обов'язку, „слово

честі”. Дати слово честі – означало погодитися з прийнятим рішенням й не відмовлятися від нього за жодних обставин [86, арк. 110 зв.].

Молоддю засуджувалося негідне ставлення до жінок, аморальна поведінка товаришів, образи талановитих професорів [222, а. 1-2].

Таким чином, соціокультурний портрет тогочасного студента має такий вигляд - це молода людина, якій характерні риси: патріотизм, максималізм, гостре почуття справедливості та морального обов’язку („слово честі”), корпоративізм, самопожертва в ім’я високих матерій, ідеалістичне ставлення до навколишньої дійсності, віра в свою історичну місію та вагому роль у суспільстві.

Політика царського уряду в галузі освіти, вищої зокрема, відбивалася насамперед на соціальному складі студентів-гуманітаріїв, визначала їх матеріальний та соціально-правовий статус. Правовий статус студентів Наддніпрянської України кінця XIX початку XX століття був регламентований університетськими статутами.

Серед університетських студентів найменше було селянських дітей (1,2% - у Харківському університеті, 1,9 % - у Київському, 2,0% - у Новоросійському). Вихідці із дворян представлені значно більше – 39,4% - у Харківському університеті, 48,9% - у Київському, 22,5% - у Новоросійському. Тож зрозуміло, що Київський університет зосередив найбільшу кількість дворян. Демократичнішим вважався Новоросійський університет. Дані, які відбивають питому вагу дітей священнослужителів серед університетської молоді, найбільш різняться. Так, у Харківському університеті представники цього стану склали 38,4%, від загальної кількості студентів, у Київському – 18,6%, а в Новоросійському – майже половину, 51,7% [883, с.196, 198].

Детальна картина станового походження студентів подана у таблиці 5.1.

**Соціальний склад студентів університетів Наддніпрянської України
(1888 р.) у %**

Соціальні прошарки	СТУДЕНТИ		
	Університети		
	Харків	Київ	Новоросійськ
Спадкові дворяни	21,3	22,4	12,1
Особистісні дворяни	18,1	26,5	10,4
Священнослужителі	38,4	18,6	51,7
Почесні громадяни і купці	8,5	10,3	5,5
Міщани	7,5	17,5	12,2
Селяни	1,2	1,9	2,0
Іноземці	4,8	3,0	6,4

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних: Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст. : Дис... канд. іст. наук. – К.,1998. – С.42-43; Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – С.196, 198.

Аналіз станового походження студентів доводить, що принцип все-становості, який проголошувався в університетських статутах, дотримувався далеко не завжди. Це обумовлювалося тим, що вища освіта, особливо університетська, не була загальнодоступною. Плата за навчання була посиленою лише для дітей із забезпечених родин, тому переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалася дітей священнослужителів. Істотною причиною подібного становища було й те, що для вступу до вищого навчального закладу необхідно було мати певний освітній ценз, а його мали, передовсім вихідці з дворян та духовенства.

Київська Духовна Академія, на відміну від університетів, характеризувалася тим, що її контингент складали, переважно, вихідці з духовенства (91,1%), що переконливо демонструє таблиця 5.2.

Соціальний склад вихованців КДА у %

№ п/п	Соціальні прошарки	1-й курс загальна кількість	1883-84 н. р. %	1-4 курс загальна кількість	1895-96 н. р. %
1.	Дворяни			11	5,4
2.	Священнослужителі	92	91,1	126	62,1
3.	Чиновники	5	5,0	11	5,4
4.	Нижчі військові чини			4	2,0
5.	Міщани	1	1,0	22	10,8
6.	Селяни	1	1,0		
7.	Іноземці	2	2,0	29	14,3
8.	Всього	101	100	203	100

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних, опублікованих у щорічних звітах Київської Духовної Академії.

Для вступу до університету вимагався диплом гімназії, до духовних академій приймали після закінчення середніх духовних навчальних закладів-семинарій. Так, у 1895-1896 навчальному році на перший курс КДА було прийнято 89 слухачів, з яких 82 – вихованці російських духовних семінарій, один студент університету, один – гімназії, п'ять – іноземців [351, с. 396].

Такий порядок - свідчення усталеної системи введення молоді в духовний сан, оскільки з юнацтва, цілеспрямовано формувався певний світогляд, ставлення до майбутньої діяльності, відповідні переконання. Духовенство акцентувало увагу на істотну відмінність духовної кар'єри від світської, прагнуло задовольнити потреби монархічної держави, щодо формування відповідного світогляду у широких верств населення, а також духовні потреби самих людей, які генетично були закладені в релігійній культурі населення.

Відомий український письменник, вихованець КДА І. Нечуй-Левицький у художній формі описав абітурієнтів, які вступали до Академії, зауваживши, що тут були юнаки з Волги, із Сибіру тощо, підкреслюючи цим широкий

простір Російської імперії, з гумором змалював процедуру складання іспитів [677, с. 47-49].

У списках студентів I курсу (1885) значився В. Липківський – майбутній фундатор і перший ієрарх Української Автокефальної православної церкви [522, с. 108-109].

У 1891 р. із 62 вступників 53 – вихованці російських духовних семінарій, у т.ч. 25 приїхали за призначенням керівництва, а 28 – за власним бажанням (волонтерами). За результатами іспитів прийнято 39 вихованців російських семінарій і 10 іноземців. Збільшення числа абітурієнтів із російських губерній було викликане прийняттям статуту академій 1884 р. та посиленням реакції в державному управлінні після вбивства імператора Олександра II (1881). За цим статутом у КДА навчалось 120 казеннокоштных вихованців; вона мала також близько 40 постійних студентських стипендій. Крім того, в ній навчались вихідці з православних країн: південні слов'яни, греки, сирійці та інші, яким тимчасово призначались стипендії Св. Синоду та уряду. Разом із власнокоштними загальне число студентів сягало 200 осіб. Зокрема на початку 1891/92 навчального року у КДА на 4-х курсах перебувало 196 студентів і 1 вільнослухач, наприкінці року студентів поменшало на сім [90, арк. 2].

Із 45 осіб набору 1894 р. на казенний кошт зараховано 30, на стипендії (із десяти тих, що даровані Академії в 1869 р. з нагоди її піввікового ювілею) – 3 особи, на приватні стипендії – 4, 1 грек – на синодальному; пізніше склад студентів поповнився 4 болгаринами, 3 греками і 1 сербом [350, с. 340-342].

У 1900 р. тут навчалось 188 студентів, що складало 20,9% від загальної кількості студентів чотирьох академій Російської імперії [659, с. 240].

У списках студентів за 1906 р. значаться М. Алферов, П. Карачевський, П. Ковернинський – із Київської семінарії; Є. Вікторовський, В. Захар'євич – із Волинської; П. Вільчинський – із Подільської; Ф. Гавриш – із Полтавської; С. Іванов, О. Вишневський – із Чернігівської, що згодом стали студентами КДА [670, с. 241-242].

Наприкінці 1907 р. в Академії навчалось на I курсі 66 студентів, на II – 47, на III – 28, у 1910 р. – загалом 197 студентів, у 1914 р. – 204, що складало

20,5% від загальноросійської кількості студентів академій. Того ж року КДА закінчили 53 особи і вступили 49 осіб [670, с. 243].

Слушною є думка І. Власовського, що КДА в XIX–XX ст. за національним складом студентів не відрізнялась від Петербурзької, Московської і Казанської, тобто в усіх них був мішаний контингент слухачів. Загалом у 1894/95 навчальному році в Академії навчалося 25 іноземців, 17 із них одержували стипендію Св. Синоду. Того ж року Академію закінчили 2 греки, 2 японці, 1 серб, 1 болгарин, 1 румун [85, арк. 2; 388, с. 342, 345].

Всього на чотирьох курсах на кінець 1895/96 навчального року налічувалося 192 студенти і 3 вільнослухачі: з них 1 сирієць, 8 греків, 2 румуни, 5 болгар, 10 сербів і 3 чорногорці – всього 29 осіб, решта 163 – російські піддані. На грудень 1896 р. в Академії налічувалось уже 211 слухачів – 167 російських підданих і 44 іноземці [351, с. 396-397].

Отже, на відміну від світських вищих навчальних закладів, переважна більшість студентів КДА була вихідцями з родин церковнослужителів. Аналіз, соціального походження студентів свідчить, що в їх складі найповніше були представлені діти дворян, чиновників, священнослужителів. Це пояснюється тим, що в Російській імперії на межі XIX–XX ст. освіта, в переважній більшості, була доступною лише для забезпечених категорій громадян.

Щодо соціального статусу курсисток Вищих жіночих курсів, то першою характеристикою, яку фіксували дівчата у заявах про вступ на курси, було власне соціальне походження, тобто становище батька в суспільстві.

Детально репрезентує соціально-професійний поділ родин курсисток анкетування 1909 р., за даними якого доньки представників вільних професій становили 24,4%, чиновників діючих чи у відставці – 23,4%, власників різних форм власності – 29,7%, духовенства – 5,6%, найманих службовців – 7%, селян і робітників не досягали й 5% [572, с.66].

Детальну картину соціального складу слухачок Київських вищих жіночих курсів наприкінці XIX – на поч. XX ст. представлено в таблиці 5.3.

**Соціальний склад слухачок Київських вищих жіночих курсів
наприкінці XIX – на поч. XX ст. (1885, 1909), у %**

Соціальні прошарки	Роки		
	1885 р.	1909 р.	
Дочок чиновників, військових	38,8	23,4	
Дворян	14,1	12,7	
Духовенства	25,9	5,6	
Купців	3,5	17,7	
Міщан	11,8	25,6	
Селян	2,4	4,8	
Інші	3,5	9,7	

Таблиця складена за підрахунками автора на основі джерел: ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225 (1882 р.), спр. 191, арк. 14.; Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 42, арк. 6 зв.–7.; арк. 8, 22.

Аналіз таблиці свідчить, що дівчатам на початку XX ст. давати вищу освіту вважали за потрібне родини, добробут яких безпосередньо ґрунтувався на ступені освіченості глави сім'ї, найперше посадовців, інтелігенції, доньки котрих формували склад більш як половини столичних курсисток. Не залишалися осторонь і заповзятливі власники капіталів: дівоча юнь з цих родин становила майже третину петербурзьких курсисток. Столичні курси як єдині, що не призупинили діяльності з 1889 р., традиційно приваблювали найенергійніших дівчат з усієї імперії – провінціалки тут завжди становили домінуючий елемент – до 70%.

Більшість курсисток (близько 96%) – це дівчата православного сповідання, чого влада досягла запровадивши обмежувальні санкції в столицях щодо єврейок – до 3% контингенту останніх [658, с.131].

Уже перші роки роботи новостворених ВЖК (1876–1878 рр.) продемонстрували, що саме випускниці жіночих гімназій формували основний контингент курсисток: 63,8% – серед студенток Казанських курсів, 75% – Санкт-Петербурзьких та 77,5% – Київських [695, с. 252–253].

Уведення статуту 1884 р., підвищення плати за навчання, обмеження вступу до університетів осіб єврейської національності й відкриття нових ВНЗ та ряд інших причин зумовили різке падіння кількості студентів, особливо на історико-філологічних факультетах через висунення на перший план вивчення окремих дисциплін (класичної філології, римського права та ін.). Усі ці причини вказували на негативну політику уряду щодо гуманітарних факультетів університетів і особливо вузів гуманітарного профілю. І хоч загальна кількість студентів щорічно зростала, на гуманітарних факультетах вона знижувалася. Загальну динаміку росту чисельності студентів по університетах Наддніпрянщини видно в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Чисельність студентів в університетах України (1880 – 1907 рр.)

Назва університету	1880 р.	1885 р.	1890 р.	1895 р.	1899 р.	1903 р.	1907 р.
Харківський	657	1372	1003	1275	1387	1444	3450
Київський (Св. Володимира)	1046	1821	1908	2313	2606	2396	4051
Одеський (Новоросійський)	346	573	428	506	714	1392	2831
Всього в Україні	2049	3766	3339	4094	4707	5232	10332
Всього в Росії	8193	12939	12495	14109	16294	18766	35300

Джерело: Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст. Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – С.26.

Історико-філологічний факультет у 1863 р. нараховував 31 студента, найменше серед усіх факультетів Харківського університету. На 1886 рік кількість студентів зросла до 95 осіб. Та не дивлячись на це, до кінця століття кількість вступників на факультет рідко перевищувала 10 осіб. У середньому, з 1894 року по 1904 рік на факультеті навчалось щорічно 42 студенти.

Таким чином, історико-філологічний факультет у другій половині XIX – на початку XX ст. не був чисельним. Але з 1906 р. по 1909 р. кількість студентів значно зростає, досягши піку 1907 р. (1906 р. – 306, 1907 р. – 557, 1908 р. – 518, 1909 р. – 481) [769, с. 87].

Такий наплив студентів пояснюється різними причинами. У першу чергу, дозволом керівництва факультету і університету на умовний прийом студентів. Так, у 1906 р. історико-філологічний факультет поставив питання про дозвіл вступати до університету особам, що закінчили середні навчальні заклади, незважаючи на те, що у них не викладалася грецька мова. Ці студенти повинні були пройти програму гімназії з курсу грецької мови в університеті.

У вересні 1908 р. міністерство схвалило пропозицію факультету, мотивуючи це незначною кількістю гімназій, де вивчалися дві стародавні мови. Хоча на засіданні ради Харківського університету зазначили, що цей циркуляр суперечить всім наступним циркулярам міністерства, які вимагали відмови від умовного прийому всіх осіб. Тільки в правилах прийому до Харківського університету на 1910–1911 рр., питання про умовний прийом на факультет без оцінки з грецької мови уже не піднімалося [769, с.87-88].

У той же час на юридичному та фізико-математичному факультеті з відділеннями математичних та природничих наук, що мали рекомендований міністерством 1901 р. склад курсів у 200, 100, 75 студентів відповідно, відбувався процес збільшення кількості студентів. Так, з 1894 по 1904 р. кількість студентів зросла вдвічі, а на природничому відділенні - втричі. Як і на історико-філологічному факультеті, в період з 1906 по 1909 рр. значно зросла кількість студентів на юридичному: з 312 в 1906 р. до 1532 в 1909 р., а на фізико-математичному факультеті знизилась : його математичне відділення зменшилось з 429 студентів в 1906 р. до 250 в 1909 р., а природниче - з 1131 в 1906 р. до 523 в 1909 р. [769, с. 88].

На цей період припадає низка циркулярів, що певною мірою пояснює вказані явища. Так, міністерство надало право кожному факультету встановлювати самостійно, але за ухвалою ради, умови вступу семінаристів до університету. Юридичний факультет Харківського університету скористався цим і постановив приймати семінаристів без будь-яких іспитів як після 4, так після 6 класів. Зі свого боку Синод не дозволив семінаристам поступати тільки на медичний факультет та природниче відділення фізико-математичного

факультету. Однак вже з 1910 р. згідно з новими правилами вступу до Харківського університету, вихованці православних семінарій повинні були складати додаткові іспити з математики, фізики та двох нових мов в обсязі курсу гімназії. І це відразу відбилося на кількості студентів. Так, на історико-філологічному факультеті в 1910 р. було 399 студентів, а в 1913 р. уже 223; на юридичному – в 1910.р – 1350, а в 1913 р. – 1102. Безумовно, не можна абсолютизувати вплив вихованців семінарій на кількісний склад студентства Харківського університету, але їх частка серед студентів історико-філологічного та юридичного факультетів була значною і залежала від рішення факультетів про прийняття семінаристів без іспитів [769, с.89].

Динаміку зміни чисельності студентів-гуманітаріїв у ВНЗ Наддніпрянщини на початку ХХ ст. демонструє таблиця 5.5.

Таблиця 5.5

**Динаміка зміни чисельності студентів-гуманітаріїв
Наддніпрянської України на початку ХХ ст.**

Вищі навчальні заклади	Кількість студентів станом на:			
	1908 рік		1913 рік	
	Абс.	%	Абс.	%
Харківський університет	4295	30,6	3216	20
Київський університет	3895	27,7	4919	30,5
Новоросійський університет	2882	20,5	2058	12,8
Київська духовна академія	205	1,5	204	1,3
Ніжинський історико-філологічний інститут	93	0,7	134	0,8
Київські вищі жіночі курси	1315	9,4	3811	23,7
Харківські вищі жіночі курси	159	1,1	1143	7,1
Одеські вищі жіночі курси	1209	8,6	621	3,8
Всього	14053	100	16106	100

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних: Левицька Н.М. Студентство України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : Дис... канд. іст. наук. – К.,1998. –

С.42-43; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / Иванов А. Е. – М. : Моск. тип. № 7 „Искра революции”, 1991. – С. 23; Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1913–1914 академический год // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1915. – Т. XXX. – С. 6.; 6. Речь и отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1896/7 учебный год. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – С. 39.

На кількісний склад студентства факультетів впливали також вихованці комерційних училищ (в Харкові існувало комерційне училище імені Олександра III), які отримували право вступу до університету після складання додаткового іспиту з латинської мови. До університету допускались особи, що закінчили 7 класів реального училища. Їх звільняли від додаткового іспиту з грецької мови, але обов'язковим залишався іспит з латинської. Таким чином, знання стародавніх мов було необхідно не тільки для вступу на історико-філологічний факультет, а й на інші факультети, що не заважало майбутнім студентам, які хотіли вступити саме в університети та інші гуманітарні, а не технічні вищі навчальні заклади [630, с.62].

На зниження кількості студентів Харківського університету на всіх факультетах з 1911 р. вплинули також циркуляри міністерства освіти 1906, 1911 рр., якими встановлювався максимальний термін перебування в університеті при 5 та 4 роках навчання: для медичного факультету – 7,5 р., для інших – 6,5. Таких осіб, що знаходились в Харківському університеті більше вказаного терміну, і яких потрібно було звільнити, найменше було на медичному факультеті – 2 студенти, а на інших – 200. Зазначимо, що міністерство освіти нагадувало про необхідність звільнення, але університетське керівництво не виконало поставленої вимоги.

На зменшення кількості студентів Харківського університету вплинуло також те, що багато з них, чекаючи в 1912 р. збільшення терміну військової служби від одного до двох років, залишали вуз у 1911 р. для дострокового проходження служби [630, с.64].

Загалом кількість студентів історико-філологічних факультетів протягом 80-90 рр. XIX ст. зменшувалась. Так, 1887-1891 рр. у Київському університеті, в середньому, на історико-філологічному факультеті навчався 121 студент, у Харківському – 47, а в наступні 5 років, відповідно, 58 і 40. Тоді, як на

юридичному факультеті в 1887-1891 рр. у Києві навчалося 640 студентів, у Харкові – 290, у 1892-1897 рр. – відповідно 916 і 338. Кількість студентів юридичного факультету університету Св. Володимира збільшилась на 43%, історико-філологічного – зменшилась на половину [300, с.5].

У Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька зростання студентського контингенту відбулося після дозволу приймати до інституту своєкоштных студентів (1911 р.; за статутом інституту 1877 р. чисельність вихованців інституту не мала перевищувати 100 осіб) [346, с.6].

Таким чином, кількість студентів історико-філологічного факультету у порівнянні з іншими була меншою, і протягом останніх десятиліть XIX ст. продовжувала зменшуватись. Це було пов'язано з низькою престижністю вчительської праці, яка вимагала великих зусиль, але не оцінувалась адекватно. Юридична практика приносила набагато більші прибутки, тому була престижнішою.

Статус студентів визначався статутами тих навчальних закладів, де вони навчалися. Детальніше він був регламентований правилами для студентів і сторонніх слухачів імператорських університетів, затверджених міністром просвіти 16 травня 1885 р. За цими правилами студенти підпадали під суворий нагляд університетського керівництва, прискіпливо регламентувалась їх поведінка. Поза університетом студенти підлягали нагляду поліції. Заборонялись будь-які дії, які носили б характер корпоративності. Не допускалося подання адрес і прохань за підписом кількох осіб, надсилання депутацій, обнародування будь-яких оголошень від імені студентів тощо [361, с.13].

Стаття 14 забороняла організацію студентських читалень, їдалень, концертів, балів та інших публічних зібрань, які не мають наукового характеру. Заборонялись всілякі студентські союзи, товариства, тощо.

Статут 1884 р. підвищував плату за навчання.

Матеріальне становище студентів ускладнювалось тим, що окрім плати безпосередньо університету, встановлювався гонорар на користь професорів і приват-доцентів, лекції і практичні заняття яких вони відвідували.

З часом було введено нові обмеження щодо вступу до університетів. Розпорядженням МНО 1887 р. прийом євреїв у вищі та середні навчальні заклади було обмежено встановленим для кожного навчального округу відсотком. Крім того, згідно статті 138 статуту Паспортного (т.ХІV вид.1890 р.) існували спеціальні правила на дозвіл євреям тимчасово перебувати в м. Києві. Для вступу до університету вимагався спеціальний дозвіл губернатора, домогтися якого було непросто [18, арк. 99].

У 1887 р. з метою ускладнення доступу до вищої освіти вихідців з малозабезпечених станів плата університету збільшувалась з 10 до 50 руб. на рік.

У 1884 р. міністр зобов'язав неухильно виконувати розпорядження 1880 р., яке вимагало від керівництва середніх шкіл надавати вичерпну інформацію про абітурієнтів щодо „способу думок і спрямування”, про батьків та побут.

Більше того, 29 липня 1899 р. були опубліковані Тимчасові правила про відбуття військової служби як покарання вихованців вищих навчальних закладів, котрі були виключені за колективні безпорядки.

16 травня 1885 р. міністр освіти затвердив інструкцію про права й обов'язки інспекції. У другому параграфі цієї інструкції говорилося: „На інспектора студентів покладається безпосередньо відповідальність за виконання учнями... порядку і благочиння”. Інспектору надавалося право „в надзвичайних випадках, що стосувались нагляду за студентами і збереження порядку та спокою в стінах університету... при відсутності на місці ректора... безпосередньо давати розпорядження езекутору, які останній зараз же приводить до виконання⁶”.

Таким чином, статут 1884 р. та наступні документи обмежували права студентів, тому це викликало невдоволення і було однією з причин активізації студентських рухів.

Крім того, студентство перебувало в тяжкому матеріальному становищі, що надзвичайно звужувало можливості реалізації їх інтелектуального потенціалу.

⁶ Інструкція для инспекции. - Спб.,1985. – С.3

У той же час, для надання допомоги студентам, сприяння науковим розвідкам в навчальних закладах існували різноманітні стипендії, діяли товариства допомоги бідним студентам.

Частина університетських стипендій була заснована на кошти державного казначейства, інша – на пожертвування приватних осіб та організацій. Отримання державних стипендій зобов'язувало після закінчення вузу поступати на державну службу. На історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира було засновано 10 педагогічних стипендій на підготовку вчителів гімназій і прогімназій. Річний розмір стипендії – 300 руб. – давав змогу студентам підтримувати більш-менш нормальний рівень життя.

Поряд з державними існували також стипендії Св. Кирила та Мефодія, стипендії духовного відомства. У 1901 р. в університеті Св. Володимира було надано 67 приватних стипендій і допомог. Серед них – стипендія товариша міністра юстиції О.Т. Ааракіна (209 руб. на рік), Н.С. Афанасьєва (125 руб.), заслуженого професора Є.І. Афанасьєва (228 руб.), таємного радника О.Г. Баталіна (286 руб.), дворянина О.І. Березовського (285 руб.), професора В.Г.Бессера (228 руб.), генерала Д.Г. Бібікова (190 руб.), міщанина А.Д. Побака (99 руб.), таємного радника М.К. Бунге (306 руб.), багато інших [150, арк.21].

М.К. Бунге заповідав капітал в сумі 6000 руб., з відсотків якого надавалася допомога.

Вихованці колегії П. Галагана зібрали 5 тис. руб. для того, щоб з відсотків виплачувалася стипендія імені Г.П. Галагана і його дружини Є.В. Галаган. Вона призначалася терміном на один рік для студентів-вихованців колегії [806, с. 1-2].

Практикувалися також конкурси на здобуття медалей. За твори, що були представлені на здобуття академічних нагород, студенти історико-філологічного факультету Новоросійського університету в 1903 р. одержали почесний відгук (Волонтер) та золоту медаль (Бондаренко).

У 1890 р. з 1908 студентів Київського університету близько 300 було звільнено від сплати за навчання. Стипендію отримували 135 студентів, з них

39 казенних, а решта – за рахунок пожертвуваних сум. 1901 р. не бралася плата за навчання з 387 студентів, 166 була видана допомога. Стипендії отримували 124 особи. Крім того, були видані нагороди за наукові праці у вигляді медалей та грошових премій [343, с. 27].

Всього стипендіатів, що були зобов'язані службою (казенних) в університеті було 41. Студентів, які отримували приватні стипендії було 74, з них 35 гуманітарії. Серед 387 студентів, звільнених від сплати за навчання, 206 були студентами гуманітарних факультетів. Крім того, 16 осіб звільнялись від сплати за участь у церковному у хорі [150, арк.20].

На значну кількість студентів не поширювалися пільги, які б мали полегшити їх матеріальне становище, а отже й умови навчання. Частка студентів, звільнених від оплати за навчання 1885-1892 р. показана у таблиці 5.6.

Таблиця 5.6

**Частка студентів університетів, звільнених (частково звільнених)
від оплати за навчання (1885-1892 рр.), у %.**

Університет	1885 рік	1892 рік
Київський	17,2	14,7
Харківський	21,6	14,8
Одеський	30,2	30,7
Всього по Україні	23	20,1

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних: Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – С.196, 198; Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст. : Дис... канд. іст. наук. – К.,1998. – С.52.

Порівняльний аналіз документів з історії гуманітарних вищих навчальних закладів свідчить про те, що на відміну від світських вишів, у духовних значна частина вихованців навчалася не за власні кошти. Так, у 1895 р. до числа студентів КДА на I-й курс було прийнято 62 особи, з яких 30 – на утримання казни, 12 – на різноматні стипендії і лише 20, тобто третина, як власнокоштні пансіонари [351, с. 397].

У 1905-1906 н.р. серед студентів КДА 120 користувалися казенним утриманням, 60 – отримували стипендії, 17 – були власнокоштными [397, с.589].

Надзвичайно складним було й матеріальне становище студенток ВЖК. Так, за результатами дослідження прибутків слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК з'ясувалося, що середньомісячний прибуток курсистки становив 38 руб.[572, с.67]. На наш погляд, ця цифра завищена. Якщо підрахувати дані найголовніших витрат курсистки: квартира, харчування, книжки, розваги, то ми отримаємо близько 27 руб. Якщо додати невраховані витрати, то цифра реального доходу курсистки зросте, але не до 38 руб. Головне джерело прибутків слухачок, звичайно, формувала родина, 87% з них у різних розмірах отримували кошти від рідних. Причому 52,5% слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК жили виключно за рахунок допомоги від родин, 23% – отримували її від сім'ї та з інших джерел [572, с.68].

У спогадах колишньої уманської гімназистки Н. Суровцової про навчання на Київських вищих жіночих курсах, йдеться про те, як вона влаштувалася після приїзду в столицю. Їй батько категорично відмовив у матеріальній підтримці: “Мама обіцяла посилати 50 руб. місячно, з яких 20 руб. йшло на оплату кімнатки в столиці, 1 руб. служниці, 25 руб. за харчування, що готувала літня сусідка, отож 4 руб. лишалися на лазню, трамваї, театр”[779, с. 40]. Ми можемо зробити висновок про те, що, найбільші витрати для дівчат, які приїхали до великого міста навчатись, йшли на оселю і харчування. Гострота ситуації з житлом під час навчання навіяла одній із слухачок думку про доцільність створення в приміщенні курсів притулку шляхом виділення кімнати для тимчасового перебування вкрай бідуючих студенток [767, с. 474].

У 1906 р. на відновлених у Києві курсах ця ідея була реалізована у формі інтернату (гуртожитку) для слухачок.

Витрати дівчат, що навчалися на ВЖК, на харчування склалися з кількох елементів, найголовнішим з яких був обід. Так з'ясувалося, що 12,7% столичних курсисток обідали нерегулярно. Що ж до денного харчування

інших слухачок, то для 16,9% дівчат обід обходився менше 14 коп., а для 32,5% – від 15 до 20 коп. [575, с. 65-66]. Як бачимо, матеріальні проблеми були у всіх студентів-гуманітаріїв. При гуманітарних вищих навчальних закладах існували товариства і попечительства для незаможних студентів. У пояснювальній записці до проекту Статуту Товариства незаможних студентів вказувалося, що на відміну від Попечительства, до складу якого входять працівники університету, які орієнтуються, перш за все, на успіхи у навчанні, до Товариства входили заможні студенти, які виявляли бажання займатись благодійництвом. Розуміючи, що успіхи в навчанні пов'язані з матеріальним становищем, для надання допомоги студентові Товариство не вимагало обов'язково мати відмінні оцінки.

4 серпня 1881 р. Міністр внутрішніх справ затвердив статут Товариства допомоги студентам університету Св. Володимира, яке мало на меті „доставляти бідним студентам кошти на існування в Києві для закінчення університетської освіти”. Студентам, які перебували у дуже скрутному становищі, Товариство надавало одноразову допомогу, дбало про здешевлення студентського житла, доглядало за хворими на квартирах і в лікарнях, вишукувало студентам заняття, які б могли допомогти жити [403, с. 107]. Отже, студентська самодопомога набула широкого розповсюдження у вишах Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Якщо такі організації як студентські їдальні та бібліотеки активно функціонували протягом другої половини XIX ст., то, наприклад, бюро праці та профспілки виникли лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Ці об'єднання мали більш розгалужену структуру.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. студентські організації самодопомоги починають використовувати не тільки благодійні, але й підприємницькі форми роботи. Так, харківське бюро праці отримувало до своєї каси певний відсоток із заробітної плати студентів, яким воно знайшло роботу, ряд студентських бібліотек займалися продажем власних видань, профспілка студентів-медиків Харківського університету влаштовувала платні курси тощо. Проте підприємницькі форми роботи широкого розповсюдження

в студентських організаціях Наддніпрянської України не здобули. Попри велику кількість організацій самопомоги, вони не мали єдиного координаційного центру, а спроби його створення були марними. Наприклад, студентське бюро праці Харківського університету створювалося як загальноуніверситетська організація, однак кількість його членів була досить невеликою [481, с. 158-162].

З 60-х рр. XIX ст. розпочинають активну діяльність студентські культурницькі гуртки. Протягом другої половини XIX ст. вони мали неформальний характер. Студенти влаштовували вечори, вистави та спектаклі не лише з розважальною, але й з благодійною метою. Здебільшого, зароблені кошти передавались на потреби бідним студентам. На початку XX ст., після офіційного дозволу на їх створення і діяльність, виникають гуртки, метою яких стає організація вільного часу університетської молоді.

Попечительство над малозабезпеченими студентами при університеті Св. Володимира засновано в 1869 р. Почесним його головою був попечитель Київського учбового округу. До складу попечителів входили ректор, декани, інспектор студентів. У 1895 р. попечительство призначило 8 постійних допомог на суму 3331 руб. У 1895 р. згідно бажання нащадків Ф.А. Терещенка по 300 руб. 75 коп., в тому числі по історико-філологічному факультету 11 студентам, юридичному – 41 студенту. Почесні члени Попечительства теж давали пожертвування. Так, у 1895 р. М.А. Терещенко і В.В. Тарнавський пожертвували по 1000 руб. [178, арк. 19].

Незважаючи на діяльність цих добродійств, матеріальне становище студентства було тяжким. Нерідкими були випадки смерті студентів. Так у 1900 р. померли від туберкульозу студент III курсу історико-філологічного інституту С. Корбелецький, студент IV курсу Є. Чугужкін, у 1898 р. померли від цієї хвороби студенти А. Верьовкін-Шелюта, О.Шеманський [304, с. 93].

Матеріальна скрута, напружене навчання були причинами незадовільного стану здоров'я вихованців КДА. Так, з 224 студентів КДА в 1883 р. 92 (41,1%) побували в академічній лікарні [348, с. 39].

На покращення студентського побуту істотно не вплинуло і відкриття студентських гуртожитків на межі XIX-XX ст., оскільки платня за проживання була досить високою від 19 до 26 руб. на місяць.

До того ж, місць для проживання в гуртожитках було мало. З метою покращення ситуації було розпочато будівництво студентського гуртожитку при Харківському університеті, на яке асигновано в 1890 р. 200 тис. руб. Його відкрито в 1903 р. з розрахунку на 150 осіб.

Міністр освіти М.П. Боголепов, розбудовуючи гуртожитки, мав на меті упередження студентського руху. Це стало однією з причин, чому перспектива гуртожитку не користувалася популярністю серед студентів.

Таким чином, матеріальне становище студентства на межі XIX-XX ст. було надзвичайно складним. Підвищення платні при вступі до університетів, введення додаткової плати за слухання лекцій ускладнювали і без того тяжке становище студентів. Для підтримки студентської молоді функціонувала система надання стипендій, одноразових допомог, звільнення від оплати, діяли товариства, попечительства над бідними студентами. Їх досвід сприяння соціальному захисту студентства є надзвичайно повчальним. Досить значного поширення набула благодійна діяльність. Усі ці заходи, хоч і допомагали, але не могли суттєво поліпшити матеріальне становище студентів.

Після закінчення щорічних іспитів на кожному курсі склалися списки, в яких прізвища студентів подавалися за порівняльною оцінкою їх успіхів та поведінки. Це впливало на визначення службового статусу після закінчення інституту. Особливе значення при цьому мала якість творів. Курсовий на 4-му році навчання міг бути визнаним достатнім не лише для ступеню кандидата, а й магістра.

Розширювалося коло наук, що викладалися в духовних навчальних закладах. До статуту 1884 р. було внесено 14 обов'язкових дисциплін для всіх студентів: вступ у коло богословських наук, Святе Писання, Біблійна історія, догматичне богослов'я, пастирське богослов'я, гомілетика, історія проповідництва, церковне право, загальна релігійна історія російської церкви, патристика, церковна археологія і літургіка, філософія, педагогіка [333, с. 31].

Працевлаштування після здобуття вищої освіти залежало не тільки від успіхів у навчанні, а й від поведінки. Перед прийняттям випускників університетів на державну службу, надсилався запит про їх поведінку. Так 18 січня 1894 р. управляючий акцизними зборами Подільської губернії прислав запит до ректора Київського університету про моральні якості випускника історико-філологічного факультету Маяковського, а також про те, чи не водилось за ним якихось справ, що завадять йому служити в державних установах [149, арк. 9].

Така практика була звичайним поширеним явищем. Проте наявні складнощі у працевлаштуванні учасників студентських рухів не зупиняли громадсько-свідому частину студентства брати активну участь у громадських рухах.

Проведений аналіз правових джерел останньої чверті XIX – поч. XX ст. показав, що цілісного, модифікованого законодавства, яке визначало б соціально-правове становище студентів вузів не було. Ці відносини регулювались статутами навчальних закладів, окремими статтями законів: „О разных родах состояний и различии прав им присвоенных”, „Устав о службе гражданской по определению от Правительства”; „Табель о рангах” та інше.

Доведено, що для соціальному складі студентів переважали діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалось дітей священнослужителів. Але на рубежі століть спостерігається зменшення частки вихідців із дворянства в українських вишах за рахунок збільшення кількості студентів-різночинців. Цей процес відбувався в Україні досить інтенсивно, перевищуючи за темпами середні показники по Російській імперії.

Погіршення соціального та матеріально-правового становища студентів-гуманітаріїв у досліджуваний період було однією з причин активізації студентських рухів, еволюції їх настроїв від суто академічного характеру до політичного. Поряд з цим були й інші, більш глобальні причини, що обумовлювали соціально-політичну палітру студентського життя.

5.2. Науково-дослідна діяльність студентів

Напівкріпосницькі порядки, що панували в царській Росії на зламі XIX-XX ст., позбавляли студентську молодь елементарних громадянських прав. Антинародна політика самодержавства щодо вищої школи, відстала система народної освіти, поліцейський контроль з боку адміністрації у вищих навчальних закладах, заборона студентських організацій і зборів, матеріальні труднощі більшості студентів – усе це зумовлювало піднесення і консолідацію демократичного студентського руху.

Учасники загальноросійських студентських страйків 1899 і 1901 рр., що мали масовий характер і викликали занепокоєння царських властей, однією з головних вимог висували повне скасування реакційного університетського статуту 1884 р. Відповідно до цього документу, зокрема, було заборонено створення всіх студентських об'єднань, у тому числі наукових та освітніх гуртків.

Намагаючись запобігти подальшому розвитку студентського протесту, самодержавна урядова машина переважно робила ставку на силу та на використання поліцейських і адміністративних каральних заходів. Разом із тим уряд вдався й до певних нерішучих, часткових змін у системі своїх взаємовідносин зі студентською молоддю.

У липні 1899 р. міністром народної освіти М. Боголеповим одразу після I Загальноросійського студентського страйку (лютий - квітень 1899 р.) було затверджено циркуляр для попечителів навчальних округів, у якому для подолання “відокремленості” викладацького складу від студентів, що, на думку урядовців, було однією з головних причин виникнення та розвитку студентських заворушень, пропонувалося заснувати під керівництвом професорів наукові та літературні студентські гуртки [659, с.51]. Цей циркуляр націлював адміністрацію вищих навчальних закладів зробити все необхідне, щоб новостворені гуртки не мали змоги “переродитися в небезпечні, нетерпимі” в навчальних установах, тобто ставилося завдання повного їх підпорядкування адміністративному контролю. Того ж року уряд почав

впроваджувати в життя й типовий статут та правила для студентських наукових об'єднань.

Варто зауважити, що історія студентських гуртків та товариств вищих гуманітарних навчальних закладів Наддніпрянщини сягає ще першої половини XIX століття. Проте у цей час їх діяльність не набувала масового характеру. З середини століття розпочинається процес інтенсивного формування різноманітних організацій студентської молоді. Частково це було пов'язано зі збільшенням кількості різночинців у вищих навчальних закладах. Більша частина студентських організацій, що з'явилися у цей період, мала соціально-побутовий, науковий, культурницький та академічний характер. На межі століть на перший план виходять цілі політичного та національного характеру. Майже до кінця XIX ст. студентські організації у ВНЗ Наддніпрянщини мали нелегальний характер. Легалізація студентських товариств і гуртків відбулась у 1899 р., затвердженням вищеназваного циркуляра для попечителів навчальних округів міністром М. Боголеповим.

Уже з 1899/1900 навчального року в університетах та інститутах України почали створюватися офіційно дозволені наукові студентські гуртки. Одним із перших, став заснований у 1899 р. в Харківському університеті "Гурток для занять з історії російської та західноєвропейської літератур" під керівництвом проф. М. Халанського (статут затверджено міністром освіти в січні 1890 р.). За свідченням офіційних джерел, на загальні засідання з обговорення рефератів та доповідей збиралося багато студентів та викладачів, а кращі дослідження студентів друкувалися в наукових збірниках [556, с.160].

У Харківському університеті в березні 1900 р. почав діяти економічний гурток (керівник - проф. Левицький), а в 1901-1902 рр. ще два - філософсько-богословський (керівник - священник Буткевич) та гурток державних наук (громадянське право, кримінальне право, судочинство) на чолі з проф. Фатєєвим. Гуртки діяли на двох факультетах - історико-філологічному та юридичному [424, с.202-203]. У науковій літературі є свідчення про діяльність у той час ще двох студентських гуртків - з психології художньої творчості та педагогічного [567, с. 50].

Здавалося б, що в Харківському університеті досить швидко створювалася певна розгалужена система студентських наукових об'єднань. Однак справа виглядала набагато скромніше. Гуртки працювали без чітких планів і відверто пасивно, роблячи тривалі в декілька місяців перерви у своїй діяльності. Замість обговорення рефератів і доповідей інколи засідання перетворювалися в бесіди “на тему”. Показово, що стосовно двох останніх гуртків (з психології художньої творчості та педагогічного) автори одного з ювілейних видань, присвяченого 100-річчю Харківського університету, фактично сучасники подій, зазначали, що про діяльність цих об'єднань “не знайшли ніяких свідчень” [817, с.84].

Причина такого явища, яке було притаманним для переважної більшості всіх інших університетів, полягала в тому, що студентство недовірливо ставилося до заходів уряду зі “зближення” студентів і викладачів, тому в нечисленних гуртках робота поширювалась переважно на першокурсників. Діяльність гуртків мало чим відрізнялася від проведення звичайних практичних занять і за формою, і за їх змістом. Як і раніше, тривало ігнорування запитів і настроїв студентів, що не мали можливості брати участь у виробленні тематичної спрямованості наукової діяльності, у розробці планів роботи й керівництві гуртками. Фактично цей процес виливався в механічне поєднання студентів з факультетськими викладачами.

З великими труднощами, долаючи численні бюрократичні перепони, створювалися студентські гуртки в Київському університеті св. Володимира. Так, у жовтні 1899 р. Рада університету вирішила відкласти розгляд питання про створення студентського гуртка “Любителів природознавства” до узгодження з Міністерством народної освіти [151, арк. 8]. Це “узгодження” тривало декілька років. Більш удаюю була доля “Студентського науково-літературного гуртка”, який офіційно почав діяти з листопада 1900 р. під керівництвом проф. Т.Флоринського на історико-філологічному факультеті [151, оп. 339, спр.136, арк.5].

Загалом процес створення студентських гуртків у 1899-1901 рр. не набув широкого розвитку, оскільки студентство було незадоволено формальним,

суто адміністративним підходом до цієї справи з боку керівництва та викладацького складу вищих навчальних закладів, який практично виключав прояв ініціативи молоді, що вчиться, не сприяв урахуванню її інтересів. Усе це зайвий раз свідчило про небажання і нездатність самодержавного уряду адекватно реагувати на запити студентської молоді.

Другий Загальноросійський студентський страйк (січень - березень 1901 р), приводом до якого стало віддання царатом у солдати 183 київських студенти, що вилився у масовий протест широких громадських верств, примусив уряд вдатися до нових заходів з “наведення порядку і спокою”. Серед них міністр народної освіти генерал П.Ванновський ініціював упровадження в життя “Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти” (грудень 1901 р.). Публікація і широке обговорення цього документа, за яким, з одного боку, дозволялася діяльність різноманітних студентських об’єднань, а з іншого, передбачалося здійснення суворого контролю з боку адміністрації за їх створенням і роботою, викликали неоднозначну реакцію в студентському середовищі. Радикальна, політизована частина молоді, що навчалася, затаврувала “Тимчасові правила” як новий акт сваволі самодержавства і закликала студентів до нового страйку. Поміркована ж частина вважала доцільним максимально використати нові, більш сприятливі умови для вдосконалення своєї освіти та наукової роботи.

Згідно з “Тимчасовими правилами” адміністраціям вищих навчальних закладів надавалося право за клопотанням студентів засновувати гуртки науково-літературного напрямку, мистецькі, фізичної культури, студентські бібліотеки тощо. Студентські гуртки створювалися за певною схемою. Спочатку ініціатива групи студентів мала отримати підтримку факультету, після цього вони розробляли тимчасовий статут об’єднання. Потім рішення про заснування гуртка приймалося Радою навчального закладу і, нарешті, справа завершувалася його затвердженням попечителем навчальної округи з відповідним інформуванням міністра народної освіти [257, с.7].

До керівництва факультетськими або загальними (для всіх факультетів) гуртками залучалися студенти через обране бюро, яке очолював призначений факультетом професор. Науковим гурткам, крім влаштування засідань із зачитуванням і прослуховуванням рефератів, дозволялась організація екскурсій, заснування бібліотек. З дозволу адміністрації вони мали право й на власні кошти (за рахунок членських внесків).

У Київському університеті св. Володимира протягом 1902-1904 рр. було створено кілька студентських об'єднань. Серед них станом на травень 1904 р. існувало три, за офіційною термінологією, “легальних” наукових гуртки студентів.

Це були нечисленні гуртки – “Студентський гурток для занять слов'янознавством” на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора Т.Флоринського (створений у вересні 1902 р., 25 членів), загальноуніверситетський “Історико-етнографічний студентський гурток” під керівництвом професора М.Довнар-Запольського (створений наприкінці 1902 р., 28 членів), “Студентський природничо-історичний гурток” на фізико-математичному факультеті під керівництвом проф. О.Сєверцева (створений у січні 1904 р.). Можливо, через те, що гурток зі слов'янознавства очолював декан історико-філологічного факультету професор Т.Флоринський, дослідники мають можливість детально ознайомитися з діяльністю цього об'єднання, темами студентських рефератів та змістом їх обговорення завдяки видрукуваним протоколам засідань гуртка (1902-1903 рр.) [376, с.3-33].

У жовтні, 1904 р. ректор університету дав згоду на запит декана юридичного факультету про створення “Студентського гуртка карного захисту при університеті св. Володимира”. Згідно з типовим статутом метою гуртка мало стати поглиблене вивчення карного процесу, головним чином захисту. Робота будувалася шляхом підготовки рефератів із наступним їх обговоренням. Членами гуртка, що мав власну бібліотеку, могли бути студенти всіх курсів факультету [567, с. 50 -51].

Однак не завжди ініціатива студентів знаходила необхідну підтримку. Так, у 1903 р. понад півроку розглядалася справа про створення

“Студентського філософсько-юридичного товариства при університеті св. Володимира”. Вона розпочалася у травні 1903 р., коли 35 студентів звернулися до керівництва юридичного факультету з клопотанням про заснування гуртка, який мав би за мету поглиблену розробку громадсько-юридичних та філософських питань і популяризацію їх серед студентів. Головою об’єднання студенти пропонували призначити відомого юриста проф. Трубецького.

До того ж деякі положення тимчасового статуту товариства (поширення його роботи на всі факультети, використання таких форм роботи, як відкриті обговорення, друкування праць, застосування принципу обрання керівних органів, навіть керівника товариства) викликали занепокоєння університетської адміністрації [567, с.51]. У грудні 1903 р., виходячи з негативної оцінки даного питання попечителем учбового округу та міністром народної освіти, незважаючи на те, що подібне наукове товариство вже діяло в Московському університеті, Рада Київського університету визнала неможливим дозволити існування такого студентського об’єднання [567, с.51].

Найбільш активну роботу проводив “Історико-етнографічний студентський гурток”. У 1904 р. відбулося 9 його засідань, на яких було обговорено 19 рефератів з історії Росії, середньовіччя, філософії, словесності та етнографії, доповіді про літні подорожі та наукові пошуки студентів. Однак тільки двічі теми рефератів стосувались питань історії України (“Про малоросійські думи” і “До історії Запорозького краю”) [567, с. 50].

У 1907 р., після кількох місяців розгляду питання, було створено “Історико-етнографічний студентський гурток при Імператорському університеті Св. Володимира”. Його членами могли бути студенти всіх факультетів та випускники університету. Гуртківцям дозволялося мати свою касу, що складалася з членських внесків. За домовленістю з ректором гурток міг проводити свої засідання і поза межами навчального закладу. Загалом же в революційну добу 1905-1907 рр. студенти часто створювали свої об’єднання “явочним порядком”, не потребуючи для цього дозволу адміністрації. Так, у листопаді 1906 р. в Одеському університеті був створений “Соціально-філософський гурток студентів Новоросійського університету”. Його метою

було “вироблення світогляду у молодих людей в галузі соціальних і філософських питань”. Організатори, не цураючись ліворадикальних ідей, намагалися не мати певної вузькопартійної належності й прагнули до створення гуртка з розглядом усіх існуючих політичних доктрин [567, с.51].

З поступовим, хоч і повільним розширенням діяльності зі створення студентських об'єднань в університетах практика їх заснування почала поширюватися й на вищі спеціальні навчальні заклади. Товариства гуманітарного профілю діяли і при інших навчальних закладах. Так, 12 березня 1894 р. було засновано Ніжинське історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородька. Воно мало на меті сприяти розробці і поширенню історико-філологічних знань, науковому взаємообміну [345, с. 17].

Підсумовуючи вищесказане, хотілося б виокремити та проаналізувати гуманітарні гуртки і товариства історичного профілю. У Російській імперії до 1917 р. діяло 71 наукове історичне товариство. Вони об'єднували професіоналів-істориків (викладачів вищих та середніх навчальних закладів, працівників архівів, бібліотек, музеїв) та аматорів. Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 – міністр народної освіти. У першій половині XIX ст. були засновані, зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей, Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві (Київська археографічна комісія). Діяльність цих інституцій мала або ж універсальний, або ж вузькоспеціалізований характер. Це зумовлювалося не тільки системою державного контролю за ними та існуючими обмеженнями щодо громадського самоврядування, а й станом розвитку тогочасної історичної науки. Лібералізація суспільно-політичного життя в Росії у другій половині XIX ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наукових історичних товариств: до 1846 діяло лише 6 товариств, а протягом 1863–1915 виникло 61 товариство (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування). Основними формами роботи наукових історичних товариств були: заслуховування й обговорення наукових доповідей

та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань (“Труды”, “Записки” та ін.), збирання історичних джерел та пам’яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність всіх товариств залежала від державних субсидій, що загалом визначило їх державно-легітимний характер [567, с.49].

Найвідомішими серед діючих в Україні історичних товариств були: “Історичне товариство Нестора-літописця” в Києві (1872), “Харківське історико-філологічне товариство” (1877), “Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті” (1889) та “Історико-філологічне товариство” при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894). Ці товариства об’єднували професійних істориків та аматорів і, на зразок аналогічних європейських інституцій, сприяли подальшій інституалізації історичної науки. Вони провадили дослідження регіональної історії, збирали та публікували археологічні, етнографічні та письмові пам’ятки минулого, брали участь у підготовці та проведенні загальноросійських з’їздів (насамперед археологічних з’їздів). Щодо роботи, спрямованої на формування національної історичної свідомості та засад національної історичної науки, то в умовах відсутності власної української державності вона могла здійснюватися виключно в обмежених формах і лише в громадських органах. В Україні таку роботу вели: Літературне товариство імені Шевченка (1873; від 1892 – Наукове товариство імені Шевченка), Українське наукове товариство в Києві (1907). Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) - науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції всеукраїнської академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 р. (спершу - як Літературно-Наукове Товариство ім. Шевченка) завдяки спільним зусиллям національно свідомої інтелігенції з Наддніпрянської України та Галичини у відповідь на репресії, яким піддавалось українське друковане слово в Російській імперії. Період найбільшого розвитку НТШ розпочався в 1894 з переїздом до Львова М. Грушевського. У 1894 він очолив

історично-філософську секцію, а з 1897 р. був обраний головою НТШ. З 1895 р. став редактором “Записок НТШ” і перебрав на себе всю видавничу діяльність товариства. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць. Крім М. Грушевського, велику роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. Франко та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні підрозділи товариства, редагували серійні та окремі видання, зокрема, випускали у 1898-1905 “Літературно-Науковий Вісник” та керували Українською Видавничою Спілкою [567, с. 49-50].

Метою гурткової роботи було підведення зацікавлених наукою гуртківців, перш за все гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом добре виконували такі завдання, породжуючи у студентів зацікавленість українською тематикою. Так, М.Стасюк, який на той час був студентом Гірничого інституту у Петербурзі, погоджував з О.Грушевським тематику досліджень з економічної історії України. 5 серпня 1909 р. він писав ученому, що у Петербурзі подано на легалізацію статут Українського наукового товариства вищих навчальних закладів, але, на жаль, тут немає керманіча цієї роботи [119, арк. 2]. О.Грушевського на той час ще не було у Петербурзі, там він почав працювати з 1910 р. Згодом у місті почав видаватися збірник Украинский Студент [106, арк. 27 – 28].

Аналогічними гуртками О.Грушевський керував і в інших навчальних закладах, де читав ряд спецкурсів. Київський цензор С.Щоголев, розповсюджуючи – з пильністю, притаманною його посаді – друковану інформацію про український рух, зазначав, що з 1911 р. О.Грушевський керував студентськими гуртками українознавства у трьох вищих навчальних закладах Петербурга, а в тих закладах, куди його агітація ще не дійшла, робота гуртків українознавства була позначена в’ялістю, реферати зачитувалися зрідка, а їх робота обмежувалася влаштуванням українських відділів при студентських бібліотеках [870, с. 224]. О.Грушевський керував гуртками українознавства у Петербурзькому університеті, Психоневрологічному

інституті, на Бестужівських курсах, що засвідчують й інші джерела [472, с. 135].

У КДА також були створені наукові товариства. Так, Св. Синод 31 січня 1873 р. затвердив статут Церковно-археологічного товариства. З того часу М. Петров став секретарем Церковно-археологічного товариства, а з 1878 р. – і завідувачем першого в Російській імперії Церковно-археологічного музею. По суті, його зусиллями була створена унікальна збірка не лише церковної, а й світської старовини. Микола Іванович умів залучити до цієї справи колишніх вихованців Академії і взагалі аматорів історії і старожитностей, перетворивши музей на науково-дослідний пам'яткоохоронний і просвітницький центр.

Діяльність Товариства і музею поділяється на три періоди: кінець 1872–1881 рр.; 1881–1901 рр.; 1901 – середина 1915 р., які відповідають трьом його статутам. У перший період Товариство переважно займалося наданням дозволу на перебудову і реставрацію пам'яток, у другому – пам'яткоохоронною роботою, науковими дослідженнями, участю в археологічних з'їздах, яка тривала і урізноманітнювалася в третій період. Заснований Товариством музей набув значення науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, за зразками якої постали подібні установи у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах, причому часто вони засновувалися членами ЦАТ або колишніми вихованцями Академії [707, № 3]. Діяльність ЦАТ організовувалась за трьома напрямками: археологічні розкопки церковно-археологічних пам'яток Києва і Київщини, музейна справа і наукові дослідження, що в комплексі реалізовувалося у підготовці і виголошенні наукових рефератів, участі у роботі археологічних з'їздів, співпраці з зарубіжними і вітчизняними науковими установами, виданні часописів.

Через журнал “Труды КДА” громадськість інформувалась про діяльність музею і товариства.

А от при Київських вищих жіночих курсах заборонялися будь-які організації слухачок, як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі

студентами університету Св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська. Своїми цікавими виступами в ньому відзначилися й інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки Київських вищих жіночих курсів: В. Адріанова, С. Щеглова, К. Неверова. І хоча проф. В. Перетц працював на цих курсах недовго, тому що надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому названі слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки [626, с. 75].

Водночас українознавча проблематика була постійно присутня у навчальному плані КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Значним було звернення до українського матеріалу при виборі тем та написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брали участь в археологічних розкопках поблизу Києва та у створенні Археологічного музею КВЖК.

Важливою складовою процесу інституалізації історичної науки в більшості країн Європи було створення національних “загальних історичних журналів”, які в другій половині ХІХ ст. відігравали роль координаторів наукових досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною та зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події “професійного світу” тощо.

“Киевская старина” (1882–1906), що за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу загально “українознавчих” культурологічних видань. Серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та

літератури XVI - XIX ст., вирішувала, проте, не стільки фахові, скільки національно-культурні завдання [626, с.75].

Таким чином, у ВНЗ гуманітарного спрямування створювалися певні передумови для виховання обдарованої молоді. Ця прогресивна традиція, започаткована у минулому столітті, стала головною в діяльності гуманітарних вищих навчальних закладів, визначила один із провідних напрямків їх розвитку. Обдаровані студенти, учасники наукових товариств, якими керували визначні вчені, поповнювали їх лави, а згодом самі створювали наукові осередки молодих.

Створення студентських наукових і освітніх гуртків у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на відверто вимушений дозвіл на їх існування з боку царського уряду (звідси й відсутність необхідної підтримки, і постійний адміністративний контроль за діями студентів), сприяло певному позитивному впливові на подальший розвиток діяльності студентських організацій, піднесенню рівня наукової, культурологічної й загальноосвітньої підготовки молодих фахівців.

5.3. Дозвілля студентської молоді

Важливе місце в житті студентської молоді займає сфера дозвілля. Ця сфера є одним з важливих засобів формування особистості молодої людини, оскільки в її умовах найбільш сприятливо проходять рекреаційно-відтворювальні процеси, які знімають інтенсивні фізичні, інтелектуальні, психічні навантаження. Саме тому організація дозвілля студентів, на переконання автора, має бути одним з пріоритетних напрямів діяльності будь-якого вищого навчального закладу.

Під дозвіллям ми розуміємо проведення студентською молоддю часу, коли вона була вільна від обов'язкового навчального процесу. Студенти проводили свій вільний час за своїми інтересами і уподобаннями. Сучасні дослідники вважають, що основне призначення дозвілля полягає у відновленні

сил, витрачених у процесі виробничої діяльності, та розвитку людини у фізичному, інтелектуальному та духовному плані [756, с. 149–150].

Поряд з навчальним процесом і підготовкою до самостійного дорослого буття ця категорія людей, як правило, дуже добре уміє організовувати свій час, особливе місце в якому займає саме відпочинок. Що-що, а відпочивати студенти завжди вміли. Розглянемо які були основні види проведення дозвілля студентства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., визначимо місце ВНЗ і урядових установ в організації позанавчальної діяльності молоді.

Характерною рисою організації студентського навчання та дозвілля була відсторонена, формальна позиція держави та навчального керівництва вищих навчальних закладів у питаннях їхнього покращення. Влада обмежувалася дотриманням встановлених у „Правилах для студентів” норм, не витрачаючи час на їхнє коригування навіть у межах навчального закладу.

Стосовно загальних тенденцій у розвитку законодавства про студентські організації, то їх зміст полягав у тому, що, переходячи від послідовної охоронницької політики тотальної заборони організацій і визначення студентів як “окремих відвідувачів університету”, урядова політика поступово зміщувалася до визнання прав студентів на створення організацій. Такі урядові поступки щодо дозволу студентських організацій, перш за все, були пов'язані з загальною політичною ситуацією в країні та були вимушеним кроком. Стає очевидним урядове ставлення до студентської молоді, яка, за визначенням правил 1877 р., “не складала особливої корпорації”. Уряд насправді бачив студентів “окремими відвідувачами університету”, кожен з яких мав власні захоплення та інтереси [362, с.1086-1092]. Та хоч студентство було досить неоднорідним за віком та соціальним походженням, його об'єднували як соціально-побутові так і культурницькі інтереси.

Погляди вузівського керівництва та професури, стосовно цього питання, пройшли еволюцію від дискусії про доцільність студентських організацій і корпоративності до абсолютного її визнання, хоча б як спільноти, об'єднаної загальними навчальними та науковими інтересами й уподобаннями. На початку

XX ст. перемагає ліберальна позиція щодо студентської корпоративності, необхідність студентських організацій визнається більшістю викладачів.

Отож, дозвілля може сприяти становленню особистості та виконувати всі основні функції тільки за умови педагогічної організації та підтримки.

Дозвілля студента-гуманітарія другої половини XIX – початку XX ст. мало такі форми проведення: організація літературно-мистецьких, наукових та спортивних гуртків, влаштування музичних та інших вечорів, читання улюбленої, часто забороненої, літератури та активні дискусії з приводу прочитаного, відвідування театру й кіно, різноманітні святкування у колі друзів, активний відпочинок, участь у спортивних гуртках. Серйозна наукова й літературна робота були невід’ємними складовими відпочинку студентів незалежно від соціального походження, політичних поглядів та матеріального добробуту.

У другій половині XIX ст. студентська молодь миттєво реагувала на тогочасні запити суспільства, прагнула якомога ширше урізноманітнити свій відпочинок відповідно до нових віянь. Та в усі часи була молодь, яка поділялася на тих, хто був прихильником пасивного і активного методу проведення дозвілля.

Так, одним із найулюбленіших пасивних видів проведення дозвілля було читання. Різними були й змінювалися з часом читацькі смаки молоді. Найпопулярнішими були заборонені твори. На початку олександрівської епохи студентство зачитувалося статтями О. Герцена і В. Белінського в „Отечественных записках” та „Современнике”, нецензурними творами К. Рилєєва, О. Пушкіна, М. Лермонтова, працями соціалістів О. Блана, К.-А. Сен-Сімона, Ж.-Б. Фур’є [427, с. 23]. Наприкінці 1860-х – у 1880-ті рр. кумирами молоді стали М. Некрасов, М. Чернишевський, М. Салтиков-Щедрін. З українських письменників читали Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова [432, с. 216-220].

Молодь захоплювалася популярною літературою і була готова витратити на неї останні кошти. Прикладом може слугувати вчинок студенток КВЖК, які не пожаліли 50 руб. за дві книги політичного спрямування [432, с. 215].

Звичним було занотовування змісту прочитаного в записні книги, виписування і вивчення напам'ять уривків, вирізання статей зі старих часописів. Нерідко студентство збиралося в аудиторіях, аби ознайомитися з літературними новинками. У архівних джерелах було проаналізовано переписку Ніжинського інституту з попечителем навчального округу, де йдеться про влаштування для студентів інституту вокально-літературних вечорів. Конференція інституту наголошує, що вечір важливий для естетичного виховання та формування моральних якостей молоді. У документі вказано, щоб організувати такі вечори, де братимуть участь студенти інституту і гімназії [226, арк. 4].

Модний за ліберальної епохи енциклопедизм знань позначався на читацьких уподобаннях молоді. Так, студент-юрист Харківського університету М. Ковалевський зачитувався розвідками Галлама, Гізо, Бокля, присвяченими історії цивілізацій Західної Європи, цікавився соціалістичними творами Прудона, поглиблював фахові знання, читаючи в оригіналі Мілля, Батбі [585, с. 267, 276-277].

Що стосується літератури і читацьких уподобань молоді, та й загалом суспільства, початку ХХ ст., то вони поділяються на дореволюційні і післяреволюційні. До 1905 р. студенти-гуманітарії читали переважно праці з соціології, політичної економії, конституційного права, твори з аграрного питання та історії революційного руху. З белетристики популярністю користувалися революційні твори М. Горького, Л. Андрєєва. Під час революції 1905–1907 рр. на перший план виступили політичні брошури і марксистські книжки [434, с. 66-67].

На наше переконання, негативом є те, що студенти на зламі століть майже не цікавилися науковою літературою та творами українських письменників, їх читали лише 3 % студентів. Найпопулярніший з останніх В. Винниченко був у списку видач лише сімнадцятим, випереджаючи Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Франка [157, арк. 36-40 зв]. Зате багато молоді читали, на той час популярні, твори спортивної тематики.

Читала студентська молодь і періодику. Майже всі студенти читали місцеві газети, чверть – столичні, а 52 % – журнали. Вартість видань була

незначною. Так, журнал „Студенческая мысль” 1911 р. обходився в 7 коп. Україномовну періодику читало лише 7 % студентів [130, арк. 34-34 зв].

Прикметним був факт, за якого навіть члени українських студентських громад відзначали, що російські видання через інформаційну насиченість мали більший попит в їхньому колі.

Студенти КДА змагалися у вправності першими дістати газети, а професори зазначали, що періодика студентів цікавить більше від академічних дисциплін [269, арк. 5-5 зв.].

У всіх вишах був пильний нагляд за надходженням літератури і періодики до бібліотеки. Так, у КДА нагляд за студентським відділом бібліотеки здійснювався ректором та інспектором. Вони слідкували, щоб до бібліотеки не надходила заборонена література. Часто бібліотеки поповнювалися виданнями за рахунок пожертвувань авторами й видавцями та добровільних внесків студентів [368, с. 7-9]. 1891 р. у КДА заборонили влаштовувати студентську читальню [365, с. 9].

Пункт п'ятий правил для студентів КДА суворо забороняв незаконні зібрання, концерти та інші публічні заходи. Пункт 26 забороняв подання колективних заяв, протестів, виголошення промов від імені студентів, а також вимагалось беззаперечне виконання розпоряджень керівництва, гідна поведінка за межами навчального закладу. Так, студенти КДА вихідні й святкові дні проводили за межами академії лише з дозволу інспектора, заздалегідь повідомивши місце і тривалість перебування. Ці ж правила поширювалися і на період канікул, які тривали з 15 червня до 15 серпня.

Всупереч суворим правилам студентські будні у КДА не обмежувалися навчанням і молитвами.

Популярністю серед студентів академії користувалися церковна музика й співи. Найбільшої слави академічний хор набув у 60 – 70-х рр. та за регентства О.А. Кошиця, але подібного тому, що існував у 1853–1857 рр., академія не знала. Підбір голосів забезпечив хору небачену популярність, послухати його спів з'їжджалося тодішнє панство. На межі XIX – XX ст. уславлений хор КДА кияни неодноразово запрошували до участі у публічних концертах [662, с. 8.].

В академії влаштовувалися різноманітні диспути, у тому числі про ідеалізм і реалізм, спектаклі (наприклад, з університетськими студентами грали комедію О.Островського “На всякого мудреца довольно простоты“ й ін. [865, с. 30].

Спілкування з ровесниками зі світських навчальних закладів, прогресивною київською інтелігенцією свідчило про те, що вихованці КДА не відсторонювалися від громадського й суспільно-політичного життя, брали участь у заворушеннях студентів. Намагання духовного керівництва утримати їх під своєю опікою та запобігти негативним зовнішнім впливам на морально-релігійний стан душі зумовило появу в статуті 1910 р. окремого розділу (XII), де наголошувалося на необхідності “виховання в учнів любові до св. Церкви та відданості Престолу й Вітчизні” [865, с. 31].

Завдяки універсальності фонду академічна бібліотека забезпечувала наукові та освітні потреби не лише своїх викладачів і студентів, а й сторонніх відвідувачів. Студенти захоплювалися світською періодикою, іноді в складчину передплачували або брали у громадській бібліотеці те, чого бракувало в академічній. Деякі з них гуртувалися з метою самоосвіти і розумного проведення вільного часу.

Коло читацьких інтересів останніх виходило за межі церковно-релігійної проблематики. Наприклад, майбутній професор Ф.Титов у студентські роки цікавився не лише спеціальною духовною літературою, а й філософією, астрономією та ін. Зрештою, жоден вихованець академії не обходився без використання бібліотечної літератури. У виключних випадках (приміром, для написання курсових робіт) на письмове прохання професорів видавалися книжки, що були заборонені цензурою. Впродовж навчання студенти писали багато творів. Адже це вважалось одним із засобів інтелектуального розвитку. І за ними випускникам надавалися наукові ступені та звання: студента, кандидата, магістра й доктора богослов'я.

Молодь того часу була талановитою й писала власні твори, особливо вона захоплювалась поезією. Серед основних тем студентської поезії – кохання, оспівування природи, історичні мотиви. У віршах описувалися труднощі

пошуку заробітку, погане матеріальне забезпечення. Широко представлений був гумористичний жанр. Так, у поемі вихованця КДА В. Щукіна „Антиекономіаді” через сатиру подавалася критика академічних порядків [92, арк. 2 зв.- 3].

У Ніжинському історико-філологічному інституті позааудиторна робота спрямовувалася на поглиблення інтересу до різних галузей знань, розвитку здібностей студентів. Робота історичного, музичного гуртків, гуртка любителів класичної філології, наукового товариства, студентського театру забезпечувала неперервність загальнопедагогічної підготовки. Позааудиторна робота здійснювалася на засадах добровільності у виборі форм занять, ініціативи та самодіяльності, залучення до активної науково-пошукової роботи. Вона сприяла формуванню загальнолюдських якостей, професійному зростанню майбутніх учителів, розвитку в них потреби в самовихованні. Вагому роль у цьому відіграла надзвичайно потужна за своїм наповненням бібліотека інституту.

Для більшості студентів у досліджуваній період (понад 80 %) улюбленою формою відпочинку було відвідування театру [550, с. 31]. Молодь не зупиняла навіть висока ціна на вхідні квитки. Так, у 1913 р., квитки на спектаклі Російського театру оперети коштували від 22 коп. до 1 руб. 60 коп. [742, с. 1]. Студенти купували найдешевші квитки і заповнювали райки і балкони, а також організовували натовп біля театральної каси напередодні вистави, скуповуючи за пільговими цінами нерозпродані квитки. Найкращі з незаможних студентів безкоштовно відвідували ранкові спектаклі, які ставилися у святкові та недільні дні і програма яких не відрізнялася від вечірньої [757, с. 2].

Художня самодіяльність студентів в університетах України виникла ще на початку їх існування. Слід зауважити, що перші постійні театри на теренах України з'явилися на зламі XVIII - XIX ст. у Харкові, Києві та Одесі, згодом у Полтаві, Бердичеві та інших містах [883, с.203]. Перші спроби облаштування власних студентських спектаклів відбулися невдовзі після цього.

Так, у Харківському університеті, за свідченням Д. І. Багалія, на початку XIX ст. студенти “влаштували аматорські спектаклі у власному приміщенні,

куди запрошувалася навіть стороння публіка”. Ці спектаклі були дозволені ректором університету Т. І. Осиповським у 1813 р., а дещо пізніше цей дозвіл був підтверджений міністром народної освіти, графом А. К. Розумовським. Д. І. Багалій досить позитивно оцінював студентські спектаклі, він зазначав, що “студенти ставили досить серйозні та вдалі п’єси, які дійсно могли мати благодійний вплив на їх літературні смаки” [429, с. 311].

У 1859 р. в Київському університеті влаштовувалися аматорські російські вистави, в яких грали студенти. За три роки спектаклі ставилися в міському театрі, з 1864 р. в репертуарі з’явилися українські постановки. Після появи Емського указу (1876 р.), який забороняв вистави українською мовою, студенти організовували нелегальні театральні гуртки, що проводили спектаклі на приватних квартирах. Деякі студенти відкривали театри. Так, 1895 р. студент ХТІ Г. Хоткевич заснував у с. Деркачах театр, в якому влаштовував вистави для селян.

Вихованці закритих закладів, попри заохочення з боку навчального керівництва, менше цікавилися театром [265, арк.18зв.- 19]. Вони присвячували вільний час перебуванню в родинях місцевих чиновників, духовенства, міщан і розглядалися ними як кавалери для їхніх дочок. Звичними були проведення вечорів удома в улюблених професорів, прогулянки міськими вулицями.

У шестидесятих роках ХІХ ст. під впливом нових соціально-політичних і економічних умов та низки буржуазних реформ, відбувається процес розширення любительських гуртків. Вони з’являються серед представників верств суспільства різного професійного та освітнього рівня. Наприкінці ХІХ ст. українські вистави аматорських театрів, які ставили переважно студенти, були популярні у військовому середовищі, серед робітників та селян. Так, І. В. Любарський у спогадах про Харківський університет 1850-1855 рр., згадував про влаштування в міському театрі з благодійною метою “студентських спектаклів, в яких усі ролі, навіть жіночі, виконувалися студентами, та грав оркестр з одних студентів” [644, с. 442].

Починаючи з 1859 р., в актовій залі університету Св. Володимира під керівництвом і за участю популярного тоді професора А. Селіна

влаштовувалися аматорські російські вистави, де виконавцями були студенти університету. Цими виставами київське російськомовне студентство намагалося протистояти засиллю польського репертуару в міському театрі, керованому Т. Борковським. У 1862 р. ці вистави були перенесені на сцену міського театру. З афіші ми дізнаємося, що у проведеній 20 січня 1862 р. на сцені міського театру гуртком студентів університету комедії М. Гоголя “Женитьба» роль Анучкіна грав студент М. Лисенко [564, с. 276].

З іншої збереженої афіші ми дізнаємося, що у 1864 р. в репертуарі аматорського гуртка студентів університету Св. Володимира з’являлися українські вистави. 26 лютого 1864 р. відбулася спарена вистава “Наталка Полтавка” І. Котляревського та “Простак” М. Гоголя, поставлена в один вечір на сцені міського театру. Вистава закінчилася двома дивертисментами: “Чумацький табір” і “Вулиця” [564, с. 277].

До репертуару вистав, які зіграли студенти університету в листопаді 1864 р. у міському театрі, входили: “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка, “Тяжба” М. Гоголя, водевіль “Кум-мірошник або Сатана в бочці” Д. Дмитренка і дивертисмент “Гульбище”. Згодом український репертуар у діяльності аматорського гуртка університету Св. Володимира занепадає.

У 1870-х роках при Харківському університеті успішно виступав студентський аматорський театр, репертуар якого складався здебільшого з класичної драматургії. Ставилися, зокрема, такі твори як “Горе от ума” О. Грибоедова та “Ревізор” М. Гоголя [679, с. 37].

Захоплювалась тогочасна молодь й музичним мистецтвом. Студентство відвідувало оперу, прихильно ставилося до оперних співаків Ф. Шаляпіна, Л. Собінова, М. Баттістіні. А київські студенти М. Лисенко та М. Старицький 1864 р. навіть написали власну оперу „Гаркуша” [564, с. 332].

Любов до мистецтва використовувалася владою в політичних цілях. Домінування на сцені постановок російської („Життя за царя”, „Князь Ігор”, „Руслан і Людмила”) та світової („Севільський цирульник”, „Фауст”) класики мало залучити населення до російської культури та нівелювати вплив польської

[578, с. 3]. Проте після появи на початку 1880-х рр. власного українського театру молодь із захопленням відвідувала його вистави, беручи участь у постановках в якості статистів і виконавців ролей другого плану.

Звичним для дозвілля молоді була організація студентських вечорів, зароблені кошти від проведення яких йшли на допомогу нужденній молоді. Восени 1881 р. на користь незаможних слухачок КВЖК було влаштовано спектаклі за участю відомого актора М. Іванова-Козельського [758, с. 2].

Проведення будь-яких вечорів у стінах навчального закладу мало узгоджуватись з навчальним керівництвом. Наприклад, щоб провести літературно-музичний вечір у КДА, студенти мали подати до розгляду його програму [235, арк. 1]. Попри це, заняття музикою і співами в академії заохочувалися, студентам було виділено для цього післяобідній час до 18.00 й дозволено тримати в занятних кімнатах музичні інструменти [367, с. 11, 14].

Студенти захоплювалися музикою, і особливо рідними їм малоросійськими піснями. Окрім самостійного виконання цих пісень, університетська молодь любила слухати їх у професійному виконанні. Так, студенти “водили до своїх кімнат, пригощали яблуками, кренделями, примушували співати малоросійські пісні під акомпанемент гітари” півчого архієрейського хору Пехотинського. За свідченням Д. І. Багалія, серед харківського студентства “малоросійська пісня панувала до такої міри, що захоплювала навіть чистих великоросів”[431, с. 845].

Згідно “Временным правилам организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения”, прийнятим у 1901 р., “музичні гуртки для хорового співу, оркестрової гри, на балалайках, мандолінах, гітарах і т. п.” мали на меті “надати можливість студентам навчатися співу та музиці та удосконалюватися в цих мистецтвах” [281, с. 17].

У січні 1901 р. були затверджені правила студентського музичного гуртка при Новоросійському університеті. Відзначимо, що за їх основу був взятий проект, складений інспектором студентів [194]. Оркестр та хор студентів Новоросійського університету збиралися для вивчення та виконання творів

оркестрової та хорової музики. Участь в роботі гуртка могли брати лише студенти університету. Університет надавав гуртку приміщення для репетицій з необхідним приладдям, ноти та інструменти [362, с. 24]. Диригент та регент отримували заробітну платню за рахунок спеціальних коштів університету. Усі зібрання оркестру та хору мали відбуватися у присутності помічника інспектора студентів. Оркестр та хор влаштовували концерти. Певний відсоток отриманих коштів надходив до “музичного фонду”, а більша частина коштів надходила в розпорядження Товариства для допомоги нужденним студентам [362, с. 25].

Новий хор при Новоросійському університеті з’явився у 1914 р. Ідея його створення виникла після вдалого виступу тимчасового студентського хору на студентському вечорі 7 грудня 1913 р. під керівництвом студента Кукоша. Відповідальними особами за діяльність гуртка стали проф. А. К. Медведєв та приват-доцент М. Б. Зиле. Проект статуту гуртка був розглянутий Радою університету та затверджений на засіданні 5 березня 1914 р. [340, с. 320]. У 1914 р. до складу хору входило 63 студенти. 2 листопада 1914 р. гуртком був влаштований концерт на користь поранених. Збір за концерт досяг суми 3232 руб. З відрахуванням витрат чистого збору залишилось 2610 руб., що були розподілені рівними частинами між трьома комітетами допомоги пораненим, які існували в Одесі [340, с. 321]. До хору входили і слухачки Вищих жіночих курсів. Члени гуртка сплачували членські внески. Наприклад, за 1914 р. до нього надійшло членських внесків на суму 28 руб. 50 коп., а за 1915 р. - 13 руб. 50 коп. У 1915 р. жодних виступів студентського хору Новоросійського університету не відбулось. За рік відбулося лише одне зібрання учасників хору. Через деякий час його діяльність була припинена [340, с. 359].

Особливо поживавився процес роботи студентських гуртків на початку ХХ століття. Молодь брала активну участь у роботі різноманітних гуртків, і насамперед, музичних. Так, у Ніжинському історико-філологічному інституті діяв музично-вокальний гурток. У статуті цього гуртка вказувалося, що метою його є ...“зближення студентів, які цікавляться музикою, для художньої успішності, знайомства з творами російської та іноземної музики, з музичною

літературою”[230, арк.1]. Статут надавав досить широкі права членам цього гуртка, зокрема збирати нотну й книжкову бібліотеку, брати участь у вечорах та концертах і самим влаштовувати їх, збирати народні пісні, але не самостійно, а під керівництвом одного з викладачів. Члени музично-вокального гуртка виступали на концертах, були їх організаторами, вирішували питання покращення роботи гуртка, займалися науковим самовдосконаленням через виголошення рефератів, збирання народних пісень, влаштовували екскурсії з естетичною метою [230, арк. 4-5 зв].

Окремо варто наголосити на благодійній діяльності студентства. Студентська молодь регулярно брала участь у благодійних концертах, влаштованих як за власною ініціативою, так і за ініціативою інших осіб чи організацій. Зокрема, 1876 р. артисти Російської оперної трупи висловили бажання провести концерт на користь бідних студентів. У концерті брали участь і самі студенти. У цьому ж році студенти Ніжинського історико-філологічного інституту влаштували благодійний вечір на користь бідних студентів. У 1888 р. з ідеєю влаштування благодійного концерту на користь малозабезпечених студентів Київського університету виступило Товариство російських драматичних артистів [564, с. 286].

Наприкінці XIX ст. у Києві на користь слухачок Вищих жіночих курсів неодноразово відбувались благодійні музично-танцювальні вечори, в яких брав участь студентський хор під керівництвом молодого тоді композитора М. Лисенка [579, с. 57]. У січні 1888 р. у приміщенні Харківського дворянського зібрання відбувся благодійний концерт на користь малозабезпечених студентів музичного училища. Збір від концерту склав 700 руб. [669, с. 3]. У лютому цього ж року студентський хор та оркестр музичного гуртка університету брав участь у концерті на користь розповсюдження в народі грамотності в Харкові [597, с. 3].

Студенти проводили вечори не тільки з благодійною метою на користь бідних та хворих, а й для свого відпочинку. Ці вечори мали характер студентського свята, а тому на них бувало багато як студентів, так і професорів. Так, на вечорах студентів-філологів Харківського університету, як правило,

було літературно-музичне відділення за участю місцевих оперних співаків. Танці, що продовжувались майже всю ніч, не проходили без гопака та кавказької лезгинки.

Студентська молодь була активним учасником у роботі університетських хорів. Великої слави ще у 1880-ті рр. зажив хор студентів Київського університету, в репертуарі якого були твори класиків, сучасних композиторів, народні пісні [463, с. 2].

Хор і оркестр існували і при інших вишах, зокрема Харківському університеті. Так, 1888 р. до них записалося 25 осіб. Першим диригентом їх став викладач музичного училища А. Е. фон Глен. Він викладав у Харкові шість років, але виховав учнів, у майбутньому відомих музикантів: І. І. Пресса, Є.Я. Белоусова, М. Є. Букініка, І. І. Дубинського. Згодом Глена запросили до Московської консерваторії, де він був помічником ректора. Там його учнями були відомі в усьому світі віолончелісти К. А. Миньяр-Белоручев, К. Вилкомирський, Г. Пятигорський та інші [775, с. 4].

Після від'їзду до Москви А. Е. фон Глена диригентами оркестру та хору були викладач Харківського музичного училища Докачевський та І. М. Туроверов, колишній студент історико-філологічного факультету Харківського університету [775, с. 4]. У 1908 р. в хорі нараховувалось 40 студентів. У цей же час в університеті діяв також і окремий вірменський хор. Слід зазначити, що музичний гурток Харківського університету в 1910 р. поклав початок діяльності студентського симфонічного оркестру.

Молодь любила грати на музичних інструментах – або у складі студентського оркестру, що був чи не в кожному вузі, або для себе, для душі.

“Тимчасові правила організації студентських товариств у вищих навчальних закладах відомства міністерства народної освіти”, прийняті у 1901 р., наголошували, що “музичні гуртки для хорового співу, оркестрової гри, на балалайках, мандолінах, гітарах і т. п.” мали на меті “надати можливість студентам навчатися співу та музиці та удосконалюватися в цих мистецтвах” [281, с. 11].

У січні 1901 р. були затверджені правила студентського музичного гуртка при Новоросійському університеті. За їх основу взято проект, складений інспектором студентів. Оркестр та хор студентів Новоросійського університету збиралися для вивчення та виконання творів оркестрової та хорової музики. Участь в роботі гуртка могли брати лише студенти університету. Гурток мав в університеті приміщення для репетицій з необхідним приладдям, ноти та інструменти. Диригент та регент отримували заробітну платню за рахунок спеціальних коштів університету. Усі зібрання оркестру та хору мали відбуватися у присутності помічника інспектора студентів. Оркестр та хор влаштовували концерти. Певний відсоток отриманих коштів надходив до “музичного фонду”, а більша їх частина надходила в розпорядження Товариства для допомоги нужденним студентам [372, с. 24].

У 1914 р. при Новоросійському університеті з'явився новий хор. Ідея його створення виникла після вдалого виступу тимчасового студентського хору на студентському вечорі грудня 1913 р. під керівництвом студента Кукоша [372, с. 25]. Проект статуту гуртка був розглянутий Радою університету та затверджений на засіданні 5 березня 1914 р. Відповідальними особами за діяльність гуртка стали проф. А. К. Медведєв та приват-доцент М. Б. Зиле. У 1914 р. до складу хору входило студенти і слухачки Вищих жіночих курсів. 2 листопада 1914 р. гуртком був влаштований концерт на користь поранених. Збір за концерт досяг суми 3232 руб. З відрахуванням витрат, чистого збору залишилось 2610 руб., що були розподілені рівними частинами між трьома одеськими комітетами допомоги пораненим. Члени гуртка сплачували членські внески. Так, за 1914 р. до нього надійшло членських внесків на суму 28 руб. 50 коп., а за 1915 р. - 13 руб. 50 коп. У 1915 р. жодних виступів студентського хору Новоросійського університету не відбулось. За рік відбулося лише одне зібрання учасників хору. Через деякий час його діяльність була припинена [340, с. 306].

На зламі XIX–XX ст. досить популярними були циркове мистецтво і кінематограф, але мало відвідувалися балетні вистави.

Досить часто студенти були гостями на громадських та приватних балах, де складали гідну конкуренцію кавалерійським офіцерам. Популярними серед студентства були бали-маскаради, які проходили тричі на тиждень. Вартість вхідного квитка на них складала 1 руб. 10 коп. 1894 р. [743, с. 1], в той час як за інші видовища треба було сплатити лише 20–50 коп. На проведених студентських вечорах улюбленими танцями були гопак, козачок та метелиця [262, арк. 6 зв.].

Частина студентів любила розважальні заклади. У Києві працював платний парк Шато-де-Флер, де були ресторан, літній театр, танцювальна зала й пивний бар, з 1878 р. – стаціонарне приміщення для кафе з танцювальними залами, галереями, балконом. Серед видовищ пропонувалися виступи цигансько-угорського хорів, концерт інструментальних капел, російських і французьких співаків [857, с.1]. Звичними місцями проведення дозвілля київського студентства слугували Російське купецьке зібрання і парк „Ермітаж”, де інколи організовувалися безоплатні гуляння, які тривали з 21.00 до 2.00 ночі [700, с.1].

Що стосується активного відпочинку, то такий метод проведення дозвілля був найбільше популярний весною і особливо влітку, коли вже позаду пари і сесія, а на вулиці така чудово погода. Тоді відкриваються безмежні горизонти для способу відпочинку – прогулянки по місту, похід в гори з вечірніми піснями під гітару, рибалка, подорож і т. ін.

Хто на прогулянку, хто в гори, а були й такі студенти, що свій вільний час проводили в спортивному залі на заняттях в якомусь гуртку. Звісно, це було не так поширено, як відвідування театру, але, такий спосіб проведення вільного часу стрімко поширювався у ВНЗ на початку ХХ ст.

Особливою прикметою студентської повсякденності в університетах Російської імперії початку ХХ ст. стало запровадження спорту у вигляді різноманітних спортивних інституцій. Перша асоціація студентського спорту була заснована в 1905 р., у США.

У вересні 1905 р. при Київському університеті відкрили „Гурток любителів фізичних вправ”, де, крім турботи про власне здоров'я,

влаштували адміністративні та науково-педагогічні засідання, виголошували реферати [147, а. 5 зв.]. У листопаді 1909 р. з'явився „Спортивний гурток студентів Університету Св. Володимира”. 27 листопада 1909 р. був створений „Спортивний гурток студентів Університету Св. Володимира” і в цей же день на засіданні Ради університету був затверджений його статут. Метою гуртка за його статутом був “фізичний розвиток учасників гуртка та надання їм можливості здорових та розумних розваг шляхом занять різноманітними галузями спорту”. Гурток влаштував гімнастичний зал, каток, створив групи для гри у футбол та для занять іншими видами спорту. Члени гуртка виплачували членські внески. До складу гуртка могли входити “всі студенти університету, не помічені в моральній неблагонадійності”. Гурток мав власну печатку та вітрину в одному з коридорів університету. У гуртку популяризували гімнастику, футбол, лаун-теніс, ковзанярський спорт, організовували спортивні лекції і свята. Одним із заходів гуртка було пароплавне гуляння 15 травня 1914 р. до Межигір'я, що супроводжувалося змаганнями з метання диску, ядра, спису, стрибків у висоту, партерною гімнастикою, боротьбою [789, с. 6].

У досліджуваний період набув популярності любительський спорт. Він поширювався по всіх великих містах і селищах. А поширення його на Київщині, Харківщині, Одещині мало особливе значення, бо заняття з легкої атлетики мали обов'язковий характер у всіх навчальних закладах округу. У Харкові в 1893 р. виникло гімнастичне товариство, де культивували важку атлетику, боротьбу, бокс, фехтування. Заняття тривали по дві години тричі на тиждень, а в недільні дні організовувалися платні спортивні виступи. Одними з найкращих спортсменів товариства, переможцями змагань європейського рівня були універсальний гімнаст Б. Протопопов та ветеринар-легкоатлет Р. Бородаєвський [692, с.6-7]. При Новоросійському університеті також існувало гімнастичне товариство. Його статут був затверджений Радою університету 2 червня 1910 р. Згідно статуту, товариство “мало на меті надати студентству можливість присвячувати вільний час гімнастичним вправам, що послідовно та гармонійно розвивають фізичні сили” [406, с.3]. Товариство

влаштувало заняття по фехтуванню, вправи з верхової їзди тощо. На засіданнях товариства зачитувались повідомлення зі спортивної тематики. Товариство мало власну бібліотеку. Воно складалося з дійсних та почесних членів. Справами товариства відало правління, що складалося з голови, товариша голови, секретаря, товариша секретаря, казначея та п'яти членів. Головою правління мав бути викладач університету або інша особа, запрошена товариством з дозволу ради університету. Щорічно товариство надавало фінансовий звіт до Правління університету [406, с.10]. У 1910 р. головою правління товариства став професор В. І. Курдиновський.

Міністерство народної освіти сприяло діяльності студентських спортивних гуртків. Так, у лютому 1913 р. міністерством було виділено 1000 крб. на придбання двох гребних човнів для спортивного гуртка Київського університету [69, арк. 8].

Певну увагу проблемам спорту приділяли і місцеві урядовці. Так, у зв'язку з відсутністю місця для занять спортом гласний Харківської думи Е. Г. фон Бекман пропонував влаштувати “гімнастичний куточок” в університетському саду [685, с. 4].

Варто зазначити, що до заняття спортом долучалися не всі студенти, а лише незначна їх кількість, переважно молодь забезпечених родин. Спортивні заняття “вимагали, по-перше, чималих затрат часу, дефіцитного для студентської більшості, окрім навчання зайнятої додатковими заробітками, по-друге, коштів - на відповідний одяг та спорядження. Необхідним було й відповідне харчування, набагато більш якісне, ніж могла собі дозволити абсолютна більшість студентів” [544, с. 148].

Необхідно констатувати, що за ступенем розвитку культурницькі організації істотно поступалися науковим студентським організаціям. Хоча б тому, що вимагали специфічних схильностей і талантів, наприклад в галузі музичного та драматичного мистецтва, спорту. У нашому дослідженні під студентськими культурницькими організаціями ми розуміємо об'єднання, діяльність яких була спрямована на реалізацію духовних потреб та культурних - мистецьких, театральних і спортивних інтересів студентської молоді. Ці

об'єднання окрім розважальної, виконували також благодійну та виховну функцію.

Попри популярність спорту у ХХ ст., студентські гуртки діяли відокремлено від спортивних товариств, вступ до яких був можливим за умови отримання ректорського чи губернаторського дозволу [143, арк. 35зв].

Проблемою, яка перешкоджала розвитку молодіжного спорту було фінансування. Через брак коштів не вистачало спортивного спорядження, не культивувалися деякі види спорту, не було змоги долучити до роботи фахівців. Саме тому студенти часто змінювали спортивні гуртки на клуби [157, арк. 48-49 зв.].

Досить популярними і головне доступними для студентів були зимові види спорту. У січні 1913 р. у Києві діяло чотири ковзанки: „Полярна зірка”, „Крижане поле”, окрему ковзанку мали студенти КПІ, одна відкривалася на Деміївці [794, с. 8]. „Полярна зірка” була відкрита щоденно з 10.00 до 22.00 години, вартість входу становила 22 коп. у будні та 30 коп. у вихідні і святкові дні [717, с. 20]. Спортивні гуртки теж пропагували зимові види спорту. Власну хокейну команду 1913 р. мали київські політехніки, універсанти збиралися її заснувати, а ковзанку залити в Ботанічному саду.

На початку ХХ ст. поширюється і має неабиякий успіх фізична культура серед студентів духовної академії. У правилах для студентів КДА 1911р. містився пункт про дозвіл влаштовувати влітку гімнастичні ігри на свіжому повітрі і грати в шахи [365, с. 11].

Близько 40 % студентства надавало перевагу більярду, картам, грі на скачках [770, с. 182]. Популярними серед студентської молоді були шахи. Так, у 1870-ті рр. юнаки просиджували вечори, розбираючи партії американського шахіста Морфі [497, с. 88].

У всі часи існування вишів були студенти, які у свій вільний час надавали перевагу розгулу. Причини цього крилися в непопулярності в суспільстві наукових студій; нефаховості викладачів; недостатньому рівні гімназійної підготовки. Студенти, незалежно від типу вищого навчального закладу, були частими завсідниками пивниць і трактирів. Саме тут можна було не тільки

попоїсти й випити, але й відволіктися від буденного життя, поспілкуватися з товаришами, обмінятися жартами [602, с. 813- 814].

По великих містах створювались клуби за інтересами молоді. У 1906 р. в Києві було засновано „Клуб студентів імператорського університету Св. Володимира, членів Партії Академічного порядку”. Організація повинна була надавати членам партії „приємні, корисні та доступні розваги”, під якими розумілися неазартні ігри. Клуб працював з десятої години до півночі, був місцем приємного проведення часу, де можна було почитати літературу, прослухати реферати і лекції на наукові теми, позайматися спортом [402, с.1-8].

Одним із видів дозвілля був відпочинок на лоні природи. Київські курсистки любили подорожі човном уздовж Дніпра [432, с. 216]. Широко практикувалася організація пікніків на свіжому повітрі, за межами міста.

Серед студентів-гуманітаріїв курсистки найменше мали часу на дозвілля і відпочинок, тому рідко ставали винними в порушенні правил поведінки. Вони витрачали майже весь свій вільний час на опановування навчального матеріалу та пошук коштів на проживання.

Таким чином, студентські інтереси і дозвілля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були досить різноманітними. Поширеними були культуртрегерські студентські організації в Наддніпрянській Україні. У другій половині ХІХ ст. вони набувають досить широкого розвитку, але мають неформальний характер та частіше за все не мають організаційного оформлення. У досліджуваній період студенти влаштовують вечори, вистави та спектаклі не лише з розважальною, але й з благодійною метою. Через урядову заборону на створення студентських гуртків творчі об’єднання університетської молоді носили неформальний характер, не мали більш-менш чіткої структури та фіксованого членства. На межі ХІХ - ХХ ст. ці організації були дозволені офіційно. Це сприяло інституалізації об’єднань, у яких з’явилися власні затвержені навчальним керівництвом статуту, фіксоване членство тощо. На початку ХХ ст. виникають гуртки, метою яких стає, передусім, організація вільного часу студентської молоді. Тож, студентське дозвілля, хоч і частково, відновлювало сили для подальшого успішного

навчання. Характерними рисами дозвілля тогочасного студента були: читання сучасної літератури на противагу класиці та українській літературі; внутрішнє цензурування бібліотек; захоплення театром, сінематографом, вияви шани чи обурення грою акторів у театрі, жертвування останніми коштами на придбання квитків; тривала заборона організації студентських гуртків і товариств; максималізм у всіх починаннях - участь у роботі декількох гуртків; поширене захоплення спортом на початку ХХ ст.

5.4. Участь студентів-гуманітаріїв у суспільно-політичному житті та національних рухах

Під впливом розвитку капіталізму, в досліджуваний період, відбувалися значні соціально-економічні зміни в Україні. Ріст національної самосвідомості, прагнення до утвердження української національної ідеї, створення власної державності – все це хвилювало прогресивних представників культури, гуманітарну вищу школу. Ці процеси не оминали й студентську молодь. Тим більше, що царат здійснював політику, спрямовану на зміцнення й об'єднання імперії, обрусіння іногородців. Ці ідеї проголошувались з кафедр університетів, які вели відверту боротьбу за розум і душу підростаючого покоління. Не зважаючи на деякі послаблення, що сталися у постмиколаївські часи, ідеї Миколи I щодо „приручення” як професорів, так і студентів університетів визначали атмосферу цих навчальних закладів, намагання уряду зміцнювати монархічну ідею в нових історичних умовах. Про це нагадували професорам університету св. Володимира учасники студентських заворушень у Києві 1884 р. У прокламації „Русскому обществу от киевских студентов” автори наводили слова Миколи I, звернені до студентів і професорів під час його відвідання Київського університету: „Мені потрібна безмежна відданість, несвідома покірність, беззаперечна покора ... Горе тому, хто моральним чи політичним напрямком не буде відповідати моїм визначенням людини ...” [577, с. 286]. Звертаючись до професорів, цар мовив: „Ви у мене дивіться, наука наукою, але, якщо не будете звертати уваги на розвиток моральних якостей у студентів і

політичного спрямування, згідно з моїми баченнями, я розберуся з Вами по-своєму ” [577, с. 287]. Такий історичний „заповіт” визначив зміст діяльності, морально-політичні канони певної частини професури, її переконання і поведінку.

Попри пасивність переважної більшості професури, студентство в кінці 70-х – початку 80-х років XIX століття почало активно виступати, відстоюючи університетську автономію, свої інтереси і права. Цей етап характерний для усіх університетів як етап академізму в студентському русі [611, с.21].

Початок цього періоду співпадає із піднесенням революційного руху у 70-х роках. Революційне піднесення в країні звичайно ж позначилося на настроях і діях студентства великих промислових міст, якими були Київ, Харків, Одеса. Про це знаходимо вагомі свідчення в архівних і мемуарних джерелах епохи.

Так, спогади Володимира Дебогорія-Мокрієвича дають уявлення про студентський рух зазначеного періоду. Сам їх автор був відрахований з Київського університету, засуджений до каторжних робіт як державний злочинець, але втік з-під нагляду і оселився в Швейцарії. Як і М.Драгоманов, він входив до списку осіб, котрі підлягали розшуку [24, арк. 687].

В. Дебогорій-Мокрієвич пише, що на відміну від 60-х років початок 70-х, передусім, у Києві, характеризується відчутним пожвавленням серед студентів. Одне за одним виникають студентські каси, їдальні, бібліотеки. У 70-ті роки студенти беруть активну участь і в „ходіннях у народ”, революційній пропаганді поміж робітниками міста, мають безпосередні зв’язки з так званою комуністичною (1873 – 1874 рр.). В. Дебогорій-Мокрієвич зауважує: „Важко описати все те, що відбулося у двох південних центрах – Одесі та Києві – 1877 – 1878 років. Тут було щось схоже на з’їзд революціонерів, він був викликаний не домовленостями, а життям. Студенти хвилювалися” [498, с. 60].

70-ті роки – це роки, так званого українофільського руху в Києві та інших містах України. У Києві він пов’язаний з іменами викладачів університету Св. Володимира – М. Драгомановим, В.Антоновичем, П.Житецьким та іншими. У цей період видається багато книжок українською мовою, київські

„українофіли” мали змогу проводити свої думки через пресу („Київський телеграф”).

Значного поширення українофільський рух набув в Одесі. Так, у донесенні Тимчасового Одеського генерал-губернатора Київському генерал-губернатору від 27 листопада 1879 року говориться, що українофільська партія має значний вплив на соціальний рух Росії. Українофіли, як кожна партія, що вороже ставиться до уряду, „є зручним ґрунтом для революційного бродіння і головне ... вона більше всякої іншої партії поставляє adeptів соціального вчення ” [23, арк. 16]. У донесенні вказується, що дуже багато українофілів на півдні, серед учителів. Вони пропагують ідеї Шевченка, Запорозьку вольницю, любов до простого люду, ворожість до влади, наповнюють дитячі голови соціальними ідеями.

Ідеї руху за українську національну ідею хвилювали і частину студентського загалу. Тому виступ офіційної влади проти українства, викликав протест серед студентства, невдоволеного діями представників влади, спрямованими на придушення паростків національного відродження. Це одна з головних причин заворушень серед студентів наприкінці 70-х років. Зростаюча національна свідомість зумовлювала внутрішній протест, який виявився в прагненні відстоювати свої національні права, але в координатах самодержавства.

За даними поліцейського відомства, до українофільської партії входили не лише студенти, а й люди зрілого віку, представники науки, професори, вчителі гімназій. Їх матеріально підтримували багаті землевласники – українці [26, арк. 687]. Іншою, локальною причиною була непопулярність серед студентів і прогресивних професорів ректора університету проф. Матвєєва, медика за фахом. Вона була зумовлена негативними морально-етичними якостями посадовця, а також відвертим “діляцтвом” в епоху капіталізації Києва.

Професор Матвєєв, а також деякі інші професори, особливо медики і юристи за фахом, котрі мали приватну практику, обіймали „теплі” посади в банках, були домовласниками, членами акціонерних товариств та міського

самоврядування. Постать професора-торгаша, акціонера, можновладця не сприймалася прогресивним студентством, викликала протистояння.

Атмосферу „академічної чистоти” порушували і професори-донощики. Їх доноси торкалися, як правило, прихильників української ідеї, так званих українофілів.

За свідченням автора брошури „Мартовское движение”, крім зазначених категорій викладачів, була й незначна за чисельністю група – „вчених-гризунів” – вони нічого не бачили, крім своїх кабінетів і бібліотек, були байдужими до всього, в тому числі і до своїх студентів.

Прихильники високої ідеї, борці за розвиток української культури, переслідувалися царатом. Зате процвітали представники різних професорських угруповань, які не могли викликати симпатії мислячих, прогресивно налаштованих студентів.

Аналізуючи причини заворушень студентів Київського університету кінця 70-х років, доведено, що це і невдоволення професорами-торгашами, „професорами-гризунами”, донощиками. Та це локальна причина суто особистісного плану.

Серед вагомих причин, що зумовили заворушення студентів Київського університету 1877-1878 рр., розголос яких дійшов до Харківського і Одеського, були такі [672, с. 104]:

- 1) Загальне піднесення революційного руху в Києві;
- 2) поглиблення культурного і національного руху серед української інтелігенції і молоді 70-х років;
- 3) опозиційні настрої, пов’язані з Турецькою війною;
- 4) намагання влади внести зміни до ліберального статуту університету 1863 р.;
- 5) значна дистанція між професорами і студентами, не вельми високий моральний рівень частини професорів, зневага до них студентів.

Апогеєм революційності студентів Київського університету був березень 1878 р.. Проте йому передувала низка студентських заворушень, починаючи з 1877 р.

Їх мета – відстояти людські права, усунути втручання жандармерії і поліції в університетське життя, позбутися викладачів, які втратили моральне право бути наставниками студентів.

На знак протесту проти арешту студента-медика Миколи Подольського, який стався після замаху на прокурора Котляревського, 300 студентів зібралися на сходку в Київському університеті. Мова йшла не лише про безвинність Подольського М. і його хворобливий стан, а й про несправедливість, утиски, образи з боку місцевої поліції, проти студентів. Звернення до ректора, представників влади, генерал-губернатора нічого не дали.

Студенти вимагали передачі Подольського їм „на поруки”. Вони розраховували на підтримку популярного серед них професора-юриста Б.Кістяківського. Студенти кілька разів, всупереч заборонам, збиралися на сходки. Ректор вказав студентам на „незаконність” їх дій і запропонував розійтись, а хто ослухається буде притягнутий до університетського суду. Сто з присутніх студентів вийшли, решту взяли на список. Проте, наступного дня половина з тих, що облишили зал звернулися до проректора з вимогою, щоб їх також переписали.

Студентська непокора завершилась розправою – вироком університетського суду. Студенти-бунтарі були розподілені на чотири категорії. До першої категорії віднесли тих, хто був на підозрі у жандармів і поліції; хто був особисто неприязним ректору і проректорам, інспектору; хто брав активну участь у „березневому русі” (голови зборів, сходок, депутати). До четвертої категорії увійшли ті, за кого просили професори та впливові знайомі; до третьої – родичі та знайомих членів суду; до другої – решту тих, що не ввійшли до попередніх категорій.

Автор львівської брошури зауважив, що в складі професорів суду знайшлося 4 особи, які „хоча слабо до ничтожества, заявили своє несогласие с судом”. Вирок університетського суду такий: 44 особи виключено на три роки з „вовчим білетом”; 75 – на два роки (без дальших обмежень); 10 – на один рік; 8 – винесено сувору догану; 6 – виправдано [565, 11.04].

На той час (1878 р., березень місяць), у Київському університеті навчалося 870 студентів і сторонніх слухачів. З них 142 особи (майже шоста частина контингенту) дістали різноманітні покарання. Незважаючи на санкції університетського суду і досить суворі кари, почалися арешти студентів і адміністративні висилки. Цей поліцейський захід зустріла з обуренням не лише студентська молодь, а й широка громадськість Києва. Як розповідалось у брошурі „Мартовское движение” першу партію покараних студентів проводжала понад 1500 чоловік, виконувались українські пісні, суголосні події. Київський губернатор повідомляє Петербург: „Висланих із Києва студентів товариші і нігілісти проводжали з піснями і криками "ура ”. Одночасно до начальника київської жандармської управи був спрямований циркуляр, в якому зазначалося, що „вся нынешняя история есть результат распущенности студентов... Виною всему профессоры, которые, желая приобрести популярность вооружают студентов против своих же товарищей, других профессоров... Не мало студенческую историю раздували г.г. Житецкий, Цветковский и все прочие хохломаны, которые нашли теперь приют в военной гимназии” [576].

Події березня 1878 р. і передуючі їм, свідчать про загострення стосунків між професорами – прихильниками української ідеї та тими, хто проводив сумлінну русифікаторську політику царського уряду. Подібні розташування були і серед студентства. „Березневий рух” став поштовхом до заворушень студентів Харкова, Одеси, Москви, Казані.

В Одесі відбувалися студентські зібрання, на яких висловлювалося співчуття київським студентам, передбачалося надіслати до Києва депутацію з адресою. Адміністрація університету намагалася пом’якшити бунтарський вияв студентів шляхом розв’язання питання щодо проведення сходок, відкриття студентської їдальні.

Харківські студенти тепло вітали киян, яких з „вовчим білетом” висилали за межі України. Московські студенти висловлювали свої симпатії до студентів-засланців, передавали їм харчі, одяг.

Автор роботи „Мартовское движение” підкреслює, що цей рух – явище неминуче за сучасного стану студентства в російській державі і як таке, що його знищити і навіть послабити карними заходами, воно потребує радикальних змін, перегляду як становища студентства, так і суспільства загалом.

Продовженням подій у Києві, Одесі навесні 1878 р. були заворушення студентів харківських вищих шкіл. Треба підкреслити, що частина студентів Київського Св. Володимира та Новоросійського університетів продовжували збиратися на сходки, виставляти вимоги щодо поліпшення свого становища. У грудні 1878 р. студенти Харківського ветеринарного інституту виставили з аудиторії професора Журавського через те, що він почав вдаватися до репресивних заходів при екземенуванні. На репресії проти студентів ветеринарного інституту відгукнулися їхні університетські колеги. Вони вислали від себе депутацію з проханням не карати студентів-ветеринарів.

Після цього до університету прибули поліцейські і було вивішено оголошення про те, що в університеті починаються канікули. Про це студенти довідалися прийшовши на лекції до університету. Вони зібралися на сходку і звернулися до ректора з вимогою вивести поліцію з приміщення. Цього не сталося. Студенти звернулися до губернатора, який став вимагати, щоб вони розійшлися. Ці „перемовини” завершилися тим, що проти 100-150 беззбройних студентів було виставлено цілий козачий полк. Сутичка закінчилась побиттям студентів нагаями, пролиттям крові. Сцену побиття бачили мешканці Харкова, які почали збиратися на вулиці біля університету. У густому людському натовпі лунали гнівні вигуки, було чути крики жінок. Деякі студенти, що вирвалися від козаків, вирішили звернутися до професорів за захистом. Професори попередили студентів, котрих було побито і були на тілі знаки бійки. Вони написали протоколи, а покалічених було відправлено до клініки. За цим пройшли арешти студентів і виселення їх на північ.

Рух київських студентів у березні 1878 р. замовчувався офіційною владою. З цього приводу було офіційне повідомлення 10 квітня 1878 р., яке передрукував проурядовий альманах „Киевлянин” [654, с.8]. Цю офіційну

прогалину вирішили заповнити самі учасники „березневого руху”. У книзі „Мартовское движение” читаємо: „І ось ми, не лише в інтересах Київського університету і загалом університетів, в інтересах російського суспільства та його життя вважали обов’язком зробити, що обіцяла зробити офіційна російська преса...спробуємо передати сам факт докладно, достовірно зробимо спробу пояснити все глибше й вірніше, ніж це зробили „Правительственный вестник” і „Киевлянин”[654, с.8].

Про ставлення до „березневого руху” прогресивних викладачів Університету Св. Володимира, прихильників української ідеї говорить той факт, що у публікації зазначеної брошури брав участь М.Драгоманов. У Женевській брошурі 1889 р. „Либерализм и земство в России” М.Драгоманов пише, що кілька рукописів з Києва відправлено було для тиражування до Галичини. З них була оперативно набрана та побачила світ брошура „Мартовское движение”. Кошти для видання цієї брошури зібрала Київська громада.

Значення цього видання підкреслює М.П.Драгоманов: „За останній час тільки книжечка „Мартовское движение” виставляється як своєю докладністю, так і самим показом”. І далі він закликає інші університетські міста йти „за достойним цивілізованих людей прикладом видавців київської книжечки, не задовольнятися казенними звітками про студентський рух” [518, с. 274 -275].

М.П. Драгоманов, на нашу думку, дав об’єктивну оцінку студентських рухів в 70-ті роки, зокрема 1878 року [518, с.273- 313]. Він зазначав, що, по-перше, в усіх студентських протестах Росії виявлена менша частина протестантів, а не більша. А будь-який протест в ім’я корпорацій, наприклад, студентської, тоді тільки і має силу, коли за нього більшість корпорації (або вся). По-друге, аналізуючи громадську мотивацію участі студентів у “рухах”, автор підкреслив, що “більшість всієї громади Росії занадто лакейська, щоб приєднатися до будь-якого протесту, а тут же той, хто не приєднується до студентського протесту, має водночас говорити, що “права студентські” дуже тісні, що всякий чоловік дуже недовго буває студентом, і що довелося б підставляти, якщо не голову, то всю кар’єру. У студентських рухах було

більше студентів 1-2 курсів, а менше 3-5, що найкраще показує силу молодшого студентського волелюбства. По-третє, в тому останньому русі (кінець 70-х) виступало більше спільноти між студентами всіх вищих шкіл, ніж будь-коли раніше. По-четверте, кількість протестувальників мусить зменшитись після таких вчинків начальства, як відповідь “нагайкам” та бажання академічних прав. Ця відповідь мусить же поставити перед студентами питання: битись чи миритись? І думку, коли битись, то битись зі зброєю, – тоді за щось ширше, ніж каси кухмістерські, сходи тощо. З другого боку, сцени биття студентів в очах громади мусять в неї збудити думку про спільність студентської справи з суспільно-громадськими правами [518, с. 289].

Підводячи підсумки наведеним роздумам, М. Драгоманов вважав, що основа студентських протестів має бути більш широкою. “Люди, котрим дають вищу освіту, не можуть же не бачити гострої неадаптованості порядків наших...”. “Як би там не було, а в Росії справді виступають проти неадаптованих державних порядків майже цілком тільки дуже молоді люди, найбільше студенти вищих шкіл - і, значить, тільки вони звертають громадську увагу на потребу зміни цих порядків” [518, с. 290].

Отже, рух за права студентів, автономію університетів був суто академічним. Але енергійні дії хоча б певної частини студентської молоді, вихід на вулиці, демонстрації, сходки, навіть провокації проти окремих владних осіб поряд з неадекватно жорстокою реакцією влади, привертати увагу населення, викликали співчуття прогресивно налаштованих професорів, широкої громадськості. Студентський рух впливав на формування громадянської свідомості населення, акцентував увагу на соціальних бідах і негараздах тодішньої Росії. Під впливом революційно мислячих громадських діячів, таких, як М.П. Драгоманов, настав процес осмислення студентських заворушень, їх соціальних причин. Все це готувало підвалини для зміни характеру і соціальних ідеалів студентських виступів і руху загалом.

Не вийшов за межі академічних вимог і студентський рух у Київському університеті 1884 р. Це був ювілейний рік 50-ти річчя університету, який співпав з введенням в дію університетського статуту. У прокламації “Русскому обществу от киевских студентов”, з приводу студентських хвилювань 1884 р. в Києві, подана характеристика цьому статуту. У ній підкреслюється, що починаючи з 1863 року - року ліберального університетського статуту - проти нього розпочалася підпільна війна. Близько 20 років вона велася всілякими засобами, аби перетворити університет на дресирувальний заклад. За новим Статутом знову поновлюються часи капральської прямолінійності, карцерів, мундирів.

У названому зверненні його автори аналізують причини, що спровокували студентські заворушення під час університетського свята. У прокламації зазначається: “... Університетське свято є світлою крапкою на похмурому фоні. Усім інтелігентним людям воно дає можливість сказати: “ні”! Думки та ідеї не задавити штиками. А вихованцям закладів, як бувшим, так і дійсним, таке свято дає можливість висказатися. зібравшись разом, встановити ту єдину думку, яка так необхідна, так підтримує всіх членів однієї невеликої численно, але сильної морально інтелігентної родини” [311, с.11].

Студенти прагнули скористатися нагодою свята для єднання між собою, та випускниками попередніх років, а також зі своєю професурою. Вони вбачали у святі можливості єднання на ґрунті духовному, спільному для інтелігенції. На пропозицію ректора було створено комісію зі студентів різних курсів і факультетів, яка вирішила 8 вересня 1884 р., у день урочистого акту, влаштувати в приміщенні університету студентську вечірку.

Програма цього вечора включала музичну частину під керівництвом М.В. Лисенка, яка складалася з хорового і сольного співу. Передбачалося виконувати хорові російські, українські, польські, сербські, чеські та інші пісні. На вечір мали бути запрошені всі колишні й теперішні професори та викладачі, всі колишні, теперішні й майбутні студенти; гості свята з інших університетів.

Така програма мала сприяти єднанню університетської інтелігенції. Проте ректор вирішив допустити до участі в святі лише 300 студентів, причому принципово наполягав студентам випити та закусити. За таких умов студенти відмовилися від солідарності з ректором і самій участі у святі.

Тактика непопулярного серед студентів ректора Н.К.Ренненкамфа, юриста за фахом, відомого більше як ділка, ніж вченого, члена різних рад, товариша міського голови, диктувалася побоюваннями небажаних вчинків в присутності високих адміністративних осіб.

Студенти після пропозицій ректора збираються на сходку, яка ухвалила:

- а) відмовитися від будь-якої солідарності з офіційною програмою свят;
- б) всі квитки вважати недійсними;

в) вимагати від г. Ренненкамфа присутності всіх студентів на урочистому акті. У разі невиконання цієї вимоги всім студентам з'явитися в день акту до будинку університету для демонстрації.

Таким чином, заворушення, які були підготовлені попередніми подіями, зокрема введенням реакційного Статуту, дістали останній поштовх - неповагу до особистості студентів, не бажання рахуватися з їхніми намірами, власне кажучи, запровадження поліцейських обмежень з метою дотримання "порядку".

Студенти в день урочистого акту зібралися біля університету, — закидали камінням карету Н. Победоносцева, влаштували похід Хрещатиком, під час обіду в будинку ректора Ренненкамфа побили шибки

Все це було поза стінами університету, в якому під час урочистого акту оголошувалися списки тих студентів, творчі праці яких визначалися такими, що мають наукову цінність.

Міністр освіти Делянов вимагав від місцевої влади найрішучих заходів щодо припинення студентських заворушень. Він телеграфував до Києва: "10 вересня. Київ. Генерал-губернатору. Уклінно прошу припинити університетські заворушення за допомогою поліції та війська. Без цих рішучих заходів за зразком київських відбудуться заворушення в інших містах. Делянов" [311, с. 13].

“Київ. Попечителю Голубцову. Само стояння величезної юрби на площі - є скандал. Попросіть місцеве начальство вжити належних заходів проти такого безчинства”, - писав міністр Делянов. Почалися арешти студентів. Цей захід викликав збурення. Попечитель Голубцов доповідав Делянову, що становище вкрай тяжке як в середовищі студентів, так і серед професорів. Тривають арешти. Припинено заняття в університеті. Все це підсилює загальне збудження. Студенти без роботи (тобто без навчальних занять) зосереджують свою увагу на останніх подіях, постійно збираються в приватних гуртках, сенсаційні чутки викликають озлоблення. Серед певної частини професорів - тривога, взаємні підозри, поширення чуток про звільнення з університету.

Міністр Делянов запропонував попечителю Санкт-Петербурзького університету разом з ректором встановити найсуворіший нагляд за студентами, звертатися за сприянням до градоначальника. Подібні розпорядження дістав і ректор Московського університету.

Київський університет, за розпорядженням міністра освіти, закрили до 1 січня 1884 р. Всі студенти були виключені з університету їм запропоновано знову подати прохання про прийом. Після “чистки” лише частина “благонадійних” студентів була прийнята до університету. Студенти, які проживали в інших містах, були вислані на батьківщину.

Характерним, з точки зору політичної оцінки подій у Києві, є звернення “К московскому студенчеству от центрального кружка общестуденческого Союза“. У зверненні говориться, “що протест з боку студенства лише тоді може бути плідним, коли він буде мати характер опозиції всьому російському політичному ладу... Уряд йде гігантськими кроками до революції: не будем відвертатись від неї!” [448, с. 91- 103].

Студентський рух в Києві 1884 р. став поштовхом для поширення заворушень серед студентів усієї Росії. Як свідчить цитата із звернення центрального гуртка загальностудентської спілки, студентський рух починає орієнтуватись на розв'язання більш політичних питань.

У 80-ті та на початку 90-х рр. студенти університетів зміцнюють зв'язки між собою об'єднуючись у земляцтво.

За представленням Київського генерал-губернатора до департаменту поліції від 4 червня 1887 р. в Київському університеті виділяється три групи земляцтв: польські, українофільські та єврейські [24, арк. 687]. Найбільш солідарна польська група. До українофільської групи належить український композитор М.Лисенко, (викладач університету Св.Володимира). Він організував український хор, до якого часто для співу приходили студенти і курсистки, слухачки вищих жіночих курсів. До числа постійних відвідувачів М.Лисенка входили студенти Семенцов, Ігнатович, Ревуцький та інші. За цим гуртком було встановлено поліцейський нагляд, проводилися обшуки. Один з них виявив наявність великої кількості українських книжок. Особливу увагу викликала діяльність студента - уродженця Кубанської області - Семенцова, який купував книжки українською мовою і в значній кількості відправляв їх на Кубань.

Русифікаторська політика царського уряду може бути охарактеризована ставленням влади до видання книжок українською мовою. Характерним є факт з “книжковою справою” студента Київського університету Марковського.

За повідомленням начальника КГЖУ від 19 червня 1990 р. студент Марковський, син священника, за національністю малорос, перебував під особливим наглядом поліції за те, що в сумці з книжками, яку він забув у вагоні потягу, був рукописний зошит з віршами, написаними по-малоросійськи. Вірші Т. Шевченка – “Сон”, “Кавказ”, “Заповіт” [3, арк.1].

У студента Харківського університету Є.В. Дегена було знайдено твір М. Драгоманова “Історична Польща”, Женевське видання. Деген прибув у відпустку до Києва. У зв’язку з вилученням зазначених творів, Є. Дегену було заборонено перебування у Києві та його околицях. За наказом Київського генерал-губернатора він був відправлений в розпорядження Курського поліцмейстера. У жандармському управлінні Є. Деген змушений був давати такі докладні свідчення, ніби ця книга могла підірвати весь державний устрій монархічної Росії. Жандарми цікавилися, де, коли, у кого, з якою метою, яким шляхом, у якому вигляді було придбано книгу; кому вона належить і чи давав

він її комусь читати тощо. Наявність цієї книги у Дегена кваліфікували як “державний злочин” [3, арк.1-2].

До групи українофілів входили не лише студенти-українці, а й представники інших національностей.

Серед студентів Київської духовної академії, через специфічність цього навчального закладу, таких угруповань не було.

У донесенні генерал-майора Новицького, датованого 1887 роком, застерігається, що як польські, так і українофільські гуртки небезпечні через можливість проникнення до них революціонерів і перспективу перетворення з часом на чисто революційну організацію.

Серед різних об'єднань студентів - таких, як “група студентів-демократів” та “група-соціал-революціонерів” – діяла “Київська українська студентська громада”. Її прагнення та ідеали співпадали з програмними засадами діяльності “Молодої України”.

Як зазначається в листі директора департаменту поліції мета цієї організації – пропаганда соціалізму й політичного сепаратизму на Українському ґрунті. Вона має у різних містах свої відділення, котрі називаються “Громадами”. Членами громад були композитор М. Лисенко, письменник М. Коцюбинський, відомий громадський діяч Олександр Русов та ін. Члени Громади сприяли поширенню книг українською мовою. До цього залучалися й студенти Львівського університету.

У зверненні комітету “Молодь України” до молоді, підкреслюється: “Українська молодь, що прагне до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства зобов'язана науково обґрунтувати рівність усіх народів перед законом, знесення всіх привілеїв станових і кастових – здійснення освіти рідною мовою, заведення обов'язково безплатної науки”.

Обов'язки, які брали на себе студенти, включали:

- а) наукове обґрунтування суспільних орієнтирів і відповідних змагань;
- б) докладний аналіз соціально-екологічного стану українського руху;
- в) опанування з науками українського народознавства;
- г) знайомство з культурними надбаннями українського руху в царині науки і красного письменства;

д) розбудова громадських і приватних стосунків на принципах української ідеї;
 є) активне вживання української мови, поширення просвітньої літератури у всіх верствах населення” [3, арк. 1-2].

У 1899 р. діючі товариства української академічної молоді повідомляють, що ними засновано ще одне товариство, яке прагне здійснити такі цілі. Насамперед зупинити шкідливу для нашої (української) нації денаціоналізацію студентської молоді в підросійській Україні та залучити всіх студентів - українців на служіння українському народу.

По-друге, передбачалося довести до відома як народних мас, так і учасників товариства з числа інтелігенції, що потворний соціально-економічний і культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку царського абсолютизму.

Для вирішення першого завдання передбачалось організувати при кожному університеті місцеві товариства студентів-українців, котрі зобов'язані: а) згрупувати в цих товариствах усіх студентів українського походження;

б) домагатися від них серйозної і глибокої освіченості, всебічних знань, активного поширення відомостей про українські справи, пропаганди української літератури та історії, географії і етнографії; в) дбати про сталий зв'язок між випускниками і рештою студентів, членів товариства; г) виховувати учасників товариства у відповідності з основами народної моралі; є) публічно проголошувати, що всілякі негаразди українського народу пояснюються тим, що навчання здійснюється російською мовою; ж) налагоджувати стосунки з передовими національними недержавними партіями; з) всі товариства розглядати як єдине ціле у вирішенні загально студентських справ;

Для реалізації другої мети передбачалося: а) вживання української мови кожним у приватному і громадському житті; б) брати участь в пропаганді своїх ідей засобами різних видань як російських, так і зарубіжних; в) всіляко поширювати свої програми, маніфести тощо; г) задля пропаганди своїх ідей активно працювати у різних культурно-просвітницьких організаціях і товариствах [8, арк. 1].

Розглянута програма свідчить про дієвість задумів організаторів Товариства, доводить гуманістичне прагнення національної студентської молоді розгорнути на принципах народної моралі широку діяльність по втіленню української ідеї в життя студентства.

У 90-ті роки виникають земляцтва в Одеському університеті. Принцип їх організації - об'єднання студентів за територіальною або національною ознакою. Мета цих об'єднань - взаємодопомога і підтримка тих, хто цього потребує. Характерно, що земляцтва згодом набувають значного поширення, стають масовою організацією, яка вже діє за певною програмою. Одне з її положень надавати "землякам" матеріальну допомогу, а також створенням бібліотек поліпшити умови для навчання.

Земляцтва не були політичними організаціями, до них входили представники різних політичних поглядів і переконань. Проте, вони консолідували студентську молодь, виховували її в дусі товариської солідарності. Це, певною мірою, підготовка до діяльності угруповань політичного спрямування, які почали активно створюватися в останні роки XIX і на початку XX століття.

Земляцтва у 80-ті - 90-ті роки, сприяючи консолідації молоді, діяли всупереч статуту 1884 року, за яким університет розглядався не як корпорація, а як сума окремих відвідувачів. Це також свідчення внутрішньої опозиційності земляцтв існуючому консервативному порядку університетів.

У 1898 році в Одеському університеті створено наступні земляцтва:

- 1) польський гурток, який об'єднував студентів на основі принципів взаємодопомоги і самоосвіти;
- 2) вірменський гурток аналогічного спрямування;
- 3) бессарабський гурток;
- 4) дві організації – "Товариство боротьби до останнього" і "Товариство російських студентів".

Ці організації були створені під час студентських заворушень навесні 1899 року.

Земляцтва, консолідуючи молодь за вказаними ознаками, до 1899 р. діяли розрізнено. Лише того року було утворено організаційний комітет. Він

налагодив випуск листівок, що закликали студентів до боротьби проти університетського режиму, за університетську автономію. Було створено й вищий орган студентського самоврядування. Ним стала загальностудентська сходка. Вона виносила рішення з усіх питань життя і побуту студентів. В період між сходками кожне земляцтво діяло самостійно.

Під час заворушень одеських студентів 1899 р. оргкомітет склав свої повноваження; в цей час було заарештовано понад 100 студентів університету.

Аналіз діяльності земляцтв Одеського університету дав змогу зробити висновок про генезу їх намірів і дій. Це і відмова від пасивних форм допомоги студентам і перехід до активних масових виступів, хоч вони ще не набули чітко визначеного політичного спрямування.

У 90-х роках робітничий рух в Одесі мав безпосередній вплив на студентство. Університетська молодь починає активно виступати проти жорстких порядків у навчальному закладі та сваволі начальства. Особливе обурення викликали дії інспекції, яка стежила за кожним кроком студентів, блокувала будь-які корпоративні дії.

Боротьба студентів за університетську автономію створювала ґрунт для згуртування у межах університету всіх студентів (а не лише земляцтв), які були в тій чи іншій мірі солідарні в цьому питанні. Для узгодження спільної діяльності земляцтв та інших груп студентів було утворено “Союзу раду”. До неї увійшли представники земляцтв та організацій, що являли собою більш-менш згуртовані групи.

Ця рада виникла на хвилі боротьби студентів за університетську автономію та студентські права.

У Харкові 1890 р. студентська молодь, перш за все Харківського університету, утворила, так званий “революційний гурток”. Гуртківці надавали великого значення освіті народу. Цей гурток постійно поповнювався революційно налаштованими студентами, котрі встановлювали зв'язки з членами “Харківського робітничого союзу”. Студенти мали контакти й з іншими робітниками, діставали і читали їм нелегальну літературу ” [828, с.52]. Гуртківці збиралися видати серію книжок для народу, переважно

революційного змісту. Це стало відомо поліцейським структурам. Гурток було розгромлено. Спрямування цього об'єднання харківських студентів, як ми бачимо, мало переважно просвітницький характер. Але й воно викликало занепокоєння офіційних кіл, визначило напрямок репресивної політики уряду проти студентської молоді.

Рух 90-х років характеризується прагненням студентів консолідуватися, активізувати свої дії в обраному напрямі - боротьбі за свої права, українську ідею, просвітництво народу. Перехідними до наступного етапу студентського руху слід вважати 1899 - 1900 рр. Тоді коли до вимог про внесення змін до статуту університетів та вищих шкіл додаються вже політичні вимоги.

Весною 1899 р. студентські заворушення охопили майже всі університети та інші вищі навчальні заклади Росії. Приводом для них стала жорстока розправа поліції над студентами Петербурзького університету 8 лютого 1899 р. у день Тетяни - їх традиційного свята.

20 лютого тридцять вищих навчальних закладів, які налічували 25 тисяч студентів, приєдналися до руху своїх колег у Петербурзі. Це був перший загальноросійський студентський страйк.

Того ж дня почалися заворушення в Одесі. Було скликано багатолюдну сходку студентів, на якій вироблено такі вимоги: “надати належні дозволи потерпілим петербурзьким товаришам, забезпечити від зазіхань поліції недоторканість студентів” [179, арк. 14]. У зв'язку з тим, що студенти Одеського університету не з'являлися на лекції, а університет використовували для нарад і сходок, 25 лютого заняття були припинені, університет закрито. Царський уряд створив комісію для розслідування причин студентських заворушень. Це внесло певну дезорганізацію в студентські ряди. Серед студентів з'явилися “лагорозумні” які наполягали на відновленні занять. На початку березня на одній зі студентських сходок вони домоглися припинення страйку” [179, арк. 30].

Проте енергія частини студентів попри зради “благорозумних” була спрямована на пошуки шляхів відновлення відкритих протестів проти дій не

лише університетського керівництва, а й царського уряду, занепокоєного масовістю студентських виступів.

Для керівництва рухом студентів було утворено спеціальний орган - організаційний комітет, який в листівці від 23 березня 1899 р. заявив: “Ми змушені добиватися зміни нашого становища, боротися проти безмежної влади інспекції, яка зробила з університету казарму, а з студентів - учбову команду, боротися проти того безправного становища, при якому так страждають наші інтереси” [180, арк.217]. У відповідь на активізацію студентів університетське керівництво звільнило 71 студента, під приводом заборгованості в оплаті за слухання лекцій у весняному семестрі. Це стало поштовхом для нового страйку студентів, який відбулась 24 березня 1899 р. Виступами одеських студентів у цей час керували: організаційний комітет, “Товариство боротьби до останнього”, “Товариство російських студентів”. У листівках подавалася інформація про хід студентського руху в інших університетах, містилися заклики до стійкої й енергійної боротьби. Усі весняні місяці одеські студенти провели у протестах проти університетського режиму. Було прийнято рішення про відмову від іспитів Державної екзаменаційної комісії. У ніч на 26 квітня поліція провела 55 обшуків і заарештувала 24 активних учасників студентського руху.

28 квітня під час іспитів на юридичному факультеті, проти яких виступала частина студентів, біля університету зібралося 80 студентів. Вони відштовхнули пристава й увірвалися до університету. Студенти-зрадники, які з'явилися на іспит, розбіглися. У результаті дій поліції було арештовано 70 студентів і 10 сторонніх осіб, які відмовилися виконувати вимоги поліцейських припинити зібрання на вулиці біля університету.

Арешти тривали. За участь “у безпорядках” з університету було відраховано 130 студентів, багато з них сиділи у в'язницях, інших було вислано в місця проживання під нагляд поліції. Демонстрації студентів протягом 1899 р. проводилися в університетських містах - Києві і Харкові. Лише у лютому 1899 р. з Києва було вислано близько 260 студентів. 24 лютого у Харкові, 10 березня у

Києві всі студенти університетів були звільнені і могли повернутися до навчальних закладів лише після перевірки їх політичної благонадійності і підтвердження того, що вони не брали участі у студентських заворушеннях” [27, арк. 14].

Царський уряд вважав, що причиною студентських безпорядків є падіння дисципліни в університетах. Звідси висновок: її треба зміцнювати, збільшивши штат інспекторів, посиливши поліцейський нагляд.

У циркулярі міністра Боголепова (липень 1899 р.) попечителям учбових округів зазначалася ще одна із причин, що сприяла виникненню студентських безпорядків – “разобщенность студентов между собою, с профессорами и учебным начальством” [659, с.18]. Її названо найголовнішою.

Для встановлення бажаного спілкування між студентами і педагогічним складом вищих навчальних закладів циркуляр міністра рекомендує створювати наукові й літературні гуртки під відповідальним керівництвом професорів. Отже, ці студентські товариства мали стати засобом “спілкування” між студентами і професорами на ґрунті навчальних інтересів і в той же час повинні були встановити “спокій” в академічному житті університетів. Міністерські рекомендації мали своїм наслідком створення в університетах наукових студентських товариств.

Так, при Харківському університеті виникли гуртки: філософсько-богословський, історико-філологічний, політико-економічний, для занять державними науками, цивільним правом, судочинством, карним правом, психологією художньої творчості та науково-літературний гурток для вивчення природи.

У Київському університеті теж утворюється ряд студентських наукових товариств: філософський гурток, який постає з “психологічного семінарія” проф. Челпанова; етнографічний гурток і філософсько-юридичне товариство, що поділялося на літературну, філософську, економічну та суспільно-юридичну секції. При Новоросійському університеті діяв гурток для занять математичними науками, а також науково-хімічний гурток.

Структура цих товариств майже аналогічна для всіх університетів. Керувало справами товариства виборне студентське бюро під головуванням представника педагогічного персоналу, обраного членом бюро. Згідно Статуту, товариства, окрім проведення засідань чи виконавчих зборів з читанням і дебаткуванням рефератів, видають періодичні збірки, організовують екскурсії, облаштовують бібліотеки, читальні тощо.

Таким чином, уряд вдавався щодо студентів до політики “батого” і “пряника”. Причому, у подіях 1899 р. домінує репресивний підхід.

Саме того року, 20 липня царат приймає зловісний закон, який передбачав віддачу студентів у солдати за участь у студентських заворушеннях. Йдеться про “Тимчасові правила про відбуття військової повинності вихованцями вищих учбових закладів за вчинення безпорядків” [3, а. 143].

Відповідно до цих “правил” ті міністри, які займались вузами, мали право віддавати студентів за участь у “безпорядках” в солдати на один, два чи навіть три роки.

Ці правила брутально зневажали права вузівської молоді, оскільки брали в рекрути і студентів непризовного віку. Уряд накреслив заходи щодо встановлення особливого нагляду за репресованими студентами у війську. Студентів-призовників мали розподіляти по військових підрозділах не більш як одного - двох на роту чи ескадрон. Така регламентація мала запобігти впливу освічених і соціально активних студентів на солдат і навіть молодших офіцерів.

Студентський рух 1899 р. ще носив характер вузько академічної боротьби за встановлення університетської автономії. Проте, події цього року створили ґрунт для політичної диференціації студентства, що визначило рівень і спрямування студентських заворушень у наступному періоді активних студентських виступів.

Ідейні основи нових підходів визначив загальностудентський з’їзд, що відбувся 16 червня 1900 року в Одесі, але жодної постанови так і не ухвалили через те, що 17-го червня з’їзд було у повному складі заарештовано. Проте він

констатував кризу влади і початок нового періоду в еволюції студентського руху. На з'їзді було проголошено боротьбу не лише за університетську автономію, а й політичну свободу для всього народу. Таким чином, умовно можна вважати 1900 рік роком якісних перемін у спрямованості студентського руху.

У листопаді 1900 р. одеське студентство створює нелегальну організацію – “Союзну раду об'єднаних земляцтв та організацій”. Діяльність Союзної ради була спрямована на виховання товариської солідарності, неприйняття існуючого ладу.

Активну позицію в боротьбі за свої права обстоювала “Київська Рада об'єднання земляцтв та організацій”.

Аналіз листівок, звернень цієї Ради характеризує зазначену позицію. Так, 18 січня 1901 р. вона звертається до студентів Київського університету Св. Володимира з закликом взяти участь у страйку, на якому виставити вимогу про відміну “Тимчасових правил” 29 липня 1899 р. і повернення з війська студентів, які підпали під їх юрисдикцію. Це активний відгук на примусову солдатчину 183 студентів. Наприкінці січня 1901 р. Київська Рада знову звертається до студентів університету. У зверненні підкреслюється, що більшість студентів не протидіє групі російських націоналістів, які закликали студентів не зривати занять, підтримувати порядок в університеті. “Киевский Союзный Совет” - підкреслюється у прокламації, - запрошує всіх студентів, котрі цікавляться станом справ в університеті, зібратися на сходку для остаточного вирішення питання бути чи не бути страйку з необхідною інструкцією для його проведення.

Вияв політичної спрямованості студентського руху призводить до розшарування студентів на різні групи. Так, в Одеському університеті, як і в інших виокремлюються такі групи:

- 1) противники будь-якої боротьби;
- 2) ті, хто вагалися і не визначили своєї позиції;
- 3) прихильники лише академічної спрямованості боротьби;

4) прихильники політичної боротьби, до яких належала соціалістична група [9, арк. 75].

Соціалістична група надсилала своїх представників у Союзну раду, щоб через неї впливати на студентів у революційному дусі.

На початку 1901 р. для керівництва страйком, що готувався, було створено організаційний комітет, який налагодив випуск листівок; проводилася й усна агітація. Розшарування студентства щодо характеру боротьби між соціалістичними та іншими групами було досить гострим, часом приводило до прямих сутичок.

Соціалістичну групу молоді Новоросійського університету очолив студент Микола Оболенський. У своїх прокламаціях організація закликала до активних політичних виступів. Вона підкреслювала, що пролетаріату належить перше місце у боротьбі з сучасним буржуазним ладом. “Союзна рада Харківських об’єднаних земляцтв і організацій” у листівці від 30 вересня 1900 р. заявила про рішення підпорядкувати свою діяльність завданням політичної боротьби ” [9, арк. 75-77].

Антиурядову діяльність Київського університету зафіксували і жандарми. У “Обзоре важнейших дознаний, производившихся жандармским управлением за 1902 год” підкреслювалося, що “.. різкий перехід до політичної програми студентів мотивується неможливістю будь-яких поліпшень в громадському житті при існуванні царату” [5, арк. 78-79].

Політичний протест проти існуючого ладу звучав у студентських листівках. Так, у відозві від 18 лютого 1890 року “Київської Союзної ради об’єднаних земляцтв і організацій” підкреслювалася необхідність домагатися політичної свободи, права вільного існування всіх громадян Росії, незалежно від релігійної і національної приналежності.

Настрої київських студентів після подій 1899 р. залишалися неспокійними. Приводом для нових студентських виступів став зовні незначний факт: замість князя Трубецького, який читав курс енциклопедії права, цей предмет було доручено викладати професору Ейхельману. Студенти зібралися на сходку, на якій протестували проти діяльності професорів

Ейхельмана, Піхно, Піраммідова, Флоринського. Особливо гострим було несприйняття професора Ейхельмана. Ця вимога була визнана справедливою навіть генерал-губернатором і попечителем учбового округу. Вони запропонували Ейхельману відмовитися від читання лекцій.

Заворушення на деякий час припинилися, але невдовзі було оголошено нову сходку. Її викликала зухвала поведінка двох студентів - вихідців з вищих прошарків суспільства. Сходка домогалась виключення обох цих студентів з університету. Однак, правління університету намагалося припинити цю справу. П'ятнадцятого листопада збирається нова сходка, на якій зазначалось, що вся політика царського уряду була спрямована на те, щоб придушити студентський рух.

Чотири з найактивніших студентів мали, за рішенням університетського правління, відсидіти у карцері. Двоє з них відмовилися, за що їх було виключено з університету. П'ятого грудня в університеті знову відбулася сходка, присвячена проводам виключених студентів, через два дні – друга сходка з вимогою скасувати покарання карцером і повернути виключених студентів до навчання. Студенти попереджали, що в разі невиконання їх вимог, буде оголошено страйк [776, с.87].

Учасників сходки віддали на суд “особого совещания”. Маючи намір публічно-показово покарати студентів, розпорядженням міністра освіти 9 січня 1901 р. до 183 учасників сходки 7 грудня були застосовані “Тимчасові правила” 1899 р. Двох студентів віддали в солдати на три роки, п'ятьох - на два роки, решту 176 студентів - на один рік [776, с. 94].

Ця каральна акція викликала нову хвилю протестів демократично налаштованих студентів. Вона швидко охопила майже всі вищі навчальні заклади, викликала співчуття у робітничому середовищі, у різних верствах тогочасного суспільства.

Уже 20 січня 1901 р. київська жандармерія надіслала депешу директору Департаменту поліції у Санкт-Петербурзі, в якій йшлося про “безпорядки”, які сталися в Київському університеті.

У донесенні зазначається: лекції в університеті розпочалися, але навчальний процес блокують страйкуючі студенти. Вони перешкоджають професорам і “студентам порядку” входити до аудиторій [776, с.95].

Тим часом у країні сталася ще одна гучна подія: 14 лютого 1901 р. пролунав постріл П.В. Карповича, яким було смертельно поранено міністра освіти Боголепова, автора “Тимчасових правил”.

Замах викликав неоднозначну реакцію викладачів і студентів. Ім’я міністра пов’язувалось з суворими заходами покарання проти непокірних студентів-бунтарів, явно неадекватними їхній поведінці. У газеті “Киевлянин” з’явилась публікація за підписом ряду професорів, у тому числі й Піхна, з публічним осудом вчинку студента Карповича.

У статті, зазначалося зокрема, що М.П. Боголепов “решил положить конец вспыхнувшему вновь в последние три года политическому развращению нашей учащейся молодежи и дерзости кучки тех политических агитаторов, которые вовлекали ее под разными предлогами в беду, бессовестно устраивали народные “вспышки” из неопытных юношей и стремились подорвать в корне мирную жизнь и научную работу высших учебных заведений” [776, арк.96].

У анонімному листі, поданому від імені “групи мислячих інтелігентів” засуджувалась позиція професора Піхна і висловлювалось обурення з приводу того, що автор статті виступив від імені “Київського товариства” [776, с.98].

Київська Союзна Рада об’єднаних земляцтв і організацій також засудила позицію професора Піхна. Про це свідчить доповідь пристава Либідської поліцейської дільниці м. Києва – начальнику Київського головного жандармського управління (КГЖУ) від 26 лютого 1901 р. У ній говорилось, що студенти університету читали прокламацію Київської Союзної Ради об’єднаних земляцтв і організацій від 24 лютого 1901 р.[9, арк. 76].

У прокламації піддається критиці позиція Піхна щодо дій студента Карповича, адже проф. Піхно, засуджуючи замах на міністра Боголепова, підкреслював, що тепер навіть “мирні кабінетні працівники” не застраховані від посягань з боку злодіїв.

Автори прокламації стверджують, що М. Боголепов не був “мирним кабінетним працівником”, його канцелярія, останнім часом, перестала бути канцелярією Міністерства народної освіти. Він перетворив це відомство на військове, яке здає хворих і неповнолітніх студентів у солдати. “Генерал-міністр Боголепов, - говорилось у документі, - затіяв війну з російським суспільством, нехай же на своїй персоні конкретно переконається в незручностях бойової обстановки ... Пострілом Карповича поранена бюрократична система, яка панує нині в Росії ...” [9, арк. 76].

Отже, у авторів прокламації до студентів і позиції професора Піхна оцінки мають різне політичне забарвлення. Студенти кваліфікують замах як акт, спричинений політикою царату в галузі освіти.

Неспокій в лавах студентів Київського університету Св. Володимира спостерігається і в наступні місяці. Так, 3 березня 1901 р. у рапорті КГЖУ є відомості про те, що серед студентів університету точаться розмови про організацію спільно з політехніками вуличних безпорядків. Вимоги студентів: 1) повернення з солдатчини інших товаришів, а також усіх тих, хто потерпів будь-коли за участь у студентських рухах; 2) відміна “Тимчасових правил”; 3) перегляд університетського статуту (1884 р.) у дусі ліберальнішого статуту 1863 р. [616, №17].

Як засвідчують архівні матеріали, у Києві крім Союзної Ради, існували інші об’єднання студентів. Вони по-різному ставилися до виступів проти існуючих порядків. Незалежна група так званих обструкціоністів, що діяла у Київському університеті, звернулася до студентів з прокламацією. У ній теж “Тимчасові правила” піддаються гнівному осуду.

У прокламації йдеться: “дикий циркуляр, панів Боголепова і К^о” та про його неправочинне застосування до 183 студентів. “Нас залякують, - йдеться в прокламації, - драконівськими законами, перед суспільством ламають комедію на кшталт суду-комісії, друкують підтасовані факти і урядові повідомлення - все для виправдання свавілля. Неприємно згадувати, храм науки зганьблений жандармами ... невже будемо навчатися, коли товариші марширують під звуки барабана і оклики грубої команди?”

Відповімо ж дружним страйком за 183-х і честь університету! ... Якщо обставини зажадають, винесем рух за стіни університету. Боротися до останнього моменту - ось наша ганнібалівська клятва”.

Зовсім інша позиція у членів Російського товариства націоналістів. Суперечки щодо оцінки університетських подій мали місце й серед різних угруповань студентів. Російське товариство націоналістів засуджує студентські виступи. У їх зверненні зазначається, що російське товариство націоналістів вважає необхідним заявити своїм товаришам, що воно глибоко засуджує поведінку тих, хто бажає перетворити університет на арену різних маніфестацій. У зверненні Київської Союзної Ради до студентів університету від 30 січня 1901 р. вказується на те, що значна кількість студентів не протидіє групі націоналістів. Внаслідок цього лекції в університеті відбуваються і Рада закликає студентів до страйку [14, арк.75].

Російські націоналісти 1-го лютого 1901 р. знову звертаються до студентів: “Невже мало з них 183-х жертв уже загинувших і 33-х приречених? Скільки ж жертв потрібно для задоволення апетиту цього Союзу?”. Автори звернення робили акцент на тому, що вони як відвідували так і будуть добросовісно відвідувати лекції [616, №19].

Отже, початок ХХ ст. в Київському університеті характеризується активізацією різних студентських рухів, що виступали за свої права й академічні свободи.

24 лютого застрайкувало одеське студентство. Страйкарі вимагали свободи сходок і студентських організацій, скасування “Тимчасових правил”, повернення призваних у солдати студентів.

Правління Одеського університету за участь у страйку виключило 18 студентів, поліція заарештувала і ув’язнила 53 студентів-страйкарів [167, а. 54]. Розправа з петербурзькими студентами 4 березня 1901 р. стала сигналом для посилення репресій в інших містах. Так, 10 березня 1901 р. з Новоросійського університету виключено 82 студенти, усі вони були заарештовані й ув’язнені [180, арк. 217].

У період студентських заворушень у Києві, Харкові, Одесі активно поширювалися листівки революційних марксистів та соціалістів-революціонерів, які позитивно оцінювали студентський рух, закликали робітників і студентів до спільної боротьби проти самодержавства. Київська група соціалістів-революціонерів в січні 1901 р. розповсюдила прокламацію, в якій зазначалося, що студентські заворушення листопада-грудня 1900 р. привернули увагу російських революціонерів. Далі мовиться про насилля над студентами, утиски їх прав, про те, що вони одягнені в казенні мундири єдиного зразку, їм загрожує карцер, штрафні журнали, вони оточені явними і таємними шпигунами. Прокламація відводить вагоме місце засудженню вироку про віддання 183 студентів у солдатчину. Автори прокламації закликають студентів до протесту.

Центральний комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії (Петербург 18 січня 1901 р.) звертається з прокламацією “Київським студентам – солдатам”. Там міститься, зокрема, таке звернення: “Нехай закривають університети-казарми! Ідіть до наших лав. Ми цінуємо інтелігентних товаришів!”. У прокламації засуджуються “військові заходи” царату щодо студентів, введення війська до університету, позиція ряду професорів, котрі підтримували ці заходи [616, №19].

Студентська демонстрація в Харкові 19 лютого 1901 р. була підтримана робітниками. Спільні виступи робітників і студентів у березні 1901 р. відбувалися і в Києві. Демонстрація проходила під політичними гаслами, в ній брало участь близько 10 тис. осіб. Поліція і солдати заарештували біля 200 учасників, серед них 21 студента [314, с. 114].

Харківський комітет РСДРП 17 березня 1901 р. звернувся до робітників міста із закликом організувати політичну демонстрацію протесту проти віддачі в солдати 183-х студентів Київського університету.

Причини студентських заворушень, необхідність їх підтримки роз'яснювалися і в листівках одеських та катеринославських марксистів [314, с. 115].

Демократичний студентський рух переживає 3 квітня 1901 р. спад. Це пояснюється масовими арештами і висилками студентів, найбільш активних учасників руху (лише у Харкові за участь у демонстраціях і сходках протягом лютого-березня 1901 р. було виключено з вузів та вислано з міста 131 студента [218, арк. 89-93]).

Восени 1901 р. в донесеннях департаменту поліції, а також генерал-губернаторів відзначається зростання студентських заворушень в Україні [14, арк. 75].

У прокламаціях від 16 жовтня харківська “Союзна рада” приходять до висновку, що для успіху руху необхідна не лише організованість, а й підтримка інших верств населення, передусім робітничого класу. Там наголошувалось, що таку підтримку студентство одержить лише за умов, якщо метою боротьби для нього буде не лише академічна свобода, а й пряма вимога - повної політичної свободи [314, с. 117].

Київська “Союзна рада” відзначала у своїй листівці, що сходка тисячі студентів Київського університету 11 жовтня виявила зв’язок академчного життя з життям політичним.

За рішенням комітету РСДРП і Харківської “Союдної ради” 2 грудня було проведено спільну демонстрацію робітників і студентства харківських вищих навчальних закладів.

З 6 по 10 грудня 1901 р. в Одесі відбувалася багатолюдна студентська сходка, яка висунула ректору ряд вимог: 1) надати право утворювати студентські організації; 2) право студентського суду в питаннях честі і моралі з дисциплінарними наслідками; 3) автономія професорської колегії; 4) повернення до університету всіх студентів, звільнених за участь у попередніх заворушеннях; 5) встановлення стипендій для вихідців з селянських родин [12, арк. 12-15].

Для з’ясування обставин, які сприяли активізації студентського руху наприкінці 1901- на початку 1902 років, слід звернутися до аналізу ідеологічних засад в галузі освіти, проголошених у наказі нового міністра народної освіти Росії Винновського за 2 квітня 1901р. [576].

Незважаючи на лагідність тону цього документа, внесення деяких коректив до внутрішнього розпорядку навчальних закладів, студентський рух, який уповільнив темп навесні 1901 р., знову розгортається на початку 1902 р.

Це було протестом проти “Временных правил организаций студенческих учреждений”, введених новим міністром освіти Ванновським за особистою вказівкою царя. Ці “Правила” дозволяли студентам проводити збори, але з дозволу й під контролем університетського начальства. Суворому регламентуванню підлягали й інші питання студентського життя.

На початку лютого в Одесі було створено організаційний комітет, якому доручалося випускати бюлетені та прокламації. У них оргкомітет давав оцінку “Тимчасовим правилам” і вважав за необхідне поставити студентську боротьбу на політичний ґрунт, проведення цієї боротьби проти уряду проводити у спілці з робітниками і опозиційними групами [179, арк. 54].

Передове одеське студентство відкидало “Тимчасові правила” як такі, що не відповідали духу часу й потребам університетського життя, і заявило готовність брати участь в протестах проти них, “правил”, бо вони надавали студентським старостам фактично поліцейську владу, чого студенти аж ніяк не домагалися [180, арк. 236].

Незважаючи на арешти, студенти брали участь у першій в Одесі представницькій робітничій демонстрації, яку організували партія революційних соціал-демократів і Одеський комітет РСДРП. На червоних прапорах демонстрантів було написано: “Геть самодержавство!”, “Хай живе політична свобода!”. Демонстрацію було жорстоко придушено.

З початку 1902 р. майже всі студентські заворушення прямо чи опосередковано пов’язувалися з необхідністю повалення самодержавства і створення демократичної республіки. Це свідчить про те, що й для одеського студентського руху розпочався новий етап-період політичної боротьби.

Зміни, що настали в студентському русі під впливом робітничого класу щодо напрямку і завдань боротьби, були обговорені студентським з’їздом, що відбувся у лютому 1902 р. З’їзд виробив маніфест, в якому констатовалося:

студентський рух є політичним, він глибоко закорінений в суспільному устрої Росії. Здійснення університетської автономії неможливе через протидію царського уряду, тому боротьба за права студентства неминує зливатися з боротьбою проти уряду. Маніфест вітає спільні дії робітників і студентів, які йдуть пліч-о-пліч у вимогах політичної свободи. Він висловив намір вести широку пропаганду соціалістичних ідей серед студентства й утворити при всіх вищих навчальних закладах постійні організаційні комітети, які б налагоджували тісні зв'язки з місцевими комітетами РСДРП [630, с. 166-167].

Репресії проти студентів не приносили бажаних для уряду результатів. Він був змушений зайнятися питаннями облаштування університетського життя і виробити нові “Тимчасові правила”, які були затверджені 24 липня 1902 р.

Вони мало чим відрізнялися від попередніх і мали на меті через постійних керівників-кураторів взяти під контроль все студентське життя. Студентство відмовлялося прийняти такі правила.

Вся друга половина 1902 р. минула під знаком боротьби проти “Тимчасових правил” і професора Зенгера - автора цього “твору”.

Влітку 1903 р. грандіозний страйк охопив весь південь Росії. Страйк в Одесі тривав з 1 по 12 липня. Він почався з висунення економічних вимог і закінчився загальнополітичними. За донесеннями поліції, у натовпі були присутні студенти. Цей страйк було придушено збройною силою.

У період 1902-1903 рр. різко посилюється диференціація у студентському середовищі. Проходить процес формування й обрання студентами певних політичних партій і груп за ознаками класової приналежності, ідейно-політичних переконань. Виникають нові партії та течії: а) проурядове “Русское собрание”, б) ліберально-конституційних земців; в) демократично-конституційне “Освобождение”; г) різні течії буржуазної і дрібнобуржуазної інтелігенції; д) крайньо лівої партії соціал-революціонерів; ж) конститується політична партія робітничого класу – РСДРП [619, с. 169].

У середовищі студентів також виникають і організаційно оформлюються політичні групи: а) соціал-демократів; б) есерів; в) лібералів; г) академістів. У

Одесі група студентів утворює “Лігу соціальної безпеки” з девізом – “Єднання – сила”.

Між різними студентськими об’єднаннями точилася боротьба за лідерство, пропаганду переваг тих чи інших поглядів.

Найбільш чисельною і впливовою в Одеському університеті була група студентів - соціал-демократів.

На початку жовтня 1903 року загострюється боротьба між прогресивним і консервативним студентством. Начальник Одеського охоронного відділу повідомляв Департаменту поліції, що студенти розділилися на кілька партій, ворогуючи між собою: соціалісти-революціонери, соціалісти-демократи і дві окремі групи опозиції революціонерам, які називають себе “Лігою суспільної безпеки” [16, арк. 12].

На боротьбу з “Лігою” виступили спільно різні курси й факультети. Вони витіснили “лігістів” з нелегальних студентських організацій.

Диференційовані за політичною ознакою групи студентів були досить малочисельними. Так, до групи соціал-демократів входило двадцять осіб, а до групи есерів всього шість. Виокремлювалася група академістів, які виступали за прогрес на ґрунті самодержавства. Таким чином, зміни в студентському житті, що відбулися після другого загальностудентського з’їзду, характерні подальшим розшаруванням студентів за партійною ознакою, уточненням цілей і тактики боротьби у відповідності з цілями й тактикою боротьби класів, прошарків і груп російського суспільства.

Соціалісти-революціонери вважали головною силою революційного процесу інтелігенцію, приділяли багато уваги роботі серед студентської молоді. Серед певної частини студентів, які не мали тісних зв’язків з робітничим класом і не вірили в силу масового пролетарського руху, з’являлись прибічники есерів, їх поглядів і практики терору. Замах П.Карповича на міністра освіти Боголепова, вбивство в квітні 1902 р. членом “Бойової організації есерів”, колишнім студентом Київського університету С.В.Банмашовим міністра внутрішніх справ Д.С.Синячина сприяли певною мірою зростанню авторитету есерів серед студентів.

Прихильники української національної ідеї намагалися підпорядкувати студентську молодь своєму впливові. Вони об'єдналися у товариство “Української академічної молоді”. Сенсом своєї діяльності вони вважали: 1) зупинити подальшу денаціоналізацію студентської молоді в Україні; 2) залучити всіх студентів-українців до служіння своєму народові; 3) довести до свідомості народних мас та інтелігенції, що соціально-економічний і культурний стан українського народу залежить від його національно-політичного поневолення російським абсолютизмом.

Для цього слід було б об'єднати всіх студентів українського походження виховувати їх у традиціях народної моралі. Зверталася увага на те, що занепад українського народу спричинився й вимушеним навчанням російською мовою. Передбачалося зосередити діяльність, по можливості, в легальних організаціях.

У відозві “Українській молоді” визначалася мета цієї організації: відволікати українських студентів від спільної зі студентами інших національностей боротьби проти самодержавства, боротися за реалізацію ідей “культурно-національної автономії”. У 1900 р. виникла революційна українська партія (РУП), яка складалася, переважно, з молоді вищих навчальних закладів. Київське охоронне відділення у лютому 1902 р. охарактеризувало цю партію так: “Держится інтеллигентами” [7, арк. 3].

Незважаючи на наявність студентських організацій націоналістичного спрямування, вони, з огляду на малочисельність, істотно не впливали на характер молодіжного студентського руху.

Значним елементом цього руху було єднання студентів з робітниками, керівним впливом на нього революціонерів-марксистів.

Це також сприяло еволюції студентських виступів: від захисту лише академічних свобод університетів до політичної боротьби.

Активність студентів виявлялася і в організації III-го загальностудентського з'їзду в листопаді 1903 р. Він проводив свою роботу в Одесі. З'їзд засвідчив тісні зв'язки студентства з соціал-демократичними рухами в Росії. Так, були оприлюднені вітання Одеського комітету РСДРП й

поінформовано учасників з'їзду про другий, об'єднавчий з'їзд РСДРП. Студенти надіслали привітання з нагоди об'єднання партії [561, с. 354].

В ухвалі з'їзду відзначався факт диференціації студентства на нові партійні групи, які в тодішніх умовах могли об'єднуватися для політичної боротьби тільки тактично і лише в певні моменти. З'їзд обґрунтував такі засоби боротьби: систематичні агітаційні сходки, мітинги, збори, демонстративні страйки в дні важливих суспільних подій, вуличні демонстрації як чисто студентські, так і спільні з іншими суспільними групами. Важливого значення набувала ухвала-побажання тіснішого єднання студентських організацій з комітетами РСДРП і партії есерів. Таким чином, студентський рух безперечно спрямовувався на революційну боротьбу з самодержавством, політично-революційна лінія брала гору над іншими тенденціями. Протягом 1900-1903 рр. революційні марксистичні проводили цілеспрямовану роботу по залученню студентської молоді в організовану боротьбу проти самодержавства.

У Одесі для роботи серед докерів Одеського порту наприкінці грудня 1903 р. було організовано студентську - соціал-демократичну організацію – “Інтернаціонал”. У її створенні взяли активну участь грузинські студенти.

У 1903-1904 рр. активно діяла “Студентська організація Київського комітету РСДРП”, що проводила революційну пропаганду серед молоді. Вона ставила за мету політичне виховання студентів і поглиблення їх революційних настроїв.

За студентство, його залучення до тієї чи іншої політичної платформи вели боротьбу різні соціально-політичні групи. Лише в першу декаду 1904 р. у вузах Києва розповсюджували свої листівки наступні організації: “Група студентів-демократів”, “Група студентів соціал-революціонерів”, “Київська українська студентська громада”, “Група студентів-бундовців”, “Коаліційні збори” [11, арк. 7].

Енергійно боролася за студентство есерівська партія. Вона приділяла особливу увагу організації партійних груп серед студентів. У жовтні 1903 р. в Києві виникла “Група студентів – революціонерів”, з березня 1904 р. вона

називалася – “Група студентів соціалістів-революціонерів”. Подібна група діяла у Харкові [9, арк. 76]. У Одесі видавалася листівка “Студентська організація соціалістів-революціонерів”. У своїх друкованих органах, зокрема, в газеті “Революционная Россия”, в статті “Террористический элемент в нашей программе” міститься прямий заклик до організованого терору як головний ідеал “революційного соціалізму” [12, арк.12].

У вересні - жовтні 1903 р. у Київському університеті було поширено відозву місцевого комітету партії есерів – “К киевскому студентству”. Вона закликала університетську молодь “по примеру Карповича и Банмашева - идти в народ и вступать в борьбу с самодержавием”. У листівці від 2 квітня 1904 року “Група студентів соціалістів-революціонерів” писала: “Террористичні акти є поки в безправній Росії єдиним засобом хоч трохи приборкати видатних царських опричників. А ми, соціалісти-революціонери надаємо великого значення терору ” [5, арк. 78].

Листівки аналогічної спрямованості протягом 1903 - 1904 рр. видавалися у вузах десятками й сотнями.

Есери виразно бачили процес політичної диференціації студентства. Посилаючись на гасло загальнополітичної боротьби, вони виступали у протиборство з марксистами за прихилення на свій бік студентської молоді. Так, у листопаді 1904 р. “Група студентів-революціонерів” у Києві передрукувала прокламацію “До учнівської молоді” Одеського комітету партії есерів. У ній пропонувалось зробити вибір між есерами та соціал-демократами. Пропозиція обґрунтовувалась догматизмом марксистів. Есери закликали молодь до опанування ідеями свого вчення, закликали до “ідейного об’єднання студентства”. “Революционная Россия” 1904 р. опублікувала “Проект організації студентства”, головною ідеєю якого було створення безпартійного політичного об’єднання [733].

У відповідь на есерівські намагання більшовики після II з’їзду РСДРП розгорнули широку агітаційну й пропагандистську роботу серед студентів. У стислий час було видано кілька спеціальних листівок-звернень до учнівської молоді.

Так, у листівці київських більшовиків “До всіх учнів міста Києва” від 7 вересня 1903 р. підкреслювалося, що не терором треба мститися російському уряду за те, що він знущався над особистістю. У одній із листівок Одеського комітету (липень 1904 р.) застерігалось проти небезпеки захоплення терором. Наголошувалося, що “один только народ революционизированный в массе в силах справиться с многоголовым драконом царского единовластия” [12, арк. 13].

Під впливом агітаційної діяльності більшовиків у студентському середовищі різко загострюються політичні дискусії, пов’язані з визначенням подальшого розвитку студентського руху, посилюється активність виступів студентів соціал-демократів проти есерів [4, арк. 5].

Гостра дискусія між соціал-демократами і есерами відбулася на сходці 19 грудня 1903 р. робітників і студентів Одеси, присвячена пам’яті декабристів.

Більшовицька партія енергійно виступала проти тактики есерів, котрі намагалися підпорядкувати своєму впливові студентський рух, закликаючи до його “мирного розвитку”. За словами П.В.Струве, “соціальна революція” має розвиватися у формі тривалого, безперервного процесу соціальних перетворень.

Істотні суперечності щодо шляхів політичної боротьби існували між більшовиками й прихильниками національної ідеї. Більшовики закликали всі революційні і демократичні сили гуртуватися довкола пролетаріату. Вони намагалися впливати на прихильників національної ідеї з позицій інтернаціоналізму. Так, 18 і 20 жовтня 1904 р. в Одеському університеті поширювалися листівки “До товаришів – українців” від імені студентської марксистської групи “Інтернаціонал”.

У 1904 р. “Студентські громади” діяли у Києві, Харкові та Одесі. Отже, перед революцією 1905 р. за студентство боролися три політичні угруповання, три табори, які, за марксистською термінологією, представляли пролетаріат і селянство (демократичні сили); класи й прошарки, які виступали за

конституційну монархію й запобігання народній революції (ліберально-буржуазні сили); царат і дворянство (урядові сили).

Зібраний і проаналізований у даному розділі матеріал дає змогу зробити висновки про те, що студентські організації зазначених політичних напрямів, що сформувалися напередодні 1905 р., визначили й позицію студентства під час першої російської революції. Політична активність студентства напередодні революції 1905 р. вилилась у протести проти російсько-японської війни 1904 - 1905 рр. Так, 1-го лютого 1904 р. на Дерибасівській вулиці в Одесі відбулося зібрання близько 500 студентів, курсистів, учнів рисувальної школи. 2 - 5 лютого студентів було запрошено на сходку робітників для прийняття рішення щодо подальших спільних дій проти царату, але сходку поліція розігнала [689, с. 121].

19 лютого студенти поширили листівку Коаліційної ради університету з закликом зібратися на загальну сходку - демонстрацію проти війни. Поліція провела арешти найбільш активних студентів, але демонстрація все ж відбулася.

На початку 1904 - 1905 навчального року (жовтень-листопад) студенти й курсистки одеських навчальних закладів брали участь в антиурядових демонстраціях. За 17 днів до початку першої російської революції, 23 грудня, в одному з театрів Одеси було влаштовано звичайний студентський вечір. Одеський комітет РСДРП перетворив його на справжнісінькі політичні збори. На них було прийнято резолюцію про негайне припинення війни і скликання установчих зборів. Оскільки ж уряд не бажає йти на зустріч вимогам народу, залишається єдиний вихід - загальнонародне повстання для насильницького повалення існуючого політичного режиму і встановлення демократично-республіканського способу правління, - записано в резолюції.

У окремому зверненні говорилось: "Зважаючи на те, що це повстання вимагало згуртування всіх опозиційних елементів навколо одного прапора і одного центра, і зважаючи на те, що таким центром природно повинна бути найбільш організована і найбільша організаційна сила, ми довіряємо Російській соціал-демократичній партії і пропонуємо стати на чолі загальноде-

мократичного руху, причому ми обіцяємо підтримку її всіма можливими засобами” [468].

У роки першої російської революції студентство віддавало університет у розпорядження революційних мас і само активно включалося в революційний рух.

В Одеському університеті в жовтні-грудні 1905 р. відбувалися багатотисячні мітинги робітників, службовців, курсисток. Тут збиралися кошти на озброєння робітників, створювалася студентська поліція і санітарні групи. Тут часто проводив свої засідання й Одеський комітет РСДРП [468].

Звідси брали початок багатолюдні демонстрації робітників, службовців, студентів під час загального жовтневого політичного страйку 1905 року. У грудні 1905 р. в університеті засідала Рада робітничих депутатів - орган революційної влади в Одесі.

У 1905 році Київський комітет РСДРП активно впливав на студентів університету. Під його впливом демократичне студентство сприйняло революцію 1905 р. позитивно і приєдналося до сил, які вели боротьбу проти царату.

Двадцять першого січня 1905 р. відбулися курсові збори, на яких прийняли резолюції про початок страйку. Наступного дня було вирішено скликати загальноуніверситетську сходку й перетворити її на політичну демонстрацію. На вимогу ректора проф. Бобрицького університет було закрито. Сходка продовжилася в приміщенні їдальні “Общество – вспомоществования недостаточным студентам университета Св. Владимира” позитивно [279, с. 307].

На ній було прийнято рішення про приєднання до Всеросійського страйку і припинення занять до 1 вересня. Студенти звернулися до професури з проханням приєднатися до них. Однак, професори, навіть ліберально налаштовані, не приєдналися до студентів.

Восени 1905 р., всупереч настроям викладачів, університет перетворився на місце багатолюдних революційних мітингів. У Київському університеті особливо грандіозні мітинги відбулися під час Всеросійського жовтневого страйку.

12 жовтня відбувся мітинг, на якому виступали студенти з політичними промовами, а 13 жовтня у грандіозному мітинзі брали участь 12 тисяч робітників, студентів, інших мешканців міста. Було вирішено 14 жовтня влаштувати загальний міський страйк, для цього було сформовано три партії летючих загонів:

- 1) руйнівальні – для припинення занять у вузах, роботи на фабриках і заводах, закриття магазинів, зупинення транспортного руху;
- 2) бойові – для озброєного опору поліції та війську;
- 3) санітарні [499, с. 17].

Подібні акції характеризували революційну активність студентів харківського університету.

Оскільки участь студентів університетів у подіях 1905 р. широко висвітлена в літературі, немає потреби вдаватись до їх аналізу. Завершення цієї історичної події відоме. У нашому контексті важливо проаналізувати заходи, яких вживав уряд після придушення революції 1905 р. щодо організації життєдіяльності університетів і щодо змін, внесених у навчальний процес.

Про це, зокрема, йдеться в “Докладной записке”, поданій Раді імператорського університету Св.Володимира комісією, обраною цією Радою 29 листопада 1907 р. спеціально для вироблення заходів налагодження занять в університеті [499, с. 21].

Комісія визнала, що негаразди в університетському житті почалися з 8-го лютого 1898 р., з подій у Петербурзькому університеті. Проте найбільшої інтенсивності вони досягли за останні два роки, тобто під час революції 1905 р.

Однак, царський уряд вживав заходів щодо припинення студентських безпорядків. Так, 27 серпня 1905 р., до введення нових статутів вищих навчальних закладів, були запровадженні “Тимчасові правила” управління. Цими “Правилами” передбачалося, що Раді університету надавалося право обирати ректора та його помічника, а факультетам - декана й секретаря.

Обов'язок підтримання належного ходу навчальних занять покладался на Раду.

Побоювання студентських безпорядків змусило уряд ввести дозвіл, за яким Раді надавалося право порушувати клопотання про припинення занять в університеті на певні терміни, різної тривалості.

Усі питання, пов'язані з розглядом різних складних студентських справ, покладалися на професорський суд. Певна демократизація університетського життя була викликана тим, що вільними слухачами університету могли стати юнаки і дівчата будь-якого віросповідання. До університету могли бути зарахованими всі, хто мав атестат середніх навчальних закладів (реалісти, кадети, семінаристи).

З 1906-1907 навчального року вводилось системне предметне викладання, університети мали змогу самостійно розробляти навчальні плани. Було скасовано посади інспектора студентів та його помічників.

В університетах були введені посади проректорів, котрі мали контролювати виконання установлених правил як студентами, так і вільними слухачами.

У липні 1907 р. було видано положення Ради Міністрів про студентські організації і проведення у стінах університетів студентських зібрань.

Рада Університету Св. Володимира 5 вересня 1905 р. обрала ректора, а 7 вересня мали бути обраними декани й секретарі. Однак до актової зали, де планувались провести вибори, увірвався натовп студентів для проведення сходки. Вибори було відкладено [536, с. 411].

Від імені ради університету було оголошено глибоке занепокоєння з приводу цієї події і висловлено сподівання, що подібні дії будуть викликати осуд з боку всіх студентів, без огляду на їх переконання і партійну приналежність. Студентам було повідомлено, що за ними з боку інспекцій нагляд припиняється, але будуть встановлені систематичні перевірки ректора, членів обраної комісії професорів з курсовими старостами та іншими представниками студентства. Студентам надавалося право на зібрання в університеті для обговорення нагальних справ.

Заходи, вжиті університетською владою, дещо знизили напругу. Однак це було послаблення вияву, а не повне припинення опору. Про це свідчать такі факти: восени 1906 р. університет відкривався для занять, але заняття проходили незадовільно і в середині осіннього семестру почався безлад.

Рада Київського університету прийняла рішення не допускати підготовки загальноуніверситетської сходки 29 жовтня. Ректор застеріг, що вона може спричинити виключення з університету. Однак 30 жовтня сходка відбулася. Університет було зачинено, але 4 листопада заняття поновилися, та не надовго. 15 лютого 1907 р. університет знову було закрито через несанкціоновану сходку студентів. 21 лютого 1907 р. було припинено лекції. Їх поновили лише 10 березня. У 1907-1908 навчальному році заняття тривали до 18 жовтня. Але новий спалах студентської непокори завершився виключенням з університету 800 студентів та його закриттям [616].

Бурхливі події змусили професорів Київського університету ретельно проаналізувати ситуацію, характерну для університетського життя в останні роки, і виробити заходи щодо її стабілізації.

Вони стосувалися, насамперед, наведення казенного порядку. У них домінували адміністративні заходи тиску на студентську молодь, хоча й подані в завуальованій формі. Так, з метою контролю за діями студентів, їм у кожному півріччі безкоштовно видавався іменний квиток для входу до університету. При цьому встановлено окремий порядок видачі цих квитків.

Студент, візуючи свій квиток у присутності інспектора, або його помічника, мав неодмінно вказати свою адресу. У разі зміни адреси необхідно було змінювати й запис у квитку, а його вносив інспектор. Квиток студент завжди мав тримати при собі. Вводилася спеціальна форма одягу встановленого зразка. Від студентів суворо вимагалось дотримання “правил етикету”. Виявляти схвалення, чи навпаки, невдоволення заборонялося у будь-якому разі. При вході викладача на лекцію студенти мали сидіти на своїх місцях. Вхід до аудиторії після початку занять заборонявся.

Отже, запроваджені заходи, з одного боку, начебто спрямовані на встановлення елементарного порядку, а з іншого, вони ставили студентів під

гласний і негласний контроль - квитки й студентська форма, за якими можна стежити і за місцем перебування, і за участю студентів у діях, які мали характеризувати їх ставлення до нав'язаних порядків. Демократизм університетського життя стає суто формальним, умовним. Та й він був вимушений, оскільки студентський рух у революції 1905 р. набрав широкого розмаху.

Між тим, були й раціональні пропозиції членів університетської комісії. Так, комісія відзначала надмірну перевантаженість аудиторії слухачами, несправедливість гонорарної системи платні. І тому дійшла висновку: якщо молоді люди, поступивши до університету, не мають на меті використовувати його у навчальних цілях, то їх не слід вважати студентами, але й не утримувати від занять, які, на їх погляд, є для них найбільш доцільними. Чим менше студентів, які не бажають вчитися, тим краще для університету, бо ж дана група молоді знижує загальний інтелектуальний рівень університету.

Висновки до розділу.

Отже, аналізуючи студентство виявлено, що для соціального складу студентів було характерним те, що переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалось дітей священнослужителів. Але на рубежі століть спостерігається зменшення частки вихідців із дворянства в українських вишах за рахунок збільшення кількості студентів-різночинців. Цей процес відбувався в Україні досить інтенсивно, перевищуючи за темпами середні показники по Російській імперії.

Аналіз станового походження студентів доводить, що принцип все-становості, який проголошувався в університетських статутах, дотримувався далеко не завжди. Це обумовлювалося тим, що вища освіта, особливо університетська, не була загальнодоступною. Плата за навчання була посиленою лише для дітей із забезпечених родин, тому переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалось дітей священнослужителів. Істотною причиною подібного становища було й те, що для вступу до вищого

навчального закладу необхідно було мати певний освітній ценз, а його мали, передусім, вихідці з дворян та духовенства.

Київська духовна академія, на відміну від університетів, характеризувалася тим, що її контингент складали, переважно, вихідці з духовенства. Отже, серед студентів переважали вихідці з сімей дворян, чиновників, священнослужителів. Вступники до університетів мали пред'явити атестат про закінчення гімназії, до духовної академії – свідоцтво про закінчення духовних семінарій. Чисельність студентів-гуманітаріїв поступово зростала, але існувала диспропорція між студентами гуманітарних і природничих факультетів на користь останніх.

Досліджуваний період дає змістовний матеріал для аналізу студентських рухів, формування різних підходів і ставлення до боротьби з існуючим ладом, розкриває їх історичну генезу проходження соціальної самореалізації таких етапів, як академізму, так і активного включення у політичну боротьбу різних спрямувань.

Активне соціально-політичне життя студентства наприкінці XIX – на початку XX ст. – це період, що підготував студентську молодь до активної участі у Першій світовій війні, Українській революції, після якої в системі гуманітарної освіти настали зміни.

ВИСНОВКИ

Аналіз розвитку вищої гуманітарної освіти в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на основі нових архівних матеріалів, історіографії, маловідомих джерел регіонального характеру та преси дав можливість визначити основні тенденції процесу, що досліджується. У результаті автор дійшла до ряду висновків, основні з яких виносяться на захист:

1. Встановлено, що проблема становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти в науковій літературі розглянута лише фрагментарно і не дає повноцінного уявлення про цю важливу сферу освітньої життєдіяльності українського народу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Цим зумовлена необхідність дослідження проблеми на дисертаційному рівні.

На основі аналізу історіографії виділено три періоди: 1) дореволюційний (або імперський) – друга половина ХІХ – початок ХХ ст. 2) радянський – 1920–1991; 3) пострадянський (сучасний) – 1991–до сьогодні, кожен з яких має свої особливості щодо наукових публікацій. Наявний історіографічний комплекс згруповано наступним чином:

1. Праці істориків, професорів вищих гуманітарних навчальних закладів, нариси з історії розвитку вищої освіти, що вийшли у другій половині ХІХ на початку ХХ ст.;
2. праці радянських істориків, видані протягом 20-80-х рр. ХХ ст.;
3. сучасна вітчизняна історіографія, яка охоплює монографії, брошури, наукові статті в періодичних виданнях і збірниках наукових праць, що вийшли з друку за роки незалежності України;
4. зарубіжна україністика, яка представлена працями закордонних фахівців.

2. З'ясовано, що джерельна база дослідження представлена значним масивом опублікованих і неопублікованих документів, які включають архівні матеріали, збірники документів та матеріалів, довідники, спогади, щоденники, листи, періодику. Основу джерельної бази складають фонди архівосховищ України: Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДА), Державних архівів Київської, Одеської, Харківської та Чернігівської

областей. Проаналізовано матеріали Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м.Ніжині (колишня філія Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині), а також Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Загалом опрацьовано матеріали 62 фондів, результатом чого стало введення до наукового обігу нововиявлених документів з різних аспектів гуманітарної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виявлені джерела є досить репрезентативними і базовими для вирішення поставлених у дослідженні завдань. Використання та введення їх до наукового обігу у поєднанні з опрацьованою літературою дозволило зробити узагальнення та висновки, забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань дисертації.

3. Використання в дисертації маловідомих літературних джерел, залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів дали можливість різнобічно охарактеризувати офіційну політику в галузі вищої гуманітарної освіти, яка була спрямована на досягнення головної мети царизму в освітній політиці – подальшого посилення адміністративного впливу на управління університетами та іншими гуманітарними вищими навчальними закладами, контролю над навчальним процесом та методами викладання у них, встановлення дисциплінарного порядку і формування законослухняного студента за допомогою поліцейського контролю. Визначаючи різні аспекти русифікації гуманітарної освіти в Україні, тоталітарний імперський тиск на характер викладацької діяльності через зміст освіти, переведення професорів з вишів Росії в Україну, встановлення жандармського нагляду за професорами і студентами – прихильниками української національної ідеї, царський уряд намагався денационалізувати вищу гуманітарну освіту в Україні.

Русифікаторська політика в галузі освіти в Україні призвела до того, що грамотність серед російського населення була значно вищою, ніж серед українців. Ця характеристика свідчить про негативні потенційні можливості поповнення гуманітарних вищих навчальних закладів молоддю української національності.

Виходячи з позиції, що народна школа має велике політичне значення, в галузі вищої гуманітарної освіти ставилися цілі повної русифікації, згуртування, централізації.

Політика царського уряду знаходила відображення в законодавчих актах, котрі визначали характер діяльності університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту, Вищих жіночих курсів.

4. Доведено, що в Україні склалась система вищої гуманітарної освіти, до якої входили університети, Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний інститут та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові та Одесі. Не існувало єдиного центру, який би розробляв документи, що визначали характер діяльності різних типів навчальних закладів. Університетський статут, Правила для студентів і сторонніх слухачів визначали соціально-правовий статус та регулювали відносини в усіх університетах Російської імперії. Спеціальні нормативи існували для вищих навчальних закладів іншого профілю.

Спеціальний статут визначав характер діяльності історико-філологічного інституту. Вищі жіночі курси діяли у відповідності з державним законодавством Російської імперії в галузі вищої освіти. Для вищих жіночих навчальних закладів було розроблено і прийнято спеціальний статут, програму та правила. Діяльність духовних академій, які були підпорядковані Синоду, визначалася спеціальним статутом і штатом православних духовних академій. Основним документом, який визначав характер діяльності цього навчального закладу, був “Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года”. Аналіз цього документу дає підстави стверджувати, що структура статуту духовних академій була аналогічною структурі університетського статуту.

За період 1897-1907 рр. у країні були найвищі темпи розвитку галузі, що характеризувалося як збільшенням кількості вишів, так і чисельності студентського контингенту. Гуманітарні виші підпорядковувались двом відомствам, всі ВНЗ підпорядковувались Міністерству народної освіти, а КДА - Святійшому Синоду.

Крім державних навчальних закладів до системи гуманітарної освіти входили приватні Вищі жіночі курси, які діяли на основі законодавства про приватні навчальні заклади. Фінансування здійснювалося відповідними відомствами. Аналіз бюджету Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. дає підстави констатувати, що витрати Міністерства народної освіти зростали, проте найменш забезпеченим відомством було Міністерство народної освіти.

Університетська, педагогічна, духовна освіта фінансувалася в основному за рахунок державних коштів. Вищі жіночі курси були на утриманні приватних осіб.

5. У дисертації заповнено фактологічні прогалини історії діяльності Духовної академії як складової системи гуманітарної освіти. Встановлено, що КДА не втрачала свого науково-освітнього значення, перебуваючи, як і світські вищі навчальні заклади, у вирі тогочасних соціально-економічних, політичних і культурних подій.

На відміну від підходів, які існували в радянській історіографії, вища духовна освіта розглядається як органічна складова вищої гуманітарної освіти. Про це свідчить структура статуту Київської духовної академії, яка була аналогічною університетському статуту: Академію очолював ректор, управління здійснювалося через Раду і правління, обов'язки інспектора, виключалися принципи самоуправління, професійна колегіальність, централізація управління. Викладачами академії могли бути лише особи православної віри, в студенти приймалися особи всіх станів православного віросповідання.

На межі століть розпочалася й реформа вищої духовної освіти. Одним із принципів реформи було покращення викладання закону Божого. Як і у світських навчальних закладах, ставлення до реформи не було однозначним з боку професорів КДА. Академія сприймалася в суспільстві як школа, призначення якої у розповсюдженні високого богословського знання, вона відіграла роль культурно-просвітницького центру. Така оцінка не співпадає з прямолінійністю висновків радянської історіографії про те, що церква в

основному сприяла темній ідеологічній реакції, гнобленню освіти народних мас.

6. Проведений аналіз змісту вищої гуманітарної освіти свідчить, що її основним завданням була підготовка широкоерудованого фахівця. Водночас, значною вадою слід вважати відсутність національної спрямованості, вилучення з навчального процесу українознавчих дисциплін, висвітлення процесу розвитку українських земель виключно у загальноросійському імперському контексті. До того ж, викладання велося російською мовою. Таким чином через зміст гуманітарної освіти царський уряд проводив русифікаторську політику, забезпечував уніфікацію підходів для формування проросійських поглядів, відторгнення українського студентства від національного ґрунту. У досліджуваний період система навчання не була постійною і незмінною. Вона почергово змінювалася з курсової на предметну (1906 р.). Структура навчальних планів світських вищих гуманітарних закладів свідчить про раціональний підхід до організації навчального процесу. Усі предмети навчального плану розподілялися на обов'язкові, з яких проводилися напівкурсіві іспити та іспити в комісіях, спеціальні курси, практичні заняття та заняття рекомендовані за вибором студентів.

Критична оцінка змісту гуманітарної університетської освіти М.С. Грушевським свідчить про глибоку суперечність, яка існувала між зафіксованим переліком навчальних дисциплін та забезпеченням їх викладання, враховуючи науковий рівень розробки навчальних курсів. Не створювалися умови й для формування національної самосвідомості студентів-гуманітаріїв у вишах України.

Аналіз матеріалів і документів щодо організації і змісту навчального процесу підтверджує, що в питаннях змісту навчання, складання планів і програм гуманітарні вищі навчальні заклади були повністю зорієнтовані на державні стандарти. Організаційна структура усіх державних і приватних гуманітарних вищих навчальних закладів була практично ідентичною, а управління мало відносно демократичний характер.

Навчальний процес у вищих гуманітарних закладах передбачав залучення студентів до таких форм роботи: відвідування лекцій, практичних занять, написання і читання творів за предметами курсу навчання. Зміст і форми навчального процесу гуманітарних ВНЗ були такими, що студентська молодь більшу частину свого часу витратила на підготовку до занять та іспитів, відвідування лекцій і практичних занять, читання й написання творів. Майже відсутній зв'язок із практикою, недостатній фаховий рівень викладачів та їхня відстороненість від потреб студентства, догматизм у заучуванні предметів до іспитів сприяли підготовці не стільки фахівців своєї галузі, скільки вірнопідданих службовців. Будь-які звернення викладачів і студентів до керівництва з проханням про введення у навчальний процес національної складової зустрічали категоричну відмову. Реальна можливість не тільки підняти питання про українозначі кафедри і дисципліни, а й домогтися їх відкриття, з'явилася лише на початку ХХ ст. завдяки революційним подіям 1905-1907 рр.

З'ясовано, що в другій половині ХІХ ст. питання про методичне забезпечення навчального процесу перебувало в тісному зв'язку з проблемою перебудови системи викладання. Розрив між розвитком науки і методами викладання, зокрема в університетах, став особливо відчутним наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Гостро ставилося питання про модернізацію методичного інструментарію навчального процесу, в якому лекція здобула абсолютну перевагу. Викладацьку діяльність наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. вирізняло використання ґрунтовно розроблених теоретико-методологічних засад різних галузей гуманітарних дисциплін. Лекційні курси характеризувалися наявністю в них історичних і порівняльних компонентів, а також впровадженням соціологічних підходів до вивчення дисциплін.

Одним із важливих аспектів науково-методичного забезпечення навчального процесу стала наявність навчальної та спеціалізованої літератури, якою забезпечували виші себе, переважно самостійно. При викладанні гуманітарних дисциплін використовувалися не лише підручники професорів власних університетів та підручники вітчизняних авторів, а й іншомовні

джерела, а також переклади іноземних посібників. Для гуманітарних факультетів часто використовували переклади давньогрецьких і римських авторів, а також найбільш відомі праці авторів інших країн.

7. Аналіз станового походження викладачів університетів свідчить про те, що в їх складі найбільше були представлені стани привілейовані: дворянство і духовенство. Відрізнявся за цими показниками Новоросійський університет, у якому становий склад був більш демократичним. Серед науково-педагогічних працівників гуманітарних вишів Російської імперії другої половини XIX ст. кількість різночинців дорівнювала 36 %, що становило більше третини. До них належали діти чиновників, обер-офіцерів, купців, міщан і селян, які отримали вищу освіту і набули статусу науково-педагогічної еліти. Аналіз послужних списків свідчить, що фактично домінували викладачі недворянських станів 53,9 %, до яких за своїм соціальним та майновим становищем були близькі освічені представники безпомісного службового дворянства. Менше половини викладачів – 40,9 % – належали до дворянського стану. Проте серед дворян значна більшість належала збіднілому, дрібному, безпомісному і службовому дворянству. Власне, “класичних” дворян серед науковців було обмаль. Вузівська інтелігенція на межі століть була досить різнорідною і диференційовано представлена в різних типах гуманітарних вишів. Крім станового походження, на визначення чинів при вступі на державну службу впливав освітній ценз. Він визначав порядок обіймання викладацьких посад, рівень матеріального забезпечення, службові права, соціально-правовий статус викладача. Статус викладачів гуманітарних вищих навчальних закладів у досліджуваний період був диференційованим – найширшими правами користувалися викладачі університетів, гостро стояла проблема підвищення статусу викладачів Вищих жіночих курсів. Науковий ступінь давав право на заміщення відповідних посад, впливав на хід службової кар’єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Професорська зарплатня збільшувалася за рахунок одержання гонорарів. Практика гонорарів через її несправедливе розподілення між факультетами,

викликала невдоволення професорів історико-філологічних факультетів, які отримували найменші зарплатні. Проте загальна тенденція, яка визначала стан матеріального забезпечення викладачів, не була стабільною через інфляцію наприкінці XIX – на початку XX століть. Невдоволення викладачів було враховано при проведенні реформи вищої школи на початку XX ст. шляхом збільшення посадових окладів.

Що стосується пенсійного забезпечення, то воно характеризувалося позитивними показниками: диференціацією в залежності від стажу викладацької діяльності, а також можливістю у певних межах продовжувати науково-педагогічну діяльність після виходу на пенсію. Протягом досліджуваного періоду питання комплектації штатів науково-педагогічними працівниками залишалося не розв'язаним. Кадрова проблема була вирішена лише наприкінці досліджуваного періоду. Основною формою підготовки кадрів став інститут професорських стипендіатів (аспірантура).

Професійна характеристика викладачів, перш за все університетів, свідчила про її високий рівень. Викладачами провідних дисциплін гуманітарних спеціальностей були відомі вчені, більшість з яких очолювали науково-педагогічні школи (В.Б. Антонович, В.С. Іконников, М.П. Дашкевич, М.В. Довнар-Запольський, О.Ф. Кістяківський, Є.В. Тарле, Т.Д. Флоринський, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.Ф. Сумцов, Д.І. Багалій, І.І. Срезневський тощо.) У XIX-XX ст. в Україні діяли “Київська школа істориків-документалістів” В.Антоновича, народницька школа М.Грушевського. Крім цього на території України у містах – освітніх центрах Києві, Харкові, Одесі, а також Ніжині діяли інші історичні школи (Д.І.Багалія, М.В.Довнар-Запольського, М.Є.Слабченка). У еміграції виникла державницька школа, фундаторами якої були В.Липинський, С.Томашівський і Д.Дорошенко.

Існувала державна система нагородження викладачів орденами за сумлінну службу і вислугу років, наукових відпусток, головним чином, за кордон тощо.

Незважаючи на ідеологічне спрямування викладання у вишах, постійний адміністративний нагляд, професорсько-викладацькі колективи шукали

найкращі форми навчання, залучення студентства до знань, намагались урівноважити в навчанні теорію з практикою.

8. В аналізі ставлення професорсько-викладацького корпусу до офіційної урядової політики можна виділити дві групи. До першої відносилися ті представники, які були байдужими до прогресивних змін у вишах, політичних подій. Їхня смиренність – наслідок послідовної політики ідейного підкорення професури університетів курсу зміцнення самодержавства і боротьби з опозиційними силами. Пристойне матеріальне забезпечення викладачів, надання можливості одержувати відносно високі пенсії з правом вести викладання, система нагород орденами за вислугу років і сумлінне ставлення до своїх обов'язків, диференціація рангів у залежності від освітнього цензу при переході на державну службу – все це сприяло консерватизму основної маси професури університетів. Друга група – ліберальна професура університетів підросійської України наприкінці ХІХ ст. перетворилась на постійних опонентів курсу уряду в галузі освіти. Опозиційна ж професура, незважаючи на царський офіціоз, вела викладання українською мовою, вводила українознавчі курси для студентів, здійснювала дослідження в галузі української мови, літератури, етнографії, фольклору, історії України тощо. Таким чином у зміст гуманітарної освіти неофіційно вводився український компонент. Цьому сприяла діяльність таких визначних професорів, як В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, М.П. Драгоманов, М.Ф. Сумцов, Д.І. Багалій тощо. Науково-педагогічна інтелігенція прагнула вивчати та зберігати рідну мову і українські культурні традиції. Педагогічні працівники України стали активною силою в боротьбі за українізацію освіти: брали участь у виступах на захист української мови, у просвітніх товариствах, у видавничій діяльності, активно сприяли створенню національних закладів. Професорсько-викладацький корпус гуманітарних ВНЗ у відомих і маловідомих своїх іменах був активним носієм національних наукових знань і духовності. Цей прошарок інтелігенції своєю професійною діяльністю справляв відчутний вплив на соціально-культурні й духовні процеси Наддніпрянської України досліджуваного періоду.

9. Доведено, що для соціального складу студентів було характерним те, що переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалося дітей священнослужителів. Але на рубежі століть спостерігається зменшення частки вихідців із дворянства в українських вишах за рахунок збільшення кількості студентів-різночинців. Цей процес відбувався в Україні досить інтенсивно, перевищуючи за темпами середні показники по Російській імперії.

Аналіз станового походження студентів доводить, що принцип всестановості, який проголошувався в університетських статутах, дотримувався далеко не завжди. Це обумовлювалося тим, що вища освіта, особливо університетська, не була загальнодоступною. Плата за навчання була посиленою лише для дітей із забезпечених родин, тому переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Істотною причиною подібного становища було й те, що для вступу до вищого навчального закладу необхідно було мати певний освітній ценз, а його мали, передусім, вихідці з дворян та духовенства.

Київська духовна академія, на відміну від університетів, характеризувалася тим, що її контингент складала, переважно, вихідці з духовенства. Отже, серед студентів переважали вихідці з сімей дворян, чиновників, священнослужителів. Вступники до університетів мали пред'явити атестат про закінчення гімназії, до духовної академії – свідоцтво про закінчення духовних семінарій. Чисельність студентів-гуманітаріїв поступово зростала, але існувала диспропорція між студентами гуманітарних і природничих факультетів на користь останніх.

Доводиться, що в другій половині XIX – початку XX ст. в Російській імперії було відсутнє зведене законодавство, яке визначало б соціально-правове становище студентів, відносини регулювалися статутами навчальних закладів. Погіршення соціально-правового та матеріального становища студентів-гуманітаріїв було однією з причин активізації студентських рухів, еволюції їх характеру від суто економічних до політичних.

10. Студенти вищих гуманітарних закладів Наддніпрянської України були однією з найактивніших і найдемократичніших частин суспільства. Царський уряд суворо регламентував їх життя і навчання, постійно урізав права студентства, останнє було для імперського режиму джерелом перманентного неспокою та антиурядових акцій. Погіршення соціального та матеріально-правового становища студентів-гуманітаріїв було однією з причин активізації студентських рухів, еволюції їх настроїв від суто академічного характеру до політичного. Поряд із цим були й інші причини, що обумовлювали соціально-політичну палітру студентського життя.

Характерною особливістю розвитку студентського контингенту була визначена урядовими документами необхідність підготовки благонадійних державних службовців. В умовах політичної нестабільності це завдання набувало особливої гостроти для гуманітарних вишів України.

Остання чверть XIX – початок XX ст. характерна активними діями студентів-гуманітаріїв у різних рухах спочатку за університетську автономію, потім за свої права і свободи. Це виявилось у вимогах щодо внесення змін у зміст освіти, запровадження українознавчих курсів, створення українських кафедр. Студентські рухи віддзеркалювали потребу студентів-українців навчатися українською мовою, боротися проти денационалізації українського народу. Активність студентів як вияв опозиційності перевищувала активність професури. Ця активність проявлялася в діяльності студентських угруповань, примушувала адміністрації університетів, МНО робити певні поступки, демократизувати студентське життя.

Студентські рухи характеризувалися диференціацією поглядів і дій, в них чітко проглядається суперечність між прихильниками української національної ідеї і тими, хто відстоював русифікаторські підходи до змісту освіти, покори ідеям царського уряду.

Серед перспективних напрямів дослідження проблеми можна визначити такі, як:

- поглиблене вивчення змісту і форм навчання на гуманітарних факультетах ВНЗ;
- дослідження наукової діяльності гуманітарних вишів України, їх національних особливостей;
- дослідження питання взаємовідносин гуманітарних і технічних ВНЗ, їх порівняльна характеристика;
- вивчення та аналіз міжнародної діяльності вищих гуманітарних закладів, зокрема їх міжнародні наукові зв'язки з подібними ВНЗ світу;
- у подальшій розробці теми пропонується більш поглиблене вивчення життя, побуту та дозвілля студентства України;
- актуальним і важливим було б видання збірників документів з історії гуманітарних ВНЗ Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні документи і матеріали

І. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса

Оп.1.

1. Спр.4. - О политической борьбе студенческих организаций. – Арк.75-77.
2. Од. зб. 545. - Дело о деятельности студенческих “землячеств” при Новороссийском университете. Устав Луганского землячества. – 11 арк.

Фонд 274. Київське губернське жандармське управління. 1828–1917 рр.

Оп.1.

3. Спр.522. - Меры, которые принимались к студентам, отданным в солдаты по “Временным правилам об отбытии воинской повинности воспитанниками высших учебных заведений...” – 143 арк.
4. Спр.566. - О распространении политической литературы среди студентов. – Арк. 4-5. – 5 арк.
5. Спр.599. “Обзор важнейших дознаний, производившихся жандармским управлением за 1902 год”. - Арк. 78-79.

Оп. 4.

6. Спр. 431. - Переписка с Департаментом полиции о сборе сведений о политической благонадежности профессоров Киевского университета; редактора журнала “Записки украинского товариства у Києві” Перетца В.Н., Иконникова В.С., Флоринского М.Д. – Арк. 357-374; 413-414.

Фонд 275. Київське охоронне відділення. 1902–1917 рр.

Оп. – 1.

7. Спр. 2193 – Списки зареєстрованих освітніх товариств у Києві та їх статuti. Розпорядження надати Статут УНТ. 1906 – 1912 рр. – Арк. 3 – 4;

Фонд 294. Канцелярія Київського отдельного цензора

Оп.1.

8. Од.зб. 319. – Про заснування товариства української академічної молоді та його цілі. 1899р. - Арк. 1. – 4 арк.

Фонд 304. Харківський охоронний відділ

Оп.1.

9. Спр.4. Про рішення “Союзної ради Харківських об’єднаних земляцтв і організацій” підпорядкувати свою діяльність задачам політичної боротьби. – Арк.75-77.

10. Спр. 44. Участие студентов в пропагандистской работе среди студентов и среди рабочих. – Арк.14, 18.

Фонд 317. Прокурор Київської судової палати

Оп.1.

11. Спр. 1783. О распространении марксистской литературы в студенческой среде. – Арк.7.

12. Спр. 1936. Об участии передовых студентов Одессы, Киева, Харькова, Екатеринослава в работе, хранении и распространении “Искры”, листовок партийных организаций. – Арк. 12-15.

Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління

Оп. 1.

13. Спр. 3725. Список студентов и профессоров Харьковского университета и ветеринарного института. – Арк. 267-268.

14. Ф. 344. - Оп. 574. Донесення департаменту поліції, генерал-губернаторів про зростання студентських хвилювань в Україні. – Арк. 75.

Фонд 385. Жандармське управління м. Одеси

Оп. 1.

15. Спр. 62. Сообщение Одесского градоначальника начальнику жандармского управления г. Одессы о разрешении чтения публичных лекций преподавателю Новороссийского университета Мечникову. 19 сентября 1872 г. – 2 арк.

Фонд 386. Одеське охоронне відділення

Оп. 1.

16. Спр. 113. Дело о выступлениях студентов в аудиториях Новороссийского университета. 29.10.1904 г. – 18 арк.

17. Спр. 513. Дело о проверке преподавателей учебных заведений города Одессы, принимавших участие в организации общедоступных публичных лекций 26 августа 1904 – 14 февраля 1905 г. – Арк. 3-4.

**Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського
генерал-губернатора**

Оп. 22.

18. Спр. 114. Статут 1884 г. о приеме в университет Св. Владимира. – Арк. 99.

Оп. 50.

19. Спр. 347. Представление попечителя Киевского учебного округа киевскому генерал-губернатору об учреждении при университете исторического общества Нестора-Летописца. – 5 арк.

Оп. 51.

20. Спр. 106. Уведомление министра внутренних дел киевскому генерал-губернатору об учреждении Юго-Западного отделения Русского географического общества. 22 ноября 1872 г. – Арк. 12-13.

Оп. 536.

21. Спр. 270. Сведения об избрании профессора Новороссийского университета Ковалевского членом-корреспондентом Академии наук. – Арк. 8.

Оп. 626.

22. Спр. 20.- Копии всеподданейших отчетов губернаторов Юго-Западного края. – 31 мая -1896-1904гг. – 120 арк.

Оп. 829.

23. Спр. 416. Донесення Тимчасового Одеського генерал-губернатора Київському генерал-губернатору від 27 листопада 1879 року. – Арк. 16.

Оп. 834.

24. Спр. 1,2,4. Спогади Володимира Дебогорія-Мокриєвича про студентський Рух. - Арк. 687.

Оп. 832.

25. Спр. 23. Прошение профессора университета Н.А.Хржонцевского киевскому генерал-губернатору об утверждении устава Комиссии народных чтений в г. Киеве. 12 января 1886 г. – Арк. 19-20.

Оп. 839.

26. Спр. 89. Дані поліцейського відомства про входження до українофільської партії не лише студентів, а й людей зрілого віку, представників науки, професорів, вчителів гімназій. – Арк.687.

Оп.849.

27. Спр. 15. Меры, которые принимались за участие в I-й всероссийской студенческой забастовке начавшейся 8 февраля 1889 г. в Петербургском университете в ответ на полицейский режим вузовской администрации. – Арк. 14.

Фонд 707. Управління Київської навчальної округи

Оп.28.

28. Спр. 213. Дело канцелярии господина попечителя Киевского учебного округа об утверждении ординарного профессора Университета Св. Владимира, статского советника Гогоцкого деканом историко-филологического факультета. 16 мая 1862 г. – 7 сентября 1862 г. – Арк. 1-5. – 5 арк.

29. Т. 4. Приложение. Именной указатель профессорско-преподавательского состава Киевского университета. – 14 арк.

Оп. 29.

30. Спр 33. Список преподавателей Харьковского университета и программы курсов лекций на 1863-1864 учеб. год. – Арк. 25. – 346 арк.

Оп. 30.

31. Спр. 13. Циркуляр Министерства народного просвещения об установлении размеров пенсий доцентам университетов. 21 июля 1864 г. – 49 арк.

Оп. 32.

32. Спр. 212. Об оказании профессорам юридического факультета университета Св. Владимира содействия своими учёными трудами этнографическому отделению Императорского Русского географического общества при собирании им народных юридических обычаев. (от 12 июня 1866 г.). - Арк.1. – 2 арк.

Оп. 36.

33. Спр. 4. Дело о командировании за границу с ученой целью профессоров Киевского университета: Н. Хржонцевского, К. Гейбеля, В. Модестова, М. Ващенко-Захарченко, В. Караваева и других. – Арк.17-18, 20,27,34,37. – 196 арк.

34. Спр. 69. Об утверждении профессоров университета св. Владимира: Ващенко-Захарченко, Демченко и Цехановецкого судьями университетского суда. – 11 арк.

35. Спр. 342. Дело об утверждении Иконникова В.С. экстраординарным профессором. – без нумерації сторінок.

36. Спр. 381. Об утверждении профессоров университета: Селина, Модестова, Бильбасова, Ромера, Вальца и Гогоцкого членами Попечительского совета. – Арк. 1-7. - 7 арк.

37. Спр. 407. О доставлении в Министерство народного просвещения мнения Совета университета св. Владимира с заключением попечителя округа по вопросу об обязательности студентами посещения профессорских лекций. – Арк.1-22 - 22 арк.

Оп. 37.

38. Спр. 4. Сведения о трудовой и научно-преподавательской деятельности Иконникова В.С. – Арк. 24 зв., 27. – 32 арк.

39. Спр. 27. Сведения о трудовой и научно-преподавательской деятельности Иконникова В.С. – Арк. 4-5, 12-13. – 36 арк.

40. Спр. 30. О разрешении приват-доценту университета Св. Владимира Мандельштаму излагать демонстрации лекции студентам в его квартире.

41. Спр. 57. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета Ковалевского А.О. – Арк. 26-27. – 117 арк.

42. Спр. 74. Об избрании из профессоров университета Св. Владимира членов Киевской управы. 17 февраля 1871 г. – Арк. 1-13. – 13 арк.

43. Спр. 84. Об определении Бодуэна-де-Кутенэ доцентом университета св. Владимира по кафедре индо-европейских языков. – Арк. 1-2. – 2 арк.

44. Спр. 129. О перемещении доцента Московского университета Петра Сущинского экстраординарным профессором университета Св. Владимира. – Арк. 1- 4. – 4 арк.

45. Спр. 145. Об утверждении ординарного профессора университета Св. Владимира Владимира Бунге ректором сего университета на 4 года. – Арк. 1-3. – 24 арк.

46. Спр. 195. О выдаче бывшему профессору университета Св. Владимира статскому советнику Максимовичу единовременного пособия. – Арк. 1- 4. – 10 арк.

47. Спр. 206. О перемещении экстраординарного профессора университета Св. Владимира Склифосовского на службу в Медико-хирургическую Академию. – Арк. 1-4. – 4 арк.

48. Спр. 263. О перемещении экстраординарного профессора университета Св. Владимира Вальца на службу в Новороссийский университет. – Арк. 1-2. – 4 арк.

49. Спр. 305. О разрешении доценту университета св. Владимира Афанасьеву излагать в отделении Киево-Кирилловской больницы студентам диагностику внутренних болезней. – Арк. 1-4. – 4 арк.

Оп. 38.

50. Спр. 34. Дело о разрешении ординарному профессору Киевского университета Иконникову прочесть в связи с 200-летием Петра Великого ряд публикаций. 1872. – Арк. 1-5. – 5 арк.

51. Спр. 37. Сведения о трудовой и научно-преподавательской деятельности Иконникова В.С. – Арк. 12-13; 16; 18; 27. – 29 арк.

52. Спр. 55. Сведения о трудовой и научно-преподавательской деятельности Иконникова В.С. – Арк. 5- 6.

53. Спр. 198. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета Ковалевского А.О. – Арк. 104-105. - 129 арк.

54. Спр. 224. Сведения о трудовой и научно-преподавательской деятельности Иконникова В.С. – Арк. 168. - 175 арк.

Оп. 39.

55. Спр. 19. О дозволении некоторым профессорам университета Св. Владимира и другим лицам читать публичные лекции. 21 января 1873 г. – Арк. 2 – 5.

56. Спр. 37. О командировании профессоров университета Св. Владимира и других лиц за границу и другие места с ученой целью. 15 февраля 1873 г.

Оп. 40.

57. Спр. 42. Об исключении из податного звания лиц, удостоенных университетом Св. Владимира ученых степеней и званий. 2 января 1874 г.

58. Спр. 194. Об учреждении при университете Св. Владимира Юридического общества. 9 июня 1874 г.

59. Спр. 197. О награждении ординарного профессора университета Св. Владимира В. Караваева, директора народного училища Полтавской губернии Добротворского и бывшего письмоводителя Черниговской гимназии Вакуловского знаком отличия беспорочной службы за 40 лет. 11 марта 1874 г.

Оп. 46.

60. Спр. 31. Учебная деятельность. Преподавание отдельных предметов, программы, планы расписание лекций. – Арк. 34

Оп. 61.

61. Спр. 136. Дело о назначении пенсии оставленному на службе по выслуге 30 лет ординарному профессору университета Св. Владимира, действительному статскому советнику Н.А. Бунге. – Арк. 1-4.

62. Спр. 146. Дело о назначении вместо пенсии вдове бывшего ординарного профессора университета Св. Владимира Анне Казанцевой единовременного пособия. – 2 арк.

Оп.62.

63. Спр. 14. Про рівень матеріального забезпечення викладачів на початку ХХ ст. – Арк.1-112. – 112 арк.

Оп. 65.

64. Спр. 1. Сообщение ректора Киевского университета от 15.10.1899 г. о назначении В. Ермакова преподавателем Киевского политехнического института. – Арк. 35. – 103 арк.

Оп.81.

65. Спр. 9. Про виділення у лютому 1913 р. міністерством 1000 крб. на придбання двох гребних човнів для спортивного гуртка Київського університету. - Арк. 8.

66. Спр. 18. О назначении студентам пособий, стипендий и других льгот для обучения. 26 ноября 1912 г. – 199 арк.

67. Спр.48. О студенческих беспорядках в университете Св. Владимира и в Нежинском историко-филологическом институте. 1893 г. – 29 арк.

Оп. 144.

68. Спр. 38. Об устройстве на юридическом факультете университета Св. Владимира практических занятий в виде учреждения семинарий. 1892 г. – Арк.12.

Оп. 146.

69. Спр.28. Преподавание отдельных предметов, программы, планы, расписание лекций. – Арк. 54.

Оп. 147.

70. Спр. 37. Дело правления Киевского учебного округа о состоянии кафедр в Университете Св. Владимира по всем факультетам и о замещении таковых. –Арк. 3-5.

Оп. 149.

71. Спр. 21. Об оставлении окончивших курс университета Св. Владимира стипендиатами для приготовления к профессорскому званию и о командировании их за границу с учёной целью. – Арк. 7.

Оп. 151.

72. Спр.30. Програми навчання за 1895/96 навчальний рік на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. – Арк.8.

Оп. 172.

73. Спр.10. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета Владимирского-Буданова. – Арк. 1-3.

Оп. 183.

74. Спр.11. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета Флоринского Т.Д. – Арк. 3.

Оп.196.

75. Спр 100. Ч. 3. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета В.С. Иконникова. – Арк. 41.

Оп. 198.

76. Спр. 1. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета В.С. Иконникова. Сведения о службе и научной деятельности профессора Киевского университета Флоринского Т.Д. - Арк. 31-47. – 109 арк.

Оп. 246.

77. Спр. 12. Уведомление попечителя Киевского учебного округа ректору Киевского университета об утверждении профессора университета Флоринского в звании заслуженного профессора. – Арк. 1.

Оп. 261.

78. Спр. 2. О напечатанном ректором университета возражения на статью, помещенную в журнале Министерства народного просвещения по поводу назначения министерством некоторых профессоров в университет св. Владимира. – 2 арк.

79. Спр. 8. Дело об избрании в деканы историко-филологического факультета Киевского университета профессоров Модестова и Иконникова. 1877. – 30 арк.

Оп. 262.

80. Спр. 2. З приводу запиту п. Товариша Міністра народної освіти про надання відомостей стосовно стану вищих жіночих курсів в Києві в навчальному та виховному відношеннях. 1886 р.. – Арк. 8. – 53 арк.

81. Спр. 6. С конфиденциальною перепискою по вопросам, относящимся к введению в действие устава императорских российских университетов. 1884 г. (1885). – 6 арк.

82. Спр. 8. О принятии мер к более усердному посещению профессорами лекций и к точному соблюдению им своих обязанностей. 1885 г. – 4 арк.

83. Спр. 8. Об утверждении при университете св. Владимира Антропологического общества. 1889 г. – 8 арк.

Фонд 711. Київська духовна академія. 1814–1919 рр.

Оп.1.

84. Спр. 5913. Укази Синоду та накази навчального комітету про прийом, звільнення, переведення студентів в інші навчальні заклади, про виховну роботу та з інших питань. 1868–1893 рр. – 65 арк.

85. Спр. 6897. Про національний склад студентів Академії у 1894/95 навчальному році. – Арк. 2.

86. Спр. 8322. Справа про участь студентів академії в демонстрації 8 березня 1895 р. – Арк. 110 зв. – 165 арк.

87. Спр. 8348. Справа про запровадження форменого одягу для студентів академії. 1895 р. – 5 арк.

Оп.3.

88. Спр. 223. Про кадрове забезпечення академії. – 5 арк.

89. Спр. 1446. Про зміни та доповнення правил, що стосуються обов'язків студентів академії. 1881 р. – Арк.7. – 12 арк.

90. Спр. 2066. Про збільшення числа абітурієнтів із російських губерній за статутом академії 1884 р. – Арк. 2;

91. Спр. 1687. Звіт про стан Київської духовної академії за 1884/1885 навчальний рік. – 27 арк.

92. Спр. 4931. Про роботу бібліотеки академії. - Арк. 1- 4 зв. – 15 арк.

Фонд 832. Особовий фонд В. Б. Антоновича. 1834–1908 рр.

Оп.1.

93. Спр. 184. – Спогади та замітки К.Мельник-Антонович. – Лютий – березень 1928 р. – 50 арк.

Оп. 1.

94. Спр. 141. Записка Антонович Е.Н. о научной, педагогической деятельности и научных командировках за границу Антоновича В.Б. – без нумерації сторінок.

**Фонд 849. Іконников В.С. – професор Університету св. Володимира.
1864–1919 рр.**

Оп. 1.

95. Спр. 3. Уведомление Совета Киевского университета об утверждении Иконникова В.С. в звании экстраординарного профессора. 1872. – Арк. 1.

96. Спр. 9. Уведомление ректора Киевского университета о назначении Иконникова В.С. деканом историко-филологического факультета Киевского университета. – Арк. 1.

97. Спр. 15. Уведомление попечителя Киевского учебного округа о награждении Иконникова В.С. орденом Владимира III степени. – Арк. 1.

98. Спр. 24. Сведения о стаже работы профессора Киевского университета Иконникова В.С. – Арк. 1.

Фонд 1235. Грушевські – історики, лінгвісти (1830 – 1958 рр.)

Оп. 1.

99. Спр. 75. – Звернення комітету НТШ до громадськості в справі коштів для утворення Української Академії наук. – 1897 р. – Арк. 1 – 2-зв.
100. Спр. 77. – Звернення Археографічної комісії НТШ до крайового сейму та науковців Галичини щодо розподілу наукових посад між поляками та українцями (русинами) в Архіві крайовому (Львівським). – 24 січня 1897р. – Арк.1- 2.
101. Спр. 78. – Заяви до Виділу НТШ на безпроцентні позички. – 3.06.1900 р. – 25.11.1904 р. – Арк. 1 – 12.
102. Спр. 80. – Статути українських товариств (Чернетки, редакційні правки). – 1906 – 1913 рр. – Арк. 1 – 6.
103. Спр. 85-а – Каталоги студентів, вписаних на пролекції ц. к. звичайного професора університету М.Грушевського. Вправи історичні. – 1897 – 1902 рр. – Арк. 194 – 197, 210 – 211.
104. Спр. 85. – Лист Міжпартійного комітету (М.Ганкевич, В.Бачинський, М.Павлик) до М.Грушевського. – 12 липня 1912 р. – Арк. 26 – 27.
105. Спр. 86. – Листи “Просвіти”, Товариства слов’янської культури (Москва) та інших товариств до М.Грушевського. – 1892 – 1911 рр. – 36 арк.
106. Спр. 87. – Листи редакції “Украинский студент” до М.Грушевського. – 1.04.1913 р. – 12.11.1913 р. – Арк. 27 – 28.
107. Спр. 275. – Чернетки листів М.Грушевського до Ю.Романчука, О.Піпіна, Д.Багалія. – 17 січня 1905 р. – 30 жовтня 1904 р. – Арк. 158-160. – 184 арк.
108. Спр. 281. – Ч.1. – Листи О.Грушевського до М.Грушевського. 29.01.1907 р. – 13.02.1908 р. – Арк. 71 – 79.
109. Спр. 305. – Листи до М.Грушевського про пересилку видань НТШ, відкриття книгарні у Чернівцях, читання лекцій. – 24 січня 1896 р. – 5 грудня 1912 р. – Арк. 49 – 59.
110. Спр. 375. – Листи М.Василенка до М.Грушевського. – 8.03.1910 р. – 21.05.1913 р. – Арк. 1 – 74. – 102 арк.
111. Спр. 425. – Листи І.Горбачевського до М.Грушевського. – 2.01.1904 р. – 18.08.1911 р. – Арк. 27. – 50 арк.
112. Спр. 498. – Листи П.Іванова до М.Грушевського. – 22 .11.1892 р. – 5.03.1899 р. – 80 арк.

113. Спр. 518. – Листи М.Карєєва до М.Грушевського. – 24.01.1904 р. – 8.11.1904 р. – Арк. 20 – 27.
114. Спр. 544. – Листи М.Комарова до М.Грушевського. – 1896 – 1897 рр. – Арк. 1-2. – 14 арк.
115. Спр. 551. – Листи М.Кордуби до М.Грушевського. Част.1. – 1.04.1895 р. – 20.11.1910 р. – Арк. 2-4. – 116 арк.
116. Спр. 575. – Листи З.Кузелі до М.Грушевського. – 12.02.1903 р. – 11.02.1914 р. – Арк. 1–55, 58 –107, 110–116.
117. Спр. 752. – Листи М.Слабченка до М.Грушевського. – 6.09.1909 р. – 26.04.1910 р. – Арк. 2 – 13.
118. Спр. 754. – Листи С.Смаль-Стоцького до М.Грушевського. – 12.11.1894 р. – 6.10.1927 р. – Арк. 1 – 18.
119. Спр. 768. – Листи М.Стасюка до М.Грушевського. – 5.08.1909 р. – 8.08.1912 р. – Арк. 2 – 10.
120. Спр. 779. – Листи М.Сумцова до М.Грушевського. – 1896 – 1912 рр. – Арк. 1 – 18.
121. Спр. 1059. – Устав Українського научного кружка имени Т.Шевченко в Санкт-Петербурге (Копия). – 8.03.1910 р. – Арк. 61 – 62.

Фонд 1680. Канцелярія Харківського інспектора зі справ друку

Оп. 1.

122. Спр. 24. О выдаче профессором историко-филологического факультета Харьковского университета Багалием разрешения студенту Веретенникову на издание лекций по древней русской истории. Из сообщения ректора Харьковского университета от 20 ноября 1899 г. – 23 арк.

Фонд 2017. Харківське історико-філологічне товариство. 1711 – 1921 рр.

Оп.1.

123. Спр. 686. – Лист М.Федюшки (Євшана) до М.Сумцова. – 10.04. 1907 р. – Арк. 1 – 2.

124. Спр. 701. – Лист М.Грушевського до М.Сумцова. – 24.03.1907 р. – Арк. 1.

Фонд 2045. Потєбня О.А. – професор Харківського університету

Оп. 1.

125. Спр. 1. Повідомлення словянського благодійного комітету в Москві О.О. Потебні про одержання грошей, пожертвованих ним 19 липня 1876 р. – Арк. 1-2.

**Фонд 2052. Сумцов М.Ф. - професор Харківського університету
(1854–1922)**

Опис 1.

126. Спр. 20. Повідомлення ректора Харківського університету по рішення ради університету доручити М.Ф. Сумцову, Д.І. Багалію, В.П. Бузескулу складання історичної записки до 100 річчя університету. 31 жовтня 1903 р. – 1 арк.

127. Спр. 27. – Вітання М.Сумцову від українського студентського земляцтва Московського комерційного інституту з приводу читання лекцій українською мовою. – 13 жовтня 1907 р. – Арк. 1 – 2.

128. Спр. 28. – Лист-вітання від студентів Київського політехнічного інституту. – 3.11.1907 р. – Арк. 1–2.

129. Спр. 32. – Лист В.Гнатюка до М.Сумцова. – 18.06.1908 р. – Арк. 1.

130. Спр. 44. – Лист М.Сумцову від НТШ про можливість передачі голосу на загальних зборах І.Франку. – 11.07.1913 р. – 2 арк.

131. Спр. 341. Лист Б.Грінченка до М.Сумцова. – 2.01.1907. – 2 арк.

132. Спр. 370. – Лист В.Данилевича до М.Сумцова. – 3.10.1908 р. – Арк. 1-2. – 2 арк.

133. Спр. 371. – Лист В.Данилевича до Сумцова. – Б/д. – 3 арк.

134. Спр. 615. – Лист М.Кудрицького з привітанням від українських студентів у зв'язку з читанням лекцій українською мовою. – 19.09.1907 р. – 2 арк.

135. Спр. 1079. – Лист М.Слабченка до М.Сумцова. – 19.07.1907 р. – 2 арк.

Фонд 2162. Канцелярія попечителя Харківського учбового округу

Оп. 2

136. Спр. 101. Статут Харківського жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства. Відомості про кількість слухачок інституту за 1911–1914 рр. – 16 арк.

II. Центральний державний архів громадських об'єднань України

137. Ф.17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Всеукраїнський Істпарт). 1902-1939 рр.
138. Ф.57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870-1965 рр.

III. Державний архів Київської області

Фонд 2. Канцелярія Київського губернатора

Оп. 218.

139. Спр. 61. Про порушення вихованцями навчальних закладів м. Києва порядку і пристойності в громадських та публічних місцях. 1902 р. – Арк. 53. –59 арк.

140. Спр. 154. Про прийняття заходів до припинення студентських безпорядків у 1902–1903 навчальному році. За першу половину навчального року, тобто з 1-го липня по 31-е грудня 1902 року. – 97 арк.

Оп. 220

141. Спр. 54. Про порушення вихованцями навчальних закладів м. Києва порядку та пристойності у громадських та публічних місцях. 1904 р. – 19 арк.

Оп. 226.

142. Спр. 248. Про вартість журналу „Студенческая мысль”. – Арк. 34–34 зв.

Фонд 10. Київське губернське у справах про товариства присутствіє.

1906–1916 рр.

Оп. 1.

143. Спр. 145. Статути гімнастичних товариств „Південь” і „Сокіл”. Опис та правила носіння парадного костюму членами товариства „Сокіл”. 1908–1909 рр. – Арк. 35 зв, 51-54. – 54 арк.

144. Спр. 332. Справа про реєстрацію Київського патріотично-гімнастичного товариства „Російський богатир”. Список членів ради товариства та членів-засновників. 1911 р.. – 20 арк.

IV. Державний архів м. Києва

Фонд 16. Київський університет Святого Володимира

Оп. 338.

145. Спр. 139. Сообщение попечителя Киевского учебного округа ректору университета о разрешении командировать профессоров медицинского факультета в Париж на XIII Международный медицинский конгресс. 8 ноября 1899 г. – 4 арк.

146. Спр. 82. Циркуляр міністра народної освіти від 21 липня 1899 р. про введення практичних занять. – 49 арк.

Оп. 343.

147. Спр. 182 Про введення при університеті фізичних вправ для студентів. 1904–1905 рр. – Арк. 5. – 24 арк.

Оп. 353.

148. Спр. 771. Сообщение неперменного секретаря Петербургской Академии наук ректору университета о предполагаемом избрании профессоров В.С. Иконникова и В.Н. Перетца членами Академии. 11 февраля 1914 г. – Арк. 1.

Оп. 369.

149. Спр. 30. Запит управляючого акцизними зборами Подільської губернії 18 січня 1894 р. до ректора Київського університету про моральні якості випускника історико-філологічного факультету Маяковського, а також про те, чи не водилось за ним якихось справ, що завадять йому служити в державних установах. – 9 арк.

150. Спр. 33. Про призначення стипендій в університеті Св. Володимира. – Арк. 20-21.

Оп. 465.

151. Спр. 295. Перенесення у жовтні 1899 р. Радою університету Св. Володимира розгляду питання про створення студентського гуртка “Любителів природознавства” до узгодження з Міністерством народної освіти. – 8 арк.

152. Спр. 912. Докладные записки профессоров Модестова и Гогоцкого и доцентов Фортинского, Терновского и Мищенко о необходимости реформы преподавания предметов на факультете (историко-филологический факультет). 1874 г.

153. Спр. 1363. Расписание лекций и экзаменов студентов факультета в 1883 г. – 1 арк.

Фонд 18. Київський політехнічний інститут. 1897–1920 рр.

Оп. 1.

154. Спр. 4. Статут інституту, правила та проект правил іспитів на звання ад'юнкта, прийом на старші курси, поведінка студентів. Штатний розклад інституту. 1898–1906 рр. – Арк. 2 зв. – 84 арк.

155. Спр. 76. Звіт про роботу інституту за 1899 рік. – 28 арк.

156. Спр. 148. Листування з губернським жандармським управлінням про арешт студентів, про встановлення за ними нагляду поліції та з інших питань. Є алфавітний покажчик та список арештованих студентів. 1900–1903 рр. – Арк. 5-5 зв., 8. – 127 арк.

157. Спр. 1309. Листування з Київським губернатором про ліквідацію каси взаємодопомоги „Братська допомога” студентів-поляків та статут товариства. Звіт правління студентської бібліотеки-читальні інституту за 1912–1913 рр. Прохання членів гуртків про асигнування коштів на різні потреби. 1912–1914 рр. – Арк. 36-40 зв. – 96 арк.

Фонд 229. Вищі комерційні курси Міністерства торгівлі і промисловості.

1906–1908 рр.

Оп. 1.

158. Спр. 3. Короткий звіт про стан курсів у 1906–1907 навчальному році. Умови прийому студентів, огляд викладання на курсах. – Арк. 6. – 76 арк.

Фонд 244. Київські вищі жіночі курси. 1878–1920 рр.

Оп. 17.

159. Спр. 1. Положення про вищі жіночі курси в Києві. 1878 р. – 3 арк.

160. Спр. 5. Про предмети, що на фізико-математичному факультеті (дисципліни педагогічного циклу), вважалися необов'язковими для вивчення. – Арк. 14-15.

161. Спр. 23. Дисципліни, що читалися на курсах, обов'язкові та необов'язкові. – Арк. 6, 7-8.

162. Спр. 27. Статистичні відомості про соціальний склад слухачок та бюджет курсів. Навчальні плани та списки професорів, викладачів та слухачок курсів. 1881 р. – 42 арк.

163. Спр. 203. Звіти професорів та викладачів про проведення практичних занять із слухачками курсів за 1911–1912 рр. – Арк.4. – 30 арк.

164. Спр. 204. Звіти про проведення практичних занять із слухачками курсів за 1911–1912 рр. – Арк.6. – 17 арк.

Оп. 303.

165. Спр. 202. Объявление о чтении публичных лекций в университете. – 2 арк.

Оп. 310.

166. Спр. 129. Сообщение ректора управляющему Киевским учебным округом о препровождении денег, собранных сотрудниками университета на сооружение памятника А.С. Пушкину в Москве. 27 ноября 1871 г. – 19 арк.

167. Спр. 180. Уведомление ректора университета управляющему Киевским учебным округом о защите магистерской диссертации доцентом Н.И. Зибером. – 4 арк.

Оп. 311.

168. Спр. 10. Письмо Совета университета профессору Н.Д. Иванишеву с предложением принять участие в работе комитета по созыву 3-го археологического съезда в Киеве. 25 августа 1872 г. – Арк. 10-11.

Оп. 313.

169. Спр. 96. Прошение группы профессоров к руководству юридического факультета об организации при университете юридического общества. 30 мая 1874 г. – 2 арк.

Оп. 327.

170. Спр. 50. Записка о состоянии и деятельности университета св. Владимира в 1888 г. 8 января 1889 г. – Арк. 145-147.

Оп. 342.

171. Спр. 216. Уведомление попечителя Киевского ученого округа ректору о командировании профессоров университета на Международный археологический конгресс в Афинах. 6 февраля 1905 г. – 4 арк.

Оп. 353.

172. Спр. 771. Сообщение неперменного секретаря Петербургской Академии наук ректору университета о предполагаемом избрании профессоров В.С. Иконникова и В.Н. Перетца членами Академии. 11 февраля 1914 г. – Арк. 1. – 2 арк.

Оп. 465.

173. Спр. 912. Докладные записки профессоров Модестова и Гогоцкого и доцентов Фортинского, Терновского и Мищенко о необходимости реформы преподавания предметов на факультете (историко-филологический факультет). 1874 г. – Арк. 2-5.

174. Спр. 1441. Дело о пересмотре правил об испытаниях на ученые степени. 1900 г. – Арк. 1- 4.

175. Спр. 1363. Расписание лекций и экзаменов студентов факультета в 1883 г. – 2 арк.

176. Спр. 1382. Отчёт магистра политической экономии и статистики Цытовича о его научной командировке в Германии (от 26 июня 1890 г.) – Арк.1-3. – 3 арк.

Оп. 469.

177. Спр. 129. Предложение попечителя Киевского учебного округа о замещении профессорами Киевского университета кафедр в открывшемся Новороссийском университете. 2 августа, 1 сентября 1864 г.

**Фонд 306. Піклування над нужденними студентами Київського університету
Св. Володимира. 1874–1916 рр.**

Оп. 1.

178. Спр. 16. Звіт Попечительства за 1881 рік. – Арк.19.

V. Державний архів Одеської області

Фонд 2. Канцелярія Одеського градоначальника

Оп. 2.

179. Спр. 3029. Виключення з Одеського університету за участь у страйку 18 студентів. – 54 арк.

180. Спр. 3093. Виключення з Новоросійського університету 82 студенти, їх арешт і ув'язнення. – Арк. 217. – 236 арк.

181. Спр. 3269. О выдаче свидетельств о благонадежности. – Арк.4.

Фонд 9. Отдельный цензор по внутренней цензуре в г. Одессе

Оп. 1.

182. Спр. 369. Сообщения цензурных учреждений о запрещении произведений Маркса, Гоголя, Франко, Гюго, Кониского, Крымского и других авторов. – 12.01.1902 р. – 24.12.1902 р. – 44 арк.

Фонд 11. Одесский комитет иностранной цензуры

Оп. 1.

183. Спр. 99. – Переписка Одесского Комитета цензуры с Центральным комитетом иностранной цензуры о разрешенных и запрещенных произведениях. – 17.01.1904 р. – 8.12.1904 р. – 40 арк.

Фонд 45. Правление Императорского Новороссийского университета

Оп. 4.

184. Спр. 1227. Дело о службе А.С. Грушевского. 1907-1909 гг. – 33 арк.

185. Спр. 1424. Дело о службе И.А. Линниченко. Б.д. – 69 арк.

186. Спр. 2853. Протокол организационного собрания инициативной группы членов Библиографического общества. 30.06.1913 г. – 5 арк.

187. Спр. 2962. Отчет Одесского библиографического общества за 1912-1921 гг. – 7 арк.

188. Спр. 4134. Работы студентов юридического факультета Новороссийского университета. Буквы «А», «И», «К».

Оп. 8.

189. Спр. 73, ч. 1. Про спорудження будівлі для гуртожитку студентів Новоросійського університету. 1899 р. – 242 арк.

Опис 9.

190. Спр. 10. – Дело с приват-доцентом и лекциями. О чтении лекций на украинском языке приват-доцентом по кафедре русской истории А.С.Грушевським. – 1908 г. – Арк. 72. – 287 арк.

191. Спр. 115. Дело об ученых обществах при Новороссийском университете. Начало, конец. – 1913 г. – 34 арк.

Оп.11.

192. Спр. 1. Обзорение преподавания в Новороссийском университете 1894-1895. – Арк. 1-6.
193. Спр. 2. Про побиття студентів та напад на них. 1907 р. – 15 арк.
194. Спр. 13. О состоянии кафедр, конкурсе и порядке замещения кафедр, отзывы о трудах. 1912 р. – Арк.1.
195. Спр. 20. О новых учебных планах. 1911 р. – Арк.4.
196. Спр. 27. Заявление Одесского отдела Всероссийского союза равноправия женщин Совету Новороссийского университета о допуске во все высшие учебные заведения женщин без ограничения в правах. – Арк. 6, 15-15 зв. – 20 арк.
197. Спр. 1227. – Служба А.С.Грушевского в Новороссийском университете. – 1906–1908 рр. – Арк. 20. – 36 арк.
- Оп. 19.
198. Спр. 1440. Планы преподавания на историко-филологическом факультете. – Арк. 2 зв. – 4.

Фонд 62. Одеські вищі медичні жіночі курси

- Оп. 1.
199. Спр. 3. Положення про Вищі жіночі медичні курси. 1909 р. – 43 арк.
200. Спр. 25. Звіт про діяльність та стан курсів за 1911 рік. – 85 арк.
201. Спр. 33. Звіт за 1913 рік. – 160 арк.
202. Спр. 34. Отчет за 1913 год о состоянии и деятельности Одесских высших женских медицинских курсов. – Арк. 3.
203. Спр. 92. Розклад лекцій 1910 р. – 10 арк.

Фонд 150. Маркевич О.І. (1890–1906 рр.)

- Оп. 1.
204. Спр. 3. – Листи М.С.Грушевського до О.І.Маркевича. – 1890 – 1902 рр. – 25 арк.
205. Спр.133. – Письмо А.И. Маркевича в Министерство народного просвещения о снятии запрета на чтение лекций в университете. – Б/д. – 2 арк.

Фонд 153. Линниченко І.А. (1857–1926 рр.)

- Опис 1.
206. Спр. 21. – Проект нового университетского Устава. Гранки брошюры И.А.Линниченко “Наше учебное дело. Мысли и факты”. – Б/г. – 20 арк.

207. Спр. 41. Малорусский вопрос и автономия Украины. Открытое письмо проф. М.Грушевскому (рукопись). – Б/д. – 149 арк.

208. Спр. 285. – Переписка И.А.Линниченко с М.С.Грушевским. 31.12.1894 р. – 28.02.1917. – 4 арк.

Фонд 164. Липа І.Л. (1891 – 1918 рр.)

Опис 1.

209. Спр. 11. – Листи Є.Чикаленка до І.Липи. – 23.02.1898 – 26.10.1905 рр. – 73 арк.

210. Спр. 55. – Листи НТШ у Львові до І.Липи. – 1890 – 1912. – 15 арк.

Фонд 334. Одеські вищі жіночі курси

Оп. 3.

211. Спр. 7528. Історія Одеських вищих жіночих курсів (праця професора Лазурського). 1916 р. – 24 арк.

212. Спр. 7653. Отчет о состоянии и деятельности Высших Женских курсов в 1909 г. – Арк. 9-15.

213. Спр. 7654. Отчеты о деятельности Одесских Высших Женских курсов. Арк. 4.

214. Спр. 7655. Отчет о состоянии Высших Женских курсов в 1910 г. – Арк. 7.

Оп. 5.

215. Спр. 8. Списки преподавателей Одесских высших Женских курсов с указанием преподаваемых ими предметами. – Арк. 1-2.

VI. Державний архів Харківської області

Фонд 3. Канцелярія Харківського губернатора. 1797–1917 рр.

Оп. 216.

216. Спр. 219. Об учреждении в городе Харькове Юридического общества – Арк. 1-3.

Оп. 285.

217. Спр. 243. З питання про заснування в м. Харкові вищого комерційного навчального закладу. 1912 р. – 31 арк.

Оп. 287.

218. Спр.1014. Масові арешти і висилки студентів, найбільш активних учасників руху (лише у Харкові за участь у демонстраціях і сходках протягом лютого-березня 1901 р. було виключено з вузів та вислано з міста 131 студента). – Арк. 89-93.

Фонд 45. Харківська міська управа. 1871–1919 рр.

Оп. 1.

219. Спр. 3502. Про відведення землі для спорудження будівлі амбулаторії для хворих недостатніх студентів у вищих навчальних закладах. 1911 р. – 46 арк.

Фонд 52. Управління поліцмейстера м. Харкова. 1837–1917 рр.

Оп. 3.

220. Спр. 8. Про студентські безпорядки. 1869 р. – 220 арк.

Фонд 667. Харківський університет. 1805–1918 рр.

Оп. 286.

221. Спр. 116-а. Договір правління Харьковского університета с австрійським подданным книгопродавцем Милликовским о порядку комплектування бібліотеки університета иностранными изданиями арк. – Арк.1.

222. Спр. 164. Оголошення студентів-медиків та студентів 5 курсу, аби студенти не писали статей критичного характеру в „Харьковских губернских ведомостях”. Без дати. – Арк.1- 2.

223. Спр. 165. Критичні замітки студентів, в яких засуджується погана поведінка студентів на вулиці та п'єса студента Говорухи, яку він збирається поставити для студентів. Без дати. – 2 арк.

VII. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву

Чернігівської області у м. Ніжині

Фонд 1105. Ніжинський історико-філологічний інститут князя

Безбородька. 1874–1919 рр.

Оп. 1.

224. Спр. 13. Програми лекцій інституту на 1875/76 навч. рік. 11-17 вересня. – 12 арк.

225. Спр.148. Программы конкурсов на занятие кафедр профессором и преподавателей в высшие учебные заведения. 28-29 декабря 1880. – 7 арк.

226. Спр. 175. Переписка об устройстве для студентов института вокально-литературных вечеров. 28 ноября - 5 декабря 1880 г. – 7 арк.
227. Спр. 214. Переписка об устройстве любительских спектаклей в пользу нуждающихся воспитанников прогимназии и учеников гимназии. 2 декабря – 29 декабря 1880 г. – 8 арк.
228. Спр. 228. Про звільнення з інституту за малоуспішність студентів: III курсу Кочержинського Федора та II-го курсу Соколова Сергія і Домонтовича Костянтина. 1882–1891 рр. – Арк.1-13. – 33 арк.
229. Спр. 255. З організації навчальної частини в інституті. 1883 р. – Арк. 7-7зв. – 180 арк.
230. Спр. 1656. З проектом статуту музично-вокального гуртка студентів інституту князя Безбородька в Ніжині. 1910–1911 рр. – Арк. 1-5. – 5 арк.
- Оп. 2.
231. Спр. 88. Список преподавателей и служащих института. 1878 г. – 301 арк.
232. Спр. 187. Ведомость о пропуске лекций профессорами и преподавателями института. 1883. – 9 арк.
233. Спр. 193. Про видачу студентам одягу та договір на відвідування студентами перукарні. 1883 р. – 2 арк.
234. По ходотайству профессора Бережкова об упреждении при институте местного исторического архива. 1889 г. – 7 арк.

***VIII. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.
Інститут рукопису***

Фонд 1. Літературні матеріали

235. Спр. 6599. Програма літературного вокально-музичного вечора в приміщенні КДА. 1880 р. – Арк.1.
236. Спр. 45273. Багалея Д.И. Преподавательская и научная деятельность профессоров. – 57 арк.

Фонд VIII. Київський університет Св. Володимира

237. Спр. 2835. Смета доходов и расходов университета Св. Владимира на 1913 год. 27 октября 1912 г. Печать. – 4 арк.
238. Од. зб. 2836. Проект университетського Статуту. 1917 р. – 27 арк.
239. Спр. 2847. Управляющий Киевским учебным округом от 4 марта 1896 г. Ректору университета св. Владимира (о назначении профессорских вознаграждений). – 1 арк.
240. Спр. 3011. Предложения научных обществ и учебных заведений Киевскому обществу естествоиспытателей по обмену и приобретению изданий. 28 апреля 1870 – 2 октября 1901 г. – 109 арк.
241. Спр. 3091. Проект устава Исторического общества Нестора Летописца (70-е гг. XIX ст.). Черновики. – 19 арк.
242. Спр. 3116. Личный состав Исторического общества Нестора Летописца к 1-му января 1891 г. – 4 арк.
243. Спр. 3136. Историко-филологическое общество при Харьковском университете Историческому обществу Нестора Летописца. Сопроводительное письмо к “Сборнику Харьковского историко-филологического Общества” с предложением об обмене изданиями. 26 мая 1890 г. – 2 арк.
244. Спр. 3148-3149. Одесское общество истории и древностей – Историческому обществу Нестора Летописца. Предложение принять участие в праздновании 50-летия Одесского общества. 14 ноября 1889 г. – 1 арк.
245. Спр. 3418-1419. Антонович Афиноген Яковлевич – ректору Университета св. Владимира. Уведомление о представлении 80 экземпляров докторской диссертации для ознакомления профессуры перед защитой, о чтении лекций. 19 августа 1883 – 21 апреля 1889 г. – 4 арк.
246. Спр. 3489. Романович-Славатинский А.В. Заключение комиссии по обсуждению гонорарной системы, учрежденной университетским уставом. 23 августа 1884 г. – 19 арк.
247. Спр. 3493. Ректору Киевского университета. Ходатайство о представлении доценту Зиберу Н. заграничной командировки. 4 марта 1875 г. – 2 арк.

Фонд 46. Иконников В.С.

248. Спр. 46. Практические занятия при изучении истории. – 9 арк.

249. Спр. 79. Биография Владимира Степановича Иконникова. – 5 арк.

250. Спр. 82. Іконніков Володимир Степанович, голова Педагогічної ради Вищих жіночих курсів в Києві – інспектору Київського навчального округу повідомлення про виключення М. Костенецької з числа слухачок курсів. 1881 р. – 2 арк.

Фонд 60. Владимирський-Буданов М.Ф.

251. Спр. 279. Владимирский-Буданов М.Ф. История университета св. Владимира. Рукопись. 1884 г. – 510 арк.

252. Спр. 3117. Извещение об избрании Владимирского-Буданова М.Ф. почетным членом Исторического общества Нестора Летописца. 24 ноября 1891 г. – 1 арк.

Фонд 61. Кістяківський О.Ф.

253. Спр. 383. Мнения по случаю возникших в медицинском факультете Киевского университета разногласий, вызванных делом замещения доцентуры...(80-е гг. XIX в.). – 5 арк.

254. Спр. 385. Некоторые вопросы касающиеся наших университетов. Статья. (70-е гг. XIX в.). – 10 арк.

255. Спр. 387. О баллотировке профессоров после 25-ти летней службы в университете. (70-е гг. XIX в.). – 2 арк.

256. Спр. 393. О практических занятиях и трудах студентов по уголовному праву и уголовному судопроизводству. – Арк.1.

257. Спр. 395. Об избрании М.А. Максимовича почетным членом Киевского университета. Представление Совета университета. (1871). – 2 арк.

258. Спр. 398. Отдельное мнение по поводу выборов профессора В.С. Иконникова деканом историко-филологического факультета. 18 мая 1877 г. – Арк.1-2. - 8 арк.

259. Спр. 404. Представление о введении в курс юридических наук преподавания судебной медицины. – Арк.1-3.

260. Спр. 405-409. Киевскому университету и Министру народного просвещения Заявления о предоставлении ему заграничной командировки (1871-1872 гг.) – Арк. 1-2. - 14 арк.

261. Спр. 639. Министру народного просвещения письмо о преподавании права в университетах и о преподавателях (80-е гг. XIX в.). – 4 арк.

Фонд 90. Особовий фонд В. Г. Ляскоронського

262. Спр.47. Спогади про професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. 1923 р. Арк. 1-16. - 16 арк.

Фонд 144. Особовий фонд Романович-Славатинського А.В.

263. Спр. 2. Первая лекция по государственному праву, прочитанная им в университете Св. Владимира 3 мая 1856. – Арк.1-15. – 15 арк.

Фонд 160. Київська духовна академія

264. Спр. 901. Програми та огляди читань лекцій, скарги та прохання на ім'я ректора академії. 1897–1906 рр. – Арк.1-23. – 69 арк.

265. Спр. 1852. Руткевич П. Академічні роки (спогади про Київську академію за 1879–83 рр.). 1913 р. – Арк. 11,17,18 зв. –19. – 31 арк.

266. Спр. 1869. Спогади випускників Київської духовної академії про ректора академії єпископа Сильвестра (Стефана Мальованського). 1909 р. – Арк. 41. –78 арк.

Фонд 164. Особовий фонд В. Б. Антоновича

267. Спр. 188. Познанський Б. С. Спомини про Антоновича В. Б. – 7 арк.

Фонд 175. Особовий фонд Ф. І. Титова

268. Спр. 1848. Спогади Пальмова М. про Київську духовну Академію. Передповідний лист. 1911 р. – Арк.23-24. – 28 арк.

269. Спр. 2016. Руткевич П. Т. Анкетні дані. Спогади про Київську духовну академію Руткевича П. Передповідні листи. Фотокартки. 1913 р. Арк. – 5-5 зв., 9-10. – 48 арк.

Фонд X. Всеукраїнська Академія Наук

270. Од. зб. 32239. – Лист директора Київського комерційного інституту М.Довнара-Запольського до УНТ. – 11.04.1912 р. – 1 арк.

271. Од. зб. 32294. – Лист Виділу НТШ до УНТ. – 2.01.1913 р. – 1 арк.

272. Од. зб. 33131. – Звернення Ради УНТ про збір коштів на розвиток науково-видавничої справи (Проекти). – 1913 р. – 4 арк.

Фонд 267. Особовий фонд Є. І. Чепур

273. Спр. 17. Нариси з історії Вищої жіночої освіти на Україні (До шістдесятиріччя одного з випусків Вищих жіночих курсів у Києві (1911–1971 рр.). 1967–1974 рр. – Арк.7, 17. – 166 арк.

Фонд 317. Особовий фонд С. О. Єфремова

274. Спр. 56. Спомини про Київський університет 1868–1872 років. Поч. XX ст. – 86 арк.

Фонд 318. Особовий фонд Д. І. Дорошенка

275. Спр. 200. Студенти Університету Св. Володимира – в Раді професорів університету Св. Володимира клопотання про заснування в університеті чотирьох кафедр з українською мовою викладання: української мови, історії, літератури та права. Чернетка. 1906 р. – Арк.1- 2. – 2 арк.

Фонд 410. Особовий фонд В. К. Піскорського

276. Спр. 4. Піскорський В. К. „Історія мого професорства в Ніжині”. Щоденникові нотатки. Копія. 1897–1905 рр. – Арк. 6,7. – 54 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

277. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира. – К., 1884. – 815 с.

278. Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова: Биограф. словарь. – Х.: Кн. фабрика “Глобус”, 1998. – 732 с.

279. 1905 год на Украине: Хроника и материалы / Под. ред. Мебеля М.И. – Т.1. – Харьков: “Пролетарий”, 1926. – 507 с.

280. Воловенко П.Ф. Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и другим русским университетам с 1892 г. по 1911 год. / П.В. Воловенко. – К.: Тип-я “Работник”, 1912. – 1020 с.

281. Временные Правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1901. – 12 с.

282. Временный штат императорских российских университетов, управляемых по общему о них Уставу // Собрание узаконений и распоряжений правительства: издаваемое при правительствующем Сенате. – № 92. – 29 августа 1884 г. – СПб.: Тип-я правительствующего Сената, 1884. – С. 1722-1732.

283. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1887 г. – СПб.: Синод, 1889. – 192 с.

284. Всеподданейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора за 1901 год. – [Б.м.] и [г.н.] – 17 с.
285. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1902 год. – СПб.: Сенат. тип., 1904. – 609 с.
286. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1903-1904 гг. – СПб: Синодальная тип., 1904. – 352 с.
287. Высочайше утвержденные Устав и Штат Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, представленные правительствующему Сенату Министерством народного просвещения 23-го апреля // Журн. Мин-ва нар. просв. – 1875. – Июль.
288. Высочайше утвержденный устав Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине // Сборник постановлений по МНП. – Т.6. – СПб.: тип. В.С.Балашова, 1878. – 907 с.
289. Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира: с 1-го ноября 1894 по 1-е ноября 1895 г. Год четырнадцатый. – К.:Тип-я Имп. Универс. Св. Владимира, 1895. – 27 с.
290. Годовой отчет Общества вспомоществования студентам Университета Св. Владимира: с 1-го ноября 1895 по 1-е ноября 1896 г. Год пятнадцатый. – К.:Тип-я Кульженко С.В.,1896. – 27 с.
291. Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К.: Укр. НДІ проблем молоді, 1997. – 98 с.
292. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. – 1909. – Кн. 21. – Вып. I – II. – С. 22–37.
293. Доклады комиссии МНП. – 1901. – С. 33-86.
294. Доклады комиссии, избранной Советом Императорского университета св. Владимира для разработки ответов на вопросы, предложенные государственным министром народного просвещения относительно устройства университетов. – К.: Типография университета св. Владимира, 1901 – 116 с.
295. Ежегодник России. 1906 г. (год третий). – СПб.: Тип-я Тов-ва Андерсона и Лойцянского, 1907. – 370 с.

296. Екатеринославщина в революции 1905-1907 гг.: Документы и материалы. – Днепропетровск: Промінь, 1975. – 372 с.
297. Журналы заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по рассмотрению общего устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – 389 с.
298. Закон України “Про Вищу освіту”. Відомості Верховної Ради України, 2002. – № 20. – 134 с.
299. Записки Императорского Новороссийского университета. – О., 1904. – Т. 99. – 157 с.
300. Записки Императорского Харьковского университета. – 1897. – Кн. I и 2. – 902 с.
301. З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах. / [Упорядники В. Короткий, В. Ульяновський]: У двох кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.; Кн. 2 – 453 с.
302. Из истории Киевского политехнического института: Сборник трудов и материалов. – Т. 1. (1898-1917 гг.). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 387 с.
303. Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии 19 дек. 1894 г. и 31 янв. 1895 г. // Труды КДА. – 1895. – № 5. – С. 66.
304. Историко-филологический институт князя Безбородько в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин: Типо-литография М.В.Глезера, 1900. – 120 с.
305. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805 – 1905). – Харьков: Тип-я университета, 1906. – 432 с.
306. Історія Імператорскаго Університета св. Владимира. Т. I : Унив-ть св. Владимира въ царствованіе Імператора Николая Павловича / по порученію Совѣта Ун-та св. Владимира составилъ ордин. проф. М. Ф. Владимірскій-Будановъ. – Кієвъ : Въ тип. Імп. Ун-та св. Владимира, 1884. – 674 с.
307. Историческая записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за первое четырехлетие (1878 – 1882 гг.). – К.: Б.и., 1884. – 23с.
308. Каторга и ссылка. – 1930. – №5.
309. Киевский университет: Документы и материалы. 1834-1984 / Составители В.А. Замлинский и др. – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.

310. Копия предложения г. Попечителя Киевского учебного округа от 19 августа 1885 г. за № 7133, господину Ректору Университета Св. Владимира. – К.: б/м, б/д. – 7 с.
311. Краткіє отчеты по Университету Св. Владимира въ 1858-59 и 1859-60 учебныхъ годахъ. – Кіевъ: Въ Унив. типографіи, 1861. – 27 с., 19 с.
312. Краткій отчетъ о состояніи и дѣятельности Императорскаго Университета Св. Владимира въ 1914 г. – Кіевъ: Типографія Имп. Университета Св. Владимира Акц. О-ва печ. и издат. дѣла Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1915. – 41 с.
313. Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве. – К.: Б. и., 1913. – 190 с.
314. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896-1904. – К.: Госполитиздат УССР, 1963. – 843 с.
315. О мундире для Харьковского университета и подведомственных ему училищ: Дополнение к первому тому Сборника Постановлений по Министерству Народного Просвещения // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.1. – СПб.: Тип-я Имп. Акад. наук, 1864. – С.6.
316. О предоставлении Министру Народного Просвещения права издать инструкцию для университетской инспекции и об установлении временного порядка замещения должностей по сей инспекции // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.7. – СПб.: Тип-я МВД, 1883. – С.1169-1172.
317. О принятии в университеты преимущественно молодых людей, имеющих право на вступление в гражданскую службу (26 января 1850 г.) // Соловьев И.М Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. Университеты эпохи шестидесятых годов. – СПб.: Энергия, 1914. – С.56-58.
318. Об ограничении числа студентов в университетах (30 апреля 1849 г.) // Соловьев И.М Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. – С.56.
319. Об увеличении платы за слушание лекций и за участие в практических занятиях в университете, а также об ограничении числа студентов из евреев // Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и

- прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. /Сост. Клопотовский В.И. – К.: Тип-я Имп. университета св. Владимира, 1893. – С.180-181.
320. Обзор деятельности ведомства МНП за время управления императора Александра III. –СПб.: Государственная тип.,1901. – 497 с.
321. Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету Харьковских высших женских курсов на 1916-1917 учебный год. – Х.: Мирный труд., 1916. – 15 с.
321. Обозрѣніе преподаванія въ Имп. Новоросійскомъ Университетѣ въ 1905-1906 ак. году по медицинскому факультету. – Одесса: Экономическая типографія, 1905. – 55 с.
322. Общая государственная роспись доходов и расходов на 1905 год. – Б. м и г. – 180 с.
323. Общая государственная роспись доходов и расходов на 1904 год. – Б. м и г. – 16 с.
324. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. СПб.: Тип. ЦСК МВД, 1905.- 191 с.
325. Общий устав императорских российских университетов. 1863 и 1884. – Одесса, 1901. – 226 с.
326. Общий устав и штаты императорских российских университетов, 1863 г. С примечаниями, в коих указаны позднейшие постановления и распоряжения правительства. – К.: Университетская тип-я, 1872. – 58 с.
327. Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1884. – № 10. – С. 44.
328. Общий устав Императорских Российских университетов. 1884. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.9. – СПб.: Тип-я “Общественная польза”, 1893. – С.985-1026.
329. Объяснительная записка к проекту общего Устава императорского Российского университета. – СПб.: Россия, 1905 – 193 с.
330. Объяснительная записка к смете расходов МНП на 1903. – 27 с.

331. Объяснительная записка к составленному секцией проекту Положения о Высших Женских Курсах // Доклад секции по преобразованию женских учебных заведений. – СПб.: тип. В. Безобразова, 1902. – С.4-18.
332. Объяснительная записка к проекту изменений в уставе православных духовных академий. // Церковный вестник, 1884. – №18.
333. Объяснительная записка к проекту устава православных Духовных Академий. – СПб: Синод, тип., 1884. – 45 с.
334. О мундире для Харьковского университета и подведомственных ему училищ: Дополнение к первому тому Сборника Постановлений по Министерству Народного Просвещения // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.1. – СПб.: Тип-я Имп. Акад. наук, 1864. – С.6.
335. О предоставлении Министру Народного Просвещения права издать инструкцию для университетской инспекции и об установлении временного порядка замещения должностей по сей инспекции // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.7. – СПб.: Тип-я МВД, 1883. – С.1169-1172.
336. О принятии в университеты преимущественно молодых людей, имеющих право на вступление в гражданскую службу (26 января 1850 г.) // Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. Университеты эпохи шестидесятых годов. – СПб.: Энергия, 1914. – С.56-58.
337. Отчет за 1913 год о состоянии и деятельности Одесских высших женских медицинских курсов. – ДАОО. – Ф. 62. – Оп.1. – д. 34.
338. Отчет о десятилетней деятельности студенческого Историко-этнографического кружка при Университете св. Владимира //Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / [Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 383 – 390.
339. Отчёт о деятельности Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества за 1875 г. / Составил А.Д. Антонов. – К.,1876. – 47 с.
340. Отчет о состоянии и деятельности императорского Новороссийского университета за 1914 г. – Одесса, 1915. – 402 с.

341. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1894 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1895. – Кн.2. – С.1-139.
342. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год // ЗИХУ. – 1907. – Кн. 3–4. – С. 1–139.
343. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1902 году // Университетские известия. – 1904. – № 12. – С. 1–111.
344. Отчет о состоянии и деятельности Историко-Филологического Института Князя Безбородко в Нежине за 1877/8 учебный год, читанный на акте 30 августа 1878 года ученым секретарем конференции П. В. Никитиным // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. III. – С. 9–22.
345. Отчет о состоянии Института за 1901/1902 уч. год // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. XX. – Нежин, 1902. – С.17- 27.
346. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1913–1914 академический год // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1915. – Т. XXX. – С. 6-24.
347. Отчеты о состоянии Института за 1899-1900 и 1900-1901 учебные годы // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. XIX. – Нежин: Типо-литография М.В.Глезера, 1901. – С.3-15.
348. Отчет о состоянии КДА за 1883-84 учебный год. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкий, 1885. – С. 31-39.
349. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1879/80 учебный год // Труды КДА. – 1880. – № 11. – С. 2-3.
350. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/95 учебный год // Труды КДА. – 1895. – № 11. – С. 332-333.
351. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/96 учебный год // Труды КДА. – 1896. – № 12. – С. 396-397.
352. Отчет Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин за 1910 год. – Х.: Типо – литография Н.В. Петрова, 1911. – 76 с.

353. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Общий свод по империи. – Т. 1. – СПб., 1905. – 257 с.; – Т.2. – 417 с.
354. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. (1825–1881). – СПб., 1866. – Т. 38. – Отд. 1. – № 39752.
355. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881. – 10 с.
356. Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовных учебных заведениях. – СПб., 1876. – 40 с.
357. Правила для слушательниц Одесских женских педагогических курсов. – СПб., 1904. – 24 с.
358. Правила для студентов и лазаретные правила // Известия Ист.- филол. ин-та князя Безбородко в Нежине за 1877 год. – Киев:[б. и.], 1877. – Т. 1 – С. 49-58.
359. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорского Харьковского университета. – Х. : Унив. тип., 1882. – 27 с.
360. Правила для студентов и сторонних слушателей лекций в императорском Харьковском университете. – Х. : Унив. тип., 1868. – 35 с.
361. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских Российских университетов. – СПб: Тип Ф. Елеонского, 1885. – 30 с.
362. Правила для студентов Императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и Св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т.VII: 1877 – 1879. – СПб.: Типогр. Акад. наук, 1905. – С. 1086-1092.
363. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорского университета Св. Владимира. – К.: Тип-я Имп. Университета Св. Владимира, 1902. – 18 с.
364. Правила для студентов Историко-Филологического Института кн. Безбородко в Нежине // Сборник распоряжений по МНП. – Т.6 – СПб.: Тип П.П.Сойкина, 1901. – С. 923-925.
365. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании § 189 Устава духовных академий, а также указов и распоряжений высшего духовного Правительства. – К. : Тип. И. И. Чоколова. – 30 с.

366. Правила для студентов Киевского Политехнического Института Императора Александра II. – К.: Тов-во “Печатня С.П.Яковлева”, 1900. – 15 с.
367. Правила для учащихся в Университете Св. Владимира // Университетские известия. – 1863. – № 10. – С. 1-25.
368. Правила Киевской духовной академии. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 14 с.
369. Правила Императорского Университета Св. Владимира. 1884 год. – К.: Университетская типография, 1884. – 56 с.
370. Правила о зачете полугодий студентами Императорских Российских университетов. – СПб: Тип. Ф. Елеонского, 1885. – 16 с.
371. Правила о состязательных на стипендии и пособия испытаниях студентов университетов и наблюдении за занятиями стипендиатов. – К.: тип. Университета св. Владимира, 1887. – 12 с.
372. Правила студенческого музыкального кружка при имп. Новороссийском университете // Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – Т. 15. 1901-1903 гг. – СПб, 1904. – С.24-25
373. Проект общего Устава императорских Российских университетов. – СПб, тип. Пороховщиковой, 1905. – 71 с.
374. Проект Положения о Высших Женских Курсах, учрежденных в Киеве. – Киев, 1878 г. – 49 с.
375. Проект правил для студентов и сторонних слушателей и инструкции для Императорских Российских университетов с отзывами о сих проектах г. Ректора и г. Инспектора Университета св. Владимира. – К.: тип. Университета св. Владимира, 1899. – 61 с.
376. Протоколы заседаний состоявшегося при Университете Св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением. – К., 1903. – 33 с.
377. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах. – Т.1. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – 798 с.; Т.2. – 938 с.
378. Сборник археологического музея высших женских курсов в Киеве. – К.: Тип. А.П. Гросман, 1913. – 42 с.

379. Сборник в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира. – Спб., 1895. – С. 61-73.
380. Сборник кратких сведений по правительственным учреждениям. – СПб: Департамент Уделов 1889 – 317 с.
381. Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и прочим Русским Университетам. Составл. Виндингом В.В. – К.: Университетская типография, 1872. – 320 с.
382. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. / Сост. Клопотовский В.И. – К.: Тип-я Имп. университета св. Владимира. 1893. – 275 с.
383. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1864-1904гг. – СПб. – 1864. – Т. 1-17.
384. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Имп. Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – 911 стб.
385. Сборник постановлений по МНП. – Т.VI – СПб.: тип. В.С. Балашева, 1878. – 1830 с.
- 386 Сборник постановлений по МНП. – Т.VIII – СПб.: Общественная польза, 1892. – 1758 с.
387. Сборник распоряжений по МНП. – Т.16. – Ч.1. – 1904. – СПб.: Север, 1907. – 688 с.
388. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора Н.В.Клейгельса с февраля 1904 по февраль 1905 года. – К., 1905 – 102 с.
389. Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира и другим русским университетам с 1892 по 1911 год”. – К., 1912. –С. 260-267.
390. Смета доходов и расходов МНП на 1903 г. – СПб: тип. Сойкина, 1903. – С.15-20.

391. Список лиц служащих по ведомству МНП 1893-94 уч.г. – СПб, 1893. – 542 с.
392. Список учебных заведений ведомства Министерства Народного Просвещения (кроме начальных) по городам и селам. Составлен к 1 января 1909 г. – СПб.: Тип-я “Север”, [б.д.] – 121 с.
393. Сравнительная таблица Уставов Университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – СПб., 1901. – 268 стб.
394. Сравнительное изложение статей ныне действующего законодательства по вопросу о частных учебных заведениях МНП. — 37 с.
395. Труды Высочайше учрежденной комиссии по вопросу об улучшениях в средней общеобразовательной школе. – Вып. журнальной комиссии. – СПб тип. тюрьмы, 1900 – 422 с.
396. Труды Киевской духовной академии. – 1895. – № 11. – С. 340-342.
397. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – №12. – С. 589-593.
398. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали / Упорядники: Шевченко В.Ф., Зверьков Ю.М., Кривошея В.В. – К.: “Консалтінг”, “Фенікс”, 1993. – 334 с.
399. Университеты и средние учебные заведения в 50-и губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 года. – СПб.: Изд-е Центрстатком МВД, 1888. – 451 с.
400. Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 года. – К.: тип, Г.Т. Корчак-Новицкого, 1884 – 31 с.
401. Устав Императорских Российских университетов. Проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И.И. Толстого в 1906. – СПб.: тип. МВД, 1906. – 39 с.
402. Устав клуба студентов Императорского Университета Св. Владимира членов Партии Академического Порядка. – К. : Тип. Окружн. штаба, 1906. – 8 с.
403. Устав Общества вспомоществования студентам Императорского университета св. Владимира.// Университетские известия. – 1881. – № 9. – С.107.
404. Устав православных духовных академий // Труды КДА. – 1910. – Т. 2. –№7/8. Приложение. – С. 9-33.

405. Устав православных духовных академий, высочайше утвержденный 30 мая 1869. – Царское село: [Б. и.], 1869. – 36 с.
406. Устав студенческого гимнастического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1910. – 12 с.
407. Устав церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К.: тип. Г.Г. Корчак-Новицкого, 1882 – 8 с.
408. Устав императорского Харьковского университета. – Харьков: Тип-я университета, 1864. – 255 с.
409. Харьковский государственный университет: Библиографический словарь ученых Харьковского университета / Главный редактор В.А. Савич. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1995. – Т. 1: Ректоры (1805-1919), (1933-1995). – 127 с.
410. Циркуляр по Харьковскому учебному округу, 1885. – №10. – С. 17.
411. Циркулярные распоряжения Министерства народного просвещения (9 февраля 1881г. – 19 сентября 1884 г.) // ЦДІАУ у Києві. – Ф. 707, оп. 87, од. зб. 6439. – 93 арк. –арк.12-13.
412. Циркулярные указы Святейшего правительствующего синода 1867-1900 гг. / Собр. и изд. А. Завьялов, секр. Святейшего синода. - 2-е изд., доп. - Санкт-Петербург : И.Л. Тузов, 1901. - 444 с.
413. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.
414. Штаты Императорских университетов: Московского, Харьковского, Казанского: Дополнение к первому тому Сборника Постановлений по Министерству Народного Просвещения // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.1. – Спб.: Тип-я Имп. Акад. наук, 1864. – С. 12-13.
415. Энциклопедический словарь, издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С.Петербург). – Спб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. Т. XVIII. – 958 с.
416. Энциклопедический словарь. – Спб.: Типография Акц. Общ. “Издательское дело”, Брокгауз–Ефрон. Т. XXXII. 1901. – 528 с.

3. ЛІТЕРАТУРА, МЕМУАРИ, СТАТТІ, РУКОПИСИ

417. Аврус А.И. История российских университетов: Очерки / Моск. обществ. науч. фонд. / А.И. Аврус. – М., 2001. – 216 с.
418. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / В. Авсеєнко // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 264–265.
419. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывком из рукописной биографии его) // Киевская старина. – Т.48. – 1895. – С.1-13.
420. Алексієвець А.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук. 07.00.01. / А.М. Алексієвець. – Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2000. — 20 с.
421. Алексеев П.В. Революция и научная интеллигенция./ П.В. Алексеев. – М.: Политиздат, 1987. – 272 с.
422. Александров А.М. Дело Коалиционного Совета и Центрального Органа Новороссийского Университета (Из воспоминаний защитника) / А.М. Александров // Каторга и ссылка. –1933. – № 12. – С.120-137.
423. Альбом к 100-летию Харьковского университета. – Х., 1905. – 40 с.
424. Анисимов А. Харьковские студенческие кружки. / А. Анисимов // Русское богатство. – 1903. – №12. – С. 201-217.
425. Аскоченский В. История Киевской духовной академии, по преобразовании ея, в 1819 году. / В. Аскоченский. – СПб., 1863. – 290 с.
426. Астахов В.И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период первой русской революции (1895-1907 гг.): Дис... канд. ист. наук. / В.И. Астахов. – Х.,1953. – 322 с.
427. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) / С. Ашевский // Современ. мир. – 1907. – № 6. – С. 23-31.
428. Багалея Д.И. Экономическое положение русских университетов. / Д.И. Багалея. – СПб.: Общественная польза, 1914. – 36 с.

429. Багале́й Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 - 1905). / Д.И.Багале́й, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Х., 1906. – 344 с.
430. Багали́й Д. З автобіографії / Д. Багали́й // З іменем... – Кн. 1. – С. 275–276.
431. Багали́й Д.І. Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1805-1815 гг.) / Д. І. Багали́й. – Харків, 2005. – 875 с.
432. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років / Марія Беренштам-Кістяківська // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – 1928. – Кн. 3. – С. 216–220.
433. Бережной И.С. Студенческое движение на юге Украины в конце ХІХ - начале ХХ вв.: Автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.01 / И.С. Бережной. АН Украины. Ин-т истории. – К., 1964. – 21 с.
434. Блонский П. П. Мои воспоминания / Блонский П. П. – М. : Педагогика, 1971. – 176 с.
435. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. / М. Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
436. Богданов И.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР. / И. М. Богданов. – М.: Статистика, 1964. – 196 с.
437. Бойко І.Д. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького (1801-1916 рр.). // Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького. Ювілейне видання. / І.Д. Бойко. – Х: Вид-я ХДУ, 1940. – С. 3-42.
438. Борис Грінченко. М. Драгоманов: Діалоги про українську справу./ Борис Грінченко. – К.: НАН України, 1994. – 286 с.
439. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
440. Борисенко В.Й. Освітня політика царського уряду в Україні другої половини ХІХ ст. / В.Й. Борисенко. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки. – Вип. 8.– К., 2011. – С. 123-131.

441. Борисенко В.Й. М.П.Драгоманов як історик. / В.Й. Борисенко. // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ ім.М.П.Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; [ред. В.Й. Борисенко]. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 4-53. – 206 с.
442. Борисенко В.Й. Видатний мислитель і громадський діяч // Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах. – К., 2011. – С.113-118.
443. Борисенко В.Й. Погляди Грушевського на давню історію України і сучасна наука // 150 років розвитку історичної науки в Київському у-ті. Тези республіканської конф. – К.,1993.
444. Бороздин А. Юбилей Киевского университета / А. Бороздин // Былое. – 1917. – № 3. – С.156-165.
445. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х годов прошлого века (личные воспоминания) / В. П. Бузескул // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х., 1927. – № 6. – С. 13-19.
446. Бузескул В.П. История Харьковского университета при действии устава 1884 г. / В. П. Бузескул. – Х.: Тип. А. Дарре, 1905. – 89 с.
447. Бузескул В. П. Образы прошлого (из моих воспоминаний) / В. П. Бузескул // Анналы. – 1922. – № 2. – С. 240.
448. Бухбиндер Н. Студенческие волнения в Киеве в 1884 году (По неизвестным архивным материалам) // Каторга и ссылка. – 1930. – №5. – С. 91- 103.
449. Вартовий П. З українського життя // Нова Громада. – 1906. – №12. – С.147-155.
450. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. К.: Веселка, 1992. – 551 с.
451. Вернадский В. Об основаниях университетской реформы. / В.Вернадский. – М.,1901. – 76 с.
452. Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 467 с.
453. Веселова Т.Н., Мельник О.В. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.). / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – Вып. 1. – Одесса, 1995. – С. 81-89.

454. Винар Л. До 150-ліття з року народження Володимира Антоновича // Український історик. – 1984. – Ч.1-4. – С. 187 – 190.
455. Вибори до Ради студентських представників // Рада. – 1906. – 10 грудня.
456. Вища школа УРСР за 50 років. – К.,1967. – 395 с.
457. В Харківському університеті // Рада. – 1906. – 15 вересня.
458. Вісті з російської України // Буковина. – 1907. – 28 березня (10 цвітня).
459. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Т.І: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – К. – 1884. – 445 с.
460. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834-1884). / М.Ф. Владимирский-Буданов // Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. – К.: Типография имп. университета св. Владимира, 1884. – 59 с.
461. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
462. Вождь реакции 60-80-х годов (Неизвестные письма Каткова Александру II и Александру III) // Былое, 1917. – №4 (26). – С. 1-32.
463. Вокальный вечер университетского хора // Киевлянин. – 1880. – № 260 (20 нояб.). – С. 2.
464. Воротинцев Н.И. Полный сборник правил приёма и программ высших, средних и низших общеобразовательных учебных заведений России. Мужских, женских, правительственных и частных на 1908-1909 учебный год./ Н.И. Воротинцев. – СПб. – 1910. – 498 с.
465. Воспоминания Н. Д. Богатинова // Рус. архив. – 1899. – Кн. 2. – С. 258.
466. Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения в России./ Р. Відрин. – М.: Студенческий голос, 1908. – 86 с.
467. Высшее образование в России (очерк истории до 1917 года). // Под ред. проф. Кинелева В.Г.-М.: НИИ ВО, 1995. – 343 с.
468. Газета “Вперед”. – 1905. – №3
469. Газета “Рада”. – 1905р. – №64.
470. Галайба В. Вищі жіночі курси в Києві. / В. Галайба // Київ. – 2000. – № 7 – 8. – С. 187-189.

471. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР: Автореф. дис. д-ра пед. наук. / К.Т. Галкин. – М.: НИИ теории и истории педагогики АПН РСФСР, 1961. – 38 с.
472. Гехтер М. Українське життя в Росії. / М. Гехтер. // ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – 135 с.
473. Георгиевский А.И. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. / Георгиевский А.И. – СПб., 1890. – 302 с.
474. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні./ О. Гермайзе. – Т.1. революційна Українська Партія /РУП/. – К.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.
475. Герье В.И. Университетский вопрос / В.И. Герье // Вестник Европы. – 1873. – №4. – С. 821.
476. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1755 - 1884 гг.) / Б.Б. Глинский // Исторический вестник. – 1900. –Т.79. – С. 324-351,718-742.
477. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): Автореф. дис... к-та політичних наук: 23.00.02 / Інс-т національних відносин і політології НАН України. – К., 1995. – 26 с.
478. Голубев С.Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской духовной академии. / С.Т. Голубев. – Киев: тип. И.И.Горбунова, 1907. – 223 с.
479. Голубев С. История Киевской духовной академии. Период до – могилянский. / С.Т. Голубев. – Вып.І. – К.,1886. – С.12–13.
480. Гредескул Н.А. Россия и её народы: Великая Россия как программа разрешения национального вопроса в России. / Н.А. Гредескул. – Петроград: Изд-во М. В. Попова, 1916. – 79 с.
481. Григор'єва М. В. Студентське Бюро праці при Харківському університеті / М. В. Григор'єва // Соціальна історія: Наук. зб. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 158-162.
482. Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 220-240.
483. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності./ М. Грушевський. — К., 1909. — С. 8.-24.
484. Грушевский М. Вопрос об украинских кафедрах и нуждах украинской науки. / М. Грушевський. – СПб.: Тип-я “Общественная польза”, 1907. – 48 с.

485. Грушевский М. Очерк истории украинского народа./ М. Грушевський. – СПб., изд. 2-е, доп., 1906. – 512 с.
486. Грушевський М. Ілюстрована історія України. / М. Грушевський. – К.: Дніпросоюз, 1919. – 575 с.
487. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 7.
488. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. / М.С. Грушевский. – СПб: Общественная польза, 1907. – 301с.
489. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / М. Грушевський / [П. Сохань (відп. ред.]. – К. : Книга, 1997. – С. 51.
490. Грушевський М.С. Київське Наукове Товариство / М. Грушевський // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1908. – Кн.1. – С. 8.
491. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
492. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк). / К.В. Гусев. – М.: Мысль, 1975. – 383 с.
493. Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России. 1899-1907. / П.С. Гусятников. – М.: Мысль, 1971. – 264 с.
494. Давидова Н.В. Наукова інтелігенція в громадсько-політичному русі за українізацію освітніх закладів та державних установ (кінець ХІХ ст. - 1920 р.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Давидова Наталя Вікторівна ; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. - Миколаїв, 2008. - 273 с.
495. Давидова Н.В. Спроба українізації Харківського університету в 1907 р. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 21-23.
496. Данилевич В.Е. В.Б.Антонович как профессор / В.Е. Данилевич // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.21. – Вып. 1-2. – К., 1909. –С. 59.
497. Дебогорій-Мокрієвич В. Воспоминанія. / В. Дебогорій-Мокрієвич. – СПб. : Свободный труд, 1906. – 593 с.
498. Дебогорій-Мокрієвич В.К. От бунтарства к терроризму / В.К. Дебогорій-Мокрієвич. – СПб., 1930. – 72 с.

499. Дацюк Т.К. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905-1907 годов: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. / Т.К. Дацюк. – Днепропетровск, 1994. – 178 с.
500. Деготь В. К вопросу о роли студенчества в революционном движении / В. Деготь // Каторга и ссылка. – 1932. – № 5. – С.155-182.
501. Дело Совета студенческих представителей университета Св. Владимира: Прения сторон. – К.: Изд-е студента, 1908. – 49 с.
502. Деревинский Д.В. Студенческое движение на Украине (1899-1902 гг.). Дис... канд. ист. наук. / Д.В. Деревинский. – К., 1948. – 194 с.
503. Дещо з життя української молодіжи в Одесі (на підставі інформацій А.Н-ого) // Історичний огляд життя в студентських українських організаціях / Зібрав і видав Др. З.Кузеля. – Львів: НТШ, 1908. – С.147- 48.
504. Днепропетровский горный институт: Исторический очерк: В 2 кн. (Днепропетр. горн. инст; Сост.: А.А. Ренгевич, И.П. Гаркуша, Н.Я. Биличенко и др. // [Под ред. А.А. Ренгевича, М.П. Теселько]. – М.: Недра, 1990. – Кн.1.: История и развитие (1899-1989). – 345 с.
505. Днепров Э.Д. Школа в системе внутренней политики самодержавия / Э.Д. Днепров // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., 1976. – С. 34–35.
506. Днепров Е. Д. Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР к. XIX – п. XX ст. / Е.Д. Днепров. – М., 1991. – С.139
507. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б.Антоновича. / М. Довнар-Запольский. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн. 21. – Вип. 1-2. – К., 1909. – С. 36-37.
508. Додонова Г.В. Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. / Г.В. Додонова. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 52. Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 16-21.
509. До студентів // Рада. – 1906. – 3 жовтня.
510. Доманицкий В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятдесят літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С.81-96.

511. Дореволюционное прошлое университета. // Московский государственный университет XX-летию Великой социалистической революции. – М.: МГУ, 1937. – С. 9-17.
512. Дорошенко Д. Володимир Антонович / Д. Дорошенко. – Прага: Вид-во Ю.Тищенко, 1942. – 168 с.
513. Дорошенко Д. Володимир Антонович в українській історіографії // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 тт. / [В.Короткий, В.Ульяновський (упоряд.)]. – К., 1997. – Т. 1. – С. 105-108.
514. Дорошенко Д. Доповнення до споминів В.В. Садовського / Д. Дорошенко // 3 минулого: Збірник. – Т.П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С.19-22.
515. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів: Вид-во “Світ”, 1991. – 576 с.
516. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал - демократичної партії / В. Дорошенко. – Львів, 1921. – 48 с.
517. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т.1 . – С.1-29.
518. Драгоманов М.П. По поводу студенческих волнений в Киевском университете. В книге Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений./ М.П. Драгоманов. – Париж, 1900. – Т.2. - 346с
519. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / О. О. Драч ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – 39 с.
520. Ежегодник России. 1906 г. (год третий). – СПб.: Тип-я Тов-ва Андерсона и Лойцянского, 1907. – С. 262-263, 272-273.
521. Елин В. Студенческое движение в революции 1905 года // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине: Сборник статей и воспоминаний. / В. Елин. – Одесса: “Известия”, 1925. – С. 180-187.
522. Енциклопедія українознавства: Словникова частина 2./ Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Репринт. відт. вид. 1955-1984. – Львів: Молоде життя, 1993.

- Т. 2: Перевидання в Україні. – 1993. – 800 с.
523. Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Т. 2. – 440 с.
524. Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. / Л.К. Ерман. – М.: Наука, 1966. – 373 с.
525. Ерыш А.А. Особенности формирования и деятельности студенческих общественно-политических объединений в условиях становления многопартийности в Украине : Дис... канд. филос. наук: 09.00.11. / А.А.Ерыш. – Х., 1992. – 149 с.
526. Жадоба освіти // Рада. – 1906. – 31 жовтня.
527. Зайцева З.І. Володимир Антонович і інституціоналізація української науки / З.І. Зайцева // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 – 27 березня 1989 р., м. Київ: Доп. та повід. – К.: Київ. ун-т імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 62 – 71.
528. Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Автореф. дисерт. доктора іст. наук. / З.І. Зайцева. – К.: 2007. – 40 с.
529. Зайцева З.І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського / З.І. Зайцева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – Вип. 58. – С. 46 – 50.
530. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 443 с.
531. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. / П.А. Зайончковский. – М., 1978.
532. Зайцев Б.П., Посохов С.И. Из истории студенческой науки в Харьковском университете (к 95-летию студенческого научного кружка на историко – филологическом факультете) / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 1997. – Вип. 1. – С. 4 – 6.
533. Заславский Д. Предрасветное / Д. Заславский // З іменем Святого Володимира. У 2 кн. – Кн.2. – К.: Заповіт, 1994. – С.357-368.

534. Заяви українських студентських громад 1907 року // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.1. – Х.: Вид-во “Основа” при Харк-у ун-ті, 1994. – С.87.
535. Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. / А. Зынченко. – К.: Вид-во. “Дніпро”, 1997. – 423 с.
536. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. – Кн.2. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
537. З минулого: Збірник. –Т.П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – 211 с.
538. З політехнікума // Рада. – 1906. – 17 листопада, 20 грудня.
539. З університету // Рада. – 1906. – 26 жовтня.
540. З школи М. Лисенка // Рада. – 1906. – 16 вересня.
541. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX - начале XX в. / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1991. – 392 с.
542. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? / А. Е. Иванов. – М.: Новый хронограф, 2007. – 436 с.
543. Иванов А.Е. Демократическое студенчество в революции 1905-1907 гг. / А. Е. Иванов // Исторические записки. – Т.107. – 1982. – С.171-225.
544. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России в конце XIX – начале XX в.: опыт культурной и политической самоорганизации /А. Е. Иванов. – М., 2004. – 408 с.
545. Иванов А. Е. Студенческие землячества в России (конец XIX – начало XX в.) / А. Е. Иванов // Отеч. история . – 2000. – №5. – С. 137 – 146.
546. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX в.: социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М., 1999. – 414 с.
547. Иванов А.Е. Университеты в России в 1905 г. / А. Е. Иванов // Исторические записки. – 1971. – №88. – С.114-149.
548. Иванов А.Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М.: Российская академия наук; Институт российской истории, 1994. – С. 60.
549. Иванов А.Е., Шелохаев В.В. Тенденции развития движения российского студенчества в период революции 1905-1907 годов // История СССР. – 1982. – № 2. – С.19-34.

550. Иванов А. Е. Больше, чем досуг (театр и культура повседневности дореволюционного студенчества) / А. Е. Иванов // Новое литературное обозрение. – 2008. – № 90. – С. 31. – 311 с.
551. Иванов Л.М. Революция 1905-1907 гг. на Украине // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России / Сб. ст. под ред. Л.М. Иванова, А.М.Панкратовой, А.Л.Сидорова. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 30-143.
552. Иванова Р.П. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. ХІХ ст. / Р.П. Иванова // Укр.іст.журн. – 1984. – №11. – С.88.
553. Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // Чтения в Ист. обществе Нестора Летописца. – 1903. – Кн. 17. – Вып. II. – С. 71
554. Исаев А.А. Забастовки учащихся / А.А. Исаев. – Спб.: Книжн. магазин А.Ф. Цинзерлинга, 1912. – 32 с.
555. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники / – Нежин: Типо-литография М.В.Глезера, 1900. – 120 с.
556. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)./ – Х.: Изд-е Харьк-о ун-та, 1908. – 390 с.
557. Історія Імператорскаго Университета св. Владимира. Т. I : Унив-ть св. Владимира въ царствованіе Императора Николая Павловича / по порученію Совѣта Ун-та св. Владимира составилъ ордин. проф. М. Ф. Владимірскій-Будановъ. – Кієвъ : Въ тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. – 674, ХLI, IV – с. 496-497.
558. История Киева: В 3 тт., 4 кн. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1983. - 463 с.
559. Історія Київського університету (1834 – 1959) / За ред. О.З. Жмудського. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.
560. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. – СПб., 1863. – С. 74.
561. Історія Одеського університету за 100 років. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с.
562. Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст. – К.: Україна, 1995. – 480 с.
563. Історія української культури : у 5 т. / [М. П. Бондар, М. П. Загайкевич,

- Р. Я. Пилипчук та ін.]; Г. А. Патон (голов. ред.). – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини ХІХ століття. – 2005. – 1294 с.
564. Історія української культури. У 5 т. Т 4. Кн. 2. Українська культура ХІХ ст. / Под ред. Бондар М. П., Загайкевич О. П., Пилипчук Р. М. та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – 1294 с.
565. Итоги деятельности библиотеки студентов-юристов // Студенческая мысль. – 1911. – № 10. – С. 11.
566. Калинин Ю.А. Деятельность революционных марксистов, большевистских организаций по вовлечению студенчества в борьбу против самодержавия. 1900-1904 гг. (На материалах Украины) : Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Ю.А. Калинин. – К., 1978. – 222 с.
567. Калинин Ю.О., Левицька Н.М. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Ю.О. Калинин, Н.М. Левицька / Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Випуск 42. – К., 1999. – С. 49-51.
568. К приближающемуся 300-летнему юбилею Киевской духовной Академии. – К.: тип. И.П. Горбунова, 1901 – 15 с.
569. Капнист П.А. Университетские вопросы / П.А. Капнист // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 11. – С. 167-218.
570. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Міжвузівський збірник наукових праць. – Вип. 1. К.: Наукова думка, 1992. – С. 104-119.
571. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ - ХХ століть: соціально-політичний портрет. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
572. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 66
573. Каченовский Д.И. Прежнее и новейшее положение русских университетов / Д.И. Каченовский // Русская речь. – 1862. - №1.
574. Київський політехнічний інститут. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1995. – 320 с.

575. Київський університет. 1834-1984. – К.: Вид-во при КДУ “Вища школа”, 1984. – 204 с.
576. Газета “Киевлянин” // 11 квітня 1878 р.
577. Киевская старина // Лютий 1884 р. – С.286.
578. Киевский театр // Киевлянин. – 1865. – № 138 (23 нояб.). – С. 3-6.
579. Киевский университет: Документы и материалы (1834-1984). – К.: Вища школа, 1984. – 203 с.
580. Киричок І.І. Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті (1875-1917 рр.) [Текст] : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киричок Інна Іванівна; Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. - К., 2007. - 361 с.
581. Киев с древнейшим его училищем академією. – К., 1856. – 490 с.
582. Кныш Г.Н. Борьба большевиков за учащуюся молодежь накануне и в годы первой русской революции (1903-1907). (На материалах Украины): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. / Г.Н. Кныш. – Днепропетровск, 1977. – 188 с.
583. Кобченко К. Вища жіноча освіта в Україні в другій половині ХІХ століття / К. Кобченко // Жінки в науці та освіті: минуле, сучасне та майбутнє: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 3-4 грудня 1999 р. – К., 1999. – С. 116-119.
584. Коваленко О. На межі віків // 3 минулого: Збірник. – Т.ІІ. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С.27-54.
585. Ковалевский М. М. Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки – 1973 : историографич. ежегодник. – М., 1975. – С. 267, 276–277.
586. Ковальчук О. М.О. Лавровський – вчений-педагог, реформатор вищої школи у Ніжині / О. Ковальчук // Рідна школа. – 2000. – № 8.
587. Когут Л. Україна і московський імперіалізм. / Л. Когут. – Львів: Політична бібліотека, 1916 – 211 с.
588. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді / Ю. Коллард // 3 минулого: Збірник. – Т.ІІ. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 55-69.

589. Коломієць Т. В. Культура Харкова на зламі століть: кінець XIX – початок XX ст. / Т. В. Коломієць, О. Н. Ярмиш. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 152, 177–190.
590. Кордуба М. Вступ // Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 12.
591. Коржов Д.Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX - поч. XX ст.). / Д.Ю. Коржов. – Вінниця: ПП “Центр генеалогії і біографіки”, 1996. – 16 с.
592. Корольков Ив. Преосвященный Филарет, епископ Рижский, как ректор Киевской духовной академии./ Ив. Корольков. – К., 1882. – 89 с.
593. Колязе. Спортивный кружок студентов Св. Владимира / Колязе // Спорт и игры. – 1913. – № 2. – С. 2-3.
594. Коропов В.М. Ветеринарное образование в СССР. / В.М. Коропов. – М., 1949. – 248 с.
595. Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О.М.Горького. Ювілейне видання. 1805-1940. – Х:Вид. ХДУ, 1940. – 131 с.
596. Коцур А. Ідея державності та інтелектуально-духовна еліта України XIX – початку XX ст. / А. Коцур // Наук. записки з укр. історії:Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 124 – 140.
597. Концерт в пользу Общества распространения в народе грамотности // ЮК. – 1888. – 28 февр. – С. 3.
598. Кочубей Л.О. Нариси з історії видавничої діяльності університету Св. Володимира (у 1834 - 1917 рр.). / Л.О. Кочубей. – К., 2009. – 223 с.
599. Ксандров В. Из истории социал-демократического движения в Харькове / В. Ксандров // Летопись революции. – 1924. – №1. – С.114-118.
600. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
601. Кричевский Г.Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России // История СССР. 1985. №2. С. 141-153.
602. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) / А. Круковский // Филол. записки. – 1911. – № 6. – С. 813–814.

603. Крупницький Б.Д. З студентських спогадів історика // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / [Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський]. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 274 – 277.*
604. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — Т. 1: Теория и история цивилизаций. — 768 с.
605. Культурне будівництво в Українській РСР, 1917-1927: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1979. – 666 с.
606. Культурологія: теорія та історія культури: Навчальний посібник. / За ред Тюрменко І.І. – [3-тє вид., перероб. та доп.]. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 370 с.
607. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и края мелкобуржуазных партий на Украине. / И.Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
608. Курас И.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). / І.Ф. Курас. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
609. Лавров П. Временные правила. (Студенческое движение в Киевском университете конца 1900 и 1901 гг.) // *Советское студенчество (Москва). – 1936. – №1 . – С.78-80.*
610. Лавров Ю.П. Зародження українського національного руху в студентському середовищі // *Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. Сарбей В.Г. – К.: Інст. історії НАН України, 1994. – С.90-111.*
611. Лазаревський О. Київське студентство 50 років тому. / О. Лазаревський. – *Записки. Київ. ІНО. – Кн.11., 1917 р. – С.21-36.*
612. Лаптева Л.П. История российских университетов XVIII начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985 - 1999годы) // *Российские университеты в XVIII XX веках. Вып. 4. Воронеж: Изд-во воронежского ун-та. – 2000. – С. 3-28.*

613. Лебедев С.И. К 90-летию Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня И.И.Мечникова. – Т. 145. – О.: Одесский ун-т.,1955. – С. 7-22.
614. Леваковский Н. Университет пятидесятих годов / Н. Леваковский // Рус. старина. – 1917. – № 4–6. – С. 75–77.
615. Левитский А. Из студенческих воспоминаний / А. Левитский // Вестник воспитания. – 1906. – № 8. – С. 87–89.
616. Левицька Н.М. Студентство України на зламі ХІХ-ХХ століть. / Н. Левицька // Історія України. – 1998. – Травень. - № 17,19.
617. Левицька Н.М. Академічний студентський рух в Україні в кінці ХІХ - на поч. ХХст. / Н.М. Левицька // К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 36 с.
618. Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприк. ХІХ- на поч. ХХ ст. / Н.М. Левицька // К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 25 с.
619. Левицька Н.М. Матеріальне становище студентства вузів України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. / Н.М. Левицька // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Історія. – К.: ВЦ “Київський університет”, 2001. – Вип. 56. – С. 54-57.
620. Левицька Н.М. Рух за українізацію вищої школи в Україні на зламі ХІХ-ХХст. / Н.М. Левицька // Наукові записки: Зб. наук. статей Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова/ Укл. П.В. Дмитренко, О.Л.Макаренко. – Вип. 49. – К.: НПУ, 2003. – С. 53-59.
621. Левицька Н.М. Українознавчий аспект у викладанні гуманітарних дисциплін у вузах України на зламі ХІХ –ХХ ст. / Н.М. Левицька // Збірник наукових праць НДПУ. – К.: Поліграфічний центр “Фоліант”, 2006. – Т. ХІІ. – 526 с.
622. Левицька Н.М. Законодавча політика в галузі вищої духовної освіти на рубежі ХІХ – ХХ століть. / Н.М. Левицька // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Збірник наукових праць. – Вип. 10. – К.: Інститут Реклами, 2007. – С.10-16.
623. Левицька Н.М. Відомі і маловідомі імена професорів університетів Наддніпрянської України (ІІ-пол. ХІХ –поч. ХХ ст.) / Н.М. Левицька // “Українознавство”. Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал. – №3. – К., 2007. – С.97-101.

624. Левицька Н.М. Підготовка фахівців-гуманітаріїв у вузах України на зламі ХІХ-ХХ ст.: досвід і проблеми. / Н.М. Левицька // Збірник наукових праць. Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2008. – Том ХХІ. – С.95-103.
625. Левицька Н.М. Фінансове забезпечення науки і освіти як один з пріоритетів державної політики України. / Н.М. Левицька // Треті Курасівські читання. Наукові записки ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України: “Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії”. Україна, Київ. – 2008. – Вип. 36. – С. 41-51.
626. Левицька Н.М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Н.М. Левицька // Університет: науковий історико-філософський журнал. – 2011. – № 5. – С. 69-76.
627. Левицька Н.М. Університетські статути Наддніпрянської України (ХІХ – початок ХХ ст.) / Н.М. Левицька // Київська старовина: науковий історико-філологічний журнал. – 2011. - №5. – С. 45-55.
628. Левицька Н.М. Законодавча політика царизму в галузі вищої гуманітарної освіти України (II-а пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Н.М. Левицька // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 56(1). – С. 58-81.
629. Левицька Н.М. Історія України. Україна в світі: історія і сучасність. / Н.М.Левицька // Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2010. – 418 с.
630. Левицька Н.М. Студенство України в кінці ХІХ на початку ХХ ст.: Дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. 07.00.01./ Н.М.Левицька. – К.,1998. – 211с.
631. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине ХІХ века. / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.
632. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / В.Р. Лейкина-Свирская. – М.:Мысль, 1981. – 285 с.
633. Ленін В.І. Віддання в солдати 183-х студентів / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.4. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 373-378.
634. Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р./ В.Леник. – Мюнхен - Львів, 1994. – 148 с.
635. Линниченко А.П. Орнатский, Сергей Николаевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834 –

1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – К.: Тип-я ун-та св. Владимира, 1884. – С. 528-532.

636. Лисецкий А.М. Из истории участия студентов Харьковского технологического института в революционном движении // Научная сессия, посвященная 75-летию Харьковского политехнического института имени В.И.Ленина: Рефераты докладов, 26-28 декабря 1960 г. - Х.:ХПИ, 1960.-С.9-11.

637. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) : зб. документів та матеріалів / [упоряд.: Б. І. Корольов, І. С. Михальський]. – Луганськ : Вид-во Східноукр. держ. ун-ту, 1999. – С. 51, 62–69.

638. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 370-371.

639. Липинский В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность. / В.В. Липинский. – Донецк: Донецкое обл. упр. по печати, 1991. –117 с.

640. Лист Д.І.Багалія до О.Д. та Н.Д.Багалій (Харків, 2 жовтня 1907 р.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Вип.1. – Х.: Вид-во “Основа” при Харк-у ун-ті, 1994. – С. 86-87.

641. Лицеи в России // Энциклопедический словарь (издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Т.34. – СПб.:Тип-я Ефрона И.А., 18%. – С. 859- 862.

642. Личный состав университета Св. Владимира к 1 января 1887 г. – Университетские известия. – 1886 р. – № 12.

643. Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3-х ч. – Варшава, 1932–1934. – Ч. І. – С.98, 100,108. / Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С.201.

644. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850 - 1855 гг. / И. В. Любарский // Харківський університет ХІХ - початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т 1. – С. 442.

645. Любимов Н.А. По поводу предстоящего пересмотра университетского устава // Русский вестник. – 1872. – № 2.

646. Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятых годов. Революционный Харьков в 1882–5 годах / Алексей Макаревский // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 85.
647. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX вв.) / И.Г. Малинко // Вопросы истории СССР. – Х., – 1984. – Вып. 29. – С. 121-127.
648. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія. – К., 2003. – С.66–77.
649. Мальшевский И. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. / И Мальшевский. – К., 1869. – С.4,13. – 157с.
650. Мальцева Л.Г. Преподавание и изучение отечественной истории в университетах России в первой половине XIX века: Автореф. дис....канд. ист.наук. / Л.Г. Мальцева. – Киев, 1987. – 24 с.
651. Марголин Д. Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения за границей. / Д. Марголин. – К.: Сотрудник, 1915. – 422 с.
652. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета / Историческая записка экстра-ординарного профессора А.И. Маркевича. – Одесса. – 1890. – 734 с.
653. Маркевич Алексей Иванович (1847–1903): Библиографический указатель / Сост. В.В.Самодурова, И.В.Максименко. [Науч. ред., автор вступ. ст. Т.Н.Попова]. – Одесса: Астропринт, 1997. – 150 с.
654. Мартовское движение студентов киевского университета 1878 года. – Львов, 1878 г. – С.8.
655. Маршинський А. Спомини (1884–1888 р.р.) / Аполінарій Маршинський // Календар-альманах „Дніпро” на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 92–95.
656. Матеріали російського жандармського управління. Донесення Київсько-Подільського-Волинського генерал-губернатора попечителю Київського округу від 7 липня 1895 р.
657. Маратов Г.И. Киевский университет в революционно- демократическом движении.-К. :Изд-во при КГУ изд-о объедин-я "Вища школа", 1984.-119 с.

658. Мижув П. Праздник русских женщин // Русская школа. – 1904. – № 5.
659. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах. – М.: Изд-е жури. "Жизнь", 1904. – 71 с.
660. Милуков П. Университеты в России // Энциклопедический словарь (издатели: Ф. Л. Брокгауз, И. А. Ефрон). – Т.68. – Спб.: Тип-я АО Брокгауз - Ефрон, 1902. – С.788-800.
661. Михайловский И.Н. В.И. Ленин и революционное молодежное движение в России (конец XIX в. - октябрь 1918 г.) / И.Н. Михайловский. – Львов: Изд-во при ЛГУ изд-го объедин. "Вища школа", 1982. – 182 с.
662. Мозгова Н.Г. Київська духовна академія. 1819–1920: Філософський спадок. / Н.Г. Мозгова. – К., 2004. – 320 с.
663. Молода Україна: сецесія // Енциклопедія українознавства: В 2-х томах. –Т. 1. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – С.961.
664. Молоде покоління нової України. – К.: "А.Л.Д.", 1995. – 121 с.
665. Московский университет в октябрьские дни 1905 г. // Красный архив. – 1936. – №1. – С. 195-204.
666. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / В.Б. Молчанов – К. : Ін-т історії України, 2005. – С. 175.
667. Мошкович Г.Г. Университетский устав 1884 г. и либеральная профессура 70-80-х гг. XIX в. / Г.Г. Мошкович // Научные труды Краснодарского пед. института. Ист. науки. – Краснодар, 1969. – Вып. 103, с. 167-168].
668. Музыкальные заметки // ЮК. – 1888. – 6 февр. – Подпись: О. – С. 3.
669. На помощь молодежи. Сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся. / Сост. Кривоносов Т.Л. – К.: Тип-я Слюсаревского С.Г., 1910. – 284 с.
670. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
671. Нам пишут из Нежина//Киевлянин. – 1881. - №40 (19 февраля).
672. Назаревський О.А. "Березневий Рух" київських студентів р. 1878. Відомості про видання: Вирізка. – 102-122с.

673. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. Сарбей В.Г. – К.: Інст. історії НАН України, 1994. – 189 с.
674. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах. – Кн.1. – К.:АН України, 1994. – 138 с.
675. Непролетарские партии России: Урок истории /Ред-кол.: К.В. Гусев и др.; Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. –566 с.
676. Нестроев Г. К истории студенческого движения в России (1900-1903) / Г. Нестроев //Каторга и ссылка. – 1926. – № 7-8. – С.131-147.
677. Нечуй-Левицький І. Хмари. / І. Нечуй-Левицький. – К.: Веселка,1993.
678. “Никто не доказал неправильность моих взглядов...” // Позывные истории. Вып. 9. / Сост. Алексеев А.А. - М.: Молодая гвардия, 1990.- С.21-25.
679. Новиков А. О. Слобожанський драматичний театр. Нариси історії / А. О. Новиков. – Харків: ХДПУ, 2002. – С. 37.
680. Новополин Г. Под знаком революции (Из истории движения студенчества): 1901 год. / Г. Новополин // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С.75-81.
681. Носалевич М.И. Материалы для истории студенчества Харьковского Университета за сто лет (1805-1905 гг.) / М.И. Носалевич // Записки Императорского Харьковского Университета. – 1906. – Кн.1. – С.1-32; – Кн.2. – С.1-32; – Кн.3-4. – С.1-64.
682. Об устройстве “гимнастического уголка” в университетском саду // ЮК. – 1890. – 8 апр. – С. 4.
683. Обзор деятельности ведомства МНП за время управления императора Александра III. – СПб.: Государственная тип.,1901. – 497 с.
684. О современной студенческой нищете (Доклад учредителей общества “Скорой помощи учащимся”) // На помощь молодежи. Сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся. Сост. Кривоносое Т.Л. – К.: Тип-я Слюсаревского С.Г., 1910. – С. 234-240.
685. Об устройстве “гимнастического уголка” в университетском саду // ЮК. – 1890. – 8 апр. – С. 4.

686. Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – Т.1. Предвестники и основные причины движения. – СПб.: Тип-я “Общественная польза”, 1909. – 676 с.
687. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: в 2т / [сост., подгот. текста, примеч. И. Михайловой]. – М.: Худож. литература, 1989. – Т. 2: Из “Истории русской интеллигенции”. Воспоминания. – 1989. – 526 с.
688. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворення видання 1918 року. / І. Огієнко. – К: “Абрис”, 1991. – 272 с.
689. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – О.:Изд-е ОГУ, 1940. –197 с.
690. О कोरोков А. Документи підпільної студентської організації / А. О कोरोков // Архіви України. – 1971. – №6. – С. 31-44.
691. Октябрьские и декабрьские события 1905 г. в Харькове в жандармском освещении // Летопись революции. – 1924. – №1 . – С. 242-257.
692. Олейник Н. А. История физической культуры и спорта на Харьковщине (люди, годы, факты) / Н. А. Олейник, Ю. И. Грот. – Х. : ХДАФК, 2002. – Т. 1: 1874–1950. – 374 с.
693. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть: Навчальний посібник. / В.І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
694. Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. / В.И. Оноприенко , Т.А. Щербань. – К.: Наукова думка, 1990. – 138 с.
695. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани // Женское образование (далі ЖО). – 1878. – № 6–7. – С. 437; Л-я. С.В. Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. – 1878. – № 9. – С.598; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 252–253.
696. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX в. – М.: Педагогика, 1991. – 449 с.
697. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: 2-я пол. XIX в. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.

698. Павлова Т. Г. О. Д. Багалій: доля історика / Т.Г. Павлова // Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини. — Харків, 2007. — С. 5–32.
699. Панчук М.І. (упор.) Національні відносини в Україні у ХХ ст. / М.І. Панчук. — Київ: Наукова думка, 1994. — 560 с.
700. Парк „Эрмитаж” // Киевлянин. — 1890. — № 192 (1 септєбря). — С. 1.
701. Певницкий В. Ф. Мои воспоминания: [в 2 т.] / Певницкий В. Ф. — К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, Акционерного Общества печати и издательского дома П.Т. Корчак-Новицкого, 1911. — С.14-15.
702. Первов П. З спогадів про Ніженський Історично-Філологічний Інститут / Павло Первов // Записки Історично-філологічного відділу. — 1929. — Кн. ХХІ–ХХІІ. — С. 349.
703. Персоніфікований систематизатор-хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) / Л. П. Вовк та ін. (уклад.). — К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. — 100 с.
704. Петлюра С. З українського життя в минулому році // С. Петлюра. Статті. — К.: Дніпро, 1993. — С. 54-64.
705. Петрік Ельстон Ельстон. Освіта й держава в царській Росії. Станфорд, 1969. / Patrick Alston. Education and the State in tsarist Russia. Stanford, 1969.
706. Петров М. Скрижалі пам'яті / [упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим]. — К.: Либідь, 2003. — 331 с.
707. Петров Н.И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 год / Н.И. Петров // Труды КДА. — 1889. — № 3.
708. Пінчук Т.Д. Педагогіка у Ніжинській вищій школі. / Т.Д. Пінчук — Ніжин, 2002. — 57 с.
709. Пилипенко О.Є. Система освіти (в т.ч. комерційні училища) в Україні на рубежі ХІХ – ХХ ст. / О.Є. Пилипенко // Київська старовина. — 2004. — №6 — С. 31-41.
710. Пилипенко О.Є. Міжнародні наукові зв'язки українських вчених з іноземними вченими у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст./ О.Є. Пилипенко // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2007. — Т.9. — С.109-125.

711. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). / Р.Я. Пиріг. – К., 1993. – 200 с.
712. Пиріг Р.Я. С. Грушевський: Коротка хроніка життя і діяльності. / Р.Я. Пиріг, В.Ф. Верстюк. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.
713. Пиріг Р. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто» / Руслан Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – №6. – С. 5-20.
714. Пирогов Н.И. Университетский вопрос. / Н.И. Пирогов. – СПб.: Тип-я И. Огризко, 1863. – 85 с.
715. Писарева Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст.(на матеріалах України). – Дис. на здобуття наук. ст. канд. юр. наук. / Е.А. Писарева. – Харків, 2001. – 224 с.
716. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский // З іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 2 / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., Заповіт.... – Кн.2. – С.16.
717. Полярная звезда // Красота и сила. – 1913. – № 2. – С. 20.
718. Помийниця // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1-2. – С. 78-122.
719. Портной Н.А. Студенческое движение в Одесском университете в 1900-1914 гг. / Н.А. Портной // Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – О.: Изд-е ОГУ, 1940. – С.69-112.
720. Посохов С.І. Проблеми університетської автономії крізь призму історіографічних дискусій / С.І. Посохов // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. Х. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – С. 18-21.
721. Посохов С. И., Парфиненко А. Ю. Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете / С.И. Посохов, А. Ю. Парфиненко. – Харьков, 2002. – 116 с.
722. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. / С.І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – 368 с.
723. Посохов С. Регламентация студентського життя в університетах Російської імперії: питання історіографії / Сергій Посохов // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 112–115.

724. Посохов С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // *Universitates*. – 2000. – № 2. – С. 36–43.
725. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття (1900-1903 рр.). / І. Премислер. – К.: Держполітвидав, 1958 – 167 с.
726. Про українські кафедри // Рада. – 1906. – 20 грудня.
727. Просяник М.П. Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1903-1907 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. / М.П. Просяник. – К., 1969. – 274 с.
728. Просяник М.П. З батьками поруч (про участь молоді в боротьбі напередодні і в період першої російської революції 1905-1907 років). / М.П. Просяник. – К.: Молодь, 1970. – 109 с.
729. Профессора и студенчество в Киевском университете по воспоминаниям А.В. Романович-Славатинского // Соловьев И.М Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. Университеты эпохи шестидесятых годов. – С. 190-196.
730. Рафальський О.А. Межнаціональні революційні зв'язи студентства на Україні (1895-1914 гг.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / О.А. Рафальський. – К., 1990. – 240 с.
731. Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. / А.Г. Рашин // *Исторические записки*. – 1951. – № 37. – С.28-80.
732. Революционное гнездо: Из истории Новороссийского университета. Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского. – СПб. Типо-литография К. Лингарда, 1909. – 185 с.
733. Революционная Россия. – 5 декабря 1904 г. – №56.
734. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с
735. Резолюция студентов-украинцев [Документы, известия и заметки] // *Киевская старина*. – 1905. – Т. 91. – Кн. 11-12. – С. 102 – 110.
736. Ремезовский Н.Д. Киевский университет: страницы революционной борьбы. / Н.Д. Ремезовский. – К.: Изд-во при КГУ “Вища школа”, 1984. – 69 с.

737. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802-1902. / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с.
738. Розанов Д. Экзамены в частных учебных заведениях / Д. Розанов // Вестн. воспитания. – 1914. – № 10. – С. 47–69.
739. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и записки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 629.
740. Ромер Ф. Київський університет в 1855-1860-ті роки / З іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 2 / [Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., Заповіт ... . – С. 30.
741. Рудаков В.Е. Студенческие научные общества. Исторический вестник. / В.Е. Рудаков. – 1899. – Т.78. – С.1143-1156.
742. Русский театр // Одес. листок. – 1913. – № 3 (4 янв.). – С. 1.
743. Русское купеческое собрание // Киевлянин. – 1894. – № 21 (21 янв.). – С. 1
744. Садовський В. Студентське життя в Києві в 1904-1909 роках / В. Садовський // 3 минулого: Збірник. – Т.П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 5-18.
745. Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках ХІХ ст. // Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади / Вступ, ст., упорядн. і приміт. М.Г.Чорнопиского. – К.: Наукова думка, 1990. – С.516-531.
746. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи: Бібліографічний покажчик. / Г.В. Самойленко. – Ніжин, 1993. – 336 с.
747. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 2000. – 288 с.
748. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Сарбей В. Г. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.
749. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // УїЖ. – 1982. – №3. – С. 67-76.
750. Свастиков С.Г. Опальная профессура 80-х гг. / С.Г. Свастиков // Голос минувшего. – 1917. – №2. – С.5-78.

751. Сибиряк А. Студенческое движение в России. / А. Сибиряк. – Женева, 1899. – 121 с.
752. Симонов С.С. Очерки по истории студенческого движения в Киеве. 1834 - 1903 гг.: Дис... д-ра ист. наук. / С.С. Симонов. – К., 1948. – 197 с.
753. Синявский А. А.И. Маркевич – историк Новороссийского края / А. Синявский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Год первый. – Екатеринослав, 1904. – VI, VIII-IX.
754. Смоляр Л. О. Боротьба жінок України за право на університетську освіту / Л. О. Смоляр // Проблеми освіти : науково-методичний збірник. – 1998. – Вип. 13. – С. 220–227.
755. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини ХІХ – початку ХХ ст. Сторінки історії / Смоляр Л. О. – О. : Астропринт, 1998. – 408 с.
756. Социальная работа с молодежью : учебное пособие / [под ред. Н. Ф. Басова.] – [2-е изд.] – М. : Издательско-торговая корпорация „Дашков и Ко”, 2009. – 328 с.
757. Спектакли для учащихся // Киевлянин. – 1891. – № 200 (13 сент.). – С. 2.
758. Спектакль // Киевлянин. – 1881. – № 253 (18 нояб.). – С. 2-4.
759. Спиридович А. Записки жандарма / [с предисловием и под ред. С.Пионтковского]. – М.: Пролетарий, [б/д]. – 264 с.
760. Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России. / Сост. Д. Марголин. – Киев: Изд-во “Сотрудник”, Изд-е 2. – 1911. – 507 с.
761. Стельмах С.П. Становлення історичної науки в Україні у першій половині ХІХ століття / С.І. Стельмах // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Т.19. – Історичні науки. – К., 2001.
762. Стельмах С. Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття. / С.І. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.
763. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ - початок ХХ ст.). / С.І. Стельмах. – К., 2005. – 378 с.
764. Стельмах С.П. Професорська корпорація Київського університету в ХІХ — на початку ХХ століття: спроба створення колективного портрету / С.І. Стельмах //

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 46. – К., 2000. – С. 5-10.

765. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX - начало XX в.). / Е.П. Степанович. – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.

766. Степняк-Кравчинский С.М. Подпольная Россия. / С.М. Степняк-Кравчинский. - Ленинград: Красная газета, 1929. – 256 с.

767. Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины / Л. Столярова // Русское богатство. – 1885. – №5–6. – С.474.

768. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 199 с.

769. Струкова Г. О. Состав студентства Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. О. Струкова // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 556. – С. 86–92.

770. Струмилин С. Г. Статистика и экономика / Струмилин С. Г. – М. : Изд-во АН СССР, 1979. – 490 с.

771. Студенты в русских университетах // Энциклопедический словарь (издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Т.68. – Спб.:Тип-я АО Брокгауз-Ефрон, 1902. – С. 800-803.

772. Студенти-українці і автономія України // Рада. – 1906. – 9 грудня.

773. Студенческая хроника // Студенческая мысль (Одесса).–1906. – 23 ноября.

774. Студенческий альманах. – К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1910. – Т. 1. – 220 с.

775. Студенческий оркестр Харьковского университета // ЮК. – 1888. – 5 нояб. – С. 4.

776. Студенческое движение в 1901 г. (с предисловием В.Орлова) // Красный архив. – 1936. – Т.2(75). – С.83-112.

777. Субтельний Орест. Україна: історія О. Субтельний / [пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького]. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.

778. Сулемов В.А. Союз молодых борцов. Из истории комсомольского строительства. / В.А. Сулемов. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 304 с.

779. Суровцова Н. Спогади. / Н. Суровцов. – К., 1996. – 240 с.

780. Сумцов М.Ф. Опис документальних матеріалів особистого фонду. / М.Ф. Сумцов. – К.: Наукова думка, 1965. – 138 с.
781. Сьогобочний Г. Наше національне життя в 1906 р. / Г. Сьогобочний // Рідний край. – 1907. – №3. – С.12-13.
782. Тарасівці // Енциклопедія українознавства. – Т.8. – Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1976. – С. 3131.
783. Тарасова В.А. Профессор Н.Н.Глубоковский и реформа высшей духовной школы в России в конце XIX – начале XX в. / В.А. Тарасова // Вестник Московского университета. – Серия 8. – История. – 2001. – №14. – С.27-40.
784. Тарасова В. А. Высшая духовная школа в России в конце XIX – начале XX века. История императорских православных духовных академий / Тарасова В. А. – М. : Новый хронограф, 2005. – 568 с.
785. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). / Ф. Титов. – Историческая записка. – К., 1915. – С.432.
786. Ткаченко П.С. Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX в. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1958. – 236 с.
787. Ткаченко П. С. Из истории высшего образования русских женщин / П. С. Ткаченко // История СССР. – 1973. – № 5. – С. 171–176.
788. Ткачук М. Київська академічна філософія XIX– початку XX ст. / М.Ткачук. – Методологічні проблеми дослідження. – К.,2000. – С.36–37. С.127–129,140.
789. Толь А. Спортивное выступление академического кружка при университете Св. Владимира / А. Толь // Рус. спорт. – 1914. – № 22. – С. 6-7.
790. Трайнин А. Под знаменем революции: Коммунистическая партия – руководитель революционного юношеского движения, организатор комсомола. / А. Трайнин. – М.: Молодая гвардия, 1975. – 224 с.
791. Трубецкой Е.Н. К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков./ Е.Н. Трубецкой. – СПб.,1902. – 44 с.
792. Тучапський П.Л. Из пережитого. Дев'яності роки. / П.Л. Тучапський. –Х.: Пролетар,1931.– 67 с.
793. У Києві // Рада. – 1906. – 29 листопада.
794. У політехників // Спорт и игры. – 1913. – № 1. – С. 8.

795. Удовицька Т.А. Основні етапи виникнення і діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні в кінці XIX – на початку XX століть / Т.А. Удовицька // Вчені зап. Харків. гуманітар. ін-ту “Нар. укр. акад.”. – Х., 2000. – Т. 6. – С. 146–153.
796. Удовицька Т.А. Роль видатних педагогів і вчених у створенні та діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів (кінець XIX–початок XX століття) / Т.А. Удовицька // Прогр. та матеріали IV Багаліївських читань. – Х., 2001. – С. 118–121.
797. Українська молодіж у Петербурзі // Рада. –1906. – 18 листопада.
798. Українське земляцтво // Рада. – 1906. – 7 листопада.
799. Український рух серед харківського студентства 1890-х років // З минулого: Збірник. – Т.И. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С.23-26.
800. Ульяновський В. Двічі професор : Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах. / В. Ульяновський. – К. :НКПІКЗ, “Фенікс”, 2007. – 360 с.
801. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Володимир Іконников. Історичні портрети. – К.: Либідь, 2004. – С. 6 – 82.
802. Ульяновський В. Чому не було створено "Празьку історичну школу" Грушевського // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 209 – 214.
803. Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. / В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 1997. – 218 с.
804. Университетские воспоминания // Киевлянин. – 1865. – № 3 (7 янв.). – С. 9–10.
805. Университетские известия. – 1881, ноябрь 1-24.
806. Университетские известия. – 1900. – № 2 – С.1-2.
807. Университеты // ЖМНП. – 1867. – № 4. – С. 111-135.
808. Университеты // ЖМНП. – 1869 -№ 1. – С. 40-43.
809. Университеты // ЖМНП. – 1870. – № 1. – С. 43-45.
810. Университеты // ЖМНП. – 1871. – № 2. – С. 84.
811. Университеты и средние учебные заведения по переписи 20 марта 1880 года. – СПб, 1888 – 453 с.
812. Університети у Європі // Буковина. – 1908. – Ч. 129. – 21 жовтня (13 листопада).

813. Університетська справа // Буковина. – 1908. – 8 (21) червня.
814. Урочисте відзначення 30-ти річної науково-педагогічної діяльності Сумцова М.Ф., 25-ти річчя педагогічної діяльності Д.І. Багалія. – Харків, 1909. – С.4.
815. Устинов И. А. Путеводитель по г. Харькову. Описание г. Харькова с приложением подробного плана города с сетью водопроводов и планов театров: оперного и драматического / И.А. Устинов. – Х. : Тип. и Лит. И. В. Попова, 1881. – 254 с.
816. Усатенко Т.П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. / Т.Усатенко. – К.: Наукова думка, 2003. –231 с.
817. Ученые общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.) / Под ред. Д. Багалей и Н. Осипова. – Х.: Тип-я “Печатное дело”, 1911. – 282 с.
818. Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России 1895-1904 гг. – М.: Мысль, 1976. –236 с.
819. Феденко П. Український рух у ХХ столітті. / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959.– 267 с
820. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. I. Академия наук и университеты. / П. Ферлюдин. – Саратов: Тип-я Феокристова П.С., 1894. – 184с.
821. Филиппова Л. Д. Из истории женского образования в России / Л. Д. Филиппова // Вопросы истории. – 1963. – № 2. – с. 209–218.
822. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. – Зібрання творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984.– С. 24 – 73.
823. Франко І. Україна, науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. Рік перший, том I. У Києві. 1907 р. // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 506 – 512.
824. Франко З. М.Грушевський і І.Франко // Український історик. – 1991/1992. –Ч. 3-4/ 1-4. – С. 278 – 291.
825. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России. / Б. Фроммет. – М.: Изд-е Тов-ва Вольф М.О., 1912. – 134 с.
826. Харків. Місця історичних подій, пам’ятники і заклади культури, видатні діячі. –

Х.: Обл. вид., 1957. – 343 с.

827. Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет.-Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 386 с.

828. Харьковский государственный университет. 1805-1980. Исторический очерк. – Х.: Изд-во при Харьк. гос. унив. издат. объедин. “Вища школа”, 1980. –160 с.

829. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. В. Кравченко, С. І. Посохов, В. І. Кадєєв та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.

830. Харьковский политехнический институт. 1885-1985. История развития. – Х.: Изд-во при Харьк. ун-те изд. объедин. “Вища школа”, 1985. – 224 с.

831. Харьковский университет в 40-х годах (Воспоминания Де-Пуле) // Соловьев И.М Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. Университеты эпохи шестидесятых годов. – СПб.: Энергия, 1914. – С.170-179.

832. Хмарський В.М., Белоусова Л.Г. М.Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 65 – 67.

833. Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста / Н. Холодный // З іменем... . – Кн. 2. – С. 333.

834. Хоткевич Г. Спогади. Статті. Світлини / [А. Болабольченко (упоряд.), Г. Хоткевич (упоряд.)]. – К.: УКСП “Кобза”, 1994. – С. 13.

835. Хроника // Вестник Юга (Екатеринослав). – 1905. –16 сентября.

836. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 150 – 159.

837. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" // Записки УНТ. – 1912. – Кн. 10 – С. 158 – 164.

838. Хроніка "Українського Наукового Товариства в Києві" за 1908 р. // Записки УНТ. – 1909. – Кн. 4. – С. 153 – 159.

839. Хроніка "Українського Наукового товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1910. – Кн. 7. – С. 107 – 114.

840. Хроніка "Українського Наукового Товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1911. – Кн. 9. – С. 121 – 127

838. Шато-де-Флер // Киевлянин. – 1890. – № 98 (4 мая). – С. 1.

839. Хроніка "Українського Наукового товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1910. – Кн. 7. – С. 107 – 114.
840. Хроніка "Українського Наукового Товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1911. – Кн. 9. – С. 121 – 127
841. Хроніка "Українського Наукового Товариства у Києві" // Записки УНТ. – 1913. – Кн. 12. – С. 158 – 163.
842. Цивілізаційна історія України. Нариси. / М.Є.Горелов, О.П.Моця, О.О.Рафальський. – К. : ТОВ УВПК ЕксОб, 2006. – 631с.
843. Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) / В. С. Чеважевский // Русская старина. – 1912. – № 6. – С. 555-585.
844. Чекановский А. „Питомец” студентов 21 курса Императорской Киевской духовной Академии / А. Чекановский // Киев. епарх. ведомости. – 1914. – № 22 (1 июня). – С. 544–546.
845. Чертков В. Русские студенты в освободительном движении. – М.: б/в, 1907. – 60 с.
846. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903-1904 р. / Г. Чикаленко // З минулого: Збірник. – Т.П. Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. –С.74-88.
847. Чикаленко Є.Х. Спогади. – Львів, 1926. – Ч. 3. – С. 7-8.
848. Чикаленко Є. Щоденник. 1907-1917. – С. 36.
849. Чирскова И.М. Университеты в системе правительственной политики России второй половины XIX в. / И.М. Чирскова // Российские университеты в XVIII-XX веках. – Вып. 5 – Воронеж, 2000. – С. 65-85.
850. Чичерин Б.Н. Россия накануне XX столетия. / Б.Н. Чичерин. – Берлин, 1900. – 85 с.
851. Чичерин Б.Н. Воспоминания: Московский университет. / Б.Н. Чичерин. – М., 1929. – 249 с.
852. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 517-518.
853. Чиненный А., Стоян Т. Университетский преподаватель: XIX век / А. Чиненный, Т. Стоян // Высшее образование в России. – 1999. – № 3. – С. 134-136.

854. Чортенко А.М. Роль студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України: 1900 – лютий 1917 років: автореф. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук. спец. 07.00.01. / А.М. Чортенко. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.
855. Шандра В.С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археографический ежегодник за 1985 год. – М.: Наука, 1986. – С. 221 – 229.
856. Шаршунов В.А., Гулько Н.В. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. / В.А. Шаршунов, Н.В. Гулько. – М.: Технопринт, 2002. – 460 с.
857. Шато-де-Флер // Киевлянин. – 1890. – № 98 (4 мая). – С. 1.
858. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 11.
859. Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цифрах (По данным переписи 1909 г.-1915г. в киевском университете и политехническом институте) / Д.И. Шейнис – К., 1913. – 280 с.
860. Шемета Ю. М. До історії дисципліни та недисциплінованості студентів Імператорського університету Св. Володимира: 1834–1863 рр. / Ю. М. Шемета // Соціальна історія. – 2008. – № 4. – С. 71–77.
861. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 91–105.
862. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К. : РВВ УАЗТ, 2004. – 99 с.
863. Шип Н.А. Українці в Москві і Петербурзі (XIX ст.) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Нива знань. – 1997. – № 4. – С. 10–15.
864. Шип Н. А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 63–76.

865. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1818–1919). / Н.А. Шип. – К.: Фенікс, 2010. – 436 с.
866. Шип Н.А. Навчально-виховна система Київської духовної академії (1819–1919 рр.) / Н.А. Шип // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – №15. – С.195-211.
867. Шип Н. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.) / Надія Шип // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 19–30.
868. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко- социологический очерк. / Н.А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 171 с.
869. Штрайх С. Из профессорской деятельности А.С.Посникова (К истории борьбы за университетскую автономию) / С. Штрайх // Русская школа. – 1916. – № 1. – С.67-71.
870. Щеголев С.Н. История “украинского сепаратизма”. / С. Щеголев. – М.: Имперская традиция, 2004. – 224 с.
871. Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. / С. Щеголев. – К.: Тип-я И.Н.Кушнерев, 1912. – 588 с.
872. Щербаков Д.М. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період (1895-1904). / Д.М. Щербаков. – К. – О.: Вища школа, 1975. – 198 с.
873. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII - початку XX ст.: автореф. дис... д-ра наук: 07.00.01/ Н.О. Щербак. – К., 2006. – 38 с.
874. Щербань Т.О. Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907-1921 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 30.
875. Щетинина Г.И. Послужные списки как исторический источник: О составе профессоров пореформленной России. / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1970. – 146 с.
876. Щетинина Г. И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. / Г.И. Щетинина. – М. : Наука, 1987. – 239 с.
877. Щетинина Г.И. Подготовка университетского устава 1884 г. / Г.И. Щетинина // Научные доклады высшей школы. Ист. науки. – 1961. – № 1. – С. 44-57.

878. Щетинина Г.И. Классификация и анализ основных источников по истории университетской контрреформы 1884 г. / Г.И. Щетинина // Малоисследованные источники по истории СССР XIX – XX вв. – М., 1964. – С. 148-174.
879. Щетинина Г.И. Университетский вопрос 1870-1880 гг. и устав 1884 г.: автореф. дис... канд. ист. наук. / Г.И. Щетинина. – М., 1965. – 15 с.
880. Щетинина Г.И. Университеты и общественное движение в России в пореформенный период / Г.И. Щетинина. // Исторические записки. – М., 1969. – Т. 84. – С.164-215.
881. Щетинина Г.И. Правительственная политика в области высшего образования / Г.И. Щетинина. // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., 1976. – 345 с.
882. Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1987. – 239 с.
883. Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. / Г.И. Щетинина – М.: Наука, 1976. – 231 с.
884. Щоденник М.Грушевського за 1910 р. / Публ. І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – Ч.1-4. – С. 96 – 127.
885. Щоденники М.С.Грушевського (1904 – 1910) / Публ. І.Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10 – 30.
886. Эймонтова Р. Г. Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России / Р.Г. Эймонтова // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М., 1974. – С. 72.
887. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостнической к России капиталистической. / Р.Г. Эймонтова – М.: Наука, 1985. – 350 с.
888. Элерт А. А. Очерк студенческого движения в Казани накануне революции 1905 – 1907 гг. / А.А. Элерт. – Казань, 1961. – 114 с.
889. Энгель Г, Горохов В. Из истории студенческого движения. 1899 - 1906. / Г. Энгель, В. Горохов. – СПб.: Труд, 1908. – 128 с.
890. Юрженко О., Першина З., В'язовський Г. Одеському університету – сто років. – Одеса: Маяк, 1965. – 127 с.

891. Яковец Ю. В., Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: В 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2006. – Т. 1: Теория и история цивилизаций. – 768 с.
892. McClelland J. Autocrats and Academics. Chicago, 1979.
893. Mathes W. The Struggle for University Autonomy in Russia during the First Decade of Reign of Alexander II(1855-1866). Ph. D. dissertation. Columbia university, 1966.
894. Vichnich A. Science in Russian Culture. Vol. II. Stanford, 1970. – P. 66-104.
895. Meyer K. L'histoire de la question universitaire au XIX siècle // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. 1978 – №. 3. – P. 301-303.
896. Lieven D. Russia's Rulers under the Old Regime. New Haven, 1989. P. 84-121.
897. Pintner W. The Russian civil Service on the Eve of the Great Reforms // Journal of Social History. Spring 1975. – P. 55-68.